

Вечер Тучино.

Т В О Р И В П Я Т И Т О М А Х

ЄВГЕН ГУЦАЛО

ТВОРИ
В П'ЯТИ ТОМАХ

ЄВГЕН ГУЦАЛО

Т О М
Д Р У Г И Й

ПОВІСТІ

Київ
Видавництво
художньої літератури
«ДНІПРО»
1996

**ББК 84Укрс
Г9 7**

**До другого тому
творів визначного українського письменника,
лауреата Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка,
увійшли його найкращі повісті останніх десятиліть.**

Редактор-упорядник *М. Н. Москаленко*

**4702640201—006
Г—————Без оголош.
205—96**

ISBN 5-308-01668-2

© Склад. Спадкоємці Є. П. Гуцала, 1997
© Художнє оформлення. І. М. Гаврилюк, 1997

ПОВІСТІ

МЕРТВА ЗОНА

Півень насторожено витягнув шию. У цій глухій норі, де ніколи не розвидняється й куди ні разу не проникало сонячне світло, просидів уже чимало. Проте завжди вгадував настання світанку і вітав його здушеним, хрипкуватим криком. Того співу ніхто не чув, бо нора знадвору, під хатньою загатою, вона глибоченька й добре затушкована бараболинням, ганчір'ям та черепками.

Півень спробував розправити крила. Але крила вдарились об стіни нори, і кілька дрібних грудочок землі впало йому на спину. Півень чи то зітхнув, чи то глухувато кахнув, сердитий і невдоволений. Потім усе-таки випростався, напружив груди — і закукурікав. Гарної пісні не вийшло, і півень зніяковіло забулькав горлом.

Прислухався — чи ніхто не відповідь. Адже звук, що завжди саме після його співу спочатку зчиняється веселий півнячий перегук на їхньому кутку, далі, наче вогонь, перекидається на сусідній, потім перегук лунає з усіх повіток, хлівів у селі, горищ, курників. Півень звук, що разом із його співом наставляв день, а тому — коли ще був на волі — іноді здавалось: варто йому не заспівати — і морок нічний не розсіється... Півень прислухався, але зараз у норі не розвиднілось, не долинула нізвідкіля пісня іншого ранкового сурмача. Йому відповіла сліпа тиша, глуха на обидва вуха.

Проте півень почувся впевненіше. Він ще крутіше випнув шию, ще завзятіше кукурікнув. На цей раз пісня вдалась — протяжна й зухвала, а то навіть весела, переможна. Півень потупцяв пазуристими лапами по долівці — й знову прислухався.

Сліпу тишу не порушував жоден звук.

— Мамо!

Її наче що в груди штрикнуло. Легко зіскочила з лежанки на холодну глиняну долівку. Ось тут, на тапчані, завжди спала Галя. Вчулося чи справді?.. Пошастала рукою — нікого. Подушка не зім'ята й вогкувата, а рядно не зжужмане. Вчулося... І це вже не вперше. Отак лежить, а посеред гупої ночі раптом чи то присниться, чи то примариться їй рідний голос. Ні очі не присняться, ні руки, а тільки голос. І є в тому голосі й скарга, і щемлива ніжність.

Сіла Меланка на лавці, куняла. І раптом знову:

— Мамо!

Достеменно вже знала, що вчулось, проте перехопило подих. У скронях зашуміла кров, а ноги віднялись, і руки віднялись. Пробує звестись — не може, пробує долоню до грудей прикласти — не в силі. Господи, що ж це з нею таке? Чи не занедужала часом? Таке верзеться, що сама собою звладати не годна.

Таки відпустило поволеньки. Встала — і в голові закрутилось, наче то хата закружляла кругом, ніби то жива долівка під ногами ворухнулася. Устала — тоді вже й зовсім полегшало. Думала каганця засвітити, щоб розгледітись, щоб на себе глянути, та... чи варто? Хоч вікна й позавішувано ряднами та мішками, але ж рань ще яка — все може бути.

Ступила в сіни — і влякла, прислухаючись, чи не чути нікого за дверима. Тихо начебто. В щілину дихало морозцем, і тонко так просочувався дух сухого снігу. Меланка поторгала засув, знову прислухалась. Але мовчала вулиця, мовчав і великий старий садок.

Вернулася в хату і, відхиливши пічну затулу, длубалася в попелі. Зостався жар учорашній чи вигас? Ворушила патичком, ворушила, — блиснуло іскрою. Підгорнула ближче, почала роздмухувати. Приклала до вуглика кукурудзяний листок, а коли спалахнув, то вже й каганця засвітила. А жарину — назад у попіл загребла.

Тинком долоні захистивши вогник, вийшла в сіни, відхилила ляду в погріб. Дихнуло на неї густим, теплим повієм підземелля, картоплею, буряками. Хиткий струмочок вогню злякано гойднувся, і Меланка некліпливо стежила за ним, поки вгамувався. А вгамувався — почала спускатись по драбині. Порипували щаблі, а їй здавалось, що то її костомахи порипують. Стала на землю і глянула вгору — ляду не зачинила! І як це їй вилетіло з голови? Хоч воно наче байдуже, але ж... І що це з нею ниньки? Примостила бликав-

ку біля діжечки з квашеними огірками, а сама таки полізла зачиняти.

А вже згодом покликала тихенько:

— Галю!

Хоч би тобі миша писнула! Полізла на картоплю, а там уже, в кутку, одклала вбік буряки, відхилила дошку — й заглянула в сховок.

Галля спала. Каганчик ледве-ледве освітлював її обличчя, і здалось воно матері чорним, наче аж струпешілим. Великі, похмурі западини очей надавали їй страшного вигляду. Меланка присвітила каганцем з другого боку — і лице помоложавіло, стало смагляве та вродливе, таке, як завжди. Їй полегшало на душі в матері. Вона замилювалась дочкою.

Хоч воно тут і соломою вимощено, хоч на одному кожусі спить, а другим укривається, проте погірб є погірб. Тут тобі й холодно, й вогко, й дихати нема чим. Це ж дитина ховатиметься тут, збавить собі здоров'я, а потім і на себе не схожою стане... Та ліпше вже хай перемучиться, хай перестраждає, тільки б на чужину її не погнали, тільки б од неї, од матері, не відірвали. Бо заберуть, а світ страшний, він не приголубить і не пожаліє, він тільки підімне й розтопче.

Галля ворухнулась, вивільнила руку з-під голови й поклала на груди. А Меланка так і подалась до неї. Ні, не проснулась. Що ж, хай спить. Іноді вона й надвір вигляне посеред ночі, щоб повітря того вільного ковтнути, іноді й на теплій лежанці годинку-другу переспить, погріється, але треба ж обачною бути, берегтись. Бо хіба ж Настя Хутірна не попалася в їхні лабети? Ото переховувалась по ямах та погребях і в себе, і в родичів, а якось лягла спати в хаті — тут її й застукали перед досвітком... Лежи, дочко, в оцьому закапелку, лежи в холоді, та тільки з матір'ю будь.

Вилізла по драбині, ляду тихенько причинила. І ще не встигла за клямку взятись, не встигла хатній поріг переступити, як надворі почулось: рип-рип... Наче хтось наближався, але наближався несміливо, зупиняючись та роззираючись. Певно, хтось чужий. Добра людина чи лиха? Але чого б це добрій людині в таку ранню пору по чужих обійстях тинятись?

Припала до дверей і слухала. Порипування вгасло під вікном — чи не в шибку зазирає? Господи, хто ж це такий? Господи, чого кому треба? О, знову рипнуло, зовсім близько, біля самих дверей зупинилось. Навіть дихання чути.

Ну, коли дихає, то людина. А це легенько кашлянуло — ну таки справді людина! І Меланці звільна дихнулось.

Але... тс-с-с! За клямку взялось, торгає.

— Хто там? — поспитала і не впізнала голосу свого. Зовсім чужий голос.

— Подайте Христа ради! — почулось.

Меланка й зовсім зраділа: та це ж прощачка ота, що майже дитячим жебонистим голоском говорить, та це ж ота Мотря з Торбою, що вже другий чи третій день по їхньому селу ходить, у кожную хату заглядає. Еге ж, у кожную заглядає, жодної не минає. Якби подавали багато, хіба було б так?

— А ви вдень заходьте!

Крикнула Меланка, а сама думає: «Чого ж це я крикнула? Прощачка — воно, звісно, прощачка і є, а все ж людина, як би там не було».

— Пустіть погрітись...

Ну, не пустити погрітись — гріх. Бо замерзне під хатою, під самісіньким порогом — проклянуть усі, геть з кісточками з'їдять. Одсунула засув, двері ледь-ледь одхилила — справді-таки стоїть Мотря з Торбою. Зовсім невеличка — мабуть, од холоду змерзлася та від голоду всохлась. Та й зігнулась, наче не порожню торбу через плечі перекинута, а лантух із слізьми та бідою. Лице — немов плеската велика бурулька, на якій дві краплини водянисті, двоє очей живих. Що ж ти скажеш їй? Не проженеш, як собаку, дрючком не кинеш.

Зайшла Мотря, стала біля порога і стоїть. А потім раз ступила ближче до печі, другий. Вивільнила руки з довгих обстріпаних рукавів і в челюсті встромила. Рано ще в печі розпалювати, рано й сніданок готувати, але, дивлячись на неї, Меланка зітхнула й заходилась готувати паливо.

Мотря ж сама обізвалась:

— Оце холод такий на супостатів, щоб повигибали до ноги. Вони в пух закутуються, в пєрини залазять, вони на теплому сплять і теплим укриваються, а мороз їм у тіло залазить, душі випікає. Біля Кордишівки сама бачила, як німець ішов, ішов по дорозі, а потім беркицьнувся і зразу ж задубів, мов стерво яке... А то набили ж їх, настріляли їх наші на фронті, то ховали біля тієї ж Кордишівки. Задубіли тіла, такі сухі стали, як поліняччя, що ти його об землю кинь, а воно бумкає й підскакує. То склали всіх до одної ями, засипали. А раніше як ховали? Раніше кожному окремо домовину стругали, кожному окремо копали могилу, а на могилі й хреста ставили. Тьху, прости Господи, це ж над православними людьми треба ставити хрести, а над такими задля якої хвороби?

— А ви ж і в Києві були, кажуть,— докинула Меланка.

— А в Києві на храмах та на церквах маківочки все золоті, червоні такі, що дивишся, а воно очі ріже, то мусиш одвертатись. А чого ж вони такі червоні? Бо в землю багато крові пролилось, багато сліз побігло, та всякі ж болячки туди закопують, та вмерлих, та убійнних. А церкви все те тягнуть, і смочуть, і вбирають — ото їхні маківки й поставали такими, що на них і не глянеш. Думаєте, що довго ті Божі храми простоять? Люди кажуть, що недовго, що в землю попровалюються, а там, де вони стояли, дюри великі розкриються, й далеко буде видно вглиб, аж до пекельного світу.

Мотря з Торбою розповідала, і лице її, одм'якнувши в теплі, пожвавішало, зовсім добре та лагідне стало. А на тому лиці вуста схожі на ранку, що тремтить од болю, що сама корчиться, ніби підсмажують її на невидимому вогні.

— Отак усі церкви в землю підуть, безодні розверзнуться, і буде видно, як унизу кипить усе в смолі, горить у полум'ї...

— Свят, свят...

— Ото тільки малі діти й зостануться, не всі, а тільки ті, що говорити ще не навчились, що поганого слова ще не тільки не сказали, а й не помислили собі...

— Господи...

— І, може, тоді вже не стане воєн, не стане наруги, бо що ж годна заподіяти одна мала дитина другій?

— Нічого...

— А в кого дітей нема, то від того не тільки насіння, не тільки коріння, а й сліду не зостанеться.

— Не зостанеться...

— Бо сказано: летить врем'я во дні і ночі, яко крилами.

— Яко крилами... Авжеж.

— Бо сказано: аще хто смерті не пам'ятає, того мука не минає.

— Не минає...

Мотря з Торбою заплющила очі й бубоніла скоромовкою:

— Ідїть од мене, прокляті, в огонь вічний... Благословенна ти в жонах, і благословен плід чрева твого... Бе же ту Марія Магдалина і другая Марія, сидяще прямо гроба... Ви печаль імате...

А Меланка мимоволі повторювала:

— Ви печаль імате...

Давно вже вона не ходила в церкву, всі свята Божі позабувала, молитви ті ніколи до пуття не знала, а так — п'яте через десяте, а зараз, слухаючи незрозуміле Мотринє мимрення, дорікала собі за лінощі та за байдужість. Ті слова пробуджували в її істоті не страх, а відчуття чогось всеосяжного

зворушливо-трепетного й... незрозумілого. Вона на коротку мить уявила, як летить врем'я во дні і ночі, схоже на кажана, як швидко й беззвучно махає страшними своїми крилами — і гострим дрожем сипнуло по її тілу.

— ...Милість же моя, яко облак утренній і яко роса рано падающа, — долинали до її свідомості.

Але вогню того вічного уявити не могла. Слалось перед її зором рівне й спокійне полум'я, зовсім лагідне, не обпікало воно тіла й не спопеляло душі, а вічне полум'я мало бути двигучим і чорним од своєї неосвітленої сили, мало обвуглювати слова і мислі, в ньому мало згоряти не тільки тіло людське, а й людські заміри.

— ...Аще і забудеть жона ісчадіє чрева свого, но аз не забуду тебе... — шамкотіла собі під ніс Мотря з Торбою все те, що спливало їй на пам'ять.

Вільгота гостей не любив зроду.

Коли до нього хто-небудь приходив, то господар завжди вмів помітити його заздалегідь і, не пустивши на хатній поріг, стрічав на подвір'ї, а то біля самої хвіртки. На привітання майже ніколи не відповідав, руки не подавав, а тільки мовчазним, важким поглядом обмацував прибульця. Щоправда, зимою й літом, знаючи відлюдкувату Вільготину вдачу, ніхто до нього не навідувався, зате ранньої весни і восени — ходять. Запрошують його садити фруктові дерева, ягідні куші або прищеплювати. Він не відмовляється.

Як Вільгота не любив гостей у своїй господі, так і сам не просиджував чужих ослонів. На весілля та гульбища не вчашали ніколи ні він, ні його жінка Олена, ні старший та молодший сини. Проте рік довгий, як вік, і не без того, щоб Вільготу де-небудь не пригощали. Горілка підкоряла його поволі, майже не брала. Вільгота від неї не веселішав, а тільки ще більше супився, лице його наливалось кам'яною непорушністю, зіниці ставали двома гострими свердликами, здатними все пропекти наскрізь. Коли він не пив, не хотів, то його не приневолити, зате коли вже починав, то слід тільки нагадувати, — і поступово окоренкувата його постать наче аж меншала, роздаючись ушир, важчала, руки не заплутувались у швидких рухах, а ставали повільні й надмірно впевнені. Здавалось, Вільгота думає непереборну думу, бо по чолу промайне зрідка темна тінь чи то світлий спалах пробіжить.

Одним його можна розворушити: коли хтось починав бокрукатись жартома — Вільгота ніби на голках сидів. Зразу ж

постать його ставала не такою обм'яклою, а сквапнішою, ту-гіше збитою, і, навіть не торкнувшись його плечей чи рук, на відстані вловлюєш, як усе в ньому затверділо, напружилось, ніби то не два парубійки борюкаються між собою, а сам Вільгота ось-ось має вступити в боротьбу. Коли його починали заохочувати — мовляв, ану ви, дядьку, спробуйте, чи встоїть хто проти вас, — він і вухом не поведе на ті заохочення, буває, що так і піде з гостей, не підвівшись ні разу з ослона, непорушно висидівши від початку до кінця.

Але траплялось, що Вільготу таки заохотять, він ведмедкувато зведеться, ведмедкувато поведе плечима, які начебто в нього аж заіміли, неквапно рушить до свого супротивника. І супротивники ставали проти нього дужі та меткі, і сам Вільгота на вигляд не такий уже моцак, але справитися з ним ніхто не годен. Як упреться ногами — не сколихнеш, ніби поприростали, ніби стали із землею одним цілим.

— Покажіть, дядьку, як старі кіннотники колись боролися, — ехидно під'юджують його.

Коли Вільгота впорувався зі своїм супротивником, тоді на круг випихали діда Катеринку. Так звали діда за покійну бабу, так охрестили його тоді, коли вона була живою, так і тепер звуть. Коли де-небудь Вільгота боровся, то діда завжди випихали, і він уже звик до цього, полюбив ту загальну увагу і той незлостивий сміх.

— Тепер з дідом! — кричать усі.

Але Вільгота й не думає. Хоч він і дивиться на діда Катеринку, але так, наче перед ним порожньо. Ведмедкувато тупцяє, ворушить оцупкуватими коренями рук, очі під бровами — ніби дві каменючки.

— Можу з двома, — каже.

З двома борюкається довше. Хапають його за груди, за шию, але Вільгота стоїть твердо. І, вибравши слушну мить, валить одного і зразу ж, поки той не звівся, валить додолу другого. Переможені борці, крекчучи, зводяться, труть забиті місця, а Вільгота, некліпливо дивлячись на них, і не посміхнеться.

— Можу й з трьома, — каже зовсім не засапано, тільки що голос із глухуватого став стужавілим, дзвінкішим.

— А ти з дідом! — кричать.

Катеринка хвацько кидає свій костур, півнячою ходою ви-кочується на середину, вдає, що зараз ось ухопить Вільготу попід пахви. Вигляд у нього кумедний, і всі сміються. Сміються так, що й не втямиш з кого — з діда чи з Вільготи. Сміх ще дужче заохочує старого Катеринку, він зверхньо

попліскує свого молодшого суперника по плечу. Але Вільгота й на це не зважає. Виходить з кола, розгортаючи грудьми людську хвилю, віддаляється повільно, ніби кадубець ко-
титься. І в тому, як іде, як тримає плечі, як розмахує рука-
ми, відчувається зневага до тих під'юджувань, до ласого на
глузи діда Катеринки та сміховинної старечої сили. Всі од
тієї видимої зневаги смирніють, гаснуть на лицах, тільки Ка-
теринка, ніби горщик з окропом, усе ще бурхливо кипить —
його запалі груди ходять ходором, на щоках цвіте нездоров-
вий рум'янець, в очах так і булькає завзяття...

З трьома Вільгота бореться особливо. В передчутті тієї
хвили, коли він на когось кине́ться або ж хтось плигне на
нього, Вільгота, стаючи тугішим і натоптуватим надмірно,
ніби аж коротшає, геть зовсім роздається в плечах, а ноги
його, на диво, стають такими чутливими й легкими, начебто
вони носять не шестипудове обважніле тіло п'ятдесятиліт-
нього чоловіка, а парубоцьке. Вільгота відступає, відступає,
стежить за кожним рухом тих, хто намагається обійти його
ззаду чи збоку, присипляє їхню увагу. Обравши слушну
мить, скаче вперед. Він увесь у цю хвилю міняється, обличчя
перекошується, в оскалі зубів є щось хиже, звіряче. Хапає
суперників різко, наче аж кровожерно — і, здається, першо-
му з них, котрий уже валяється на землі, виламав руку, дру-
гому — звернув шию, а третій — ніби сам звалився, хапа-
ється за груди, зіпає, немов йому дух забило. Закостеніле в
хижій напрузі Вільготине лице поступово м'якшає, але на
ньому немає ні торжества, ні вдовolenня — все, що сталося,
він сприймає як неодмінне й звичне.

Силою славився змалку, як і своєю вовкуватістю. Грунту
в сім'ї не було, то, підрісши, повівся в Одесу, де працював
вантажником у порту. Копійку складав до копійки і з часом
до роботи ставав усе ненаситніший. Скоро зрозумів, що здо-
ров'я не наживне, що може спливати, як дим, і знайшов для
себе діло легше й забезпечливіше: на ярмарках піднімав гирі,
голоблі, за які чіплялось по десятку, а то й більше здивова-
них і водночас веселих мужиків, гнув залізні штаби та під-
кови. Спробував був ходити з ведмедем, якого виміняв у ци-
ганів, але ж ведмедя треба було доглядати, і вже незабаром,
розчарувавшись у скоморошництві, збув за безцінь ведмедя
тим самим циганам, а сам знову взявся гнути залізо та
піднімати на плечах охочих до цього діла мужиків.

Коли повернувся в село, купив землю, коней і взявся ха-
зйянувати. Але прогрімала революція, і Вільгота майнув до
батька Махна. Про свої походеньки там нікому не роз-

повідав, не любив їх пригадувати навіть наодинці. Нутро селянина, нутро землероба підказало, що скільки б махновська тачанка не котилась — колеса її повідпадають, і, задовго до розгрому батька, Вільгота утік од нього. В село повернувся вже гей-гей по війні.

Коней своїх не застав — втікаючи від червоних, прихопила їх банда Марусі, зате земля стояла незачепана, неукрадена: в будяках, у пирії, в порослій падалиці. Комуни в них, як то було по інших селах, ніхто не скликав, а треба ж було якось жити — і Вільгота сам зорав та засіяв свою нужденну ниву. Одружився пізніше, коли відчув себе міцно на ногах, коли в недорід за кілька мішків пшениці виміняв захлятих коней, котрі за короткий час на вівсі та сіні стали хоча й не такими вже баскими огирами, проте були не з гірших. Олена Павлівна, його жінка, за чоловіком не журилась ні про що, любила, здається, його так, як це вміють сільські жінки — непомітно й буденно, а про їхнє спільне життя не обмовлялась і словом.

У колективізацію Вільгота трохи забарився записатись до артілі, але й задніх не пас. Він завжди вмів передчути, як та що у житті повернеться, і коли багато чого заставляло інших людей зненацька, то для Вільготи, здавалось, і несподіванки були сподіваними... Ще перед війною старшого його сина призвали до війська, а коли в село прийшли німці, молодший подався в поліцаї. Комусь могло здатись, що тут усе обдуманно наперед, але ж так склалось, і хіба не було йому прикрощів од нових властей за старшого сина і чи не передбачається йому біда за молодшого, коли повернеться червоні? Еге ж, тут вгадаєш — і не вгадаєш, під один бік постелиш, а другий на морозяному камінні лежить, бо тієї хитрості й не вистачить, щоб укритися з головою, закутатись і під себе підмостити.

...Вільгота, як завжди, встав раненько. І не тому, що, може, якась потреба була, якесь діло недороблене до рук просилось. Таку вже звичку мав — краще недолежати, ніж перележати, краще штани зрання вбрати, ніж пізно, щоб потім, не приведи Господи, без штанів не ходити. Вийшов надвір, потупцяв туди-сюди, зазирнув через тин до сусідів, на дорогу теж глянув, на небо. Темно ще було, все спало глухим сном, і снігова баба, зліплена звечора дітиськами, похилила голову, ніби також задрімала. Вільгота підійшов до тієї баби, обдивився. Ти бач, лозиновий віник їй у руки дали, замість очей — два вугляки, а ніс... невже й справді морквина? Нема чого їсти, а вони добро розкидають. Висмикнув ту

морквину, сховав у кишеню. Голова снігової баби без носа стала брилою снігу з двома темними цятками та з рисою вуст. Ну, зовсім мертва купа снігу.

Хтось іде понад річкою. А мо', вчулось? Але ж ні, не вчулось, бо порипує так, наче приморожений сніжок посапує. Хоч ходити в цю рань ще й не дозволено, але хіба дядька що-небудь спинить? Ти йому вила настав, а він і на вила полізе, бо треба, що вдієш!.. Одійшов Вільгота до старої груші, до стовбура притулився. А хруск той сухенький усе ближчає, сильнішає. Вже й постать видно. О, зупинилось, назад глянуло, а потім і в поле. Невже Юрко?.. Але чого б це в таку годину?

І справді Юрко, бо завернув до обійстя, бо знає, як ту хвіртку одчинити й зачинити, і згинається ото, ніби кілок йому вбито в спину... Коли вже син поминув його, Вільгота, не покликавши, пішов слідом. Юрко зразу ж зупинився, рука до кишені шаснула, так і заholола там, а вголос:

— Тату, ви?

Нічого не відповів. Підійшов ближче — в Юрка було темне якесь, чуже від напруження лице, губи напіврозтулені, ніби хотів сказати щось хлопець, але так і застиг. Руку вже витяг із кишені й повів нею у повітрі, наче хотів щось узяти і не взяв, наче хотів щось зробити...

Вільгота мовчки пішов до хати, Юрко — за ним. На сінешньому порозі став, пропустив сина попереду, сам трохи постояв, прислухаючись, — і тоді вже зачинив двері. Підказувало серце, що неспроста оце Юрко перед світом прийшов. Та й не близько ж йому, аж на другому кутку живе. Гарна хата в нього — нова, цегляна, під бляхою. Голова колгоспу втік, то кому ж було поселитись у господі його, як не Юркові? Ото Юрко й поселився. Щоправда, постої ти в нього не переводяться вже не перший рік, але хіба без цього обійдешся?.. Якби випогодилось, то краще стало б, але воно випогоджується — тільки в другий бік. Чи не того й прибіг, щоб завчасно в батькову хату проситись? Теж правильно, краще самому перебратись, ніж чекати, коли повернуться і виженуть. Шкода, звичайно, такий дім кидати, але ж дім — це діло наживне, а що наживеш, коли голову з плечей знесуть?

Юрко сидів на лаві, поклавши шапку на коліна, а мати дивилась на нього тужливим зором. Були в неї круглі, чорно-зелені очі з каштаново-коричневим зблиском у зіницях, були в неї повні й незів'ялі вуста, було в неї дорідне й смагляве лице, на якому днювали й ночували чисті, дівочі рум'янці.

— Як там Зоя? — запитала про невістку.

Юрко скинув на неї неспокійним оком, так, ніби не розчув.

— А діти? — цікавилась уже близнятами його — Павлом і Лавром, що народились минулої осені двома огірочками.

— А-а... Зоя пошила собі нову спідницю з того рубчика, що ви набрали... Павло чогось бухикає, а Лавро веселий.

Вільгота вніс із сіней сніпок житньої соломи, почав розв'язувати перевесло, наче не було нагальнішої справи. Вузувати, хижі пальці попаслись по тугому та скрученому — і жовті стебла шурхнули на долівку. Юрко дивився на батька, проте той тримався так, наче, крім нього та жінки, нікого в хаті й не було. Потім поліз під тапчан, почав ворушити там якесь дрантя, стоптані шкарбуни, — мабуть, онучі шукав. Юрко встав, набрав у чашку води, але пити не став, тільки до рота підніс. Потім сказав якось зразу:

— Будуть палити!..

І здивувався: як хрипко й тихо прозвучав голос його.

Одкашлявся, приклавши долоню до грудей, і швиденько позирив то на матір, то на батька.

— Ну? — мовив під тапчан Вільгота. — Хто сказав? — І, здавалось, у тоні його не було ні страху, ні занепокоєння.

— Ніхто не казав, але з усього видно, що збираються... Позавчора у Дериколівці палили, вчора у Псярівці, а сьогодні...

— За що?

— А німця ж отого хтось порішив на вашому кутку.

— У полі ж, а не на кутку.

— Хіба не однаково?

Батько вже випростався і стояв перед Юрком високий і похмурий. Наче аж вищий, ніж завжди, і лице стьмяніле, а під очима провалля. І нічого не здригнеться. Дивиться. Ніби запитує: чи знаєш, що сказав? І мати так само дивиться, те саме запитує.

— Всіх? — запитав Вільгота.

— Не повинні б усіх, — видихнула мати.

— Ото вони розбиратимуть! — несподівано верескнув Юрко. — Вони підряд усіх палять, не дивляться, хай їм трясця! А ваш куток — неодмінно, бо ж від Збаража, а в Збараж не сьогодні, то завтра червоні прийдуть.

— Всіх і палитимуть? — знову перепитав Вільгота, і знову в його тоні не пробилось ні страху, ні занепокоєння. — Не всі

ж винуваті за того німця. Хтось один... Є такі, що мовчать, попричаювалися... Більшовиками були — й zostались.

— Думаєте, вас помилують? Для них зараз усі однакові... Облава буде... Пошлють рови копати, окопи. Ритимуть біля лісу і там, де Дідькова Задниця... Нас усіх посилають на облаву. Не думайте, тату, що вдасться одкрутитись, чи що. Бо з нами і за нами ходитимуть дойчі й мадяри.

— Ти поліцей, сину,— мовила мати,— то, може б, так зробив, щоб тебе на наш куток оприділили?

Юрко тільки рукою махнув. Мовляв, що ви, мамо, торочите. Хто ж це пошле мене на Соболівку, коли всі знають, що ви тут живете? Хіба не знаєте нашого старосту Самця? Під ним земля западається, то він ладен усіх потопити та повбивати — і своїх, і чужих.

— Треба все ховати,— мовив Юрко і зробив такий жест руками, наче підгрибав до себе весь світ.— Усе треба поховати, щоб нічого ніде не лежало.

— Та й так не лежить,— мати.

— Знаю,— все більше опановуючи себе, кинув Юрко.— Знаю, позакопували все, що могли. Але й решту треба так сховати, наче його й не було.

— Де ж тих схоронів набрати? Хіба землю зараз угризеш чим-небудь? Та й люди бачитимуть...

— Що ви мені одне й те ж туркочете — люди та люди! У погріб нічого не клали? Складайте все в погріб!.. Одгорніть картоплю — й під картоплю. На самісіньке дно валіть,— не бійтесь, через кілька днів усе повиносите. Головне — зберегти, щоб не пропало.

Вільгота дивився на свої руки, ніби вперше їх бачив. Широкі, плескаті, з кістлявими горбиками щиколоток, з короткими сучкуватими пальцями, зарослі рівно висіяним рудувато-вогнистим волоссям, його руки лежали на колінах спокійно, вони повинні б вселити впевненість у душу, але не вселяли. Наче ці руки належали не йому, а були чужими і лежали осторонь.

— Тільки робіть так, щоб ніхто не бачив і не знав, бо потім усе на мою голову звалиться,— додав Юрко.

— А коли ж почнеться? — поспитав батько.

— Може, вдосвіта, може, ополудні, а може, й увечері.

— А облава?

— Мабуть, по сніданню.

— Ти ще кому-небудь казав?

— Нікому.

— Тітці Оляні не казав і дядині Олександрі?

— Ви хочете, щоб мене скарали? Тільки вам. Ніхто з поліцаїв про це не знає, навіть Самець... Оце мені вдалось підслухати. .

— Чого ж це вони? — знову мати.

— Чого! Чого! — перекривив Юрко, не в змозі перебороти роздратування.— Бо прищикнули їм хвоста, мусять тікати.

— Що ж це з тобою буде?

Він так і вибалушився на неї.

— Часу маєте з заячий хвіст, а розбалакуєте,— мовив якось сумирно, наче аж винувато.

— Може б, ти, Юрку, і собі десь зараз заховався, га? — обізався Вільгота.

— Мені не можна. Бо до сім'ї прийдуть, та й вас не обминуть.

— Я знайшов би, де тебе заховати...— ніби й не слухав батько.

Юрко змовчав. Провів долонею по шиї, по чолю — так піт і літню втому стирають, а потім:

— Ну, я пішов, бо світатиме ось-ось.

Вільгота встав — і знову виріс перед сином чи не до стелі, важкий і насуплений.

— То поженуть мене на окопи? — запитав.

— Якщо не сховаєтесь.

— Ну, я сховаюсь, а що з нею зроблять? — кивнув на Олену.

Юрко не відповів. Наклав шапку, зав'язав поворозки, повільно дістав із кишень рукавиці, неспішно натягнув їх. Здавалось, поспішав — і наче не квапився. Зрештою ступив до порога, зігнувся, бо двері були низькі, проте не відчинив їх, а обернувся. Сумовито глянув на матір, але так нічого й не сказав.

Тільки кашлянув, уже в сінях.

Вільгота не пішов його проваджати.

Рипнули двері протяжно, наче зітхнули, й на порозі став Юхим. Голомозий, розхристаний, одна штанина заправлена у валянок, а друга — ні. Колючі бровенята його попідлітали вгору, а злетіти назад чи забули, чи не в спроможі. І одчайдушний він зараз на вигляд, і трохи смішний. Смішний, бо навіть отакому дрібненькому й непоказному чоловікові, як Юхим, одчайдушність у ранню пору?

— Приймеш, Меланко, чи не приймеш?

— А що, знову? — поспитала.

— Знову! — весело відповів гість. Глипнув на Мотрю з Торбою, що сиділа, вже куняючи, на лаві, і собі примостився поруч.

Меланка саме ставила в піч два горщики з водою — в одному збиралась варити картоплю на сніданок, в другому борщ на обід. Навіть головою докірливо не похитала — не вперше вже їй приймати отак свого брата Юхима... За що це вони? У такий час...

— А за що? — обізвався Юхим. — Ти піди в неї спитай.

— Та ти ж заводіяка...

— Я заводіяка? — щиро обурюється Юхим. — Я тихий і божий, нікого не зачеплю, слова лихого нікому не скажу. Ти ж бо знаєш!

— Авжеж, знаю...

— Ти мені хоч кілок на маківці теши, то змовчу. Що вже плохий, то плохий, як та стара курка. Ти ж бо знаєш!

— Авжеж, знаю... — ховає очі Меланка. — Ось час який... Не сьогодні, то завтра наші прийдуть, а ти казишся. О Господи, якби вже швидше, то, може б, ти за розум узявся... Га, Юхиме?

— Якби швидше! Хоч і немолодий я, та попрошусь в солдати. Може, візьмуть?

— Авжеж... — ховає очі Меланка.

...Час од часу Юхим розходиться зі своєю жінкою. Це трапляється раз на один чи два роки. Пити не п'є, та коли приходить додому веселий, Тетяна вже здогадується, чим це може скінчитись. Сидить у кутку на ослоні, чоло її затьмарюється зморшками, руки кам'яніють. Стежить, як чоловік вештається по хаті, як перевертає порожні відра, як чіпляється ногами то за тапчан, то за стіл. Слухає, як він береться наспівувати щось сороміцьке чи розповідає про свої походеньки, — і поступово меншає під тягарем журби. Юхим уможується з чобітьми на ліжку, ось-ось повинен уже вгомонитись. Проте ніби між іншим згадує про свою жінку, що сидить у кутку, й дивиться на неї довгим поглядом, який усе дужче торопіє і тупіє. На обличчі показується брезкле невдоволення, од нього чорніє й колющиться зір, а губи звужуються й наче дерев'яніють.

— Ти чого сидиш? — пита нарешті.

Жінка не зворухнеться, хіба що з однієї брови на другу перескочив дроз.

— Довго ще човпітимеш над моєю душею?

У відповідь йому пливе сліпа тиша, у якій безслідно тоне й зникає його гнів.

— Чуєш, тобі кажуть!

У жінки ще на верхній губі попухав дроз — і немов заціпило. Хоч би схлипнула чи зітхнула, одразу полегшало б. А то бач, яка безсловесна свята виськалась!

— Обізвешся мені?

Вона підводить на нього очі — залляті вологим блиском, вони світять таким гарячим смутком, що той вогонь обпалює Юхима, підводить із ліжка.

— Можеш мовчати! — кричить. — Я й так знаю, що в тебе на умі. Думаєш, коли випив, то й розум собі залив. А я не залив, хоч і є що, бо не з дурніших... Чого випив? Хіба хотілось? Та що зробиш, як нема де дітись од самого себе? Що зробиш!

Гнів зникає, натомість з'являється спокійне п'яне співчуття до самого себе. Проте ненадовго. Бо скоро схоплюється і — сердитий, невтішний — знову викидає з грудей покалічені од поспіху вламки слів:

— Де мої діти? Чому не привела? Відповідай, бо я з тебе видеру голос.

В її очах густішає того вологого блиску, зіниці мало-мало не захлинуться, не погаснуть; і струменить із них така гостра просьба співчуття й ласки, що Юхим таки зривається на решті. Те, що дрімало в ньому, що не пускало вгору живих болісних паростків, раптом прокинулось, закричало боєм, душу йому посолонило такою зернистою сіллю, що він махнув рукою, ніби відрубав своє минуле, й починає збиратись. Витягає зі скрині сорочку, з шафи — чоботи, бере іще сякий-такий одяг, котрий знадобиться якщо не взимку, то влітку, потім, подумавши, розбиває об долівку один-два горщики, макітру, розворушує в печі попіл, що аж груди собі запорошує, — і йде. Хрюскає дверима, ніби й вони в чомусь винуваті, і, вийшовши надвір, почувається вільною людиною, яку ніщо не зв'язує: хоче — танцює, хоче — співає, хоче — на руках брикає. Він щасливий, все йому ніпочім, усе здається легким і досяжним. Люди, котрих стрічає на вулиці, з його вигляду розуміють — Юхим знову покинув жінку. А він кидає кожному безпечно:

— Лечу на всі чотири!

Дехто підморгує й цікавиться не без лукавства:

— Мабуть, просто неба тепер ночуватимеш?

Юхим б'є себе в груди, по обличчю скаче такий щасливий усміх, що позадрити можна.

— Горобець не сіє і не жне, а їсть і п'є. Хіба на світі одна жінка? У кожусі водиться бліх менше, ніж є жінок, що ладні вчепитися за чоловіка.

— Та ви ж не кожух!
— За що й дякую Господу-Богу.
— А якби кожухом стали?
— Теж дякував би! Тепер як? Скажуть, що ти розумний,— добре. Скажуть, що дурний,— теж добре.

Непоказний, наче якийсь аж зачучверілий, з кругленькою, як кавунчик, головою на короткій шії, з бровами, що ніколи не знають спокою, а скачуть, здригаються, насуплюються, Юхим, здається, ні в кому не пробуджує співчуття, а тільки незлостиву насмішку. Проте незлостиву ту насмішку він сприймає як приязне ставлення — і ладен душу свою перед будь-ким відкрити, ладен про все розповісти.

— Що прив'язує до одного місця, коли ти не камінь? Ну хата, ну жінка. Хату не спалиш, бо рука не підніметься, а бабу покинути можна, баба — це хоча й набуток, але не прибуток. Є вона — податку не платиш, нема її — теж не платиш. А я літати хочу, на всі чотири! В горобця скільки того мозку, га? Скажіть, хіба в нього так багато мозку? А не сидить на одному місці, літає. Розумніший од чоловіка. Ні свиней у нього на хазяйстві, ні городу нема, ні горшків... Не сіє і не жне, а їсть і п'є.

— То чого ж ви до жінки сватались? Було б з горобейкою шлюб узяти, в неї мозку ж менше.

— Не пізно, ще не вмер, то й до горобейки сватів послати можу, аби охота була.

Працював Юхим до війни у школі їздовим, ходив біля двох конячок, які, крім того, що орали присадибні ділянки й возили паливо, правили для вчителя зоології за живу наочність. Юхим був задоволений своєю роботою: по-перше, за неї не писали трудовні, за які можна щось одержати чи й не одержати восени, а щомісяця видавали гроші на руки; по-друге, він в будні і в свята спілкувався з сільською інтелігенцією, завдяки чому набирив у своїх очах неабиякої вартості, і хоча не вважав себе за інтелігента, а й не за простого собі їздового, котрий знає тільки конячі хвости, поцв'юккує батіжком, та й годі.

Якось викликав Юхима до себе директор школи. Їздовий наперед здогадувався, про що йтиметься, і наперед приготувався виправдуватись. Директор недавно демобілізувався з армії, любив дисципліну в усьому; завів, наприклад, що діти на перерву виходили правим боком коридора, а повертались у класи — лівим; завів також, що педагогічна нарада не може відбуватись, якщо на неї не прийде бодай один учитель, — це спричинялось іноді до того, що нараду скликали по шість,

а то й більше разів, поки відбувалась вона аж у неділю, а деякі вчителі почали ворогувати між собою.

— Ви працюєте не в колгоспі, а в школі,— сказав директор.— Ви про це пам'ятаєте?

— А чого ж,— підтвердив Юхим.

— І пам'ятаєте про те, що перебуваєте серед дітей, що за кожним вашим учинком стежать сотні очей?

— А чого ж...

— Розпуста моральна, розпуста побутова — це не ваша особиста справа, це справа колективна.

— А коли надойсть, то як?..

— Свобода — це усвідомлена необхідність. Зрозуміли?

— Вроді... ні...

— Маєте час, щоб зрозуміти. Йдіть.

Про ту «усвідомлену необхідність» Юхим чималенько думав. Охоплював руками голову, напружувався, ось-ось, здається, вхопить смисл, докопається, ось-ось вилущить горішок із шкаралупки — аж воно блисне й зникне, тільки нудний біль зостається в голові. Ніби й правду йому сказано, не обдурено, а почнеш міркувати — й нічого не зловиш розумом, от чудасія!

А тут ще й школярі — відрада й не відрада. Налетять, сипнуть йому в вуха сміху та крику:

— Дядьку, підвезіть!

— Найшли підкову, що гнідий загубив?

— Глядіть, глядіть, буланій вашого батога догризає!

А той буланій — і не збирався. А той гнідий — і не губив нічого. А сам дядько Юхим не їде зараз, а тільки йде, понурившись, по шкільному подвір'ю, та й годі...

Живе в сестри тиждень, живе другий. Виганяти — ніхто не виганяє, годувати — годують. Та все ж таки це не власна домівка, де захотів — уночі спиш, удень сидиш, а захотів — цілу ніч можеш мишей ловити, зате вдень відсипатись. Тут і ходиш якимось не так, як завжди, а вдома й не думаєш про це, хоч і рачкувати можеш, бо ніхто не дорікне. У чужій хаті весь час пам'ятаєш, що ти в чужій хаті, а хіба в своїй власній треба про це пам'ятати? Хіба коли маєш волю, то щодня торочиш про неї, а не забуваєш, бо живеш тією волею?

І щоб до якоїсь молодичі подався Юхим, то ні. По-перше, на приміті такої не мав, по-друге, ніхто й не приманював його. А якби приманювали, то добре помізкував би, йти чи ні, бо, коли правду сказати і рідної сестри ж таки послухатись,— не молодий уже... З часом душа його в чужій хаті починає марудитись, щось у ній стогне — спочатку тихо, а

потім голосніше, руки його хоч і працюють, а журяться, очі запечалені. Немов кореня мав якогось у житті — вирвали його, нема кореня, ходить Юхим викорчуваний, може зогни-ти — сліду не зостанеться. Як тут не зітхнути?

Здибає, нарешті, якусь сусідку чи сусіда на вулиці, гово-рять про всяку всячину, а потім Юхим і питає:

— Як там моя, бігає?

— Бігає, чого їй!

Відповідь неприємно вражає Юхима. Ти бач, не сталося нічого, хоч і пішов од неї. Він тут забути про неї не може, а вона — бігає! Казав якомога недбаліше:

— Ну, хай-хай!..

Після того ходив хмарою. Де не був, що не робив, а думки навертали до покинутої хати, до жінки, яка без нього жи-ве, мабуть, не гірше, ніж із ним. Кортіло піти до неї, посва-ритись, щось побити, порушити її спокій.

Коли знову здибав когось із сусідів, то казав:

— Тетяні передайте таке: хай заколе отого кабанчика, що я в районі на Покрову купив, горілки хай дістане для родичів — і шле до мене людей, щоб перепрошували. А коли не захоче свого кабанчика колоти, то щоб позичила м'яса в Киндяків, свіжину вони мають, на базарі всього не продали. І ще пе-редайте, що Киндякам пізніше віддамо м'ясо, зі свого.

На перших порах чекав, що жінка й справді пришле до нього людей з перепрошуванням. Уявляв собі, що говорити-ме, як дорікатиме Тетяні, як відмовлятиметься повертатись додому, а потім нарешті згодиться. Проте посланці від жінки не приходили, не з'являлась і сама жінка, — Юхимові става-ло ще марудніше, не знав, де себе подіти, як дивитись у се-стрині очі. Не хотів, а воно само якось добре так думалося про жінку. Згадував, як побрались ще до колгоспу, в злид-нях, тоді самим тільки духом теплим і годувались; згадував, як ходив у старих подертих черевиках, а зима, холодно, про-студишся — й готово, дав дуба, та одного разу прийшов до-дому, а на лаві новісінькі чоботи стоять («Чиї це? — запитав. «А твої», — відповіла Тетяна вдавано спокійно. Справді, таки для нього вона постаралась ті чоботи — продала все своє ще дівоцьке вбрання, крадькома справила йому); згадував, як поспішав із далеких країв, із лісосплаву, в своєму селі вже, за горбком їхня хата, а дійти ніяк не може, ноги не несуть, відібрало з радості, і коли підійшов близько — Тетяна стоїть за ворітьми, чекає, ніби знала, що він повертається... Отже, всього випало на їхню долю, терпіли вдвох — горе від того було не таке вже й гірке, а щастя — солодше.

Одного дня складав свої пожитки й казав сестрі:

— В гостях добре, але в мене ж і свій дім є. Бо як-не-як не сидів я склавши руки. Щось таки маю.

— Хто ж каже, що ти не роботящий чи з нехлюйського роду? Своє маєш, аякже.

— Це ж і доглядати його треба, ніхто за мене цього не зробить. Чи там щось розвалюється, чи поламалось.

— Йшла, то бачила, як чиясь корова в садок ускочила — геть-чисто перевернула тин біля тієї яблуньки, що ти позаторік посадив.

— О-о, це ж доведеться наново тин городити, бо хіба то тин? Саме тьху, прости Господи, від людей стыдно.

Повертаючись додому, вибирав споночілу пору, щоб менше бачили. Не обходилося без того, щоб і не зустріти когось. Юхим ховав свої пожитки за спину й казав:

— Чого це я маю валандатися десь? Живу у сестри, далі можна жити, ніхто не виганяє, але ж є своя хата. Треба ж їй якусь раду давати, бо ж розсиплеться.

— Що правда, то не гріх,— ховали від нього насмішкуваті очі.— А як з горобейкою? — питали.

— А що — горобейка? — гнівався чоловік.— На хоробу вона мені здалась. Хоч яку-небудь, а жінку ще маю, о!..

Вона ж спочатку не знає, радуватись їй чи плакати, що він повернувся. Як і тоді, коли він сварився та гнівався, сидить у кутку на лаві, дивиться закам'янілим зором.

— І в сестри можу прихилитись, але ж свою хату маю, то чого тинятимусь, га?

Нема відповіді. І тому, що жінка мовчить, Юхимові аж легше стає. Він починає говорити й говорити, боїться, щоб жінка слово вставила. Там щось перекладе з місця на місце, там щось переставить — у рухах радість і хвилювання. І бубонить, бубонить — про все. А в очах — ляклива запобігливість.

Нарешті втомлюється балакати — залягає в хаті мовчан-ня, як грім. Довшає, розтягується, ось-ось...

— Вечеряти будеш? — питає Тетяна.

Він дивиться так, наче його проклинають: по обличчю повзе змертвіла хвиля, обвуглює зморшки.

— Що? — ледь-ледь розклеплюються тверді губи.

— Куліш у печі холоне, вечеряй.

Їсть він мовчки й неквапно. Лице винувато-рум'яне, ляжливо-іскристе. Найдужче боїться тепер одного — стрітися поглядом із жінкою. І хочеться, щоб тій вечері кінця-краю не було.

Поки Юхим розказував ото про свої нові пригоди Меланці та Мотрі з Торбою, вже й дніти почало. Примарне, хворе якесь світло просіювалось крізь завішані ряднами вікна. Але ряден господиня не знімала. Хай собі висять, поки каганець у хаті блимає, висолопивши блілого язичка з віхтиком сажі вгорі. Лиця ставали жовтуваті, біля очей та біля ротів залягли темні провалля, а Юхимове обличчя то й зовсім споганіло — доля не дала чоловікові ні брів, ні чималого носа.

— Я тобі скажу, Юхиме,— обізвалася сестра,— те, що завжди казала. Не сміши людей та не муч Тетяну. І чого ти казишся? Було б із жиру — так жиру ж того нема! Ну чого? Скільки ти уже сходився і розходився? Знову назад побіжиш.

— Не побіжу,— затято буркнув Юхим.— Навіть коли ти проженеш мене...

— Чого б це я тебе проганяла? Побудеш — і сам підеш.

— Не піду,— знову буркнув Юхим.

— Одному на старість розум у голову приходить, а другому...

— Буває,— встряла й собі Мотря з Торбою.

Юхим вибалушився на неї. Мовляв, тут брат із сестрою розмовляють, а ти чого лізеш? Пустили тебе в теплу хату, скажи спасибі, а сама сиди тихенько, як миша.

Проте жінка вела далі, наче й не помітила того лихого погляду.

— Тому — те, а тому — інше. Сім раз одмірай...

— Скільки ж можна міряти! — сердито заперечила Меланка.— Він уже двадцять сім років міряв, а різав — то все по серцю та по печінці.

— Людині ніхто вводити не може. Ото хто в неї найближчий та найрідніший? Вона сама ж. Але живе так, що й з душею своєю не мириться, що сама собі ворог найлютіший.

— Це ж хто для мене ворог найлютіший? — поспитав, нічого не втямивши, Юхим.— Це я собі ворог?

— А то ж хто? — підтримала Меланка.

Проте Юхим наче й не чув її. Він сікався до прощачки.

— Я собі ворог? А хто ж тоді мій товариш? Чи не вчорашній недруг? Я всім лиха завдаю, я й сам себе поїдом їм, так? Усі милі та божі, тільки я один убоїсько несосвітенне!

Мотря з Торбою нічого не казала, тільки дивилась на нього переполошено. Губи її, два тоненькі мотузочки, здригались, але голосу не чулось. Її оторопіння ще дужче піддавало охоти Юхимові.

— Авжеж, я не вмію жити, не вмію слова сказати, не вмію

ногою ступити! Дурний! Нічого не надбав, нічого не накрив! Ворог сам собі! А ви всі годні і жити, й ногою ступити. А ви і надбали, й наховали! Бач, яку торбу носиш! Це ж, певно, і напросиш, не буває порожня. Авжеж, ти собі не ворог. Бо такий час, людиська мруть, як мухи, а ти «алілуйя, алілуйя» — от уже й маєш яку цілушку. А я собі ворог, бо й здоров'я немає, бо й виробився, бо й дітей нема...

Груди його ходили ходором, з рота вилітали не слова, а гарячий присок. Зрештою замовк, тільки зіпав. Руки тремтіли, немов коріння, яке підмиває вода.

— А який тепер толк із тих дітей? — мовила Меланка. — Ти його доглядай, сама не спи, недоїдай, а тут загуркотіло, прийшли оці — та й забрали, та й погнали, нема, наче й не було.

— Не в кожного забрали, — Юхим на те.

— А в кого не забрали, то стеряє здоров'я по ямах та льохах, куди воно буде судне! Оце як подумаю, що поженуть дитину, то ладна руки на себе накласти, щоб не відати й не чути...

Юхим совався на лаві й позиркував на Мотрю з Торбою. Хотів поговорити про Галю, але при цій хіба поговориш? Авжеж, Божа це людина, Божа, але чужа! Таки змовчав, ковтнувши слова, що на язик просились. І про своє вже:

— Ми таки з Тетяною горнята потовкли, а я повіявся — і нічого не взяв із собою.

— А-а-а... — тільки й протягла Меланка, маючи своє на думці.

— Бо в чому ходитиму? І сорочки ж усі там zostались, і штани. Що з нею вдвох настарались — поділимо, що моє — заберу.

Меланка нічого не відповіла, дивилась у піч, і по її лицю скакали, а то рівно блищали бліді спалахи вогню. Зір стуманів, і в живих застиглих сльозах заворушилися золоті іскрини.

— Хату вдвох ставили, — правив своєї Юхим, — поділимо безпремінно. Жити там не житиму, то зможу половину розібрати або ж продам комусь. Та ні, краще, либонь, розібрати й на другому місці поставити.

— Тю на тебе, — глухо, з самих грудей, заговорила Меланка. — А в чому ж Тетяна житиме, коли ти півхати повалиш?

— А то мені голова болить про це? — всміхнувся безпечно Юхим. — Стелі не буде, то долоню проти дощу наставлятиме.

Мотря з Торбою знову задрімала й пробурмотіла крізь сон:

— ...Милість же моя, яко облак утренній...

Юхим кинув на неї хутеньким поглядом, але зразу ж і заспокоївся. З прищелепуватих та блаженних дивуватись не треба, бо то хіба вони говорять, то їхніми вустами злиденна, згорьована доля обзивається.

— Згрібай, Олено, сміття. Згрібай усе й на горищі, і в коморі, і в хліві, й те, що попід хатою.

Не питала — навіщо. Знала, що рано чи пізно про це довідається, що її Іван щось задумав. Розуму в нього, може, й небагато, зате твердий і темний, в нього, коли вже там що заквасити, то неодмінно вибродить. Та й нащо людині багато розуму? Хіба ті, що мають його багато, такі вже й вдатні до всього, такі вже й удачливі? Де там! З розумом тим ще лиха наберешся, біди всякої, бо розум без гордості не ходить, а гордість без честі не днює й не ночує. Нащо вже ліпше — хитрість. І громада за хитрість не зневажає, а поважає, то й собі ж од неї ніякого збитку нема.

Гребла те сміття на горищі. Ще де яке сінце чи лепешка, то відкладала вбік, бо хто зна, як воно та що, а зима ж надворі й корову годувати якось треба. Всяку пилюку драпаком до купи мела, потерть визбирувала, бо ж за роки позбиралося чимало. А потім сяйнуло їй у голові: Господи, це ж коли все палитимуть, то хіба сіно не згорить чи лепешка? Все димом поймається, все за вітром піде. Здушило їй груди... Щось треба буде придумати, бо коли рятувати, то все рятувати.

Потім у коморі порпалась. Ну, тут багато не назбираєш. Присвічувала каганчиком, вимітала павутиння по кутках, порохняву. Ось борошенце просипалось — жаль його збирати й до сміття валити, це ж для курей можна щось зготувати... І знову сяйнуло їй: не шкодуй, жінко, бо погорить усе! Але... не могла саму себе подужати, не могла не шкодувати.

Вишпортувала вилами гній з-під корови. Зимом не дуже й чистили, холодно ж, а як-не-як у гною тепліше лежати. Вибравши свіжіше, почала лопатою та сокирою колупати таке старе, що не тільки ніс забивало смородом, не тільки в горлі давким квачем стояло, а навіть очі ядуче виїдало. Ого, як заков'язло! І не тільки гній заков'яз, а й сморід... На якусь хвилю одверталась, бо в голові паморочилось, потім знову бралась. Гною не шкодувала. Хоч би й де його подіти, однаково не пропаде, у землю ляже та вдобрить її.

Вже такі розвиднилось, і Вільгота, набравши перший мішечок отого сміття, неспішно почимчикував надвір. Став і розглядався по боках, наче роздумував, куди податись. А на-

справді ж вишукував тотим оком, чи ніхто часом не бачить його. Ні, коли нікого нема, то не треба й квапитись. Скинув мішечок додолу, дістав тютюну, скрутив цигарку, закурив. Це ж не може бути, щоб ніхто його не побачив — із Меланчиного вікна чи з Чернежиного. Ті Чернеги спершу переговорають між собою, що, мовляв, дядько Вільгота стоїть із мішком у себе на обійсті, а тоді вже почнуть одне за одним надвір вибігати, щоб зблизька глянути. О, так і є. Середульше вискочило, босоніге, стоїть на порозі, сюди стріляє-зиркає вибалушеним чорносливом та й зразу — круть і до нужника подріботіло, аж сніг закурів. Ну, значить, ось і сам Чернега вийде...

— Доброго ранку, сусіде! — першим привітався Вільгота, коли вийшов Чернега, стукнувши об поріг дерев'яним протезом і блиснувши в його бік соковитим, давно дозрілим чорносливом очей.

— Як живеться, як можеється? — поспитав Чернега. І тут же на свого середульшого насів, що вертав із нужника. — Ти чого, харцизяко, босий бігаєш? Знову будеш мені бухикати?

— Та ви ж самі казали, тату, що мене ніяка хвороба не бере...

— Ага, воно ще й на батька зіпає!

— А що ж я взую, коли одні чоботи в хаті — та й ті на вас...

— Отакі ниньки діти, — сказав Вільгота, коли середульший, схопивши запотиличника, шаснув повз батька в сніи. — Ти йому те, а воно тобі інше... А ми ж оце надумали трохи почистити на горищі й попід хатою, то я сміття виношу... Став посеред подвір'я та й думаю: куди ж його висипати?..

— А ти, Іване, не думай. Висип у рів — та й край.

— Наче й невдобно сипати в рів, бо багато всякого мотлоху завелось...

— Можна і в глиняники, тільки це далекувато.

— Отож і я думаю туди, — зрадів, почувши про глиняники, Вільгота. — А далеко, то що я пороблю...

— А чого ж це ви посеред зими?.. Та й у свято...

— Де ще те свято, аж увечері. Бог простить, він усе прощає... Тільки як отаке нехлюйство в хаті і коло хати, то на душі важко.

— Та неси вже, Іване, бо чи ж те сміття варте, щоб про нього стільки торочити?

Закинув Вільгота мішечок на плечі, подався з двору. Бач, як той Чернега куснув його: не варто стільки й балакати. Так куснув, ніби здогадується про щось. Але добре, що сусід за-

говорив першим про глиняники, а не він, Іван... І за свято згадав... Мабуть, щось закрадається йому в голову, почне стежити, він такий, то тре обачнішим бути.

Походив над глиняниками туди-сюди, вибираючи глибшу яму, таку, щоб убік була вибуртувана. Потім підняв високо мішок і висипав повільно. Мовляв, дивіться, кому охота підглядати! Висипав — та й подибав назад. А вже за другим разом не просто собі мішечок ніс із самим тільки сміттям та потерухою, але й таке-сяке дрантя поклав. І коли висипав, то вже не згори, а донизу спустився, закинув те дрантя чимдалі, притрусив його старанно. Еге ж, як ото мудро зметикував він, щоб у глиняниках схованку влаштувати, і не вночі, а посеред білого дня: догадуйтеся, хто вдатен! Ніколи ще не був такий вдоволений собою, як зараз оце. За третім заходом уже взяв дещо і з ціннішого — чоботи там неходжені, новенькі зовсім, юхт на передки. Той крам ще за Оленою дістався йому, й до цього часу не справив їй нового взуття: то не було коли, то майстра путнього чортма, а коли відверто — то й не хотілося. Бо поки крам — то він крам: і в руках є що потримати, і подивитись любо, а коли зшиєш чоботи, колись же й озуті треба, а озуватимеш — стопчуться, а там, дивись, і порвуться. Ні, не марнотратниця його жінка, нащо там брехні зводити на неї, проте вже так заведено, що чобіт мусять дертись, коли він чобіт. Навіть тоді, коли й не ходиш у ньому.

Позаносив Вільгота у глиняники й одєжину, яку раніше не встиг заховати і яка ще висіла то там то сям; позаносив також свій столярний інструмент — а гарний у нього інструмент, бо ж і майстер він не з гірших у селі, а з кращих; та й не позичав нікому, як інші, бо знав, що поки воно в твоїх руках — твоє, а піде по позичках, попливе по чужих руках — не чекай уже від нього ні толку, ні роботи... Заніс Вільгота також сапи та лопати, познімавши з них держак, з вилами зробив те саме, сокирами, колуном, серпи позаносив, коси. А ще яке було там хазяйське причандалля, поскладав на тачку, зверху всипав гноєм і також відпер. Коли вже склав усе в яму, то картати себе почав: і нащо це гній повіз аж сюди, хіба так хазяїн зробить? Це ж коли придивиться хто — неодмінно щось запримітить недобре, бо коли це було видано, щоб Вільгота добриво не на город одвозив, а по ямиськах розкидав.

За якихось години півтори зайшов до хати, а вона тільки голими стінами світить. Це ж треба попередити жінку, щоб і на поріг нікого не пускала, а то почнуть розпитувати та

вивідувати. Сів на лавку, роздумував. Проте відчував, що не все ще зробив, що не все заховав. Ось ця лавка і стіл. Згорять, а де він потім дістане? Це ж тепер таке врем'я, що все палять і трощать, — тим більше треба берегти. Узав сокиру й почав розбивати стіл. Повитягував ніжки, а тоді й дошки повідокремлював. Вийшов надвір, попід хатою шасть у садок, а тут уже й під сніг застромив. Добре, що снігу намело по коліна, можна поховати те та се, а лиха година мине — повизбирає. Кухлі там, чашки, ложки теж у сніг розтикав — між кущами.

Як навинулась у хату жінка, то тільки руками сплеснула:

— Де ж ти все подівав?

— А подівав. Угадай!.. — Колов її зіницями, наче колючками. — Пропив...

Вона й не усміхнулась на те. Тільки:

— Якби ще хату можна сховати... Коли б за пазуху влізла — їй-богу, сховала б...

Вільгота тупнув спересердя ногою об долівку. Та якби змога, то він би цю хату на край світу заніс, та він цю хату й не ставив би тут ніколи, — якби ж то знаття! Кому-кому, а собі вже підстелив би...

— Значить, так, — сказав. — Коли що... Заховав я все в глиняниках, присипав потерухою, а решту — в снігу між смородиною та порічками. Коли що...

— Іване...

— Чого тобі? — визвірився, вловивши в її голосі жаль. — Ніхто про смерть не думає, але готовим бути треба.

— Чи ж з нами буде гірше, ніж із людьми? Таж і Юрко...

— Що Юрко?! Всім одне вготоване, ніхто не відкрититься, коли що... Тут ні Юрко не допоможе, ніхто...

— Якби ж корову де сховати. Бо так берегли її, так ховалися з нею, а може пропасти... Це якби подумати...

— Думай чи не думай, а багато не надумаєш. Треба щось робити — то найліпше думання...

Босі й голі оті Чернеги, а живуть весело. І чого, здавалося б, тішитись? Ну чого радіти, скажімо, самому Чернезі? Що в нього молотарка ногу відірвала, бо, підпивши, заліз туди, куди твереза людина не тільки свою, а й чужу ногу не встроить? Або чого радіти Чернежисі? Здоров'я в неї не таке вже й міцне, а дивись — щороку по дитині, а в урожайні роки — то й по двоє. Робочих рук у хаті не хтозна-скільки, а годувати усі ті роти треба, щодня в пельку щось мусиш покласти.

Щоправда, й діти бідові: його наче й доглядати не треба — само себе доглядає, само й на ноги спинається ще перед роком, само собі і їсти знайде — чи листок квасцю весною, чи яблуко і стручок гороху влітку. До роботи всякої беручки, силувати не треба, це так, але ж... юрмовисько яке!

Зупинився на хвилю Вільгота в чужих сінях — зирк одним оком на ляду до погребя, другим на драбину, прихилену до стіни. Жердка висить на мотузочках, на жердці — однісінька пір'інка здригається від протягу. Та й з горища пустою віє, бо якби яка в'язка сіна, то ще з осені продали б, не втерпіли б. А в погребі коли є ще трохи на денці картоплі та буряків, то добре, бо може тільки півтора корінця й лежати від буряків та недогризена мишами шабатурка з-під моркви.

О, вже почули, що хтось у сінях є, вже хтось біжить до дверей. Узявся за клямку — зразу ж і розчинилось перед ним. Темненька, як галчєня, дівчинка засвітила на нього чорним зором. Вільгота відсторонив її, ступив у хату.

— Доброго ранку.

Хоч у хаті стояли гамір та шарварок, проте його помітили, почули. Жінка від печі, господар з лежанки, діти хто звідки (з тапчана й з-під тапчана, з-за столу, з-під лави, з печі, зі скрині, з припічка, з-за матириної спідниці та з-під матириної спідниці) — всі дивились на гостя з цікавістю, аж наче переполошено. Ніхто у відповідь не побажав Вільготі доброго ранку, і він, важко ступаючи, підійшов до ослона, витер долонею, сів. Скакнув поглядом по хаті — все в ній говорило про нестатки, убогість, а потім поманив пальцем оту дівчинку, що стрів на порозі. Дівчинка й не думала підходити. Він поманив ще раз — і вона, дивлячись спідлоба, повільно підійшла. Мабуть, думала, що матиме якийсь гостинець. Проте Вільгота незграбно погладив її по голові й усміхнувся. Всміхнувся так, як би то чорна земля всміхнулась — невміло, без тепла. Дівчинка насупилась і відбігла вбік.

— Ха-ха-ха,— зареготав рипливим сміхом Чернега. На запитливий сусідів погляд нічого не відповів, але сміятись перестав.

Був це крутолобий балакучий чоловік, якого по-вулично-му звали Півтори ноги. Ті прізвиська взагалі чіплялись до нього легко, як реп'яхи до собачого хвоста, але так само легко й відставали. Свого часу його звали Неллі (бачив чуже кіно, де грала якась Неллі, й те кіно переповідав односельцям); звали Дишельманом (вперше колись постригся в رایонного перукаря й зумів недоплатити йому десять копів

йок); звали його також і ХТЗ (мріяв стати трактористом, але далі причіплювача так і не пішов).

— Як поживаєте? — поспитав Вільгота.

Чернега знову засміявся. Здавалось, нічого веселішого, ніж те сусідове запитання, він і почути сьогодні не міг.

— А так, — відповів. — Наше життя, як мотузок: зверху відірветься, то ми знизу рвемо й доточуємо.

Тепер уже засміялись діти. Вони весело поглядали на батька, позиркували одне на одного й реготали. Найменше дитя, загорнуте в пелюшки, зайшлося раптовим плачем. Чернега взяв його на руки, почав заколисувати.

— Мамо, воно цицьки просить! — крикнув котрийсь із хлопчаків.

— Хай покричить, то гладший буде, — мовила мати.

Обіззався, кахикнувши, Вільгота:

— Маку насіяли багато, а молока для них — нема...

— Доїмо козла, — сказав господар, проте вже не засміявся, й ніхто в хаті не засміявся. Тільки знову всі дружно блимнули чорносливом на гостя. Мовляв, і без тебе знаємо, а від твоєї балаканини — не набіжить.

— Це ж ви хотіли колись у нас телицю купити... — здалека почав Вільгота і вдав, що лише в долівку дивиться.

— Та хотіли, але ж правили ви дорого, а в нас які статки?.. Ото наша мати — і за матір, і за корову.

— Ну, не було у вас грошей, а в нас покупець трапився.

— Авжеж, не ви шукали для телиці покупця, а телиця сама знайшла.

— Ми вже старі з жінкою, — правив своєї Вільгота. — Не можемо того хвоста ні доглянути, ні нагодувати...

Тиша загускла в хаті — усі дивились на Вільготу. Господиня забула про вогонь у печі, і на її твару полум'яніли чи то відблиски з челюстей, чи то золоте сяйво зацікавлення.

— Чи не купили б у нас корову? — закінчив гість.

Того золотого сєва на жінчиному лиці побільшало. І зненацька Чернега знову зареготав. Викидав із грудей сміх великими клубками. Здавалось, і немовля заслухалось, бо перестало рюмсати. Всі діти здивовано й непорозуміло дивились на батька.

— А чого ж!.. — нарешті крізь сміх мовив Чернега. — А чого ж і справді не купити!

Дитячі лица одмінилися — на них засіялось і розцвіло по усмішці.

Вільгота ж не розгладжував уст, по слівцю кидав та, зда-

валось, пильно поглядав, щоб те слово далеко від нього й не покотилось.

— Корова в нас гарна, до паші невибаглива, на самому пирії...

— Та й без пирію! — не міг уже втриматись Чернега. — Ти їй намалюй пирій — а вона вже й доїться! Ха-ха-ха!

Вільгота наче не чув того реготу.

— Не така вже й стара, всі зуби цілі, доїться на чотири дійки, а якби роздоїли п'яту, то й на п'яту доїлася б.

— У тебе, Іване, така корова, що й з хвоста потече молоко, тільки вмій смикнути.

— Корова тобі потрібна, бач, скільки горобців маєш, — Вільгота кинув на дітлахів, що поперемінно заглядали в рот то йому, то батькові. — Інші на твоєму місці народили б одне-друге, та й годі, а в тебе, чоловіче, як у тієї дощової погоди: репнула зав'язка — і сіється, сіється.

Сказав — і пошкодував: не в свій же город поліз, а в чужий. Хіба ті діти світ його зав'язали, чи що? Проте Чернега не образився. А тільки мовив з єхидною такою, колючою усмішечкою:

— Мої діти — це мій клопіт.

— Авжеж, — згодився Вільгота. — Але ж сам знаєш, яке тепер життя... Не знаєш, де обпечешся, а де обморозишся.

— Що так, то так. Коли мене морозить, то здається, ніби пече, а пече — то здається, ніби морозить. Але яке б не було життя, а воно однаково життя!..

— Жінки всякі способи знають і зілля...

— А я не хотів і не хочу! Може, я здоровшим себе чую, коли вони ото біля мене бігають та кричать.

— Ніхто ж нічого не каже, — спробував назад відступити Вільгота.

Проте господар уже зайшовся:

— Може, воно ще там не дитина, а булька, — і вбивати?! Як же я тоді в очі дивитимусь собі і своїй жінці...

— Ох, Луко... — тільки й встала жінка.

— Як подумаю, що котрогось, — повів рукою по хаті, — в мене могло не бути, то ладен сам себе відцуратись. Хай живіт порожній, хай того хліба тиждень не бачило, хай на лушпайках сидить — зате світ бачить, горобців чує!

— Та вже ж що горобців, — криво посміхнувся Вільгота.

— Бо й то радість! — по-півнячому скрикнув Чернега й закашлявся. Раптовий кашель здушив йому горло, і чоловік аж посинів. Отямившись, мовив уже спокійніше: — Хоч і кашляю, зате не збрехав.

Мовчали. Й дїтлашня теж понабирала води в роти — від найстаршого до найменшого. Врешті Чернега знову обізвався:

— То прийшов продавати корову?

— Ага.

— Скільки ж вона просить?

— Скільки даси.

— Овва! — тільки й мовив господар. По обличчю пробігла гримаса — мабуть, хотів чоловік засміятись, але стримався.

— Знаю, що багато дати не зможеш, а й за безцінь не забереш, бо якусь копійчину на корову прибирав.

— Якими ж грішми тобі платити? Німецьких ти вже не візьмеш, бо наші близько, а наших грошей катма.

— Щось же ти прибирав... Мабуть, і старі червінці знайдуться.

— Давай у борг! — скрикнув Чернега. — Давай у борг, а я потім тобі заплачу стільки, скільки захочеш.

— Пиши розписку, — важко видихнув Вільгота. — Пиши розписку, що об'язуєшся сплатити мені за корову стільки, скільки вона запросить не сьогодні чи завтра, а через півроку.

— Хоч через рік!

— І ще пиши, що коли не буде грошей, то об'язуєшся віддати за корову шматок хати.

— Що хоч напишу! Жінко, там у нас якась паша є? Га? А дійниця? Бо куди ж молоко доїти? Ну, спасибі тобі, Іване. Завжди був поганой думки про тебе — і жмикрут, мовляв, і такий, і сякий, але бачу, що кожне може переінакшитись. Це ж для моїх дітей — здоров'я. А коли забирати? Зараз? Оро! Жінко, а налигач у нас є? Піди пошукай, бо як же без налигача? Ні, ні, треба на своєму вести.

— Пиши розписку, — нагадав Вільгота.

Чернега не забарився з розпискою. Дістав із ковбашки пошматовану книжку, вирвав останню, до половини чисту сторінку. Щось написав і тицьнув Вільготі. Той прочитав і, згорнувши, сховав на грудях.

— Де ж дійниця? — метушився Чернега. — А де налигач? — Губи його тремтіли. Бігав по хаті, не знав, де присісти. І знову до Вільготи: — Ви її ще не доїли сьогодні зранку?

— Та ще ні.

— А не ялова вона у вас? До бугая водили?..

— Чи ти, Луко, не знаєш?

— Знаю, знаю, але ж хочеться ще раз перепитати. То водили?

— Водили...

— Жінко, ти чуєш? Це ж вона приведе теля. Теля висте, можна буде продати!..

Жінка слухала його — й не обзивалась. Тільки світила широким, виснаженим зором. Здавалось, ніби все те відбувається поза її свідомістю, а вона як задумалась про своє, то й передумати не може.

— Отже, так, — і далі гарячкував Чернега, — поставити знайдемо де. Хліва нема, то нехай і в коморі побуде, однаково комора порожнісінька. А там щось і зліпимо для неї. Чи не так, жінко?

Вона все ще мовчала. Та господар і не чекав її відповіді — говорив про своє:

— Буде молоко — можна й на базар понести, все якась копійчина між пальців крутитиметься. Дасиш людям сиру, а вони ж тобі віддячать — те миску борошна принесе, друге жменю крупи чи пшона. Не пропадемо!

«А таки не без кебети чоловік, — осміхнувся внутрішньо Вільгота. — Такий з пісочку стулить хатку-дірку, поселиться там зі своєю мурашкою, та ще всі й щасливими будуть».

— То ходімо, — квапив Чернега, думаючи про те, що поки та корова в чужому хліві, доти вона й чужа, а заведе до себе — власна, не чия-небудь!

Вільгота виходив із хати, опустивши голову, наче боявся глянути по боках. За ним веселий, аж сліпий од радості, хуленько перебирав ногами Лука, та раз у раз зупинявся, бо майже на галоп переходив, випереджаючи гостя і тручаючи його то грудьми, то плечем. Дітлашня хмарою посунула за ними. Наступали одне одному на ноги, спотикалися. Нарешті, розхристані, босі й голомозі, поставали аж за порогом і стежили, як молоденьким, розгаряченим півником скаче і скаче навколо сусіда їхній батько.

Вийшла й мати надвір. Руки в неї чомусь тремтіли, то посплітала пальці, щоб хоч трохи вгамувати дрож.

Тільки Юхим подався до своєї горобейки — чи по сорочку забуту, чи по штани, як тут без стуку двері одчинились і разом із морозом до хати ввалився староста Самець із Юрком Вільготою, а за ними й німець в окулярах («Як же це вони йшли, що я й не побачила, й не почула? Мабуть, Юрко провів, бо він тут кожну бадилінку знає, а вже яка дірка в тині, то він її продирав»). Меланка дивилась на Самця, а бачила усіх трьох. Усі вони були якісь насуپлені, з сіруватими обличчями — наче аж глевкими. І губи їхні глевкі, й погляди, а що вже лоби —

то такі тьмяні й холоднуваті, мов у покійників. У Меланки сама рука піднімалася, щоб перехреститись, але жінка тільки водила долонею по припічку, ніби порох витирала. Ї все дивилась на Самця — жердинистого такого, на тичкуватих ногах та з голубуватим прищиком на дзюбатовому носі.

— Як ся маєте, кумо? — поспитав Семець, начебто жартома поспитав, а лице як було замерзлим, то так на ньому нічого й не здригнулося.

«Вже й кумою стала, вже й породичались»,— подумала Меланка, а вголос:

— Та так, як і наш похресник.

Господи, треба ж було змовчати! І що це її за язик смикнуло?.. Бо цей Семець хіба одну людину на той світ спровадив. Та він і комара ладен задušити тільки за те, що той на цьому світі живе, а якби ще спробував укусити...

— Авжеж...— несподівано згодився Семець і зміряв її важким поглядом — та таким важким, наче надгробний камінь їй на груди поклав.— А це що за проява? — і кинув на Мотрю з Торбою, що вже не куняла, а сиділа рівно, дивлячись на прибульців некліпливо і спокійно.

— Прощачка... Божа людина...

— Всі ми Божі,— розважливо сказав Семець. Зиркнув на образ у кутку, а тоді вже рівним голосом наказав Мотрі: — Ану век!

Вона слухняно підвелась і поволеньки подалась через хату. Німець в окулярах не так посторонився, як одсахнувся від неї, і в його навидовижу прозорих очах схлюпнувся й затремтів блакитний острах. На лобі збурилося дві зморшки, а коли прощачка вийшла й ті зморшки розгладились, то залишились замість них дві тремтячі борозенки. Німець непомітно глипнув на Юрка, далі на Самця, поправив окуляри і з перебільшеною увагою втупився в Меланку.

— Немає пошестей ніяких у селі, то нанесуть...— буркнув староста, немов тими пошестями був найбільше заклопотаний.

— Де дівку свою сховали, кажіть! — це Юрко.

Усе ще гладила долонею припічок, а по спині одна мурашка прудко побігла, лоскочучи колючими лапками, а за нею — і друга навздогінці.

— Хіба ж не шукали? — зіткнула.

— Ви, тітко, признавайтесь, бо ми до вас не свататись прийшли. Прийдемо свататись — тоді й жартувати будемо.

— Нема її, в Нападівку до родичів три тижні тому подалась. Самі ж бачите, що нема.

Німець, мабуть, нічого не тямив, бо дивився хоча й насторожено, але трохи дурнувато. В Юрка ж були не очі, а ножі, і він тими ножами не тільки Меланчине живе тіло рвав, а й душу її кравав. Самець не втрачав рівноваги — розглядався по кутках, наче для цього й прийшов сюди.

— Коли знайдемо, буде вам погано,— знову Юрко.

— Та вже ж... краще не буде, а що гірше — то, мабуть, теж не буде.

Юрко, рішучий, зазирнув під тапчан, потім — на піч. Одслонив віко скрині, туди-сюди перевернув полотно, що дно прикривало. Розкарячився — і в штандари по плечі заліз. Нічого не побачив, але взяв коцюбу й коцюбилном там поворошив, лиха година тобою б поворошила, коли ти так стараєшся!

— Підпілля в хаті нема ніякого?

— Чи ти не знаєш? Яке підпілля, коли глиняна долівка...

Подерся на горище, ліхтариком там присвічував, щось перекидав, лаявся крізь зуби, а зліз назад — весь у павутинні, порохом притрушено брови, а до вуха чи то кізяк, чи то яка інша хвороба причепилась.

«Ну й запопадливий же ти, Юрку, чом я тебе малим не задушила, коли ти по моєму подвір'ю бігав, коли ти з моєю Галею грався? І що тобі та Галя лихого заподіяла, що ти її сліди винюхуєш?»

— Підніміть ляду,— наказав Самець.

Хотіла не скоритись, але таки зігнулась над лядою. Взялася за клямку, тягне до себе — не може підняти. Чи то так ляда поважчала, чи то в неї руки віднялись... Тоді Самець одтрутив її плечем, сам легенько підняв — та й став спускатись по драбині. Меланка не чула свого тіла. Якби ж вони, проклятуці, усі втрьох залізли в погріб, то можна б зачинити, а там — що буде, то буде. Але ж і Галя тамки, не зачиниш...

Юркові уста скривилися в глузливий посмішці. Та зразу ж стер той посміх — і до Меланки:

— Хіба я не знаю, що ви, тітко, хитрі? Ви такі, що самого чорта піддурите...

Але вона не чула, що він каже. Всією істотою слухала — що там у погребі. Так зіщулилася від страху, що сама собі здавалась не більшою за горошину. Ну, зовсім маленькою, такою, що могла непомітно скотитися вниз, туди ж таки, в погріб...

Голова з погребя стала показуватись, плечі, руки. А Ме-

ланка боялася — і все шукала Самцеві очі, щоб заглянути в їхню помережану червоними жилками пустку. Зустрілись поглядами — і спершу ноги в Меланки дрібно-дрібно затремтіли, далі ж раптово задерев'яніли. Бо прискали з його очей лукаві іскорки, але якісь наче приховані, обережні. Обтрусив коліна, мовив:

— З голоду не повинні померти, бо бараболі трохи маєте...

Юрко докинув:

— Та й сало, мабуть, десь є заховане.

«Заховане. Бо хіба ти мало його залив за шкуру мені та людям? Під шкурою моєю заховане».

— Огірки у вас гарні в діжці,— зовсім спокійно вів староста.— Чи не позичили б мені з макітру?

— А чого ж...

Німець усе ще принюхувався до вишневої гілки. Був на його худорлявому, обтягнутому восковою шкірою обличчі такий вираз, наче його нічого тут не обходило. Щоправда, руку не знімав із автомата — ні тоді, як у хату зайшов, ні зараз.

Юрко вийшов надвір, почав обтрушувати паліччям загату — не інакше як схованки дошукувався. Але Меланці вже трохи відлягло на душі — хоч камінь ще й лежав на грудях, проте немов полегшав. Одним оком дивилась, як там Юрко під хатою товчеться, а другим — за Самцем стежила. Знає чи не знає? Не може бути, щоб не помітив, бо він хіба ж одну дівку до тих дойців запроторив? Хіба ж одного парубка заслав на каторгу? О, пішов до хлівця, але тільки на порозі постояв, бо, мабуть, знає, що нічого вже там не знайде, навіть якби кожну соломинку своїми пальцями перебрав. О, повернувся, на неї дивиться — і так дивиться, що... Йде. До неї йде. Пішла назустріч — і само вихопилось:

— У мене ж і яблука квашені є...

Самець непорозуміло глипнув. Голубий прищик на його носі од холоду побілів і наче аж побільшав.

— Може, і яблук принести? — допитувалася.

— Та не треба,— гмукнув староста.— У мене вдома влєжані є.

Підійшов Юрко. Таке насуплене, з посоловілими очима, губи з досади покусуює, щоб тебе холера кусала й не відпускала.

А що вже сердитий — ніби не когось він хоче загнати в Німеччину, а його самого оце женуть.

— То не признаєтесь?

- Чи ти не бач, що нема? Сам скрізь шукав.
- То не признаєтесь? — сікається й сікається.
- В Нападівці...
- Кому ви говорите!

Відчула, що течуть по щоках сльози. Юрко скривився й одвернувся: губи сіпались, немов його щойно скривдили і він силкується затамувати образ.

Раптом Юрко розмахнувся і вдарив Меланку. Спершу не відчула болю, зіниці її застигли, наче позамерзли. Ні, не зіниці, а дві ненависні, спопеляючі скалки. Якби скрикнула, чи що, то, може, він би її більше не бив, а то ж мовчала, уста зімкнувши,— і Юрко, лихий, став бити її носакми. Меланка згиналась, згиналась, а потім і звалилась додолу. Німець в окулярах усе ще рожевим язиком лизав сніг. Староста дивився в небо, на хмари, що густою повстю нависли над селом.

Юрко зосереджено हेкав. Знав, що добре допік чи не кожному в своєму селі, знав, що не буде йому пощади,— й від того не тямився. А коли йому кінець, то хай і всім. Він себе ще покаже, назавжди запам'ятають!.. Нарешті перестав бити — зняв шапку, витер спітніле чоло. Вже трохи заспокоївся і був задоволений. Поспитав глумливо:

— То в Нападівці?

Меланка щось прошепотіла, але ніхто нічого не почув.

— Ви зітхаєте, тітко, еге? — кепкував Юрко.

Вона щось знову прошепотіла, і він нагнувся, щоб почути.

— Хай би я тебе... ще маленьким... була задушила,— ледь-ледь прохрипіла Меланка, і на її губах запуширилась кров'яна піна.

Знову озвірів Юрко, знову замірився, але стримав його староста:

— Побережи кулаки, бо день попереду. Та й чоботи пошкодуй свої, порватись можуть.

Меланка чула, як порипує під їхніми ногами... Усе далі й далі, вже за ворітьми. Сніг, на якому лежала, зцілював її, освіжав. Так вона лежала, хотіла було підвестись, але подумала, що це ж доведеться зі снігу вставати, і не зважилась. Тіла свого не відчувала, а в голові починала шуміти ріка. Бігла та ріка по камінню, дзюркотіла по піску, сплескували на ній хвилі, і Меланці здавалось, що біжить ріка з кожною миттю все швидше, дзюркотить усе гучніше, ось-ось підхопить її й понесе, закрутить.

Мотря з Торбою притомилась. Задишки в неї нема, ядухи також нема, а ти ж дивись — забиває дихання. Нема чим

дихати, то хоч бери і святу землю гризи, щоб якось ту спрагу вдовольнити. Бувало, захлявши, зіпреться на костур, погибіє так, погибіє, то воно наче й відпустить, наче й полегшає. А це ж, як на зло, і костур свій забула в чужій хаті. А щоб сісти на землю, то не сядеш, бо сніг, зима... Зітхнула, а й зітхання не допомогло... Хоч би деревце яке, хоч би пеньок поблизу — немає. Нічого не росте між селом та Соболівкою, довгим, як мотузок, кутком, що відбіг од села.

Зійшла поволеньки в яроч, тут уже притулилась до поренчат на місточку. Та й задивилась перед собою — річка не широка, не хтозна-якої глибини, а проте своя вода є в селі, і ген млин стоїть під вербами. Вони позапинались білими хустками — старі й молодші, струнки й дулаві; й наче позажурювались, та все ж гуртом, немов укупі журитись легше. На горбку, біля чиєїсь клуні, ялина висока вродливо чорніє, зелене хутро на ній із сивим, сріблястим полиском, що так і вабить зір. Ї — безлюдно кругом, ніби повимирало все, ніби в норах попричаювалось. Тільки із Соболівки ось якийсь лемент чи то крик долинув — і знову вигулюється моторошний спокій. Мабуть, непереливки комусь... Заплющила Мотря з Торбою очі, а коли розплющила, крізь сльозовиння побачила, що наче хтось іде берегом. Приглянулась, а таки справді йде: і не чоловік, і не хлоп'як, а так, сказати б, півпарубка. Шапка з обірваним вухом, блаґеньке пальтечко з обшарпаним заячим комірцем. Та й сміхотливий, мабуть, бо під ноги дивиться — й усміхається, ніби щось веселе там бачить.

— Драстуйте,— сказав підійшовши. Та й дивиться на неї з цікавістю, як на якусь прояву, чи що.— Замерзаєте, еге?

Мотря з Торбою не відповіла, то він знову:

— Колядуєте чи щедрujete? Ану, яку щедрівочку знаєте? Чи просто руку простягаєте?

Еге, з балакучих оцей і не чоловік, і не хлоп'як, а так — півпарубка. Тільки чого це в нього лівий рукав метляється, немов там саме повітря? На війні начеб не встиг побувати, щоб там йому одчикрижило, але хіба під лиху годину не загубиш там, де й не сподіваєшся?

— Та не бійтесь мене, тітко, я не з клятих,— пожартував півпарубка, і на його татаркуватому лиці позміїлась гримаса.

— Захляла я...— мовила Мотря.

— Такі молоді — й захляли,— все ще намагався розвеселити півпарубка чи то її, чи то самого себе.

— Посидіти б...

— То ходімо до мене у млин,— запрошував.— Там хоч і не нагрієтесь, зате посидіти посидите.

А й справді, чому б не піти, коли добра людина просить. Дибала слідом, намагалася ступати у його протопти, але півпарубка йшов сягисто, хоча й не швидко. Мотря помітила на куші калини червоний кетяг, не скльований горобцями, і простягнула руку, щоб зірвати. Півпарубка зупинився й стежив за нею — не може дістати, хоч як тягнеться.

— Нащо це вам? — спитав, зірвавши кетяг і подаючи їй.

— Скрізь ходжу, то, може, комусь знадобиться, — й поклала калину в свою стару, латану-перелатану торбу.

Уже переступила поріг у млині, коли півпарубка раптом зупинився. До його слуху долинув лемент із ближчого кутка, на якому тополі стояли високі й срібні, як палаючі свічки. І зразу ж по шляху прогуркотіла машина, за нею друга — й позникали в глибокій вулиці, за тинами та за хатами. Тільки димок синенький повився над повієм, то наче аж сюди смородом перегорілого бензину війнуло.

Хлопець надворі зостався, щось там видивляючись, а Мотря у млин зайшла. Сіла на старих мішках порожніх під стовпом, що підпирав стелю. Тихо. Зачаївся старий млин, зазмер, — вода тобі не плесне, не шелесне. Це отак він спатиме аж до весни, поки крига скресне, а потім тут колеса загримкотять, вода заспіває і люди по-бджолиному загудуть. Запахне зерном, теплим борошном, що лоскотатиме ніздрі. Але ж... чи буде в людей принести що-небудь на помол?... А зараз тхне мишами, холодом, злежаним порохом, і ген на вікні павутиння бахмате погойдується.

Аж до підборіддя підтягла баба ноги, зіщулилась, щоб затишніше було, й задрімала. Та зразу ж рипнув сердитий сніжок під ногами в півпарубка — і він уже до млина ввійшов. Занепокоєний, мабуть, украй був, бо пробігся з одного кутка в другий, на бабу й краєчком ока не скинувши, потім спинився, наче роздумував. Косоокий, з розтягнутою шворочкою довгих вуст, у млинових холодних сутінках він був схожий на людину, котра замишляє щось недобре. Бабу вразила переміна в його поведінці та й виразі обличчя, і вона, з обачності, полапала, чи близько її торба, й пошкодувала, що забула костур.

— Де ж ви були? — спитав, зловивши її погляд.

— Скрізь ходили мої ніженьки, і скрізь війна та холод.

— А в нашому селі що бачили?

— І тут війна та холод.

— Ет!.. Це ж ви із Соболівки йшли?

— Вигнали мене, окаянні, з хати. Добра жінка притулок дала, а собаки понабігали, гавкати почали, за ноги хапали...

— Які собаки?

— Я й пішла, бо не стану ж з ними гризтись, а в них автомати...

— Ага, німці й поліцаї, значить! — нетерпеливилось йому. — Ну-ну!

— Перед Господом усі рівні. І настане час, що будуть вони гарчати й кусатись.

— Які ж ви! — тільки рукою махнув півпарубка. І вискочив надвір. Мабуть, знову роздивлявся по боках. Мотря торбу свою ближче підсунула й спідницею накрила — так надійніше. Тут зразу ж півпарубка назад усковив. Лице його полютішало, перекривився, мов чемериці об'ївся, — й знову місця собі не знаходить. То туди скочить, то сюди, і все легко так, по-котячому. Врешті став — і до неї: — Що ж там, на Соболівці, га?

— І так мені ніженьки заболіли, так рученьки заболіли, що стала я на містку перепочити. Був би в мене костур, то...

— Ви скажіть, що там ті собаки робили?

В її зорі тремтіло по сльозливій жаринці.

— Чи не били нікого, чи з собою не забирали? — допитувався.

Жарини перемінили барву — із золотистих обернулись на зеленкуваті, та й годі.

— А до Меланки ви не заходили? Ніякої там дівчини не бачили? Говоріть, чи у вас мову одібрало? — вже сердився півпарубка.

Мотря, мабуть, злякалась, бо зморшки її затремтіли, стала бубоніти скоромовкою, наче слова пережовувала. Намагався щось зрозуміти з того бубоніння, проте нічого не втямив. Бо торочила прощачка про церкви, про храми, про геєну огненну, про ранкову росу на молодій траві. Зір її тьмянішав, застилався густою каламуттю, а руки тремтіли, ворушились, наче все ще розшукували хтозна-де забутий костур.

Півпарубка тільки плечима знизав.

— Ви тут сидіть! — крикнув, ніби вона глуха. — Можете й на шламбон отой запертись ізсередини.

Й пішов. Мотря сиділа з приплющеними очима. Поступово заспокоювалась, перестала бубоніти. Мертва тиша, пропахла старим борошном і курявою, огортала її. Тіло від холоду дерев'яніло все дужче, але вона вже перестала відчувати мороз, як і перестала чути свої задубілі ноги. Було в тій тиші щось п'янке, був солодкий хміль, — і мозок бабин став засинати, стало в ньому пригасати все, мерхнути, вкриватися гливим попільцем. Вронила зачамрілу голову на коліна й заснула.

— Я, Тетяно, ще не старий,— говорив Юхим, сидючи на ослоні й мнучи шапку.— Може, й підтоптаний, це так, багато ж випало ноги бити і на плечах носити, але не старий.

— А хто тобі каже...

— Я все наново хочу почати. Жити — наново, парубкувати — наново! Бо дурень був, думав — сьогодні не живу, то завтра поживу. А дзуськи! День минув — і дулю показав із маком. Не треба відкладати, бо прийде ота костомаха з ко-сою — і дрантя не поскладаєш, щоб на той світ зладнатись.

— Авжеж, ти в мене парубкувати почнеш! — кепкує Тетяна, яка вже так добре знає свого чоловіка, як він і сам себе не знає.— Коли б я тебе не оженила на собі, то й досі б у старих дівках сидів та придане збирав.

— Ти? — ошелешено питає Юхим. На якийсь час у нього віднімає мову, він, вибалушившись, дивиться на жінку, і, крім великого здивування, на його лиці немає нічого.

— А хіба ж ні? — відчувши, що її зверху, далі кпинить Тетяна.— Огинався біля мене, як кіт біля сала, а зачепити не смів.

— Не смів?! — тільки й годе перепитати чоловік.

— Бо не смів!

— А хто тебе на вечорницях у Явдошки Дундички притиснув був у темному кутку, га?

— Хіба так тиснуть?! — кольнула жінка.

— А хто тебе лапав біля корівника?

— Хіба так лапають?! Одважився аж через два роки після отих вечорниць. Ї то якби не залив собі пельку сивухою, хіба осмілювся б?

— Ех! — злісно видихнув Юхим.— Ти все це так верзеш, ніби запам'ятала!

— Бо запам'ятала. Стільки доброго й було в моєму житті. Знаю навіть те, що ти попід вікнами ходив уночі. Батько мій усе хотів тебе дрючком оддухопелити, але я не дала. Знала, що коли такого дурня, як ти, прожене, то вже другого й на мотузку не притягнеш.

Вони сварились уже не раз, але таке він чув уперше.

— Ти... відьма! — прошепотів.

— Еге ж, відьма,— безпечно згодилась вона.— Причарувала, а відчарувати ніяк не можу.

— Віддавай мої штани! — крикнув.

— Зняти з тебе й тобі ж віддати?

— Тетя-яно-о! — протягнув погрозливо.

— Що, Юхиме? — вона із удаваною ласкою.

— Не крути з мене віршовку, бо перекрутиш — і лусне.

— Ти вже, Юхиме, давно луснув.
— Віддай мені сорочку!
— А ти хіба без сорочки?
— Тетя-я-яно-о-о! — протягнув тонесенько, мало не звескнув.

— О, кувікає!.. Ще, диви, з голосу спадеш, то що робитимеш?

— Який це тебе гедзь укусив? Ти ще ніколи такою не була! — тупав ногами. — Віддай штани! Віддавай сорочку! Віддавай усе моє, нічого не залишу, навіть найменшого лаха!

— А хіба в тебе щось є, крім лахів? Бери! — Вона скочила до скрині, вихопила якусь одіж і кинула до ослона. — Бери! — І в повітрі прошуміли, розметавши холошви, латані штани. — Бери! — І слідом за штанами на долівку впала біла полотняна сорочка з плямою на грудях. — Юхим вишняком залив, а відіпрати не встигла.

Він звик, що Тетяна ніколи йому нічого не віддавала, хоч скільки разів уже з нею розходився. Тому стежив за нею трохи здивовано.

— Й очкур свій можеш забрати, і зелений пояс парубоцький, яким ти ніколи не підперізувався — боявся сам собі красенем здатись. І капшучок для тютюну забирай, який тобі вишила, — нічого не лишу, нічого не жалко.

— Ну-ну, — бубонів Юхим.

— Візьми й оце дрантя, — схопила із жердки свитину й кинула на купу. — Забирай і чуні, — дістала з-під ліжка зчовгані чуні з червоної гуми. — Будеш у цих чунях, як гусак на морозі.

— А ти не дуже, — без тієї злості, що перше, промимрив чоловік. Гнів його раптом минув — саме тоді, коли Тетяна без довгих балачок почала збирати його набутки та прибутки. — Можеш капшук назад забрати, мені твої гостинці не потрібні.

— Гребуєш моїми гостинцями? Ха-ха! А хіба ж ту сорочку ти сам собі купив чи пошив? Я краму набрала, я своїми руками докупи стулила. А гуми хто на чуні дістав, га? А свитина за чий гроші до хати припливла?

Юхим, побуряковівши, мовчав.

— Бач, од капшука відмовляється! Нове життя своє без мого капшука починатиме, ха-ха!

— А де мій портфель? — запитав чоловік. І раптом зір його спалахнув радістю, й лице також спалахнуло, наче під веселим промінням.

— Шукай сам, коли так тобі потрібен.

— Е-е, коли вже ти ладнаєш мене, то й портфель знайди.

Він наче аж зараз оговтався, знову сів на ослоні й навіть руки на грудях склав. Здавалось, треба журитись, а він вдоволений, бісенята в зіницях почали метушитись, навкулочки стусатись. Лукаво так позиркував, як Тетяна за тим портфелем по кутках нишпорить. До нього верталась утрачена гідність, уже почувався господарем, навіть командувати взявся:

— А в ковбашці подивись, може, там цибулею притрусила.

— Чого б це я в ковбашці тримала? — бурчала Тетяна, проте лізла в ковбашку, перевертаючи там лахміття, недопалки свічок, прибережене для праски деревне вугілля.

— Заглянь під лежак!

— Хіба ж він там коли-небудь валявся?

Але лізла на піч, нишпорила під лежаком. Вже не мала тієї відваги в грудях, що перше, вже почувалася так, наче була в чомусь винуватою. А Юхим помічав те і прикрикував:

— За гладушками подивись, там у тебе всякої всячини повнісінько.

Про той портфель його знало все село. Дістався він Юхимові од директора школи. Одного разу поїхав директор в область на якусь нараду, а повернувся в село з новісіньким портфелем — із свинячої шкіри, з блискучими металевими косинцями на згинах, з двома широкими пряжками. Віз Юхим директора з вокзалу, а той уголос візьми та й пошкодуй, що не покинув старого портфеля в місті, взяв назад. Іздовий нічого не сказав на те, але всю дорогу тільки й думав про старий портфель. Вже коли під'їхали до школи, вже коли директор скочив на землю й почав розминати ноги, він таки не стримався:

— Якщо хочете викидати, то ліпше мені віддайте...

— Ви про що? — непорозуміло запитав директор.

— Портфель ваш старий...

З тих пір Юхим майже нікуди не виїжджав без портфеля. І не подумайте, що він туди харчі клав, коли вибирався в далеку дорогу, — ні, харчі він клав, як завжди, в торбинку, котра зверху затягувалась на шворку. А портфель був порожній. Скажімо, йде чоловік до крамниці солі купити, гроші покладе в кишеню, а портфель під пахву — і гайда. Спершу кожен увагу звертав на те, навіть розпитували, що та до чого, — і Юхим почувався неабиякою людиною. А згодом і підсміюватись почали, то в своєму селі перестав носити директорський подарунок, зате коли вибирався в сусідні села — неодмінно брав. Та й до району вже ніколи

без портфеля не виїжджав. Як-не-як, а в базарний день у містечку багато приїжджого люду, не одне може подумати, що ти районне начальство, а то — дивись! — ще з вищої гори. Тримаючи під пахвою портфель, перероджувався Юхим, здавалось, має неабияку вагу, та й з Тетяною тоді поводився незалежно. «Завтра мені в дорогу, — казав поважно, — не забудь начистити портфель смальцем, хай блищить». Одказувала: «Ти б хоч дірку залатав, там така, що кицька пролізе». Заперечував: «Про портфель говориш, ніби про наритник. Я дірявим боком до тіла прикладаю».

— Шукай, шукай, — наказував зараз Юхим, ще ширше та певніше розсідаючись на ослоні. — Бо як же я тепер на люди вийду? Глянь за помийницею, може, там...

Тетяна нібито й гніватись перестала на нього. Мабуть, знала, не знайде портфеля — непереливки будуть.

— Що, нема? — допитувався чоловік. — Отака ти господиня, не знаєш, де в тебе що лежить. І ти хочеш, щоб я без портфеля з дому пішов? Е-е, ні! Забирай капшук, складай докупи всі лахи, бо нікуди я не піду, поки пропажа не знайдеться. А ти як думала?!

Тетяна не відповідає. Справді, де могло дітись оте дрантя, сміх отой? Наче завжди напихваті лежало, перекидалися ним, не раз хотіла викинути, та Юхим не дозволяв. І сьогодні зранку ще ніби очі їй муляло... І де тільки могло запропаститись?

І Юхим теж почав шукати. Рядно на лежанці підняв, у ліжку для замісу тіста заглянув. До сіней рипнув та й — хутенько до курячого сідала. Еге ж, як поклав він тут зранку свій портфель, і досі лежить. Притрусив його сухими кізяками, сміттям присипав. Нехай спробує хто-небудь знайти! Аж усміхнувся од утіхи.

Авжеж, він прийшов до Тетяни ділитись, прийшов забирати своє, але без портфеля нікуди не подається. Бо з портфелем він чоловік, а без портфеля — казна-що!

Тепер корова стояла в коморі й світила великими вогкими очима. Гарні були в неї очі, розумні, а що вже блискучі — так і блимає ними, аж у твоїй душі розвидняється. Всі діти поприбігали, в коморі й повернутись ніде; ряба притулилась до стіни, аби їм більше місця було. Мати стала в сінях, а наблизитись боїться, наче то не їхня корова, а чужа. Чернега ж тримає налигач у руках, бубонить:

— До чого ж це її прив'язати, га? До чого? Ні тобі кілка, ні цвяха, ні скобля. Не буду ж я отак стовбичити день і ніч,

налигач на руку намотавши. Жінко! Чого ти стоїш, як із хреста знята, придумай що-небудь!..

— А як же без ясел? — кинуло котресь із дітей.

— За яслами затримки не буде, тільки б її прив'язати. Ну, думай, жінко, думай. Я корову на хазяйство привів, а ти хоч скажи, як її прив'язати.

— Припни поки що до дилюки, ген вилізла із стіни.

— Можна й до дилюки, ряба плохенька, не повинна б сказитись та за цю дилюку нашу хату в світі затягнути... Ану киш, діти! Ще котре зурочить, то молочниця доїтись перестане. Жінко, бери дійницю!

Звісно, дійниці в них не було, то мусила взяти горщик.

— Яка ж ти в мене! — з досадою зітхнув Чернега. — Взяла горщик! Та хіба горщика для наших дітей вистачить?

Метнулась назад до хати — і повернулася з макітрою.

— Ой-ой-ой! — розвів руками Лука. — Ну добре, макітри для дітей вистачить, а для нас із тобою?!

Нарешті побачив у її руках відро — і:

— Спершу було б так. А ти ж його хоч сполоснула?

Мусила бігти сполоснути. Чернега бубонів докірливо:

— Хіба вона б змогла без хазяїна? Де їй без мого ока! — І знову до жінки: — А вим'я промивати думаєш, га?

І ось перша цівочка молока вдарилась об денце, розпри-скалась, зацяткувавши голубуватими плямами відро. Діт-лашня поприсовувалась ближче, кожне намагалось зазир-нути всередину — і вони безмовно, тихцем почали від-штовхувати одне одного, тручати ліктями, плечима. Рот у кожного напіврозтулений, погляди горіли жадібністю — діти чи не вперше в житті чули, як шумить свіжоздоєне молоко. А мати їхня також прислухалась до того шуму, бо ні дійок, ні вим'я, ні своїх рук не бачила — все заслали сльози, все оповив туман.

Несподівано і діти й мати повернулись до Чернеги, який, узявши руки в боки, реготав. Ніхто втямити не міг — чого їхній батько сміється. А той не вгавав, сміявся із заплюще-ними очима, а коли на хвилю розплющив їх, звідти так і сіялись чи то вогнисті остюки, чи то веселі іскри.

Ряба мукнула. Чернега повернувся до неї, погладив між рогами і, ковтнувши той солодкий та сипкий сміх, мовив:

— Корову маємо.

Мовив так, ніби щойно, в цю останню хвилю, переконав-ся, що корова таки справді його, що корова не в чужому хліві, а в його ж таки коморі, що доїть її його жінка, що зібрались навколо його діти.

— Наша... корова!..— проказав, затиноючись.— Це ж не пропадемо тепер, як люди будемо! — Усе ще гладив і лоскотав її між рогів.— Ми навіть корінчика їй не поклали їсти, а вона молоко дає. Розуму в неї — ого скільки! Та вона мені тепер замість дочки буде.

— Таке скажеш...— несміливо заперечила жінка.

— Ти, Катерино, доглядай її, а я подамся до ставу. Там лепехи торішньої нарву, посічемо, запаримо, бо не буде вона тобі голодна доїтись. Еге, ряба?

У закутку взяв мішечок — і гайда через садок, потім через город — і вже в лозах, а ще трохи пройти, то й став лежить, біленький, мов скатертина. Пошукати біля берега, то можна дечого назбирати; звичайно, не абиякої паші, але на кращу хіба можна й сподіватись? Та ще посеред зими? Кращу треба з літа запасати, з осені; ну, попереду в них ще не одне літо та осінь, а до роботи він ніколи не був силуваний,— буде в них і сінце, і гичка, одного хвоста якось уже догляне, хе-хе! І він усміхався нищечком, бо й досі нарадуватись не міг. Що не кажи, а живеш по сусідству з людиною, вже так її знаєш, як свою долоню,— а виявляється, що й не знаєш до пуття, що помиляєшся, бо вважаєш чоловіка вовкулакою та куркулем, а в нього там у душі не зовсім і темно, якийсь каганчик блимає. Звичайно, міг би Вільгота віддати свою рябу й не за розпискою, і не йому, а такому, що хоч і зараз добре заплачуть,— а ти дивись, нікуди не подався, до сусіда прийшов. Таки, мабуть, пошкодував його дітей, таки, мабуть, і в ньому обізвалося щось людське, бо не в лісі живе, не поміж звірів...

З молоком у відрі Катерина зайшла до хати, а за нею й діти повкочувались. Тільки вони поставали навколо столу, порозтулявши роти, як тут і гості на поріг, а за ними — білими клубками холод. Попереду староста, морщиться знадвору, що в хаті повітря кисліє та несвіже, а худенький, хлоп'якуватий німчур навіть носа свого долонею затулив, очі його раптово стали такими жалібними, наче він ось розплачеться. Тільки Юркові хоч би що — звук уже бувати в Чернег, рішучий і важний, суворо басує з-під навислих брів, а губи ледь-ледь здригаються.

— Хліб-сіль! — проказав голосно, якось аж погрозливо.

— Спасибі,— прошепестіло у відповідь.

— А де ваш кривий бігає?

— Лука? До ставу повіявся, по лепеху...

— Ага, льоду старому закортіло! Признавайтесь, тітко, одразу — де заховали Меланчину Галю?

— Хіба ж я її ховала? І в очі не бачила!..

— Ваше щастя, що діти дрібні... А то — жодного не зостанеться...

— Юрку, побійся Бога!

— Чого б це ми Бога боялись? Нехай він нас боїться, — вставив Самець і всміхнувся самими вустами.

Мале дитинча підійшло до німця і витріщилося на його автомат. Німець наставив зброю малому прямо в лоб, клацнув і голосно скрикнув: «Паф! Паф!» Малюк заплакав із переляку і хутенько потюпав до гурту.

В хаті не шукали, бо й так видно, що голо кругом. Хліва в них нема, ото хіба горище та комірчина. А на горищі в них навіть миші не водяться, це зразу стало ясно німцеві, тільки поткнувся туди. А Юрко — до комірчини. Очі не можуть звикнути до темряви, то став і кліпає, наче димом йому виїдає їх.

— Де це ви корову дістали, га? — питає зрештою.

— Батько твій продав... сам приходив сьогодні.

Юрко — до корови ближче, впізнає, їхня чи не їхня. Ряба! Звісно, не могли посеред дня Чернеги з батькового хліва вивести молочницю, це вже старий щось придумав.

— Чим же ви заплатили?

— Розписку дав Лука.

Хотів засміятись, але в грудях була пустка. Тут і Самець заглянув у комірчину.

— Худібка? Виводь, Юрку. На благо буде...

Катерина спершу не втямила, що й до чого. Просто в голіву не могло вкластись, що оце їхню корівчину одв'язують для того, щоб забрати. Стояла з безвольно опущеними руками й дивилась. А з хати одне за одним виприскували, як по-рох, її босоногі дітлахи й стовплювались навколо неї. Під бровами поблискували не очі, а чорні жуки-рогатики, і тих мовчазних, безшелесних рогатиків росло та росло, наче це все відбувалось не в сінях, а в лісі на тінистій галяві.

Юрко деяку мить наче аж вагався — одв'язувати від ділюки рябу чи не одв'язувати, але недовго вагався. Діти не розбіглись, то ряба в сінях зупинилась, задерла голову й пирхнула через ніздрі. Німець підняв автомат, клацнув і різким, металевим голосом крикнув: «Паф! Паф!» Шаснули до хати, дехто надвір, а решта по кутках припиншкла. Корова нарешті пройшла. Вже була надворі, коли Катерина немов отямилась, кинулася слідом, закричала:

— Юрку, то куди ти женеш її?! Юрку, та це не твоя, а наша!

— Чули, що сказано? На благо великої Німеччини!

— А свою ти хіба вигнав би з хліва? Хіба вигнав би?

Юрко мовчав, тягнучи рябу до воріт.

— Своєї б ти не вигнав, а-а-а!..— залементувала.

Юрко зупинився, круто вигнув шию і бухнув із самих грудей:

— А хіба чужу жену? Хіба не свою?

— А-а-а...

Мати впала на сніг, а босі діти стовпились навколо неї. Проте дивились не на матір, а на рябу. Юрко вже відчиняв ворота, староста йому помагав. І тут Катерина помітила старого Вільготу. Стояв на ганку, але не зовсім висунувся, а лише так, щоб можна спостерігати, що відбувається. Скочила до тину:

— Іване, скажіть ви їм!

Вільгота голову ввів у плечі, хотів у темне провалля сіней шаснути, але в останню хвилику спинився.

— Чого ви мовчите, скажіть!

Сусід подивився в один бік, потім у другий, далі погляд його під ноги впав. Нагнувся, підняв якусь хворостину, почав її в кільце скручувати, ніби важливішого зараз нічого не було. Катерина ж усією своєю постаттю тягнулась до нього, наче він був її останньою опорою й захистком.

— Та скажіть їм!.. Юркові своєму скажіть!..

— А що власті скажеш,— півголосом промимрив Вільгота, ведмедкувато повернувся й провалився у чорних сінях.

Катерина раптом задивилась на своїх дітей: постоять на правій нозі, ліву підігнувши, а потім навпаки. Постоять на одній, а потім — на другу. Наче маленькі червонолапі боцюни позлітались на її подвір'я й почали танцювати. Скільки ж тих боцюнів і чого вони скачуть, невже не можуть крильми змахнути й злетіти на стріху, щоби босоніж на снігу не стояти?..

Півпарубка перевів подих, а потім уже через шпарку в дверях взявся розглядати подвір'я. Не подвір'я, а стовковисько, і червоні плями на снігу. Наче хто кришені на борщ буряки розлив, але хто б це їх розливав? Мабуть, кров... Він зразу помітив ті червоні клаптики пелюсток, але чомусь не хотів сам собі зізнаватись, що то кров. Дуже йому кортіло, щоб цього дому ніколи не навідувало нещастя, щоб тут завжди були мир і спокій, а горе — на провалля та на бескеття повіялось.

— Це ти, Олексю?

З хати визирала Галя. Була якась перелякана, все в неї сумне — і руки сумно звисали вздовж тіла, і губи сумно склались, і складка на перенісці. Серце в півпарубка занило, в горлі грудка застрягла. Він ковтнув ту грудку, але нічого сказати не міг.

Меланка лежала на тапчані. Була вкрита грубим рядном, а руки склала так на грудях, ніби вмирати збиралась. Непорухний зір втупила в стелю. Синці на щоках, садна на лобі робили її страшною. Галя одвернулась до вікна, закривши обличчя долонями. Півпарубка спинився біля тапчана й силкувався заглянути в очі жінки. Але тому, що погляд був спрямований угору, нічого не міг прочитати в її зорі. Олексю, опустивши голову, одійшов убік і задивився у друге вікно — на кристалі яблуні, що тримали на гіллі білі пелехи інею. В хаті корчилась, беззвучно конала тиша. Врешті Галя не витримала, кинулась до матері, нахилилась над нею:

— Обізвіться...

Меланка тільки повіками змигнула, і знову її погляд втупився в сволок, по чорному тлі якого вирізано химерне лапате листя. Галя й собі хутенько зиркнула туди, ніби сподівалась щось побачити, але зразу ж одвернулась і прикусила губу. Наблизився півпарубка, але дивився вже не так непорозуміло й розгублено, як перше, а сердито й насуплено.

— Озвіться, мамо!

— Води...

Проте, коли Галя принесла води, пити не змогла. Струмочки побігли по підборіддю, по шиї, стукала зубами об вінця кухля.

— Хто ж це її? — запитав Олексю.

— По мене пиходили, а я ж у погребі. Не знайшли, то її почали мордувати. Отой Юрасю, що до мене колись учашав. Він же й поклявся — коли не в могилу мене зведе, то в Німеччину спровадить... Сиджу я, картоплею присипана, а мені наче хтось нашіптує: вийди, вийди! Знала, що облава, а не всиділа. Заглянула в хату — нікого, надвір — мати на снігу лежить. Я й не спам'яталась, як її на плечі звалила й сюди. Говорю до неї, а вона мовчить. Мабуть, багато крові збігло, мабуть, не тільки печінки, а й дух відбив.

Одвернулась, щоб не бачив, як скривилось її лице. Півпарубка торснув за плече:

— Мати кличе.

Меланка й справді намагалась так ворухнути рукою, ніби

підкликала до себе. Дочка прудко скочила, з надією почала вглядатись у зжовклі, змертвілі риси лица.

— Сховайся в погріб,— шепотіла Меланка,— сховайся...

— А й справді,— почув той шепіт півпарубка.— А я буду біля неї.

— Е-е, ні! — мало не скрикнула Галя.— Не хочу в погріб, годі вже з мене. Я там сидітиму, а тут...— і не доказала.

— Вони тебе, дочко, з'їдять,— шепотіла Меланка. У голові їй паморочилось, туманилось.— Благословенна ти в жонах... і благословен плід... чрева твого...

Півпарубка катував себе зараз у думках, що нічим не може зарадити, допомогти. Що життям покараний — стояти й спостерігати, бо чужим ранам, як і власним, не допоможе ні доторк, ні слово, винуртуване з глибини, ні подих, переповнений співчуттям. Півпарубка стояв і з кожною хвилиною все більше обертався на стужавілий клубок, в якому до краю напиналися нерви.

— Галю,— підійшов до дівчини, виразом очей кажучи більше, ніж словами,— послухай матір...

— А-н! — гнівно стенула плечима.

— Галю...

— Чого тобі?

Яблуні стояли байдужі, вишні — заспані. Прогуркотіла машина по вулиці, а яблунь не розтривожила; провели когось поза тином, а вишень це не розбудило. Й півпарубка не розбурхало, ніби не тутки відбувалось, хтосьна-де. Чого він сюди прибіг? Чи його кликали, що він прибіг? Скільки вже сюди ходить, а його ж і разу не запрошували. Усе в цій хаті до нього байдуже. І яблуні... Ех, якби оживити зараз Галину матір, якби зібрати все здоров'я своє докупити — і їй у уста вдихнути. Аж кулаки постискував од безсилля.

Зойк розітнув тишу. Півпарубка наче сікнули ножом по тілу. Галя приклала до рота долоню, немов хотіла затамувати той крик, що рвався з грудей. Півпарубка повільно, немов чужими ногами, пішов до тапчана. Ішов — і побоювався йти, бо не хотів, щоб справдилось його передчуття.

Меланка вже лежала з заплющеними очима. Галя взяла її за руку й шепотіла:

— Мамо... мамо... мамо...

Так минуло з півгодини, а може й більше. Оте «мамо» крапля за краплею падало в Олексину голову і дзвеніло там, мов у лункій пустці. З кожною тією краплею тіло його мертвіло — ну, наче зовсім у нього не було тіла.

— Піду до діда Катеринки,— обізвався півпарубка.

Й не доказав. Забрало снаги, щоб доказати. Аж згодом:

— Земля тверда...

І ще перегадом:

— Візьмемо сокиру, ломок... Якось викопасемо...

Галя впустила материну руку, вражено дивилась на нього. Видавалася такою лихою, аж старою. Поспитала надсилу:

— Про що ти?

— Могили ж.

Вона немов спитувалася утямкувати — із усім світом щось недобре коїться чи вона збожеволіла?

— Ти... про що?

Відчув, що вгрузає в долівку.

— А хіба...

— Ти вже хочеш її закопати? Вона ще оживе! Оживе!.. Геть! Щоб тут ноги твоєї не було!

— Галю...

— Совісті не маєш! Чого стоїш? Га?.. Оживе!..

Неквапно повернувся й з опущеною головою почував геть.

Із Соболівки гнали кілька корівчин, кілька дівчат, а ззаду — п'ятеро чи шестеро дядьків — серед них і Юхима — із заступами. Не такі вони й дядьки, щоб кріпкі та при здоров'ї, але краших і не позоставалось, а окопи копати й такі зможуть, лиш тільки присилувати треба. Чернега прямивав од берега, начебто й не знав і відати не відав, що коїться на кутку, ніс собі мішечок лепехи за плечима. То до нього два мадари кинулися, привели до гурту, погнали з усіма. Попереду — худоби кількоро хвостів, за нею кількоро дівчат, яких із печі постягували, зі схованок, а за ними вже дядьки. Чернега спершу тюпав у гурті, а потім кинув мішок об дорогу, сам біля нього опустився,— не піду, мовляв, далі, бо на чому ж це я піду? Метнулись до нього, хотіли прикладами підняти, то котрийсь із поліцаїв підкотив йому штанину, дерев'яний протез показавши. Рудобровий, вузьколиций мадяр недовіриливо щиколоткою постукав по дерев'яшці, потім так само Чернегу по лобі,— і всі рушили далі, зареготавши. Чернега сидів на снігу й не міг устати: геть-чисто знесилів од злості. Пролетіла над ним ворона, каркнула.

— Дур-р-рна! — обізвав її Чернега. І, наче та ворона винувата в чомусь була, помахав кулаком.

Та раптом його наче що вкололо. Почав приглядатись до

гурту, що вже віддалявся, але нічого не міг розгледіти. Схопився і, забувши мішечок залишити, пошкитилягав навздогінці. Треба було поспішати, то він зразу ж упрів і показував угорос: хе, хе, хе! — наче тим хеканням допомагав собі. З гурту його помітили, мадяри позупинялись і реготали, за животи беручись. Свої також не могли втриматися од сміху — ніколи ще не доводилося бачити дядька Чернегу таким кумедним.

— А корову мою... віддайте! — крикнув Чернега, шкитилягаючи до худоби з набитим лепехою мішком. — Що мої діти їстимуть, га? — питав, ні до кого не звертаючись і простягаючи руки до рогів рябії.

В гурті перестали сміятись. Підскочив до Чернеги рудобровий конвоїр, турнув — і чоловік упав разом зі своїм мішком. Непорозуміло подивився на ворогів, на своїх людей, на худобу, що обнюхувала голу дорогу. Наче хотів запитати — що ж це діється, невже це правда? — але так нічого й не запитав. І навіть не пробував звестися — знову знесилів од образи й од люті, і зір його стьмянів, і весь світ навколишній видався велетенським більмом, крізь яке ледь-ледь проступали постаті з розмитими обрисами... Отямився трохи тоді, коли поблизу вже нікого не було, схлипнув — і раптом почав гарячково одчіплювати свій протез. Одчепивши, схопив обома руками, пильно розглядав (хіба ж це поміч, та це ж біда, це горе його!) — і спересердя почав молотити ним усе навколо: і замерзле груддя, і кізяки, і сніг.

— Ось тобі! Ось тобі! — приказував, невідомо що картаючи і що б'ючи. Захекавшись, одкинув протез — та й згорбився біля свого мішка, не чуючи холодної землі під собою й ні про що не думаючи: мав зараз не голову, а пустирище, по якому наче аж перекочувалося сміття та курився давкий димок од спаленого бур'яну.

Так його й запримітили півпарубка та дід Катеринка. Спершу боялися підходити — зупинились оддалік і розмірковували, що б то могло бути. Не звір же, мабуть, бо хіба звір під таку годину до села навинеться, йому тепер безпечніше ховатись по яругах. Очевидно, людина, та й не з чужих, бо хіба німці свого кинули б?

— Це ви, Луко? — запитали в один голос, наблизившись. Чернега навіть не глянув на них. Попросив глухувато:

— Подайте мені дерев'янку.

Півпарубка подав йому дерев'янку.

— Поможіть...

Помогли й припасувати, бо в дядька вже руки не слуха-

лися — так задубіли, що пальці мало не хрускали. Чернега встав — і заточився, то його підтримали.

— Де моя корова? — запитав майже пошепки.

Дід Катеринка глянув на півпарубка, той — на діда Катеринку. Півпарубка підморгнув крадькома дідові — мовляв, не тільки чоловік собі руки-ноги мало не поодморожував, а й розуму відбіг. Бо хто ж не зна, що скільки не живе Чернега, ніколи не міг собі на корову стягнутись.

Проте дід Катеринка відповів ухильно:

— Десь вона є...

— Де моя корова? — знову запитав Чернега.

— Не журіться, — докинув півпарубка, який також не відав про ту дивну купівлю, — пошукаємо вашу корову — і знайдемо.

— Хай віддадуть мені рябу, — прошепотів Чернега.

Дід Катеринка знову презирнувся з півпарубком — мовляв, чого тільки на світі не трапляється. Півпарубка запитав:

А що це ви в мішечку несете?

— Пашу для своєї рябої...

— Хе-хе, — не стримався, щоб не осміхнутись, дід Катеринка. — То беріте свій мішечок, підемо на цвинтар могили копати. Земля ж тепер — мов камінь, її сокирою не врубаєш, ніяково хоробою не візьмеш. То, може, доведеться вогонь розкладати. От ваша лепешка й знадобиться — на підпал... Усіх дядьків на Соболівці половили, оце тільки ми, непотріб, і zostались. Одне без ноги, друге без руки, а третє і з ногами, і з руками, а пуття ніякого нема...

Чернега не питав, для кого могили копати, пішов за ними. А цвинтар той недалеко, за горбком. На старому, що в селі біля школи, вже ховати нема де, стільки там хрестів і надгробків понапихано, то місце для нового розсудливо вибирали — за селом од поля. Скільки хочете копайте собі, скільки хочете ховайте — простір і воля для мертвого чоловіка, бо є куди цвинтар посувати. Повітря пахуче й свіже, небо вгорі безмежне, як думка, — утішайся цілісіньку вічність!

Пішли поміж могилами місце вибирати. Дід Катеринка скочив у замет по пояс, виліз — і:

— Давайте там, де більше снігу. Там має бути земля м'якша. Ти, Олексю, хмизу пошукай, бо без вогню позагибаємо.

Почали тут землю цюкати, а вона — видзвонює, гупає, гехкає, тільки не піддається. Одлетить яка скалка, та й годі, — закоцюбло все, таке вже неприступне, хоч сльозами поливай, аби відм'якло. То півпарубка таки вогонь розклав. А поміч з того — ну на півпучки, бо горіти не горить, вітер

односить полум'я, і рук не нагрієш, бо димом тим крутить, як чорт помелом. Одвернувся півпарубка — воно й погасло, знову витягує трут і кресало, вимолой ту іскрину в кременя. А добре-таки, що лепеху мають, без неї і на такий вогонь не спромоглися б.

— Зимою вмирати — найгірше діло, — гомонить дід Катеринка. — Зимою землі не вгризеш. От весною земля пухкенька, але ж умирати весною жалко. От і не придумаєш, коли воно краще... Як не крути — на одно виходить: кепсько вмирати.

Поки півпарубка ще раз бігав по паливо, полум'я знову погасло. То він уже почав його викопаною землею обтуплювати, щоб не зслизало за вітром. Коли закущилися язички, він зігнувся низько над вогнем, губи нахололі хотів одволжити — і раптом одсахнувся: привиділися в рудуватому блиску полум'я очі Галині. Морозцем дернуло по душі, і зразу ж той морозець пом'якшав, розвесніло. З несподіваною підозріливістю озирнувся — Чернега, згорбившись та з лиця помертвівши, цюкав колуном землю-матінку в непіддатливі груди, а дід Катеринка по-гороб'ячому метушився поруч, намагався вколупнути заступом. І говорив співучим та тоненьким, майже жіночим голоском.

— Прокидаюся, а місяць через вікно прямісінько на мене дивиться, і такий жовтий-жовтісінький, як перезрілий чиряк. І голос моєї покійної матері ще луною у вухах стоїть: «Ладнай клуночок і збирайся на той світ...»

Білі хрести ледве зводились над могилами. Півпарубка випростався — його увагу привернув ледь чутний гуркіт машин, що долинав із дороги, яка ховалася за горбками. Повітря ледь-ледь тремтіло від їхнього далекого реву. Півпарубка глянув ліворуч, де попід самим обрієм мала слатися залізниця. Там, над вибалком, мушині цятки заплямили полотно поля — зігнані з усього села люди рили окопи.

Дедалі копалося легше — земля вже була м'яка, ткнула сухим перегноем. Дід Катеринка узяв її в пригорщу, подивився на неї ласкавими вицвілими очима, понюхав.

— Чорна, як життя наше, — сказав і сійнув ту землю на сніг.

Підвів голову Чернега, глянув на діда й одвернувся. Прошепотів сам собі:

— Корову мою забрали...

Наповзав страх. Поволеньки-поволеньки, ніби мжичка в осінню годину, він оповивав душу, пригашуючи крихітний

вогник надії, що ледве жеврів. Уже боявся поткнутись на двір — опустілий, збезлюднілий, лякав його ще дужче, ніж недавня облава, яка обминула їхню хату, — дяка Юркові! Таки зумів одвести небезпеку від батьківського вогнища, таки не пограбували в нього нічого (щоправда, й грабувати не було чого, але ж...), не погнали окопи рити разом з усіма, виставивши на глум і посміховисько. Але не тільки боявся потикатися надвір — остерігався й до вікон наближатися. Усе ходив серединою хати, тримався ближче до печі, до глухих кутків. А чи не залізити в штандари, часом зблискувало в голові, чи не згорнутись клубочком у запічку?

Знав, що ось-ось доведеться покидати хату, але не міг відважитись на це. Той страх, який вилазив із кожнісінької шпарки, яким захлиналося довколишнє мовчання, не міг перемогти в ньому остаточно думки про те, що все це — його, що він зрісся зі своєю домівкою, як зростаються з нею цвіркуни, або павуки, або ж блощиці. Сподівався, що тут обмине його лихо, бо хата, наче рідна, захистить його і врятує, що вона віддячить йому за ту любов і догляд, за той клопіт, за ті руки, які він до неї доклав.

Та й думалося, що, може, не палитимуть, розладяться в них там чи в останню хвилю несподіване щось трапиться... Далі розмірковувати остерігався, несподіване — та й годі, але і в тому несподіваному, якого не випускала свідомість, його вже повинен був захистити старший син Макар, котрий пішов із червоними.

Олена перейшла від ліжка до столу, хотіла взяти ніж чи ложку — і він насів на неї:

— Сядь каменем і не шастай мені, бо!..

Але вона таки взяла ніж, одрізала скибку хліба і, посоливши, почала їсти. Його це вразило невимовно — дивився, як розтуляє рота, як пережовує, як під зморшкуватою шкірою в неї перекочується борлак. Те, що їй зараз закортіло їсти, він чомусь сприймав як образу, як глум. Уже не міг відірвати од неї погляду, з кожною миттю все більше наливаючись сліпим гнівом.

— Що ти робиш? — прошепотів.

— Їм, — відповіла Олена.

Йому хотілося скочити, вирвати той кусень із її рук, розтоптати, але він тільки невідривно дивився, як вона неквапливо, зі смаком пережовує. Ковтнув слину і відчув, що та-кож хоче їсти. Бо із самісінького ранку нічого й на зуб не встиг покласти. Усе ще сердячись, встав, підійшов до столу

й одрізав хліба собі. Найшов цибулину, почистив і, мочаючи в сіль та хрумтячи, почав пережовувати.

— То, може, снідатимеш? — поспитала Олена.

З'їв одну миску кулешу, за нею ще — і не відчув ситості. Знову хрумтів цибулиною. Уже недавнього гніву на Олену не було, але страх не полишав його істоту. Страх тонесенькими цівочками заповзав у його істоту — сам собі здавався великим решетом, повним тривожного весняного вітерцю. І голова його більшала, виростала в голові болісна пуста, — раптом він із здивуванням подивився на цибулину, його занудило, — і він відклав її.

Невже згорить увесь куток?.. Піймав себе на тому, що цікаво б подивитись на пожежу. Вдень, звичайно, воно не так грізно й страшно горить, як уночі, але ж це палахкотітиме не одна хата, а весь куток, яких-небудь вісімнадцять обійстів. Йому аж на душі потепліло, коли уявив те чорно-золоте пекло, оті двигтючі велетенські віхті, що пожадливо прагнутимуть сягнути неба і вишини трохи вкусити. Але нараз пригадав, що біда не обмине і його хати, що вона також обернеться на купу попелу, — і стало йому нудно й млосно.

Олена взялася латати спідницю. Засилила в голку довгу нитку й мусила далеко відводити руку. Їй добре, подумав Вільгота, бо їй нічого не шкода. Живе на цьому світі, то й добре. Має сяку-таку стріху над головою — задоволена, а коли позбудеться, то чекатиме, поки він, Іван, спроможеться на нове накриття. Бо вона баба. Присмокталася до нього — і все своє життя тільки те й знає, що смокче його, смокче... Ненавидів її зараз, але без тієї злості, яка іноді в ньому проявлялася, — треба було моці на злість, а він зовсім ослаб.

Коли палитимуть, то повинні б не з одного краю заходити, а з обох боків почати, щоб швидше, щоб менше людей повислило. Це ж, значить, кому судилося першому нюхнути димку? Дідові Катеринці й Шамрайці. Ну, дід Катеринка таки свого доскочить, бо ж повинен уже колись доскочити оцей балакун, баляндрасник і реготайло, для якого нічого на світі святого нема, який з усіх насміхається і все висміє, який у землю не вростав, а котився по ній і котиться, мов переко-типоло. А Шамрайці ніколи не таланило, то чого ж це їй аж тепер має поталанити? Зі своїм першим чоловіком пожила півроку — та й не стало його: чи сам утопився в ополонці, чи хтось турнув під лід — до сього часу ніхто не знає. За другим порозкошувала трохи більше, аж рік, і вмер од сухот. Ніхто вже більше не сватався — побоювались чоловіки, що

й вони довго не протягнуть, а гарна ж була Шамрайка, з хвороби гарна!.. Біля діда Катеринки сидить Самійло Турик — із тих, що коли вже вхопляться за що зубами, то швидше без зубів зостануться, ніж випустять. Самійло сам голий, зате правду вже любить, так любить, що й тебе голим примусить ходити в ім'я тої сучої правди. Еге ж, правдолюб!.. Він, мабуть, сам собі подобається за свою чесність, а якби не подобався, то й не гавкав би за неї, авжеж, і тут ухитряються урвати кусок для себе!.. Хай горить!.. А біля Шамрайки — хто ж це там? — ага, Тодось Бохонко, божий чоловік, смирний, не говорить, а медом маже, а що вже церкву ту любив та любить — і днює й ночує там, бо на цьому світі непогано пожив, то й на тому хоче випросити тепленьке місце. Ану, побачимо, змилюється над тобою твій Бог, чи подасть помічну руку, чи буде тобі й на небі так тепло, як сьогодні на землі, ха-ха-ха!.. Біля Самійла сидять Куниці — дві старі діви, які на живого парубка завжди дивились, як на чорта з рогами та з ратицями, котрий на рівному та на твердому так тебе проведе, що неодмінно посковзнешся і гепнешся. Сестри Куниці жили з того, що ткали людям полотно, помагали підгортати картоплю, бавили дітей, — не мали вони свого кореня в житті, таких і легкий вітерець викорчує без сліду, не те що буря. Звичайні, здається, люди, сірі, як осіння сльота, а як приглянешся, то в кожному більшовицьке щось сидить. Це зараз попричаювались, а колись же в активістах ходили, голови задирали високо... У закамарках душ такими й позоставались, хресійбо!

Усіх їх сьогодні сплять. Що ж, така в них доля. Така доля і в Парійчуків, і в Постоюків, і в Хоменків, і в Чуйків, і в Грипечуків, і в Чернег — у всього їхнього кутка, у всієї Соболівки. Така доля! Згорять вони — на їхньому місці родичі Вільготині поселяться, які вже з ним, Іваном; житимуть у злагоді, та й він з ними не ворогуватиме.

Олена одягнулася, перев'язалась мотузком, яким тягли з криниці воду, почала класти за пазуху дерев'яні ложки, риночку поклала, веретено.

— То вже підемо, чи що? — похмуро запитала в нього. — Пересидимо в Юрка або в церкві. Коли що — у яр скочимо, той, що біля Юркового городу, там багато снігу...

Говорила вона спокійно й тихо, наче аж байдуже; таким тоном можна обговорювати дрібні господарські клопоти — замішано свині чи ні, внесено з погребя картоплі на сніданок чи не внесено...

— Йди, — мовив Іван, — а я за тобою.

— Різном безпечніше,— спробувала наполягати.— Нема чого zostаватись...

— Йди,— повторив Іван.— Бо коли вдвох подамось, то сусіди можуть запідозрити щось.

— Хати не замикай,— сказала Олена.— Зайдуть усередину, подивляться, що нікого нема, то, може, помилують. А буде замкнено — подумують, що поховались.

Вона вже вийшла в сіни, як він побачив біля печі коцюбу. Хай би взяла... Але чомусь не схопив, не побіг наздоганяти. Слухав, як прохрумкотіли її ноги попід вікнами, стихло, сліпе мовчання стало за плечима, пильно придивлялося до нього. Вільгота різко обернувся, наче сподівався щось побачити ззаду, але, крім обдертих голих стін, там більше нічого не було. Зостався сам, гостро відчував самотність, бо навіть рідна хата не створювала затишку.

— Тьху, зараза, прости Господи,— сказав дід Катеринка,— заступ зламався...

Дід стояв у могилі по груди, з досадою крутячи в руках зламаний заступ. Ото такий талан, ото таке везіння. Тепер пальцями не вкопаєш, сокирою багато не вигребеш, а могилу ж треба кінчати.

— І де тільки в мене та сила береться на старість,— бубонів дід.— Замолоду нікого не міг подужати, а тепер...

— Мабуть, багато каші почали їсти,— докинув півпарубка.— Доведеться мені йти по заступ. У млині тм всякої всячини є...

— Галя йде до нас,— мовив Чернега, сидючи на викопній землі.— А хто ж то з нею?

Дивилися на дорогу, що вела із Соболівки до села. По дорозі справді йшла Галя — простоволоса, роздягнута, руки склала на грудях, ніби так хотіла захиститися од холоду. За нею простував Юрко Вільгота. Ось вони зупинилися обое, задивилися сюди, на цвинтар, потім звернули — й до них рушили. Галя широко ступала, волосся порошилося над її чолом, а рук од грудей не віднімала. Тільки ближче підійшли — і втямили всі, що це Юрко зловив дівчину, веде її до управи.

— Що копаєте? — запитав.— Хто дозволив?

— Окопи риемо,— сказав дід Катеринка.— Власть наказала...

— У вас, діду, зуби повипадали, а ви іржете, як та коняка коростява, — на кутні.

— У мене й кутніх немає,— не втримався дід.

А тут і Чернега обізвався. Сидів на купі землі, рівно так і спокійно дивився перед собою.

— Корову в мене забрали. Повинні б віддати мені, га?

Юрко всміхнувся кривенько, нічого не сказав. Галя осклілим зором заглядала в яму, брови в неї сіпались, наче їх вітерець підвівав.

— Меланці хату копаємо,— сказав півпарубка.— Од твоїх рук...

— Окопи риємо,— пробубонів дід Катеринка.

— Всі!.. Зараз!..— почав дуже голосно, аж верескливо, Юрко.— Йдіть із цвинтаря! На окопи! Отуди! — і він вказав рукою на мурашині розсипища постатей, що ген-ген чорніли в полі.

— Тю на тебе,— гмукнув легенько дід Катеринка.

— А на собак ви будете тюкати! — недобре ошкірюючись, проказав Юрко і ступив до ями, замахуючись ногою на діда.

У цей час півпарубка й рубнув його сокирою по голові. Сокира застряла в потилиці, і Юрко, падаючи, потягнув за собою й півпарубка, поки той не догадався випустити з руки сокиру. Дід Катеринка, на якого валився Юрко, помітив, як в очах у того спалахнув і почав скляніти розпачливий переляк. Дід одскочив і тут же швиденько взявся вилазити з ями. Не міг вчепитись ні рукою, ні коліном, усе ковзався вниз, аж поки йому Чернега допоміг. І зразу ж стали загібати яму. Не було чим, то засипали пригорщами. Тільки Галя стояла непорушно, не допомагаючи, і губи її ледь здригались.

— Сніжком притрусити треба,— сказав дід Катеринка,— щоб не так в очі впадало.

Чернега нагрібав снігу в поли, а півпарубка взяв мішок і всередину насипав, наче піску. Втрусили не тільки яму, а й біля ями, і тепер вона стала схожа на всі навколишні могилки: непоказна і наче не свіжа, а давня вже.

— Тепер потюкаєш на собак, чого ж,— бубонів собі під ніс дід Катеринка, заходжуючись і сліди притоптувати й присипати, щоб не таке стовковисько було.

— Сокиру не забрали,— мовив Чернега.

Всі випростались, ніби очерет після раптового подуву, і глянули один на одного. Тільки Галя ніби нічого не бачила й не чула.

— А-а,— махнув рукою дід Катеринка.— То моя сокира, хай там і лежить. Багате придане матиме на тому світі.

— Ага, придане,— згодився півпарубка. Хотів усміхнутися, але уста немов позамерзли, не розклеплювались.

— Отож уміє пристроюватись чоловік,— взявся кепкува-

ти дід Катеринка. — В чужу могилу скочив, наче для нього копали.

Ніхто йому не відповів. Галя ж подивилася так, наче хотіла щось втямити, але не втямила, бо не ожив, не зблиснув іскринками смуток в її зорі.

— Коли б і мені ще так повезло,— не вгавав дід,— то я вже нічого не хотів би.

...Півпарубка з Галею хутко йшли до млина. Півпарубка раз у раз брався розпитувати, як це вона попалася в Юркові руки, але тільки й чув од неї: «Виглянула надвір, а він мене підстерігав, мабуть...» Олексі здавалось, що від нього тхне, він витирав долоню снігом, але запах не зникав. Спустившись у яр, пішли по глибокому, борсаючись, і тут Галя загубила чобіт. Чекала, піднявши ногу, поки він знайде і принесе. Півпарубка помацав — чобіт був без вустілки і холодний-холодний. Коли помагав озутись, Галя сперлась йому на плече — пальці в неї трусились. Глянув у її очі, хотів там застерегти відразу до нього, страх перед ним,— у зіницях була безмежна пуста.

Заєць вискочив із-під кущика, покотився-покотився. Враз зупинився, глянув назад і, прищуливши вуха, кинувся вбік, залишаючи на вибіленій ряднині яру цятковиння слідів. Галя зачудовано стежила за ним, і в її зорі почала загусати зосереджена увага.

— Заєць...— тихо проказала вона.

І тим одним словом хотіла виразити багато, а найбільше — своє здивування, що в такий час, коли в душі людській все вигорає, коли душа стає попелищем, що в такий час весело й щасливо бігає в полях заєць, ховається за кущами, обгризає кору на стовбурах. Наче нічого й не відбувається в світі, наче все так, як і було в давнину.

— Заєць...— знову повторила дівчина, не рушаючи з місця.

Півпарубка спитувався щось утямити із того її казання, а не міг. Те сіре зизооке поплигайло не пробудило в ньому нічого, в його істоті все ширшала й ширшала пустеля, по якій вигулювався холод. І в тій пустелі не було місця зачуванню.

До вечора ще наче й далеко, а сутінки вже самі виростають — чи то із землі встають, чи то з хмар просіюються, і все навкруги журливішає, похнюплюється, мовби незрячим стає. Соболівка, одбігши від села, хотіла б, либонь, і далі в поля гайнути, але причаїлась на півдорозі, мов

остерігається далеко скочити. Прилягла біля яру, а над нею — ні диму тобі, ні ворони змерзлої. Лише кілька верб по згірку тюпають до річки — не дійшли: холодно, то поспинялися, щільніше кутаючись у біле хустя. І ген-ген, при самому обрії, тьмяніє стріхами далеке закоцюбле село, до якого докотився фронт — і закрижанів хвилею, далі не зрушить.

Дід Катеринка не міг усидіти в хатині — що не кажи, а коли не палити по кілька днів, то в ній холодніше, ніж на дворі. Вийшов на обійстя, сюди-туди поткнувся, а й тут не літо, не зогрієшся. Коли по правді, то йому лише в Петрівку буває тепло, бо в жилах уже не кров, а вода. Чи не взяти оту дубову кору і добре випалити? Кору дід Катеринка припас для того, щоб людям шкіри видублювати, проте лежить вона вже кілька років без діла, бо яка тепер худобина в людей? Тільки й шкіри, що своя, а видублюють її й без нього — діда Катеринки... Коли запасав кору, думав: прибережене на горбі не волочити, прибережене само полежить, ще й прогуде колись, а воно...

Почав ту кору з сіней носити, біля припічка зсипати. На підпал вати насмакав із куфайчини, хоч та куфайчина й так вітром давно вже підбита. Пурхнула іскрина, за нею стрельнула друга — і вже заройлися мерехтливі бджілки, творячи золоте царство вогню, його живу таємницю. Дихнуло дідові в лице теплом, воно сягнуло далеких закамарків душі — і вже йому посолодшало в мислях, полегшало. Принюхуючись до солодкого диму, який витягало в комин, замуликав:

Під діврівкою під зеленою —
Там парубки комара б'ють...
Під діврівкою під зеленою —
Вже комара вбили...

Вогонь підпливав синюватим сянням. Отак і дивився б і дивився у його гарячу душу, бо полум'я — немов чарівник: воно очищає тебе, випалює клопоти й турботи, наливаючи істоту спокоєм і рівновагою.

Під діврівкою під зеленою —
Цьому-тому по чверті.
Під діврівкою під зеленою —
А Миколі стегенце...

Вніс іще кори, а потім пішов на задвір'я і став розгортати біля загати сніг. Під снігом лежало картоплиння, він зняв його, а там уже й солом'яна невелика мата. Застромив туди руку, помацав — і на обличчі його застиг очікувальний ви-

раз. Нарешті пробігло щось схоже на усміх, губи затремтіли — і дід витягнув із схованки чорно-червоного півня.

— Коли вже вогонь розвів,— показав Катеринка,— то чого б тебе не обпатрати?

Коричневі кружальця півнячих очей були наче з живої барвистої глини... З тих пір, як німці почали забирати в їхньому селі все, що тільки потрапляло під руки, півень просидів у виритій дідом норі не один день і не одну ніч. Усі його кури попереводились — тих свої виловили, тих чужі вибили, зостався тільки один цей чорно-червоний співун. Дід пожалів його, переховував, сипав йому їсти, давав води, все було добре, тільки одного було шкода Катеринці: не доводилося чути півнячого співу ні опівночі, ні вдосвіта.

— Геть зовсім схудла пташина — бубонів дід, тюпаючи до хати.— Чим так маєш страждати, то ліпше я тобі шию скручу. Найдку з тебе ніякого, та все ж буде чим душу закропити.

Пустив його на долівку, а сам, кинувши в піч дубової кори, сів на ослоні. Півень, мабуть, розучився ходити — сидів посеред хати, розчепірівши крила.

— А-а, та ти ж, либонь, не бачиш після темряви,— здогадвся дід.— Ти вже відвик од світла, песиголовцю, зовсім охляв. То й добре, менше кричатимеш, менше битимешся. Страх не люблю, коли курці відрізати голову, а вона ще скаче, ніби хоче знайти ту голову та приставити назад...

Найшов у ковбашці півжмені соняшникових зернят, сипнув на долівку, але півень і головою не ворухнув.

— О, таки засліпила тебе земля, висмоктала з тебе соки. Ну, так і бути... Ось поставлю зараз у макітру води, обпарю...

Тільки він заходився наливати води, як по дорозі стрімка гуркотнява прокотилась і наче й далі посунула на Соболівку, але й біля дідової хати не втихло. А ще через якусь хвилю в сінях загупотіло, двері полетіли назад, хряснули об стіну — і вже стояв на порозі білявий високий німець. Він поглянув на вогонь, потім, ставши на лежанку, заглянув на піч і, поморщившись, легко скочив на долівку. Щось запитав, і хоча дід нічого не зрозумів, проте відказав:

— Сам живу, старий уже, нікому не потрібен. І ніякого багатства в мене нема, і сала нема, і яєць нема. Що було — все позабирали, за вітром пішло. Кажу правду, бо вже старий, щоби вам брехати.

А сам собі думав: «Це вони, мабуть, Юрка шукають. Бо чого б на піч заглядали? Думають, що вбили, а тіло сховали...»

Нарешті німець глянув на долівку й побачив півня. Знову щось запитав у діда, і в голосі його вчулася погроза.

— Бо таки нічого нема,— й далі правив своєї Катеринка.— А хіба це півень? Здохлятина, а не півень, саме пір'я та кістки. І якби хоч співав, а то й не хрипить. Ні в борщ його, ні на печеню. Ото колись були в мене півні...

Проте німець не став слухати, що в діда колись було. Підняв півня з долівки, спершу погладив, а потім роздмухав на грудях пір'я — білий чи синій. В сутінках видалась йому та птаха не такою вже й пісною, і німець, муркнувши «гут», склав губи так, наче вже ласував свіжою курятиною.

— Та їй-богу, що не «гут»,— наче аж сердито заперечив дід Катеринка. — Ось дай сюди, я дмухну.

Німець з підозрою глянув на простягнуту старечу руку, скривився — і хутенько подався геть, залишивши двері навстіж відчиненими.

— А в своїй хаті ти теж не зачинаєш, га? — кинув йому навздогін дід Катеринка.

Хотів вийти надвір, але на сінешні двері хтось накинув клямку. «Ото ще вар'ят,— бубонів дід,— украв півня, а мене замкнув, щоб не побіг і не відняв крадене... О, ще, диви, на обійсті смалити заходився, бо ж звідки цей дим сотається? Що такому — насмикає сніпків зі стріхи, а на порозі багаття розкладе...»

Взявся грюкати кулаками, але хоч би голос тобі у відповідь! Гайнув у хату, припав до шибки — стоїть біля воріт блакитноокий зайда з півнем під пахвою, всміхається. Смійся, щоб ти на кутні сміявся, але звідки ж тоді дим оцей, що клубочиться під вікном, косами стелиться по підвір'ю? Може, привівся його звідки... Але звідки?..

Коли біля шибки, вгорі, пролетіло охвістя вогню, Катеринка відсахнувся, рука його мимоволі потяглась до лоба, щоб перехреститись, але на півдорозі завмерла. Дід знову ви-зирнув у вікно — тепер курохват був уже не сам, біля нього стояло ще два — мабуть, ті, що підпалювали,— і всі дивилися сюди, на дідову хату. Холод і млість пронизали дідові груди, але він усе-таки зібрався на силі, щоб рогаčem вибити скло. І зразу ж звуки пострілів сікнули по вухах, і кулі з чмоканням повпивалися в глиняву стінку.

— Свят, свят! — прошепотів дід Катеринка і задки відступив до печі.— Що ж це вони коять?... І півня мого вкрали, і зі мною... І дід дівровкою під зеленою чи я у вас не молодець... тьху... верзеться...

У печі догоряла дубова кора. Катеринка дивився на неї як заворожений. Вже на черені зосталася недотліла купка, поїнята попелом, а з неї зрідка вискакували швидкі іскри.

Злетівши вгору, вони зразу ж гасли, на коротку мить освітлюючи челюсті. Хата сповнювалась задушливим димом, од нього стали сльозитися очі. Знову золотисто дзизкнула іскрина — і тут Катеринка, наче його збудили, кинувся до вікна, плечима вибив раму й, обдираючи лікті та коліна, почав виборсуватися з хати, аж поки звалився біля призьби. Встав, розкуйовджений, у подертій сорочці, хотів уже за причілок шаснути, але почув регіт.

Сміялися німці. Вони дивилися на нього і дуже весело сміялись. Один з них держав каністру з бензином, другий — дрючок із обгорілою ватою, а курохват, звісно, тримав півня. Гнів збурих діда Катеринку. Одним оком шукав дрючка, а другого не спускав із тих, біля воріт.

Катеринка, стиснувши кулаки, пішов на них. І чим ближче підступав, тим веселіше їм було. Пострілів дід не почув. Не побачив і того, як півень випав із-під німцевої пахви на землю і, змахнувши крилами, з густим лопотінням полетів між вишнями. А може, почув? А може, почув і здалось йому, що то його душа знімається в небо?

Стоячи в сінях, Вільгота бачив, як увесь Чернежин виводок вигнали надвір, вигнали й Луку, вигнали й Катерину з немовлям на руках. Німці підпалили загату зразу в кількох місцях. Вогню спершу не було видно, тільки синій димок закурівся, зав'юнився, а потім уже блиснуло білими язиками, замиготіли похапливі верчки, веселі крутені полум'я, погустішало диму. Діти чередою оточили свою матір і, попри тулюювшись одне до одного, стежили за тим, що відбувається. Лука теж дивився непорушно і, спираючись на палицю, зігнувся, голову ввібрав у плечі. Вогонь уже чіплявся за стріху, прагнув вище забратись і нарешті виліз, язики його побільшали, стали червонуватими...

«Добре, що вітру нема,— мимоволі подумалося Вільготі,— тихо, то полум'я не перекинеться...»

Німці поставали віддалік і перемовлялись між собою. Мабуть, вогонь не дуже їх і приваблював, бо вони й не дивились на пожежу. Раптом почали штурхатись, і один — банькуватий здоровань з круглими плечима — взявся натирати снігом свого товариша. А той, непоказний, майже зовсім нікчем-ненький, з ряботинням та лишаями на запалих щоках, упав і, сміючись до сліз, не міг підвестись. Мало не схлипуючи від реготу, усе-таки встав і, спотикаючись, одбіг до тину. І тут його погляд упав на дітей, що

з закам'янілими лицами дивились на нього. Німець часто закліпав повіками й затих. Урешті по лишаах звинулась ображена гримаса. Твердим кроком підійшов до Катерини і, показуючи пальцем на немовля, запитав:

— Малтшік?.. Дьєвотшка?..

Жінка дужче пригорнула дитину до грудей. У її розширених зіницях ворушились відблиски вогню.

— Дьєвотшка — карашшо! — сказав німець і хотів погладити немовля.

Але Катерина злякано відсахнулась. Це вразило молодика, і він різко вихопив дитину з материних рук. Катерина кинулася до нього, але німець одтрутив її плечем і, раптово розмахнувшись, кинув загорнуту в пелюшки дитину на хату, де вже прогоріли сніпки. Вона зникла в полум'ї, наче й не було, тільки матері вчувся кволий зойк, — але, може, то її душа зойкнула? Катерина кинулася в хату, почала лізти по драбині на горище. Висковзували з-під ніг щаблі, на плечі й на руки сипались іскри, але це її не спиняло. Вже ковтала дим, вже сама вона, здається, тліла, не тільки одяг, проте кинулася до димаря, туди, де...

— Тікайте! — крикнув Чернега своїм дітям. Але вони немов поприкипали до землі. То він аж палицею замахнувся, аж виричався од люті: — Розбігайтесь!

Діти приснули по городі врзніобіч, ніби горох. Йй одразу ж одне дивно підскочило на бігу і впало обличчям у сніг. Чернега пострілу не чув — він тільки бачив, як падає його дитина. Та, врешті, постріл таки долинув до його слуху — і дядько обернувся до паліїв. Крутоплечий здоров'як знову прицілювався на город. Чернега, майже не кульгаючи, кинувся до нього, вчепився обома руками за горло — й страшно спотворилось його обличчя. Тут підскочив лишаюватий і, піднявши автомат, вдарив Луку по голові. Чернега здригнувся раптово, й тут ще один удар примусив його поволі зігнутись і важко впасти, вгрузнувши в сніг.

«Господи,— думалося в цей час Вільготі,— і хату його спалили, й самого порішили, а хто ж мені за корову заплатить! Ех, якби знаття, то я ще зранку відвів би рябу на сусіднє село...»

Чернега не вставав. Ще одна його дитина спіткнулась і зарилася з головою в замет. Але решта вже докочувалась до яру, вже й зникала. «Хай би жили,— само собою думалося Вільготі.— Повиростають, то я безпремінно стребую із них те, що батько заприсягався віддати. Тільки де ж це Юрко бариться? Невже й справді не прискочить, щоб захистити,

щоб порятувати? Що ж, він їм і сам розкаже і за себе, й за сина, вони повинні зрозуміти».

Ось вони йдуть.

Холодно, а вони всі розгарячілі, спітнілі, навіть з рум'янцем. Бо робота така. До якої роботи приставлять чоловіка, то такий у нього й вигляд. Піти назустріч чи сховатись? Коли сховається, то подумують, що боїться, що ворог. Е-е, ні, хіба ж він ворог, хіба ж він їм лиха якого зичить... Їшов назустріч і землі під собою не чув, так обважніли ноги.

— Заходьте...

Хотів голосно сказати, а й сам не почув свого голосу. Це його налякало, і Вільгота вклонився, але очей у землю не опустив, ні, а все їх з німців не зводив. А ті поставали навколо нього, приглядалися з цікавістю.

— Правильно палите, — зміцнілим голосом мовив Вільгота. — Усі вони активісти й більшовики. — І однією рукою показав на Меланчину хату, ще незачепану, а другою — на Чернежину, охоплену полум'ям, буйну

— К-караш-шо! — підохотливо обізався лишаюватий. Вільгота відповів йому вдячним поглядом — а й справді, не такий він виродок, як здаля могло показатись. Хіба посеред нашого брата мало таких, що доля обійшла вродою, наділила такими парсунами, що й удень, не тільки вночі, ліпше обминути, щоб не перелякатись?!

— А Юрко мій, мабуть, теж десь палить, еге? — зовсім уже повеселів Вільгота і, помітивши, що його не зрозуміли, пояснив: — Поліцаєм мій Юрко, помагає вам, бо хіба ви самі справилися б?

І зразу язик прикусив — навіщо ото говорити, справилися б чи не справилися б? Не його це діло, а їхнє. Проте вони, либонь, не втямили нічого, бо лишаюватий знову підохотливо кинув:

— К-карашо-шо!

— Еге, харашо, — згодився Вільгота.

Німці перезирнулися між собою. Відчувши непевність, Вільгота заспішив:

— Коли хочете, я вам усе тут покажу... Де хто ховається... Все покажу... В оцій хаті, — показував на свою, — безпечно... Та куди ж ви йдете? Кажу, що це моя, а мій син Юрко...

І закликаючи од жаху очима дивився на ствол автомата, який наставляв на нього лишаюватий. І вже не міг видобути з грудей жодного слова — там усе більшала та більшала гаряча пустка, а в голові раптово зашуміло, немов у ній зненацька пустився рясний весняний дощ, залопотів по широко-

му листю, заклокав по калюжах і все густішав, краплини падали більші, билися лункіше...

— Ха-ра-шо...— видихнув Вільгота.

Почали з окопів розходитись. Зразу йшли гуртом, так безпечніше, здавалось, а тільки до села наблизились — тут уже хто куди, кому як додому ближче. Йшли й оглядалися — одне на одного та на німців, що zostалися позаду, не поспішали ні в машини сідати, ні на мотоцикли. Вже сутеніти почало, все примеркало, люди також потроху пригасали, наче з них вибігало та виціджувалося світло. І здавалось, що не сніг лежав довкруг, а синюватий смуток.

Юхим спершу надумав іти на Балабанівку — на цьому кутку в нього жив далекий родич, з яким вони оце були на окопах. Родич казав, що має флягу німецького спирту, можна б погрітись, бо хто зна, коли ще доведеться пити. Він був не з пропащих п'яничок, та й скупуватий удався, але захотілось йому зараз щось добре зробити для Юхима, бо хоч скільки вони жили в одному селі, скільки були родичами — ніколи він нічого і не дав йому, й не порадив добре.

— А на закуску теж найдеться щось,— говорив, ховаючи холодні та розсудливі очі.— Там крапля олії, цибулина.

— І не кажіть! — вигукнув Юхим, відчуваючи голод.— Сьогодні так виробився, набігався, як бездомний пес, а в роті нічого не мав. Коли кличете, не відмовлюсь.

— Уже й бараболя якась звариться.

— Це ж і бараболю можна підсмачити олією, еге? — збуджено допитувався голодний Юхим.

— А чого ж...— невиразно мимрив далекий родич, якому було шкода тратити олію ще й на варену картоплю.— Можна з олією, а можна й так. Бо спирт — це ж і закуска, і жири.

— От би на став заглянути, може, тамки під кригою риби надушилось. Нічого, що душена, їсти можна.

— Е-е, якби ж то... Дочекаємось весни, а там і гранатою можна глушити. Я вже запас із тих гранат маю, на мій вік вистачить.

«Ти бач, який кебетливий,— подумалося Юхимові.— Треба й собі назбирати всякого залізячка, а то війні ось-ось амба, а я ніякої хвороби й не прибережу собі. А треба, треба — в людей не допозичаєшся».

— Слухай,— майже пошепки мовив Юхим і озирнувся, хоч біля них нікого не було.— І чого наші ждуть? Вдарили б — та й усе.

— Вдарять...

— Уже той фронт і чуєш, тільки не бачиш.
— Коли стемніє, то видно.
— А може, цієї ночі?.. — і не доказав.
— Може, й цієї... Тільки б у нас не було колотнечі ніякої, бо тоді — не обібратися лиха.
— Гірше не буде, ніж є... О, горить! Це ж на Соболівці. Що б могло зайнятися? Ген як славно дим валить.

Зупинились і вбирали зором ту пожежу. Та коли спалахнуло ще в одному місці — стояти вже не могли. Отже, і їх не минула та гірка доля, яка погибеллю прокотилася по сусідніх селах, залишивши згарища й задерті в небо бовдури. Не встиг іще Юхим і отямитись, як родича поруч уже не було — ген-ген чимдуху потягнув на Балабанівку... А куди ж йому?.. Ноги самі рушили, ноги самі понесли додому. Вже добре бачив, що горять хати. Ген ще одна закурілася, легеньке сіре клоччя загойдалось над нею, під тим клоччям в'юнко заметушились вогники. Чия ж то? А то чия?

Врешті почув постріли і припав за горбком. Що ж це коїться? Невже і його хату палитимуть? А в чому ж він житиме? А де житиме Тетяна? Господи, скільки вона з ним, Юхимом, натерпілася, а тепер ще й таке горе? Скільки ж та жінка може терпіти?

Зараз він ненавидів увесь світ, а найдужче себе. Гнів бухтів у ньому, й від того гніву стало так гаряче, ніби він не до снігу припадав, а серед палаючих хат стояв.

— І нащо мене земля носить? — шепнув. — І чого вона досі не запалася піді мною? Щоб провалився я...

Гадалось, що якби зараз був удома, що якби ліпше поведився з жінкою, то не було б цього... Спомин про Тетяну підстьобував, не давав сидіти. Схопився і спершу неквапно, а далі все хутчіш став наближатися до Соболівки.

— Треба їй сказати, — бубонів, — що хочу з нею помиритись. Що не такі вже ми молоді, щоб сходитись та розходитись. Бо сміялися з нас і сміятимуться, а ми хіба не люди?

Хата діда Катеринки, що зайнялася перша, горіла, мов скирта соломи. Юхим хотів пробігти мимо, але щось припинило його. Пожежа, яку побачив зблизька, не налякала й не пригнітила його. Юхима здивувало, що стара яблуня, котра росла під самісіньким вікном, також горить. Якби зараз побачив палаючу землю або палаючий сніг, то це вразило б його менше. А то — жива яблуня!.. І вже тоді аж угледів діда Катеринку на стежці й гукнув:

— Діду! А ви чого лежите?! Вставайте й гасіть!

Ого, мабуть, добре поклато ото старого, що не чує й не зводиться.

— Вставайте!..— крикнув і побіг далі. Горіли й сусідні хати, але він якось їх не помічав. Бубонів: — Це ж Тетяна сердиться на мене... А чого сердитись? Ну, не помирились, то помиримося... Думає, за портфель на неї маю серце. Та нехай той портфель пропаде, коли за нього гризтись.

Он із їхнього подвір'я скільки диму валить. Ну, це, либонь, од сусідів смикнуло вітерцем — і вже всеньке обійстя застелило чужим димом. Але чого ж це Тетяни ніде не видно? Невже й досі портфель шукає? Але хіба вона не бачить, що їхня хата полум'ям сходить?

— Тетяно! — хотів покликати. Але крик застряв у горлі.

І впав Юхим — не було за що перечепитись, а він таки впав. Руки послав уперед, щоб звестись, а земля візьми й провалилась під тобою, і пухка така, як чорний туман...

— З млина нікуди тебе не випущу, — сказав півпарубка. — А коли прийдуть і сюди, то буду боронитись.

Галя як сіла під стіною, як впустила голову на коліна, так і не підвелась. Але в її поставі він уловив недовір'я.

— Це вже не млин, а трухлятина. Три літа не мололи тут, не навідувався ніхто. Не повинні б... Та коли що — тебе не віддам. Чуєш?

Галя мовчала. Півпарубка зігнувся, підвів їй голову. Очі в дівчини напіврозплющені, пашіли сухим блиском. Благально силкувався заглянути в їхню глибину, наче хотів випросити бодай натяк на згоду. Але дівчина дивилась на нього — й не бачила. Він це добре відчував — вона його не бачить, бо все єство її зосередилось на своєму, на болючому.

— До матері...— врешті видушила вона.

Півпарубка все не відпускав її голову.

— Хай смеркне...

Обізвалася Мотря з Торбою:

— Може, ви їсти хочете? У мене тут назбирано... Ось варена картоплина, сухарики є, а ще сушені грушки. Дали буряк в якійсь хаті, але ж його спекти треба, бо сирий. Я печені буряки люблю...

Все те витягувала з торби, розглядала, обдмухувала. Шкоринка здалась їй зацвілою, то понюхала, взялася нігтем зчищати цвіль. Головку часнику видобула, червоненьку цибулину. Дуже хотілося їй, щоб у торбі знайшовся кусник сала, але скільки порпалась там — не було. Таки не подали їй сала за останній тиждень ні разу. І ганчір'я всякого почало

менше перепадати — ген на ногах, обв'язане мотузками, уже позношувалось, треба б цілішого. Мотря зітхнула й заходилась переминати в беззубому роті оту шкоринку, — не засувати ж її назад, щоб зовсім пропала.

Так вони й сиділи — півпарубка з Галею біля стіни, а прощачка під стовпом. У млині все потроху насуплювалось, і кутки блимали на них з глухуватою неприязню; з дірок у стелі проціджувалось чи то примарне світло дня, чи то рідесенький, розпорошений попіл вечора. Хоч би тобі вода шелеснула чи тоненько, по-пташиному пискнула вниз під колесами, — ні, тихо, позамерзало все, скуте кригою. Тільки різким, пропахлим старою курявою холодком дме з-під дошок, і павутиння важко пообвисало по стінах, обсипане чи то давнім борошном, чи то інєєм.

Півпарубка насторожився — наче голоси знадвору вчулись. Приклав вухо до стіни, але хіба вловиш що-небудь через таку грубу?.. Одхилив двері, а під млином трое дітей. Блискають переляканими очима й туляться одне до одного, бо роздягнуті й босі. Він спершу й не впізнав їх — може, які прибудні чи біженці, бо хіба мало зараз таких по світу скитається?.. Але по очах їхніх застеріг, що впізнали його, і зразу ж майнуло: Чернежині!

Спершу не хотіли йти в млин, то він їх позатягував. І все сварився, що вони своєї хати не тримаються, що позавіює їх де-небудь, аж весною познаходять кості.

— І за чим ваш батько дивиться, га? Якби в мене такі були, то з ранку до вечора тільки те й робив би, що березовою кашею годував... Ну, чого мовчиш, Марку? Обізвись. Диви-но, які шмаркляки позамерзали під носом.

Марко, наступаючи собі ногою на ногу, щоб тепліше було, сказав:

— Тата вбили.

— Отакої! — вихопилось у півпарубка. — Та ми ж недавно з ним на цвинтарі були... Це що він торочить, Ганко?

У Ганки тремтіли руки — чи від холоду, чи від страху. Одвернулась, наче й не хотіла говорити з півпарубком. А Марко:

— І хату нашу спалили. А Саньку в огонь жбурнули, то мати за нею кинулась.

— Це правда, Павле? — вицвілим, якимось жалібним голосом звернувся півпарубка до найстаршого серед дітей. — Чого ж ти мовиш?

Павло не одвернувся, не одвів погляду, прямо дивився на півпарубка. Й нічого не відповідав.

— А потім,— взявся далі розказувати найменший, Марко,— тато як крикнуть нам: «Тікайте! Хто куди!» Ми й побігли. Та підстрілили Марійку, Максима і Федька теж підстрілили... А Михайла аж у полі догнало. Він щось кричав, але ми далі побігли.

— Марку... Ганко... Павле...

— Весь куток палять. Я хотів подивитись, то вони,— показав на брата й сестру,— не дали мені.

Раптом Галя скочила і до дверей метнулась. Півпарубка наздогнав, схопив її за плечі й не пускав.

— До матері,— виривалась дівчина.— Пустити!

— Не пушту,— борюкався з нею півпарубка.— Нікуди не пушту.

Але дівчина зовсім розуму відбігла. Била його ліктем, дряпала і все поривалась до дверей. Півпарубка навіть не одвертався од її ударів, тільки коли по лицю перепадало, то щулювався.

— Чого присмоктався? Чого до мене липнеш? Куди не повернуся — все ти і ти. Ще ніколи такого ворога не мала.

А він тільки губи закушував — то верхню, то нижню, і все не обзивався, ніби язик проковтнув. І крапельки крові вогко поблискували на губах. Ось Галя тернула їх ліктем, розмазала — і наче одблиск пожежі впав на його лице.

Врешті вона вгамувалась. Раптово тіло її обм'якло, зір прижухнув, наче мрякою заволокло. Півпарубка якусь хвилину пригортав дівчину однією рукою до себе, потім перехилився набік, потягнув до стіни.

Мотря з Торбою встала, підійшла до дітей. Давала їм сушені грушки, цвілі шкоринки, але діти не брали. Вони стояли тісною купкою, наступали собі на ноги та ще розглядалися по боках, немов їх оточували палаючі стіни, немов ось-ось мала впасти на їхні голови стеля.

— Взути вас треба,— сказала Мотря.— Ось я зараз...

Нагнулася за мішком і почала дерти його навіпіл. Потім найшла кілька мотузочків і взялася тією мішковиною обмотувати Маркові ноги. Запримітила в кутку жмуток закоростреного клоччя, обтушкувала ним підосви й литки, потім ще мішковиною, а тоді вже мотузками. Діти з увагою стежили за нею.

— Не пропадати ж,— бубоніла Мотря.— Коли такі малі повмирають, то що буде? Хай уже по мені невзабарі одспіває метелиця, але ж ви, зелененькі, не в'яньте, не сохніть, хай уже я...

Мішків вистачило ще для Ганки, а для Павла — лиш на

одну ногу, то Мотря повисипала все зі своєї торби і нею обмотала.

— Тепер, — сказала, — знімати не треба. Так і ходіть, так і спіть. А коли надигаєте які лахи, підніміть і намотайте собі.

Діти слухали її поради, мовчали.

— Не пропадете, — говорила Мотря. — Будете ходити зі мною, світ не без горя, але й не без добрих людей. Навчитесь гарні слова говорити, а за ті слова буде вам шана й оддяка. Ось повторюйте слідком за мною: не збирайте собі скарбів на землі, де міль і тля їсть і де злодії підкопуються і крадуть.

— ...Підкопуються і крадуть, — прошепотів найменший, Марко.

— Збирайте ж собі скарби на небі, де ні міль, ні тля не їсть і де злодії не підкопуються й не крадуть.

— ...Не підкопуються й не крадуть.

— Бо де скарб ваш, там буде й серце ваше.

— ...Буде й серце ваше.

— Блаженні вбогі духом, бо такі втішаються. Блаженні сумні, бо такі втішаються. Блаженні тихі, бо такі осягнуть землю. Блаженні голодні й жадні правди, бо такі наситяться. Блаженні милостиві, бо такі будуть помилувані.

— ...Будуть помилувані.

— Ви сіль землі: коли сіль звітріє, то чим солити? Ні на що не годиться вона, тільки щоб викинути геть і щоб топтали її люди. Ви світло світу...

— ...Світло світу... — мимоволі, тихенько повторював Марко, бо слова ті падали на його душу, як зерно на спраглу землю.

Сутеніло; наливався темрявою глухий млин. Тихе Мотринє казання ледь-ледь чулось і примарно, таємниче згасало. Та ще раз у раз підпалювало дитячі очі, які спалахували гіркуватим, заглибленим вогнем. Галя спала, й півпарубка відчував своєю долонею, як б'ється її серце. Він так прислухався до того тукання, що не чув ні Мотриних повчань, ні того, як здалеку доноситься гуркіт моторів. Та врешті гарчання моторів заглушило биття серця, і він скочив, виглянув за поріг. Зразу ж відсахнувся, почав зачиняти двері на грубий залізний прогонич. Замкнув — і побіг до коша, де під купою дерті був схований автомат.

Але на півдорозі його спинив глухуватий голос, у якому прокльовувалась тонким живчиком пристрасть. Мотря повчала:

— І коли права рука блазнить тебе, відітни її й кинь од

себе; більша-бо користь тобі, щоб один із членів твоїх згинув, а не все тіло твоє кинуто в пекло.

— ...Вкинуто в пекло.

— Ти бач! — здивувався півпарубка.— І складно ж ви чешете, тітко. Але нащо їх такого навчати?

— Коли ж око твоє праве блазнить тебе, вирви його! — бубоніла, наче й не чуючи його, Мотря.

— Та годі, годі! — закричав півпарубка, бо мотори вже соплю під млином.— Не забивайте дітям памороки, чуєте!

Був уже біля коша, рука нищпорила під дертю, ось пальці наткнулись на холодне залізо. Не збирався так просто віддавати своє життя. Не хотів, щоб безкарно вбивали оцих дітей, яких не зуміли вистріляти гуртом. Не дасть, бо він не безтямне дерево, він не бездушний камінь.

Посіявся сніг за шию — задер голову й крізь велику шпарину побачив біло-рожеву пелюстину молодого місяця. Чи то тільки здалось, що місяць?..

Полоснув чергою по машині — й вона звернула вбік, та зразу ж забуксувала. Темні постаті скочили на сніг, і півпарубка, навіть не цілячись, скосяв одного, другого... Оце вам! За все!.. За все...

З натугою розклеплювала повіки, а вони ж обважніли, наче згори покладено мідні п'ятаки. Вона й рукою хотіла ворухнути, щоб зняти п'ятака, але рука лежала мертвою колодою. Спитувалася зітхнути, але сили не було, то тільки в думках зітхнула. Мороком повнилась голова; здавалось, дрімає. Але... звідки цей чад? Невже хтось каглу заткнув? Це ж треба встати й відіткнути, бо хіба ж довго задихнутись?

Врешті розплющила очі. Побачила над собою низький, задимлений сволок — наче зовсім опустився, лежить мало не на грудях. Треба буде якого чоловіка закликати, щоб стовпа поставив, бо й стеля отак завалиться, а хата ж їхня стара, давно ставлена.

Шибки поблискують — невже під вечір випогодилось та місяць уповні зійшов? Силкувалась повернути голову, щоб глянути у вікно, але в'язи никуть, немов туди цвяхів понабивано. І кожен цвяшок так жалить, так впливається! Хай жальять, хай упиваються, бо коли вона не встане сама, то хто її зведе? І, кречучи, почала вставати.

Але ж хіба це місяць так світить? Ген, за воринням, жакотить того вогню, наче хура хмизу горить. Поволеньки злазила на долівку — і хата попливла, закрутилась. Добре ж побито її, добре змордовано, щоб вас так свята земля морду-

вала. Що ступінь — то все на тебе падає, а перед очима кружала, наче решета, повні блакитного жару.

Горіла вся Соболівка. Кожна хата мала золотий верх, була вшита не сніпками, а миготливими язиками полум'я, які струменисто збігали догори, а то зненацька іскристий віхоть виростав, виростав — і сягав мало не до неба.

Меланка відчувала, що той жар починає пекти її тіло. Одійшла на задвір'я — її хата стояла незачепана і, освітлена з боків, здавалось, ось-ось також спалахне. Меланка пройшла по межі, але й тут було важко дихати, бо дим котився на неї, і часом на город лягали криваві смуги. Вона одступила ще далі, ближче до берега, і тут, поміж лозами, під обвислим вербовим віттям, теж не було чим дихати. Немов між небом і землею повигоряло все повітря, а зостався лише дим, дим, дим...

Пішла через кущі, і тут якийсь клубок пролетів перед нею і з шумом упав попереду, застрявши поміж лозою. Меланка спинилась, приглядаючись, а потім — якась спорожніла й байдужа — рушила прямо на той клубок. Це був півень. Меланка підняла його й притулила до грудей.

Від села долинули постріли, і вона стала. Потім звернула ліворуч, перебрела, спотикаючись, через верболози — й опинилась у полі. Йшла і йшла, притискаючи півня до грудей. Опинившись на горбку, знову глянула на Соболівку — віддалік пожежа здавалась не така бурхлива, хати догоряли рівно й спокійно.

Півень у її руках мовчав. З його очей стриміли, здається, тремтячі вістри вогнистих шпильок.

РОДИННЕ ВОГНИЩЕ

Живе Ганка на Хацапетівці — є такий куток у їхньому селі. Куток як куток: до соші не так уже й далеко, ліс — за горбками, за день можна звинутись по в'язку, а то й двічі туди й назад, якби тільки сила була. А поле до самісінького городу добігає. І річка є неподалік, можна очерету вжати чи лепехи, коноплі вимочити, коли треба.

Любить Ганка свою Хацапетівку, нікуди звідси не перемінялася б, хоч би й просили. Бо ще хіба кому в селі так близько до глиняників, як їй? А нікому, бо глиняники теж за її городом. Вигода, звичайно, маленька, а хіба тепер тих великих вигід так уже й багато? Одна маленька вигода, друга — теж невеличка, з пучку, третя — як макове зерно, а коли все докупити скласти?..

А поле під хатою — не в кожного. Коли зеленіє, коли цвіте — радості з того на ламаний гріш, а під осінь? Під осінь можна й колосок якийсь узяти, а колосок до колоска — уже два. Чи, скажімо, картоплі прихопити трохи, буряків. Бо коли йдеш через поле — гріх не нагнутись і не взяти, воно ж бо спільне. Раніше то й кавуни тут сіяли, і помідори садили, а з позаминулого року перенесли їх далі від села, щоб менше паслося по них.

Про Ганку не скажеш, у тілі вона чи ні, бо одяг на ній завжди такий, що не вгадаєш. Спідниця — довга, при самій землі бомбляється, а що вже рясна — коли холодно, то сяде на траву, ноги обтушкує, ось уже й не мерзне. І блузка на ній, і кофтина — старенькі, зношені. Інша про свято має одяг якийсь, старається між люди вийти в новішому та чистішому, а для Ганки що будень, що свято — однаково. Щоправда,

є в неї туфлі, які вона неабияк оберігає. Ті туфлі вона озувала зо три рази або з чотири, коли ще діувала, а з тих пір ніяк не осмілиться. З кожним роком здаються їй усе кращими та все фасоннішими — ото взує, а люди й почнуть язиками плескати, що неспроста виряджається, вже на когось оқом накинула. А цур їм та пек! Щоб не давати чужим язикам роботи — нехай лежать туфлі, од того не злиняють, а не дочекаються своєї пори — теж не біда.

Була в Ганки мати, війну пережила, далі б їй жити, бо не така вже й стара, але смерть не задобриш, не скажеш, щоб навідалася пізніше, — от і з'явилась на їхньому цвинтарі ще одна могила, а на хресті бляха з написом: «Тут спочиває раба Божа Степанида Кирилівна Манжос. Земля пухом. 1890—1946».

Чоловіка Ганчиного вбито на фронті. Навіть похоронної на нього не прийшло, то вона потім ще довго по всіх усядах розсилала свої запити, ходила у районний військкомат, добивалася в область, аж поки сказали: загинув її чоловік, і навіть папірця на руки видали, в якому значилось — чорнилом поміж фабричних літер, — що таки загинув. Ганка навіть не плакала — може, тому, що виробилась, а може, через те, що сльози виплакала чи висохли вони. Тільки обірвалося щось у ній, лопнуло з ниттям та болем, і нічим уже не можна було його сточити. Видали їй пенсію за вбитого, але хіба пенсія замінить живу людину?.. Хотілося пожуритись, а й пожуритися не було ні часу, ні змоги: тре було якось жити, треба якось раду давати собі, дітям.

— Ото якби вас не годувати, — казала їм, коли сердилась, а сердилась вона не дуже часто, — то хай би жили, не шкода, але ж щодня роти розкриваєте, щодня туди треба щось покласти.

Діти слухали й мовчали. Були всі троє худі, жовтолиці, самі тільки очі на обличчі — сині, як барвінок. Від батька взяли ті очі, а від неї — не волосся, а мички.

— І чого ви в мене такі тихі? Чого не сваритесь, не б'єтесь, не плачете? Зчинили б гармидер, побоїсько якесь, то, може, на душі полегшало, а то ж тихо в хаті, як на цвинтарі.

— І чого ви, мамо... — починав, але не доказував старший — Іван.

— Ну, ну, викажи матері! — під'юджувала сина.

Проте Іван насуплювався, голову в плечі втягував — сидів сичем.

— Отакі ви в мене! Навіть з матір'ю посваритись не годні. То чи ви з людьми зумієте погарикатись, коли треба? Чи

допомогти мені? І чого ви в батька вдались? Чом у мене не пішли, га? Злецько вам буде, а мені біля вас — мов пироги з полином їсти.

Діти мовчали.

Хацапетівка — такий куток, що нікому не клади пальця в рот — відкусять. На Хацапетівці нічого не робиться так, щоб інші про це не знали. Справив батько дівчині нові чобітки, пройшлася в них, а другодні про це вже весь куток знає, починають кісточки її перемивати, що неспроста, мабуть, вирядилася, боїться, мабуть, у дівках засидітись, ось і постарались обнови, ось і показує всім. А спробуйте непомітно гіллячку додому принести й сховати. Вже коли принесли, то ліпше не ховайте: балачок і так не обминути. Коли хто свариться — всі беруть участь у сварці, а тому-то згодом не так просто й помиритись: це ж треба, щоб увесь куток перемирився. Тут кожен з чим-небудь силкується критись. Той — із своєю радістю, той — із горем, один — з невдачею, інший — з удачею. І всі вважають, що інакше не можна, бо інакше — пропадуть. А пропадати з доброї волі нікому не хочеться.

Ось хоч би Клара Стефанишина. За тридцять їй перескочило, а до сорока ще не доскочило. Перед війною, може, хтось до неї і вчашав із сільських — забулось це чи згадувати нікому не хочеться, а як фронт стояв у їхньому Збаражі, то вона таки не одного німця пускала до себе, ще й тепер носить надароване ганчір'я. Прийшли наші, Клара хіба ж не злигалася з одчайдушним старшиною?! Як одходив з частиною, то обіцяв повернутися — через те й не зачіпав ніхто Клару, побоювались. Старшина, щоправда, не прийшов назад — кулю стрінув у бою чи іншу молодичку надибав та й зачепився біля неї, а Клара й без нього не пропала. Навідувався до неї з району солідний такий чоловік у шкіряному пальті, яке він смальцем змащував, щоб блищало. Був він уповноваженим по заготівлі, казала, думає брати її, але чи передумав, чи в інший район перекинули — перестав учащати. Ну, зате Клара до міста перебралась, а коли приїжджала в село — з нафарбованими губами, з міською зачіскою та з ридикюльчиком, — говорила Ганці:

— Як поживаєш?

— А так! Жию — хліб жую! — із серцем відповідала Ганка. Вона недолюблювала Клару й не крилася з тим.

— Авжеж, — погоджувалась Клара й збивала на голові волосся, скручене в дрібненькі кільця. — Дітлахів маєш, як шашеся, вони й струблять тебе...

— Струбити не струблять, бо мене не люблять.

— Що ж вони люблять?

— Те, що мете!

Але Клара не ображалась. У місті навчилася складати губи сердечком і тепер, розмовляючи з Ганкою, копилила їх саме так.

— Ти, — говорила м'яко, — така, як і була.

— А була погана, ге?

— Ні, чого ж... Тільки могла б покинути їх чи в притулок здати. Самі повиростають, без тебе.

— Хіба в них матері нема, щоб у притулок?

— Мати є, але в неї одне життя. Ось поїхала б ти зі мною в город... Там би одягнулась і тіло випасла б... А то дивитись на тебе страшно.

— А ти не дивись!

— Таке скажеш... Ми ж з тобою колись разом і товаришували, й дівували.

— Моє вже оддівувалось. Мій парубок — у землі, а я по землі.

— Отож-то, що по землі... Могла б і зарплату мати, і в кіно піти, і щоранку чай з булкою пити.

Проте Ганка не хотіла з нею балакати. Оберталася і йшла. Бо водитимешся з Кларою, то й тебе такою вважатимуть, як вона. А кому охота, щоб про тебе злецько думали?

Чого-чого, а тих порад Ганка стільки наслухалась, що дивно, як це в неї вуха од них не зів'яли. Хто тільки її не зустріне, хто тільки в хату не загляне — кожне з порадами. Так, наче в неї голови немає. Звісно, бажають добра, але порада — лише відрада, та й то на якусь хвилю. Особливо щедра на них баба Бахурка. Прозвали її так ще тоді, коли маленькою була, а як учепилося прізвисько, то до старості не відчепилось. Баба дрібненька й сухенька, схожа на печерицю, звати її гарно — Дуня, але в очі її кличуть тільки Бахуркою і старі, й малі.

— А що я тобі скажу, Ганко, — звертається Бахурка і дивиться на молодицю так, немов червінця збирається дати.

— Господь вас знає...

— Треба тобі заміж виходити.

Засміялася б Ганка, таж коли дере в горлі од тої балачки, наче колючого віхтя запхнули.

— Завтра й вискочу... кругом хати навприсядки.

— Е-е, жартуєш. А без чоловіка — що без голови. Він хоч і вдарить, хоч і насвариться коли, але ж якісь штани крутяться на обійсті, вже добре.

— Тепер таких, як я, хоч греблю гати. Хто на мене подивиться?

— Подивитись подивитись, але ж і самій треба... Ген Сонька Твердоступиха як?

— Я вам, бабо, не Сонька. В мене совість є. Чужих годовальників приманювати не збираюся.

— Одного приманиш — от більше й не будеш нікого приманювати.

— Ви така мудра, така розсудлива, а собі ж чого не приманите? От я у вас і повчилася б.

— Мені тепер одна дорога... А ти ще молода... І дітей маєш. І хата ген розвалюється, що підпреш її з одного боку, на другий перехняблюється, гейби зовсім п'яна.

— А п'яна, п'яна. І вітром ушита, а не околотами.

— Чим тобі Дудник не чоловік? Не біда, що в нього ноги нема, зате майстер який. І вдачу має...

— Але ж порохно з нього сиплеться!

— Порохно сиплеться, а ти візьми віничок, обмети круг нього — ось і не видно нічого. А він чоботи шие і латає. Може діжку зладнати чи домовину. Хіба не возить щонеділі на базар граблі продавати? А коцюби? Він і коші плете, і хватки на рибу.

— Плете, а не мені. В нього стара мати є.

— Е-е, Ганко, Ганко... Матимеш таке серце — не здобруєш. Тепер тільки такі, як Сонька Твердоступиха, й живуть.

— Не хочу пити чужі сльози, годі про це.

— Колись попомниш мої слова...

Бахурка дуже запечалювалась, що, здається, смуток так і бризне їй зараз із очей. Баба-печеричка, баба-порхавка не сьогодні, то завтра чорною землею стане, а ти ж дивись, і про неї, про Ганку, задумується. Хотіла їй подякувати за те, але... не в силі була, чулася роздратованою, бо стара розворушила їй незагоєні рани.

— Е-е, бабо,— сказала Ганка,— не журіться. Ще вип'єте на моєму весіллі чарку, бо не до старості йдеться ж мені, а до молодості.

— Смійся, смійся над старою.

І йшла. А Ганка думала про всяку всячину. Звичайно, Сонька Твердоступиха недоброї слави зажила в усіх, що відбила чоловіка від живої жінки та від малих дітей. І чоловік же зовсім нікудишній — миршавенький, п'яничка, задавака, брехун. Йй-богу, правда, самі тільки штани чоловічі в нього є, а більше нічого, либонь. Проте вміє Сонька тримати його в руках. І хоч лають її, хоч не одне проклинає, а ж є такі,

що й поважають, аякже. Бо зуміла для своїх дітей батька не батька, а підмогу знайти!

Якось прибігла до неї Бахурка — наче відьма на помелі: засапана, волосся вибилось. Розкриває рот і тільки зіпає, сказати нічого не може. То Ганка дала їй води закропитись.

— Іди в сільраду...— врешті заговорила.

— Викликали?

— Йди в сільраду. Послухай, що кажу... там коваль зайшлий об'явився. Хай до тебе на постій оприділять.

— Чи я дурна, щоб до себе його брати? Ще й сама побіжу просити?

Бахурка вже одзіпалась, говорила спокійніше:

— В кузню його приймуть, а на нього ж колгосп щось даватиме? І хліб, і соломучу... Зайшлий!.. Може й назавжди зостатись.

Пішла Ганка. Але з-за воріт вернулась назад. Умилась, причесалась. Хотіла й туфлі свої взути, однак зразу ж відігнала цю думку: якби ж хоч вечір був, щоб менше бачило, а то посеред білого дня!

Біля сільради — глиняної хатини на троє вікон — стояло дві молодиці. Ганка підійшла безпечно, не зметикувавши одразу, чого б то вони мали там огинатись. Пізніше зрозуміла, та вже пізно було.

— Є голова? — поспитала, привітавшись.

— О, і їй до голови! — криво посміхнулась Катря Мурашко — дебела дівуля, котра й на картоплі росла, як не кожен на дріжджах виросте.

А тітка Густя тільки з неприязню, гостро так на Ганку — й одвернулась не обізвавшись.

— Якщо нема, то я почекаю,— мовила Ганка, не рада вже, що послухалась Бахурку й прилетіла сюди. Бо, либонь, припізналась, не першою в черзі стоїть.

Жінки мовчали, одвертаючись одна від одної. Першою не втрималася Катря Мурашко — довгий язик мала, ніхто ще не одрізав їй.

— А ви чого прийшли, га? — звернулась до Ганки. — Ковалю до вас не пошлють, і не думайте.

— От і пошлють!

Катря зареготала, зневажливо позираючи на її збиті ноги та на червоне, схоже на випалену глину, обличчя.

— Ви ж його не нагодуєте й не опоштуєте, бо маку багато насіяли, мак той треба доглядати. Ви чого прибігли? Щоб об'їдати його, от чого!

— А ти?! — сполотніла Ганка. — А ти чого? Сучка ти!

— Я не сучка,— спокійно заперечила Катря.— Про це всі знають. І коваля до нас пошлють, бо в нас є де постелити й нагодувати зможемо.

Усе в Ганці кипіло, вона ж стримувалась. Катря не вмовкала:

— До вас не пошлють, і сам він не захоче йти, бо ви на проклятій Хацапетівці живете, а наша хата біля кузні.

— І моя хата біля кузні,— тихенько докинула тітка Густя.

Дебела Катря тільки плечима знизала, проте змовчала. Бо до Густі найперше можуть і послати — сама вона, одиначка, і господа в неї чиста, простора.

— А в мене ж діти...— похопилась Ганка й сама вже була не рада.

— То що? — зразу накинулась Катря.

— То що? — й собі не стрималась тітка Густя.

А Катря вже сипала горохом:

— Та вони ж йому вуха пообгризають! Хіба він за ними матиме вільну часинку? Краще вже чоловіка живцем у землю покласти.

Тут і надійшов голова сільради Семен Балко, а за ним — і вусань незнайомий, у зеленій гімнастерці, вицвілій, поношеній, у картузику з обвислим козирком. Був той вусань щупленьким і руки мав довгі, аж за коліна сягали. Та й вилицями наділила його матінка так, наче нагородила: що вже кістляві, що вже випираються на обличчі, немов пеньочки.

— А-а, гвардія...— сказав Балко, забачивши жінок.— Чого позлітались? — І його завжди похмуре, наче аж чимось невдоволене лице стало ще похмурішим.

— Ви нас по одній викликайте,— вихопилась Катря.— Які в черзі.

— Всі за одним,— ледь-ледь усміхнувся Балко,— чи в кожної своє? Ось ви, Ганко, чого прийшли?

Жінка переступила з ноги на ногу. Вже здогадувалась, що отой довгорукий — чи не коваль, либонь.

— Коли влада не проти,— обізвалась,— то, може б, до мене коваля послали на постій, га?

Катря Мурашко вискочила поперед неї, відтрутила плечем.

— Казали мати, щоб до нас!

— І ви за тим, тітко Густе?

Тітка Густя тільки покивала ствердно. Балко бликнув на вусатого, той на Балка. Сказав йому голова:

— Бач, яка ціна тобі в нашому селі?

— Як у недільний день,— погодився той.

— Отже, розходьтесь, дівчата,— мовив голова.— Розходьтесь, бо в нас уже є і стіл, і квартира.

— Отакі! — тільки й прошепотіла Катря. Зашарілась несподівано — щоки її морквяним соком зарум'яніли — й хутенько подалась.

За нею й тітка Густя потягнула. Тільки Ганка не поспішала. Голова поглянув на неї запитливо. Мовляв, чого чекаєш? Мовляв, не роздеремо ж одного чоловіка навпіл, щоб і тобі трохи вділити.

— Хотіла ще спитати вас...— і замовкла, бо з язика жодне слово не летіло, наче заворожило.— От коли ще хтось до села доб'ється, то, може б, до мене, га?..

— І чого б то охота така? — поспитав голова й підморгнув ковалеві.— Чи не обкрутити збираєшся? Так ти ж багатодітна.

— Куди вже мені. Хай уже такі спритні, як Катька. А до мене б тільки на постій. Як-не-як, а соломи б якоїсь виписали на чоловіка чи там ще чогось.

— Оце того й приходили? — удавано здивувався Балко. І до коваля: — А ми ж з тобою, Панасе, думали, що... Ну, добре. Йди вже, Ганко.

Проте жінка не поспішала йти.

— То не забудете? — допитувалась.— Зробите таку ласку?

— Безпремінно,— пообіцяв Балко. І, вже заходячи в сільраду, покрутив головою, кинув: — Ех, баби, баби!..

Поверталась назад, а сорому не відчувала. Ну, чого б це їй устидатись? Не красти ж хотіла, не піддурити. Стрілась їй Сонька Твердоступиха, бігла з крамниці, перевалюючись із повною корзиною. Лукаво так склала свої губи, схожі на дощових черв'яків, поспитала:

— То що там виділила сільрада?

Не інакше як Катря Мурашко розплескала. Бо тітка Густя не з таких, не повинна б. Не зупиняючись, відповіла:

— Чула, що одбитих будуть завертати, а так — нікому не виписують.

І пішла своєю дорогою.

Все село розбите на кутки. Крім Хацапетівки, є ще Кулішівка. Чому так називається — ніхто не знає. І не тому, либонь, що тут здавен люблять куліш їсти більше, ніж борщ або гарбузову кашу. Й не тому, що живуть тут самі Куліші, а решті прізвись дорогу сюди заказано. Є куток, що зветься

Виселки,— сюди з села вибирались до революції й після революції, ставились, обростали садками, криницями, хрестами. А є куток, званий Кривим,— чи не поставився тут давно колись кривий дядько, а тому й місцину цю так охрестили? Є куток Біля Цвинтаря, а також Домашине болото.

Кажуть: на Домашиному болоті найкращі збаражчани живуть. Чому найкращі? А хіба на Хацапетівці чи на Кулішівці гірші? Не так із колодязів воду тягнуть чи інакше якимось до рота ложку несуть? І воду з колодязів беруть відрами, а не лантухами, й ложку до рота несуть правою рукою, а не лівою ногою, й дітей народжують так само, як по інших кутках, а чомусь таки казали колись і тепер кажуть: на Домашиному болоті найкращі збаражчани живуть.

Про кожен куток щось у селі та кажуть. Про Хацапетівку — що тут дітей дрібних стільки, як зірок над Збаражем. Про Кулішівку — що на цьому кутку дівчата вродливі та вода смачна, годиться вона на все. Про Виселки — тут стіни в хатах не мокріють і долівка завжди суха. На Кривому чомусь яблуні та груші не ростуть і не родять, а тільки бузок цвіте, як навісний. Про Домашине ж болото казали й кажуть: живуть тут найкращі збаражчани.

Й завжди в селі була більша повага до тієї людини, що живе на Домашиному болоті. Й на слово цій людині якимось одразу вірили, й менше казна-чого плескали про неї, і менше поговору ходило. От, скажімо, навідається хтось у сільмаг до Глемездика — той прийде з Хацапетівки, а той із Домашиного болота, і Глемездик хоч який уже хитрун і крутій, а швидше-таки відпустить того, що на Домашиному болоті живе, ніж хацапетівця.

А чого? Бо так уже в селі повелось.

У війну по навколишніх лісах чимало партизанило — про Чорний ліс усі чули. Не раз і не два заскакували і в Збараж партизани: то поліцаїв пострахати, то харчу роздобути. А то вже перед самим визволенням — з холодних полів, по грузькій дорозі — добулася в село партизанська валка. Всі на саних, та, видно, ось-ось на коней пересядуть, бо ж година така стоїть, що за якусь хвилю розтане сніг і розков'язне земля. Зайшла валка на Домашине болото й далі в село не поїхала — звідси й до лісу ближче, і яри неподалік. Сани за хатами поставили, щоб не так усім в очі впадали, а коней по хлівах. Треба ж їх годувати чимось, бо захляли в довгих переходах. То люди з Домашиного болота не пошкодували своїх стріх — поздирали та, в окропі спаривши, позгодовува-

ли партизанським коням. Ні одна тітка не пошкодувала, в жодної не затремтіла рука, коли здирали сніпки. І ввечері, коли валка рушила вперед, у незвіданий морок майбутніх сутичок, позоставались на Домашиному болоті хати, що світили обдертими латами.

Проте світили недовго — до наступного дня. А наступного дня була вже у Збаражі зондеркоманда німецька, чиясь рука вказала їй на Домашине болото.

І що ж сталося? Спершу взялись вони палити сусідній куток, званий Кривим, бо на Домашиному болоті хати без стріх не горіли, то вдалось їм так-сяк пошкодити вогнем п'ятеро чи шестеро хат. Діловито, весело перемовляючись, ходили від обійстя до обійстя, старанно підпалювали хати. Добре, що селяни повтікали, а то горіти б їм разом із своїми господарями. Згорів тоді Кривий куток дотла, тільки печища чорніли страшно й дико, наче їх просто неба так і поставлено. І на Домашиному погоріло трохи...

Німців так швидко пужнули тоді, що в Збаражі вони нікого більше й не спалили. Ну, звісно, багато хатів постраждало від снарядів, одну бомбою рознесло, але то все врозкидь, не так, як на Кривому кутку, — все підряд.

Зразу ж після війни заходилися відбудовуватися села — кому охота в землянках сидіти. Не кротоми ж народились! Й держава тоді хоч і вимучена була, проте свої думки на інше повернула. Чим могла, тим вона й погорільцям помагала. Тим, хто найдужче постраждав од німців. А в Збаражі найдужче постраждали від ворога на Кривому — ото й ухвалено було в районі найперше допомогти цьому кутку, щоб усі бачили, як-то має виглядати відбудоване село. Повиписували людям дерева, дали коней, щоб привезти, помогли різним дріб'язком — і ось через короткий час задзвеніли на Кривому сокири та молотки, заспівали пилки.

— Кривий куток ставиться!

Спершу всі ходили на толоку — радісно було збиратися до гурту, вкупі працювати, радісно дивитись, як хати зводяться. Наче самі. Ну, звісно, не самі, бо майстрів трохи в своєму селі познаходилося і з сусідніх поприходило, та все ж так швидко ставились тоді хати, ніби самі росли.

Ганка теж приходила, теж помагала — то одне запросить, то друге. І це вона перша вгледіла, що звідусіль приходять люди, хто тільки може, а з Домашиного болота — хоч би тобі один чоловік навідався.

— Заздрять люди, либонь, бо чого ж іще, — гомоніли жінки. — Заздрять, що не їм.

— Кожному хотілося б,— докидала Ганка,— а тільки ж не кожному таланить. Ось хоч би і я...

— Е-е, Ганко, мовчали б! Не спалили ж вас, бомбою вас не розкидало!

— Та не розкидало, дяка Богові. А тільки хатина в мене геть зовсім нікудишня, скоро стеля на голову впаде.

— А як падатиме, то ви її головою і підпріть! Вам ще добре, бо є дітям де сховатись, а цим, що на Кривому кутку? У землянках розкошують!

— Хіба ж я що...

— Не будьте, Ганко, такі, як оті з Домашиного болота.

То Ганка візьми й задумайся: а чого не поприходили з Домашиного? І всі як один? Либонь, зговорилися. Гірко, звичайно, коли твоєму сусідові ставлять, а тобі ні. Бо людям на Кривому більше не повезло, ніж тим, що на Домашиному.

Ганка валькувала-валькувала, а це руки в неї обвисли і вже не беруться до роботи. Бо й справді, як же це виходить, коли подумати: домашани партизанам помагали, німці їх теж палили — і хат їм не ставити? Отого менше й попалили їх, що не пошкодували вони свого добра.

— Людоньки,— затіяла тоді Ганка розмову.— Що ж це виходить? Домашани партизанів доглянули, а ми хати на Кривому ставимо? Як же це так?

— А вам завидки,— знову Ганці,— що не вам?

— Хай мені не ставлять... Але що ж це?.. Спершу хай би на Домашиному болоті поставили. В них же партизани...

— А хіба люди з Кривого винуваті, що партизани до них не прийшли? Якби сюди прийшли, то хіба не помогли б їм? Так само помогли б!

— А я кажу, що винуваті? — наче аж знічувалась Ганка.— Та тільки вийшло воно все так...

— Тоді вийшло так, а тепер — інакше!

Ганка вголос розмірковувала, а біля неї вже чималий гурт зібрався.

— Не всі ж чоловіки і воювали. Декого не взяли, дехто зумів одкрутитися своїми хворобами та болячками. То хто заслуженіший? Заслуженіший той, хто воював. А з Домашиним болотом вийшло так, що воно й партизанам допомгло, і німці його покарали, а віддяки за все це нема.

Ганці заперечували:

— За те й Кривий куток спалили, що Домашине болото горіти не хотіло.

— Ще й на Домашиному поставлять!

— Не забирати ж дерево, що оце вже оброблене, та й на Домашине-болото нести!

— Хіба на Кривому кутку не сироти, не вдови? Хіба тут не в землянках гниють?

На диво, була тоді Ганка спокійна, врівноважена, хоч і вона вмів широко рот роззявляти. Своє доказувала:

— Тут удови й сироти, тут землянки. А хіба на Домашині болоті краще? В хоромах живуть?

— То чого ти, жінко, хочеш? — почали вже гніватися на Ганку, що воду каламутить, од роботи відриває своїми балачками. — Може, тебе хто підіслав?

— Підіслали, авжеж, — покивала Ганка головою й гірко скривилась, що про неї могли таке подумати.

— А не підіслали, то кажи, що хочеш? Аби оце все поламали й на Домашине болото перенесли?

— Ламати не треба, — заперчила Ганка. — А тільки в тих людей, що не починали робити, забрати дерево — й віддати.

Поки точилася вся ця розмова, зібрався весь Кривий кут. Почав він кричати, лемент зчинив, тюкав на Ганку, репетував. Геть зовсім розпасіювалися жінки, розходилися так, що зблідла Ганка рада була б пташкою випурхнути з цього юрмиська, та не випурхнеш. Добре, що дехто почав її обстоювати: а що, правда, казали, якось воно не так усе повернулося, як годилося б, і Ганка не просто язиком плеще, а діло каже.

Ото Ганку й врятувало, що з'явилися у неї однодумці. А як відстояли її, то вже почувалася злою і рішучою. Вона тоді не тільки сама з толоки пішла, а й гурт за собою повела. А той гурт по домівках не розійшовся, а на Домашине болото повівся, наче то була для нього найпремильша дорога. Тут стали ходити по землянках та по обдертих хатах, які ще й досі не були соломою вшиті. Стали говорити домашанам: що ж це воно на світі діється, га? А домашанам і казати нічого не треба було, домашани й самі вмів за свої кривди говорити незгірше за інших.

До Балка! До Балка! Він голова сільради, він за весь цей будівельний матеріал у районі вмовлявся, то він має й раду дати йому хазяйську, неабияку. Бо коли вже Балко не зуміє по-розумному повернути, то хто ж зуміє? Він і на світі пожив стільки, скільки не кожен годен, і війну одвоював так, як не кожен одвоює, і поставили головою його тому, що таки має голову, не абищо.

Посходились до Балкової хати не тільки з Домашиного болота, а й з Кривого кутка. Заповнили обійстя, дорогу теж,

діти позалазили на верби та на осоки, щоб видніше було. Навіть кілька бабів таких старих-престарих прийшло, що вони тільки на Великдень із печей своїх злазять, та й то лише по тих роках, коли сонечко добре гріє.

Балко второпати нічого не міг. Дала держава дерева, помогла, чим могла, — дякувати слід. А чого невдоволені? Допомогти кожному, хто постраждав, поки що не в силі. От нехай трохи важчі рани позагоюємо, тоді вже всім, неодмінно...

Юрма гула: от як назбирати повне відро хрущів, накрити їх кружечком, а вони починають шамотіти, шурхотять, труться, потріскуючи, одне об одного, лазять одне по одному, — так і збаражчани гули.

Балко стояв-стояв, дивився-дивився, а потім гнів його взяв. Кинув шапкою об землю, ногою тупнув. Подіяло — угомонилися, здивовані, що в завжди спокійного Балка луснув терпець...

— Ти кажи! — тицьнув пальцем у Ганку. — Найбільше репетуєш, то, мабуть, болить тебе найдужче.

— А що казати...

Тільки Ганка почала, як люди з Кривого кутка знову загомоніли, заворушилися — і потонули Ганчині слова в гаморі. Тоді Балко сплюнув спересердя і в хату свою подався, дверима хряснувши. А щоб до нього не ліз ніхто — замкнувся. Зазирали у вікна — лежав голова сільради на тапчані, обличчям повернувшись до стіни, а біля ніг його сидів рябий кіт і спокійно вмивався. Стукали в шибку, то Балко так і не обернувся. Почав народ потроху розходитись, позоставались лише найзатятіші, а серед них — Ганка.

Зрештою впустив до хати Балко людей, сказав сідати. Повсідалися уздовж стін по ослонах. Перебиваючи одне одного, пояснили, чого зібрались.

— Он воно що, — мовив Балко. — А я думав — чи не комар на мусі оженився, що ви такі!

Не всміхнулись на його жарт — дуже важливе діло привело їх сюди.

— А ти от, Ганко, — звернувся до молодиці, — начебто й не на Кривому кутку живеш, і не на Домашині болоті...

— На Хацапетівці я, — похмуро мовила Ганка.

— То чого ж так трімаєшся, наче тебе найбільше заїдає?

— Бо заїдає, — так само похмуро відповіла.

— Аж почорніла...

— Бо хіба не почорнієш?

— Отак правду любиш?

— А що ж іще любити, як не правду?.. Краще відпові-
дайте, що будете робити!

— Ладна, бачу, ламати все, щоб на Домашине болото пе-
реносити? А от якби ти жила на Кривому й отак заходилися
розносити твою хату, ще й не поставивши її до пуття? Добре
було б тобі?

— Страх як добре! — буркнула Ганка.

— Отож-то, — погодився Балко.

— Але ж несправедливо, — аж тіпнуло молодицею. — Що
ж це воно виходить, га?

— Подумати треба, — тільки й сказав Балко.

— А на Кривому кутку... ставити чи ні?

— Ставити, — твердо сказав голова.

У наступні дні на Кривому геть зовсім мало людей збира-
лося — здебільшого сусіди, родичі. Решта ж чомусь не при-
ходила, то вже й кликати перестали. Та й ті, що на толоку
з'являлися, працювали хоч і не з опущеними руками, зате й
не кипіло все довкола них. Непевність була в душах, лінь
якась неспогадана. Начебто й хати нові зводять, начебто й
святково має почуватись, а празниковий настрій зник, ніби
й не було його.

Ті, що на Кривому кутку живуть, обминали Ганку деся-
тою дорогою. І вона — все може бути! — сама не ходила туди
і дітям своїм заборонила. Зате люди з Домашиного болота,
забачивши молодицю, перші з нею віталися, а кількоро
навіть гостинці їй такі-сякі принесло: одне — сиру трохи,
друге — четвертину старого сала, а третє то й зовсім абищи-
ця — кілька грушок сушених...

А для Домашиного кутка таки виписали дерева! Знайшов-
ся в районі один — чи навіть двоє — з отих колишніх пар-
тизанів, що заїжджали тоді в Збараж. Навіть розповідь його
передавали потім по всьому селу: як зарізали в одній хаті
єдину курку й пригостили його разом із товаришами, як ва-
лянок для нього десь відшукали на ліву ногу, бо на правій
тримався, а на лівій зовсім розлізся... То цей чоловік і до-
поміг, хоч, звісно, нелегко йому було це зробити.

За якийсь час почали й на Домашине болото завозити де-
рево. А люди з Кривого кутка навіть приходили і помагали
обробляти його. Бо що б там не було, а їм таки поставили
хати...

А Ганка... Ходила, помагала... Та все ж таки брав її душу
якийсь дивний жаль: чому ж це вона не живе на Домашино-
му кутку? Коли б тут жила, то хіба пошкодувала б чи стріхи
своїї, чи сіна, якби лежало на горищі, для партизанських

коней? Та нічого вона не пошкодувала б. Сорочку із себе зняла б — їм на бинти віддала б, останні свої шкарбуни зняла б зі своїх поморожених ніг, але... не заглянули до неї вони, до інших заглянули.

А якби... то і їй би вже дали матеріалу на хату, і їй би вже зводили, а так — ще коли все те станеться! Вірила, що станеться, проте кому не хочеться, щоб якомога швидше. Усім хочеться. Добре, що хоч у неї не землянка, що хоч не сирота діти не простуджуються. А й до неї прийде черга, тільки якби час...

Із сусідами Гомозами можна було б сто років прожити й не посваритись, та якби-то все од Ганки залежало! Якби! Старий Гомоз — не чоловік, а картина: носить велику бороду, благообразний, ставний, спирається на костур з мідною бляшкою на кінці. Той костур тільки для стороннього ока, бо старий Гомоз ще в силі: бикові рога, щоправда, вже не скрутить, а потримати потримає. Бо коло землі не виробився. Скільки його знають, усе біля церкви крутився — то співав там, то причандалля всяке попам підносив, аж поки на церковного старосту вибився. До нього всі сільські баби й бігають, бо того попа щойно вигнали чи відізвали, на зміну йому нікого ще немає, а богомільні ж є, не перевелись іще. От Гомозові й пошана. І не тільки пошана. Коли повертається з похоронів, з порожніми руками ніколи не йде, неодмінно з мішечком або з корзиною, а там уже — хліб, калачі. Коли соборують кого, одспівують — він перший гість.

Церковного старосту звуть Тодосом, а бабу його — Тодосихою. Худенька та згорблена, вона, проте, дуже швидка — схожа на мушку, яка літає й літає, дзижчить і дзижчить. Бо так дзижчить, — любить Тодосиха поговорити, побазікати, потеревенити. Й про Боже згадує, а закінчує здебільшого тим, скільки та чого перепало батюшці на Пасху чи на Різдво, на родини чи на хрестини. Чим більше дають батюшці, тим святіші ці люди, бо біля батюшки і її Тодосові перепадає дешиця. У Збаражі говорять, що й Тодосиха могла б правити службу Богу, та не висвячують жінок на попів, що з жінки за всіх часів одне тільки виходило — попадає, не більше.

Хіба не однаково Ганці, хто в неї сусіди — слюсарі чи теслярі, штунди чи християни? Однаково. Вона до них на подвір'я й ногою ніколи не ступала і не збирається. Але Тодосиха до неї ходить, бо криниця в Ганки. Тягне її воду й тягне, носить її воду й носить. Хай. Ні земля від того не збідніє, ні Ганка від того не схудне. А вода в її криниці гарна —

і їсти зварити, і випрати, й голову змити. Така холодна й чиста, що солодкою здається.

Отже, ходять по її подвір'ю — хай ходять, вибирають її воду — хай вибирають. Але навіщо з року в рік подвір'я підкопувати й межу? Тільки навесні візьмуться порати свій город, то неодмінно трохи обійстя вкопають. Раніше з того боку, де їхній город, можна було возом заїжджати, а тепер уже не заїдеш, бо Тодосишину картоплю потовчеш і соняшники поламаєш. А як подумати, картопля й соняшники зовсім не Тодосишині, а Ганчині, бо город же на її подвір'я зайшов.

Аж одного разу, коли вже покопали городи, бачить Ганка, що її город наче поменшав. І що то за знак? Від поля в неї рів, з одного боку — трав'яниста висока межа, а з того, що від Гомозів, тільки стежечка. Стала приглядатись до тієї стежечки, а вона ніби не там лежить, що перше. Й справді чи тільки здається? Навіть помацала її, а потім ще раз глянула збоку — не там!

Не інакше, як Гомози перенесли її межу. Тільки подумалась до цього — і вже собою не могла звладати. Кинулась по заступ і взялась перекопувати, тільки закуріло. І в очах її темніло від гніву, весь світ здавався чорним, як земля, і саме повітря на смак було таке ж, як земля.

Бачила, що Тодос пройшов по вулиці, а чи глянув у її бік — не помітила. А вже через якусь хвилю вискочила Тодосиха. Низенька, зігнута, прокотилась прудкою ласочкою до Ганки. В круглих, як чорниця, оченятах попелясті іскрини мерехтіли, а губи, мов корінчики, — білі.

— Люди добрі, вона межу перекопує! — рипучим голосом проказала, так наче й справді зверталась до навколишніх людей.

Ганка сопла й завзято вергала землею.

— Люди добрі, вона хоче наш город забрати! — знову проскрипіла баба й оббігла навколо Ганки, наче хотіла дзьобнути й не могла зважитись. — Оце ж такі тепер злодії, посеред білого дня крадуть.

Вийшов Тодос із костуром, зупинився під хатою — високий, прямий. Тепер баба почала кричати так, наче йому все виповідала:

— Ми старі, в колгоспі не робимо, шануємо церкву й слово Боже, то нас можна й кривдити! Ніхто за нас не заступиться. Немає правди, розтоптали, ніхто її не підніме...

Вона лементувала й лементувала, скарги та прокльони сипались з її грудей, як каменюччя, а старий Гомоз незрушно

стояв під хатою, і біла піна бороди тремтіла од гніву. Врешті стали зглядатися й люди. Ганка випросталась і сказала:

— Вони вночі орали, то межу перенесли. Їм, бачте, землі більше треба, бо вони голодні.

Тодосиха стояла на своєму:

— Щоб я так жила, як це правда! Та щоб я ногою не ступала. Та щоб стільки світ сонця... От не гріх, що забожусь!

Старий Тодос повернувся й подибуляв до хати. Ганка зігнулась і перекопувала межу. Тодосиха не впокоювалась:

— Люди добрі, ніхто їй межу не переносив, це вона таку ману пускає, щоб обібрати нас. А щоб ти на рівному спотикалась, а щоб тобі рідні діти під старість куска хліба не дали!

«Лайся, лайся,— думала Ганка.— А тобі таки й справді під старість рідні діти нічого не подадуть, бо не маєш ні роду, ні плоду».

— Твоя мати була жебруща, батько од заavidків умер, а брат через що перевівся? Бо заgreбуший був!

«Лайся, лайся,— в думках заперечувала Ганка.— Хай усі бачать, яка ти свята та божа. І твій Тодос. Хай посміються з вас».

Тут і Бахурка надійшла. Зразу зметикувала, чого лемент стоїть,— і:

— Покликати землеміра треба. А то зчепились...

Тодосиха вмовкла. Пильно глянула на Бахурку, затрусилась уся, ніби її пропасниця вдарила, настовбурчилось усе на ній — не людина, а колючка в живоплоті.

— А без тебе, Дунько, не звариться? Ти краще згадай, як твій батько був гарячої кваші напився, що потім ні їсти, ні пити не міг!

Знову з'явився Тодос під хатою, все такий же прямий, з костуром. Тільки вже костур у його руці підскакував, наче клював щось.

Урешті обіззався церковний староста — м'яким, мало не єлейним голосом:

— Мартохо, а йди-но до хати, бо маємо гостей.

Здається, не чула — насідала на Бахурку, сікалась, і в роті у неї було чорно від злості.

— А згадай, скільки вас було в батька, голі завжди ходили, бо не могли постаратись ні на сорочку, ні на спідницю!..

Бахурка ж ні пари з вуст. Стояла сполотніла, спантеличена, тільки зморшки здригались під очима. Прошепотіла:

— Я ж тільки землеміра хотіла покликати.

— Мартохо! А йди зже! — знову гукнув Тодос.— Гості чекають!

Мартоха; видно, й далі лаялася б, та тре було тікати від гріха. Знала, що гостей ніяких нема, що то хитрує Тодос, щоб не виставляти себе на посміховисько. Пішла. На півдорозі стала, перехрестилась:

— Настане пора — ти ще гризтимеш ту землю, Ганко. Будеш її гризти, будеш землею запивати й землею дихати.

«Говори, говори,— думала Ганка.— Тільки свого городу й пружка не дам і півпужка не подарую. Бо я таки й справді землю їм, землею запиваю та ще землею дихаю».

Тодос із Мартохою посунули до сіней — провалились. Більше й не виходив ніхто. А Ганка перекопала межу і під шнурок протоптала там, де вона й була колись. Натесала кілків, позабивала обухом. І колючини наносила, виклала вздовж. Хай тепер спробує хто-небудь зазіхнути, хай...

Саня схоплювалась посеред ночі, сідала на печі й починала плакати. Спершу плакала тихенько, наче зітхала крізь сльози, далі ж ридала голосніше. Сльози котилися по личку, вона й не витирала їх, тільки дригала та сукала ніжками, наче хотіла струснути когось невидимого. Ганка пригортала дитину до грудей, гладила, щось шепотіла на вухо, але Саня плакала й плакала, ніби то не її голубили.

— Доцю, ну що з тобою? — запитувала.

Саня не відповідала. При світлі каганчика-бликавки її очі здавались нетямковитими, зовсім чужими.

— Може, тобі в грудях болять, га?

Саня заперечливо хитала головою.

— То, може, голівка? Чи руки? Чи ноги? Ну скажи, що з тобою?

Саня все крутила головою — мовляв, нічого не болять. Потім уставала, зводила руки, наче хотіла лізти на стіну. Ганка обнімала її, проте Саня випрочувалась, кидалася в куток, обмацувала стіни, дивлячись у стелю.

— Може, вона голодна? — підказував Іван. Вони з Толиком уже попркидалися і, світячи глибокими нажаханими очима, прислухались до того плачу.

Ганка давала дочці скибку хліба — не хотіла брати. Відпихала, наче боялась обпектись.

— Може, яблука хоче? — підказував Толик.

Відпихала і яблуко. Наливали молока в чашку — теж відмовлялась.

— Що ж ти хочеш, доцю? — кусаючи з муки пальці, запитувала Ганка.

— Лі-лі...— починала белькотіти Саня.

— Що? — заглядала їй у рот мати.

— Лі-лі...

— Та що ж?

— О, та вона ж хоче мій літачок! — схоплювався Толик і біг надвір. Повертався з дерев'яним двокрилим літачком, витвором його ж рук. Був він із бляшаними пропелерами, з алюмінієвими смужками по боках, з червоними зірками.

Саня брала цяцьку, розглядала пильно. Плакати переставала, тільки схлипувала. Та й схлипувала все рідше, згодом засинала, притулившись до матері, і Ганка дякувала Господові-Богові, що вона нарешті вгамонилась. Хлопці теж засинали, і мати з несподіваним болем прислухалась до їхнього дихання, молячись у думках, щоб нічого не приключилось з ними.

— Саню,— зверталась мати вранці,— чого ти плакала вночі?

— Плакала? — перепитувала Саня, знижуючи плечима, й по її смаглому лицю проскакувала ніякова усмішка.

— Тебе не пече в грудях?

— У грудях? — перепитувала Саня.

— Чи ти чогось боїшся?

— Хм...— тільки й відповідала Саня.

— Ти більше не будеш, добре?

— Угу,— обіцяла.

Проте наступної ночі все повторювалося спочатку. Саня знову схоплювалась посеред ночі, знову плакала — й нічого не могло її заспокоїти. Німий жаль оповивав Ганку, коли дивилась, як спотворюється од ридань дитяче лице, як корчаться губи, як дригає ногами. «Хай твій страх перейде на мене,— шепотіла, намагаючись узяти Санині долоні в свої.— Хай перейдуть на мене твої болячки. А коли хто наврочив, то нехай ті вроки перекинуться на ворогів наших».

Але й благання не помагали. Іван і Толик, прокинувшись, підказували з тапчана:

— Може, їй знов літачок принести?

— Або діряве пуделко?

— Чи трибики?

— Може, автоматний ствол?

Сані не хотілося ні того, ні іншого. Очі її наливалися жажом, у них пуста, здавалось, вони нічого не бачать або ж бачать те, що всімказало.

— Дати води? — запитувала мати.

Саня нарешті ствердно кивала. Іван приносив їй води. Сестра починала відпихати рукою.

— Може, тобі свіжої з криниці принести?

— Угу-у-у...

Іван біг до криниці, витягував відро холодної води й хутенько вертав до хати. Саня, цокочучи зубами об вінця чашки, випивала трохи і, глибоко схлипуючи, засинала. Але не кріпко: розплющувала очі, мацала рукою, чи лежить біля неї мати, здригалася всім тілом, пацалася ногами, наче когось одганяла. Ганка душею вловлювала той дрож, начеб хотіла переманити його до себе, але...

Тре було щось робити. Бо Саня худла, жовтіла — сама тільки шкіра та кості. Але що робити? До кого не зверталась, кому не розказувала — всі радили різне. Одна радило каганця не засвічувати, коли дитина прокидається, інше — вікна закривати ряднами, щоб місяць на неї не світив. «Але ж не світить на неї, бо Саня на печі спить», — говорила Ганка. «Затуляйтесь, щоб і його поблиску не було в хаті», — радили.

Ганка і затулялась, і каганця не світила. Здавалось спершу, наче помагає. Але то тільки здавалось, — Саня як мордувалась щоночі, так і далі було. То послухалася інших порадників та совітників — травами взялася лікувати. І не просто травами, а їхнім димом. Бахурка десь діставала різне зілля — наче аж по сусідніх селах за ним ходила, а то й на далекий хутір добиралась до якоїсь знаючої жінки. А вже Ганка те зілля клала на вугляки, воно тліло — і такий од нього дурманний та ніжний дух ішов, аж млосно ставало. Виганяла хлопців із хати, накривались посеред долівки рядном — вдихали той дим та пахощі. Саня запитувала:

— Це ти мене обкурюєш, мамо?

— Обкурюю.

— Так, як садок навесні обкурюють?

— Як садок навесні...

Начебто на перших порах помагали трави, — так здавалось Ганці, — але Саня як плакала, то й не переставала.

— Наслано, — говорила Бахурка. — Це в когось такі недобрі очі. Це вони винуваті, не інакше.

— Та які там очі...

— І не говори! Бо коли дитину відлучають од цицьки не один раз, а два, то в неї неодмінно лихі очі. Воно виросте, може навіть і не знати само про те... Хто ж це на неї так подивився? Чи не з Гомозів котре?

— Може, й з Гомозів...

— А хто до вас додому часто ходить?

— Ніхто не ходить. Ото тільки ви навідуєтесь, бабо.

Бахурка кліпала безвіями повіками.

— Ганко, побійся Бога, хіба ж це я наслала?

— А хіба я про те щось кажу?

Добре, що порозумілись. А то Бахурка з гонором, їй образитись — що краплину води випити. Порозумілись і стали міркувати. якщо це наслано, зурочено чи переляк там, то тре було б шукати бабу-шептуху. У їхньому Збаражі, либонь, немає таких, що знаються на цьому ділі. Колись наче були, та попереводились чи попричаювались так, що ніхто про них не знає. І начебто, подейкували, стара Тилимониha замовляла колись болячки, що загоювались, ніби їх і не було, але ж то болячки на тілі, та й давно вже про Тилимониху такого не кажуть. А ще хто є такий? Здається, нікого... Е, перевелі люди, перевелися!

Напитали шептуху аж у Польовій Лисіївці. Начебто живе там із старою матір'ю літня жінка, котру кинув чоловік, повіявшись до молодшої. До цієї літньої жінки топчуть і топчуть стежину люди з усіх усюд. Вона нікому не відмовляє. Коли до неї додому прийдуть — зарадить, коли попросять у сусіднє село — теж прийде. То кликати чи ні? Ганка не роздумувала: кликати.

Бахурка сама ходила в Польову Лисіївку, сама й привела ворожку. Була це висока, худа жінка з довгими руками, всіяними ластовинням. Обличчя мала витягнуте, очі — глибоко посаджені, некліпкові й пильні. Коли Ганка побачила її вперше, щось обірвалося в грудях, занило й заболіло, — і вона відразу відвела погляд. А щось шепнуло їй на вухо: ця жінка допоможе.

У шептухи, виявилось, — м'який, лагідний голос. Таким голосом могла говорити жінка, яка вмістила в собі доброту всього світу. У Ганчиних грудях так і відтануло.

— Заходьте, заходьте, — припрошувала, почуваячися у власній хаті, наче в чужій.

Шептуха мало головою до стелі не сягала; зорила навсібіч з проникливою ласкою. Підборіддя в неї схоже на плескачик, до якого знизу причепилася бурулька.

— А де ж це ваші діти? — поспитала.

Тут і Саня навинулась до хати. Шептуха погладила її і, нагнувшись низенько, сказала:

— Гарна дівчинка... Буде в тебе здоров'я, буде й сон, усе буде в тебе. — І до Ганки: — Є у вас ніж? А яечко?

Ганка подала ніж і яечко. Шептуха попросила склянку з водою. Хутенько принесли й склянку з водою.

Саня стежила за всім тим заворожено.

— Візьміть її на коліна й самі сядьте на лаві.

Ганка сіла на лаві біля столу. Запитала:

— Може, вікно затулити?

— Не треба: Хай сонце світить,— і, піднявши в правій руці ніж, перехрестила Саню. Так прямо тим ножем і перехрестила. Ганка хотіла поспитати: а навіщо то, але вчасно прикусила язик. Бо коли вже покликали людину, то вона знає, що й для чого чинить.

Шептуха виганяла із Сані злий дух. Качала яєчко на голові, навколо голови, грудей, спини, навколо рук, ніг. Потім од самої маківки до п'ят наче щось іздухувала спльовуючи.

— Викликаю тебе з голови і з-під голови, з волосся і з-під волосся, з очей і з-під очей, з вуха і з-під вуха, з мозку і з-під мозку, з зубів і з-під зубів, з кісточок і з-під кісточок, з пальчиків і з-під пальчиків, з колінця і з-під колінця... Йди туди, де вітер скучає, камінням перекидає, піском пересипає, водою переливає... За другими разами, за Божими словами...

Саня уважно слухала. Баба-шептуха здавалась їй людиною не з цього світу. І ніж отой, і куряче яйце. Коли шептуха молилась, то позіхнула,— і це чомусь найбільше вразило Саню. Але за весь час вона не зронила жодного слова.

Шептуха нарешті після всіх казань узяла склянку з водою, вдарила яйцем з одного боку, потім з другого: так, наче хрестила воду. Потому вдарила дужче, шкаралупа розбилась — і яйце витекло в склянку. Шептуха стала все те розглядати навпроти світла.

— Дивіться! — сказала вона майже урочистим голосом.

Ганка з Бахуркою несміливо підступили до неї. Саня ж сиділа, не зводячи погляду з жовтка.

— Дивіться! — повторила шептуха.— Бачите?

Як Ганка не приглядалась, побачити нічого не могла. Крім води, звісно, та розбитого яйця. А Бахурка, хоч у неї і сльозовиння текло, таки, здається, щось помітила, бо сказала:

— Ага...

Ганка здивовано зиркнула на неї — мовляв, що ви там побачили, бабо, покажіть і мені. А шептуха тим часом правила далі:

— Дитина дуже злякалася. Переляк цей за давненим... О-о, бачте, як він піднявся вгору? Як сплив? Блищить ото?

Ганка й справді помітила, як із жовтка піднялись угору й коливалися два тонесенькі сріблясті димочки, увінчані зверху білими блискучими пухирцями. Один димок був менший, то й пухирець на ньому був менший, а на більшому — як горішок. Димки тремтіли — шептуха крутила на всі боки

скляночку в руці,— і з них осідали на жовток золотисті крупинки.

— Задавлений страх, о, який задавлений. Кого ж це вона злякалась, га? Ніяк не побачу, бо ховається... Якийсь чоловік із рушницею... І в шинелі... Німець, добре вже бачу, що німець...

Бахурка зітхнула й витерла сльозу.

— А хто ж іще,— сказала.

Ганка ж, хоч як приглядалась, проте не тільки німця — й шинелі, і рушниці помітити не могла. Але на те вона й шептуха, щоб заговорювати, виливати, ворожити.

— Що, справді перелякалась у війну? — спитала в Ганки.

— Та було,— погодилась.— Як німці тікали, то ми спершу в Збаражі переховувались по погребях, а потім у Нову Греблю тікали. Посеред ночі бігли по полях. Старші хлопці то начебто нічого, а вона, ще зовсім дрібненька, плакала. Я її на руках тримаю, а вона виринається — і бігти кудись хоче, та все од мене, та все кудись у поле.

— Задавлений переляк,— знов нагадала шептуха,— чом раніше не виливали?

— Бо не було з нею такого, як тепер.

— Оце яйце,— сказала шептуха,— винесить зараз надвір і викиньте, щоб його собака з'їв або кіт. Добре було б, якби собака з'їв.

Ганка хутенько скочила надвір.

То завжди по її подвір'ю повнісінько товчється всякої голодної собачні, а тут хоч би один. Бігти шукати по всьому селі? Вилила біля рову, а сама — назад.

— Давайте дитині проскурку нятщесерце і свяченої води пити. Є у вас проскурка?

— В мене є,— мовила Бахурка.— І свяченої води трошки є в пляшці за Матір'ю Божою.

— Ти, Саню, йди надвір,— сказала Ганка. І коли Саня — задки, озираючись на шептуху, вийшла, запитала в гості: — Ви ж тільки признайтесь... Поможє? В мене цих дітей троє, кожне за всякі гроші дорожче.

— Поможє,— запевнила шептуха.— За першим разом, може, й не дуже позначиться, бо задавлене, але я ще прийду.

— Спасибі ж вам, не знаю, як вас звати... А то моє серце на кусочки розривається, а душа болить щодня і щоночі, немов посолити її. Росте ця дитина — й отак мучиться... Спасибі ж вам... Ось у мене трохи грошей є, візьміть, а це сало старе, пожовтіло геть зовсім, буде вам борщ засмачувати.

Шептуха сало взяла, а від грошей відмовилась:

— Багато брати — гріх. Моя мати гнівається, коли я з людей багато беру. Ото на прохарчування — та й годі.

— Беріть же, — наполягала Ганка, — Господь не образиться на вас, бо це ж вам од серця.

— Ще прийду — ще дасте, а так зразу багато брати не годиться. Негоже наживатись на чужій біді.

Ї не взяла. Так і пішла з обійстя — висока, худа, тримаючи під пахвою загорнутий у чисту ганчірку шмат сала. Поміжгородами вибралася в поле й помаленьку зникала в теплій долині, аж поки сховалася за горбком. Саня, причаївшись за хлівом, стежила за нею, так нічого й не зрозумівши: чого вона приходила, що ото шептала, навіщо розбивала яйце?

А в Бахурки як засяяв на обличчі побожний вираз, то так і не процах. Сказала:

— Не взяла. Кажуть, що вона в якусь секту ходить, а там забороняють.

— У секту? — не повірила Ганка. — А чого ж вона до Бога звертається?

— Видно, що Божа секта.

— Скажіть, бабо... Ви й справді бачили... німця... і рушницю?

Бахурка дуже пильно подивилась на Ганку. Аж примружилась, і губи її тоненькі стали, як павутинка.

— Бачила, — твердо сказала.

«Ти бач, — подумала Ганка. — Ї є ж ото люди як люди, що на всьому знаються, все помічають, а я...» Вголос мовила:

— Спасибі й вам.

— Нема за що, — відповіла Бахурка і пішла з двору. Пішла так, як ото шептуха недавно: високо задерши голову, рівно. Ї Ганка дуже поважала її в цю хвилю.

Ворожка ще навідувалася кілька разів. Заходила в хату з чистим сянням на лиці, з добротою в очах. Саня на неї вже чекала. Прислухалась до голосу лагідного, намагалася помітити щось у себе «на пальчиках» і «під пальчиками», «на ліктях» і «під ліктями», — проте нічого не бачила. Шептуха зверталася до Бога, до святих, спроваджувала нечистий дух у пустелю, де вітер скучає, піском пересипає, а потім, здійнявши догори веснянкуваті руки, молилась:

— За третіми разами, за Божими словами...

— За четвертими разами, за Божими словами...

— За п'ятими разами, за Божими словами...

У неї було багато тих разів та Божих слів, вона вперто хрестила Саню ножем, котила куряче яєчко по голові та навколо голови, по грудях та навколо грудей, по руках та на-

вколо рук, спльовувала, щось іздухуючи то з лівої Саниної ноги, то з правої. Потім, хрестячи яйцем вінця склянки, випускала у воду жовток з білком, наставляла склянку проти світла й казала:

— О, дивіться, бачите?

Ганка нічого не бачила. Ну, коливається у воді розбите яйце, ну, нібито куриться щось догори. Але Бахурка, що приходила на ці ворожіння, завжди відповідала:

— Ага!

— Підіймається, підіймається догори! Бачите? То дим од бомби! І скільки ж його багато! Задавлений переляк, але добре, що вийшов дим, я боялась, що він уже не вийде. Ну що правда ж, їй уже легше?

— Легше,— стверджувала Ганка.— По ночах не плаче, не лізе на стіну, як перше. Тільки іноді тремтить, наче перемерзла на морозі.

— Проскурку давали?

— І проскурку, й свячену воду,— встрявала Бахурка.

Коли шептуха прийшла востаннє, то, показуючи склянку з розбитим яйцем, сказала з тихою радістю:

— О, гроби вийшли! Бачите? Дуже добре, що гроби вийшли, бо від них уся біда. Один гріб то добре видно, а другий лиш видніється. Бачите?

Ганка нічого не бачила. А Бахурка сказала:

— Ага!

І в останній свій прихід шептуха майже нічого не взяла. Хіба що миску драглів. А кілька рублів Ганка їй тицяла в руку — не хотіла брати. Сказала, що гріх, сказала, що мати на неї сердиться за великі побори...

Сані справді-таки допомгло. Не творилося з нею такого, як колись, не тре було вгамовувати посеред ночі ні холодною водою, ні цяцьками. І їсти стала краще, і з лиця погарнішала, а то вже так була змарніла й схудла, що хоч очі заплющуй, аби не бачити. Й роздумувала Ганка: ну, як це воно на світі ведеться, що мучиться її Саня, а ворожка прийшла, пошептала — й минулося. І хоч вона, Ганка, не бачила ніяких гробів, а може ж, були вони, бо допомгло ж, допомгло! І бомби не бачила в склянці, й рушниці, а, мабуть, було воно все!

Бахурка їй після того сказала:

— За шептуху нікому не признавайся, бо тепер із цим строго.

— Та знаю, що строго...

— Узнають, що кликала до своєї дитини, то сама лиха не обберешся і жінка начуватиметься.

— Чому ж це воно так, — розмірковувала Ганка, — коли лікар нічого не годен, то його не лають і не судять за те, а навіть гроші платять. А коли проста жінка має силу, вилікує тебе, здоров'я поверне, то її...

— Кажуть, що забобони.

— Які забобони? — не втямила Ганка.

— А я хіба знаю? — знизала плечима Бахурка. — Кажуть, що забобони, а я тільки повторила.

За ті післявоєнні роки справді-таки по-різному випадало: іноді з водою, іноді з бідою...

Телер, коли все одійшло, навіть з усмішкою можеш згадати про минуле, а тоді хіба міг із усмішкою дивитись, як жінки орють коровами землю? Бо трактор, урятований Петром Обичайкою, більше псувався, ніж орав... Хочеш ти свою корову запрягти в шлеї чи не хочеш, а мусиш. І коли вже тобі жалко дуже тієї корови, як вона плуг тягне, як вона скибу важку верне, то сам побіля неї впрягайся, помагай. Самої себе не жалко, бо за себе не так думаєш. Тут якби корівчину цю не загнати, тут якби вона ніг не простягла...

Ну, Ганці Волох із тією оранкою повезло трохи — не мала корови, то не було кого жаліти.

Зате заступом довелося їй покопати! Раненько мусила вставати до свого городу, й, поки сонце хоч трошки над землею підіб'ється, вона якусь латку і подолає. А потім і діти прокинуться, теж допоможуть — ось так щороку й вправлялась. І не тільки в себе копала город, а й у колгоспному садку доводилося кілька разів. Бо не було чим ту землю піднімати, а не стане ж ніхто огірки сіяти чи помідори садити в твердь. Хоч і траплялося — в Збаражі, та й по сусідніх селах, — що картоплю в некопане садили.

Було в колгоспі кілька пар коней і волів. Але ж землі багато — виори та засій усе! А тут і поїхати кудись треба, й привезти. Як-не-як, а на молокопункт у район щодня маєш одфозити молоко, на собі ж його не доставиш. По дрова поїхати в ліс треба. Голова колгоспу Дробаха не такий уже гордовитий, пішки по селу ходить, а як у район йому вибратись, то ж власними ногами не подасться, бо далеченько, теж треба щось запрягати... Іноді на газику їздив, але ж газик більше стояв, ніж бігав — старий уже зовсім, спрацьований, а коли зіпсується щось, то спробуй дістати й полагодити! Шоферував на газику небіж їхнього бригадира Тюпи — вирлоокій Калістрат, у якого ліва рука вдалася довшою за праву. То цей вирлоокій ніколи з-під машини не вилазив, усе

порпався в чомусь. Або ж мотор розбирав і, розіклавши деталі на паперових мішках, прочищав їх, зазирає по дірочках

А прозивали його в селі так:

— Зажиганія нема!

Бо завжди, коли машина стояла, то вирлоокій Калістрат, почухуючи потилицю і дурнувато всміхаючись, пояснював: «Зажиганія нема!» Навіть Ганка, коли починала сердитись на своїх дітей, кричала їм: «А чого це ви такі? А що це з вами? У вас що, зажиганія нема?»

Калістрат одбув дійсну, ніде його не ушкодило, не зачепило, та про війну він ніколи не розказував, як інші. А завжди розказував про машини, яких він набачився по всяких усядах. Найбільше йому подобались німецькі й американські — про них міг розказувати годинами, і його слухачі як порозвішують вуха, то вже й не попідбирають.

— Хіба це машина! — зневажливо кривився Калістрат, показуючи на свій обшарпаний газик, що мав загнаний, жалюгідний вигляд. — На такій машині баришень не покатаєш.

Бригадир Максим Тюпа на це завжди казав небожеві:

— Говори, та знай, що казати.

— А, знаю... — не зовсім упевнено запевняв вирлоокій Калістрат.

Якось так вийшло, що по сусідніх селах стояли кавалеристи, а в Збаражі ні. Кавалеристи іноді проїжджали через Збараж, тоді всі дітлахи висипали на вулицю, дивилися, як ото коні ступають, як ото сидять на них уміло бувалі вояки. Жінки і дівчата теж виходили до воріт, і кавалеристи — хто ще молодий, а хто вже й підстаркуватий, хто довгобразий, а хто з випнутими вилицями, хто з очима круглими, а хто з косо поставленими та глибоко посадженими — кидали їм:

— Ану, дівчата, поїхали з нами!

— Ота, що скраю, проси до хати, женихами будемо!

— І ви, бабусю, в кавалеристи захотіли?

— Агей, білява, катай із нами, чорнявою зробимо!

На що збаражчанки без гніву відповідали:

— Сам рудий, як намалювали його!

— Старе, вусате, а й досі воює, на коняці їздить.

— Тьху, прости Господи, і вас, бабо, зачіпає, щоб його за живе зачепило!

— Із такими женихами, як ви, ні маку не втреш, ні пирогів не спечеш!

Кавалеристи оскалювались:

— Мак наш — пироги ваші.

Діти юрмою бігли за кавалеристами. Декого вони підхоп-

лювали на руки, і щасливець, трясучись верхи, не міг стримати усмішки. І в таку хвилю вірило дитинча, що, вирісши, неодмінно стане кавалеристом. Крадькома гладило кінські боки, перебірало пальцями гриву, скося позиркувало на солдатські груди, на яких подзенькували медалі. І думалось дитині, що цей кавалерист неабияк бив німців.

Іван і Толик теж марили кавалеристами. У них тепер лише й розмов було, що про коней. Десь там у колгоспі вдалось їм раз чи двічі проїхатись на загнаній клячі, а Толика вояки навіть на двоколці підвезли, то було про що розказувати. Саня слухала їхні балачки, підперши личко кулачком та ледь розтуливши рот.

— Й чого то вуха ти порозвішувала? — з серцем запитувала Ганка.— Вони хлопці, їм або в колгосп до коней, або в армію, хай поплещуть язиками. А ти ж дівчина!

— А, мамо...— лише й відповідала Саня.

— Не все ж війна та війна,— ввертав Іван.— Ми вже й забувати про неї стали, а ви нагадуєте.

— Бо в печінках вона мені,— сердилась Ганка.— Нічого, попідростає, теж частіше згадуватимете.

— Чого б це? — не тямив Іван.

— Надбаєш розуму — второпаєш!

Діти замовкали, наче й справді міркували, чому це вони, підрісши, про війну думатимуть більше, ніж тепер. Саня кривила тонкі свої, безкровні губенята:

— А про що ж мені слухати, як не про коней? Слухати, як ви з бабою Бахуркою сваритесь?

Ганка так і витріщилась на неї:

— Хіба ж ми сваримось?

— Ну,— зласкавлювалася Саня,— розмовляєте так, ніби сваритесь.

Мати, не відповідаючи на те, зверталась до хлопців:

— А ви тримайтеся хати! Чого вас носить по сусідніх селах? Кортить побачити кавалеристів, то вони самі у Збараж навідується. Бо в тих коней бачили, які копита і підкови? Голови вам порозтروشують! Ще каліками позостаєтесь...

Хоч і не зі справжніх хазяїв їхній Дробаха, голова колгоспу, та й він, коли воно можна, здатен на щось. Прокотилася чутка, що кавалерійські частини, які стоять постоем по навколишніх селах, розформовуються, а коней своїх передають колгоспам. І що, мовляв, збаражчанам не перепаде жоден кінь, бо в Збаражі постоем не було, з артілі для кавалеристів ні фуражу, ні харчу не брали, то й віддяки, звісно, не буде ніякої. Оце найбільше обурило Дробаху. Чи вони відмовляли

армії, щоб до них ішла? Не відмовляли, просто до них ніхто не звернувся, бо знали, що Збараж у війну і погорів, і зубожів більше, ніж інші. А якби попросили, то ніхто зі збаражчан не відмовив би, навіть Бахурка — яка вже стара, самотня та без статків! То на інші села у війну менше горя впало, і тепер їм поміч — ні за що ні про що.

Дробаха похмурий став, наче його блискавка обпалила. Вузький плескачик лоба повужчав геть зовсім, а дві зморшки глибоко виборознилися, неначе у воску патичком їх вималювали. Наказав Калістратові заводити машину — той як устромив голову в мотор, то й не збирався витягувати. Ну, Дробаха на грабарку вмостився, цьвонхнув батіжком — і в район. До кого він там у районі ходив, із ким розмовляв, ніхто в той день не довідався, лиш пізніше. Повернувся смерком, уже не такий похмурий, як виїжджав, і зморшки мілкіші стали. Не скажете, щоб він усміхався, бо, либонь, змалку не вмів, зате по обличчю щось таке хитрувате, бісівське проскакувало, й від того хитруватого, бісівського Дробашине лице несподівано світлішим стало й добрішим.

Поїхали перед світом, а повернулись, як сонце вкладалося спати в хмари при обрії. В кабіні сидів Дробаха — він і шофер були червоні, наче варені раки. В кузові, майже навитяжку, стояли Максим Тюпа і дядько Гумент.

За газиком ішов табун коней, яких підганяло четверо чи п'ятеро кавалеристів. Тримались вони в сідлах не вельми впевнено — кожен теж був червоний лицем і грав очима так, наче тільки того навчився за всю свою військову службу. Машина та коні зупинились біля колгоспної контори, і зразу ж понаходило збаражчан, понабігало дітвори. Йшла з поля череда, то пастухи теж пристали до гурту, і худоба розбрелася довкіл, поскубуючи бур'ян та мукаючи. Ганка саме поверталася з поля, то теж зупинилась, Бахурка й собі приплуганилась, наче без неї тут нічого не могло зваритись.

Таким щасливим люди ще не бачили Дробаху. Він ходив поміж кіньми, поляскував їх по боках, мало не кожного коня обіймав за шию, розгладжував гриви їхні, навіть навіщось за хвіст посмикав одного гнідого, ніби перевіряв, чи добре тримається. Хвіст тримався добре, і Дробаха вже до кобили мишастенької підійшов, ногу задер їй, на копито дивився. Коней цих він ще там, у частині, оглянув, уже й так знав, що чого варте, проте зараз, перед збаражчанами, не міг стриматися.

Й ніхто не усміхнувся, стежачи за Дробахою. Котрі дядьки поприходили, то теж на місці встояти не могли, а ходили

між кіньми. Оглядали їх, хоча до пуття ще не відали, що це за коні й чого це Дробаха радується їм, наче своїм власним.

Колгоспний сторож Степан Роїк, несучи на плечі дробовик, ішов на свої об'єкти. Спроквола наблизився до стовковиська, в якому перемішалися коні, худоба, дядьки, жінки, кавалеристи, уважно приглядався, не здатний щось утямити, а потім обізвався до рябого кавалериста, що похитувався на кривих ногах:

— Звідки ці лошади?

Кривоногий був, либонь, із жартівників, бо відказав:

— Аттудова, папаша, аткудова і ви!

Сторож зміряв кривоногого підозріливим поглядом і поволеньки перейшов до Бухарки, вкляк біля неї. І для баби раптом не стало іншої роботи, як тільки позиркувати на Роїка й гордовито складати свої губи...

Дробаха зійшов на ганок артільної контори і звів руку, аби трохи вмовкли.

— Так що це коні наші,— сказав, і лихі зеленаві іскри заporошили його тьмяний зір.— Армія оддала нам, щоб ці коні орали в нашому колгоспі. Ви, товариші, не думайте, що це, може, такі-сякі коні, тягло нікудишнє. Не так! Ці коні, може, всю війну пройшли, вони, товариші, може, Берлін брали.— Сказавши це, Дробаха на якусь мить замовк.— А тому ми повинні розуміти, що ці коні не рівня тим, які ото є в нашому колгоспі. До цих коней має бути наше високе довір'я і наше сознательне розуміння, а як не буде цього, то це не по-державному, без ніякого підходу. Воно б годилося цих коней за їхні заслуги списати в чисту, але ж врем'я тепер трудне, нікому на боці лежати не дозволено — ні коняці, ні людині... Я вам іще скажу, що тепер труднощі временні, тимчасові тоїсть, а якщо тимчасові, то мають минуться, як би їм привільно та розкішно не велось! Усі ми це розуміємо. Учора нам було важко, сьогодні не так, а післязавтра то й зовсім добре, бо не забуває про нас ні армія, ні держава. Хай живуть наші доблесні кавалеристи, які розбили німця в його собственому лігві! Ура! — закінчив Дробаха свій не зовсім тверезий виступ і пішов цілуватися з кавалеристами. І не з меншою любов'ю, як ото недавно обнімав він і погладжував коней, узявся обіймати кавалеристів, поплескував їх по плечах, по спинах, руки їхні тиснув старанно, низько при цьому згинаючись у попереку.

— Може, ви, хлопці,— казав їм,— зостанетесь у нашому колгоспі разом зі своїми кіньми? Я вас зразу на керівуючі

должності пооприділяю. Зоставайтесь! Га, баби? — підморгував до молодиць, що товпились біля них.

— Та в мене своя жінка є і дітей двоє,— відказав один із кавалеристів, і справді-таки з вигляду чоловік жонатий і не без дітей, по очах можна прочитати.— Оце вона до мене аж сюди приїжджала, недавно провів.

— Звідки ж ти?

— З Полтавщини, Зіньківського району, село Шилівка.

— Свої, запорожці. А ти? — до кривоногого.

— Я з Кубані.

— Теж свої. Ну, ти до своєї козачки поїдеш. Їдьте! Спасибі за коней, спасибі за службу. Не забуде вас ні родина, ні я. І ви, баби, не забудете, еге ж? — та й знову підморгнув жінкам...

Славних коней подарували тоді збаразькому колгоспу! Високі, гарні, широкогруді. Щоправда, не привчені були ні до плуга, ні до воза, а тільки під сідло. Під сідлом же вони тоді не потрібні були, а були потрібні в споконвічному хліборобському ділі, в ділі важкому й святому, на якому світ цей тримається і людина на цьому світі. То їх до всього привчали. Й шкода було дивитись іноді, як розумний та гордий кінь, котрий звик до волі та до чуйного вершника, який ішов назустріч воєнній небезпеці так, як не кожна людина піде, як цей кінь тягне плуга по давно не ораній землі, як волочить сівалку чи борону. Згинається, напружує тіло, ноги в нього тремтять, а він таки суне вперед, таки йде!

На той нелегкий час велика була поміч од подарованих коней. Кожного з них упізнавали, називали «кавалерійським», і велика то була шана дядькові чи хлоп'якові, коли ставили його не до старих колгоспівських шкап, а до «кавалерійських» коней, на яких і поглянути любо, й проїхати на них можна з вітерцем... Не одній удові зорали ті коні латку городу, не одну хуру палива з лісу привезли, чимало торфу з-під Лісків та з Руди доставили.

Щороку те саме — турботи про паливо.

Добре, що біля Збаража залягає торф. У колгоспі є два такі місця — одне називається Рудою, а друге Лісками. Збаражчани кажуть: «Оце збираюсь копати торф на Руді». Або: «Рив ту землю під Лісками, рив, а там не паливо, а саме тільки тьху». Руда — ближче до села, майже в селі, торф тут корінцюватий, коли висохне, то жовтіє, займається легко, жар од нього кріпкий. А той, що під Лісками копають, сохне повільно, ну зовсім по-ледачому сохне. І глинистий дуже. А

глини скільки в піч або в грубу не поклади, з неї ні вогню, ні жару. Зовсім кепський торф під Лісками.

«То копайте на Руді!» — скажете збаражчанам. Скажете, ніби вони й самі не знають, що під селом краший. Знати знають, а не кожному дозволяють біля села. «А нащо той дозвіл!» — скажете збаражчанам. І вони такої ж думки, що дозвіл не потрібен, можна без нього (раніше й справді-таки без дозволу копали), та правлінню колгоспу видніше. А воно вважає по-своєму.

Як же беруть дозвіл? По-різному. От, скажімо, бачить чоловік, що вже й по весні, що літо пече-пече, а там і осінь. Чим же його палити зимою? Ну, вистачить на якийсь час бараболиння, що на городі збереш, чи кукурудзиння, чи соняшничиння. Зрубаєш на межі кущі повію, бо вже так порозростались, що скоро вовки в них витимуть. Але ж — це все. Лісу тобі не випишуть, бо в минулому році виписували, а сам красти не підеш, бо наче ж не із злодійського роду. Отак розміркувавши, бачить чоловік, що одна йому дорога — до контори. А в конторі сидить голова колгоспу Дробаха, вічно невдоволений і собою, і людьми, бо завжди в нього нічого не клеїться.

— Драстуйте, — каже чоловік.

— Драстуй, — одказує Дробаха. — Що хорошого?

— Хорошого? Хм... А може, поганого?... Хм...

— Щось просити прийшов?

— Та палива б...

— Ні хмизу, ні гілляк — нічого!

— Та нащо нам ті гілляки... Якби хоч торфу.

— Копай. Під Лісками.

— Хм... Але ж далеко... Привезти важко. Якби на Руді.

— Всі на Руді хочуть. Не бачать, що там ще на день-два...

А ти, крім того, й хитрий. Півтора року хто на цукровому заводі в Корделівці робив?

— Жінка ж моя з колгоспу не виходила...

— Бо боялась, що землю відріжуть!

— І діти помагали...

— Під Лісками!

От і все. Копай під Лісками й не думай схитрувати. Бо коли, Господи сохрани, спробуєш на Руду влізти, то потім біди не оберешся: однаково Дробаха довідається — чи сам, чи хтось докаже, а коли вже довідається, то й викопаний та висушений торф забере. Потім твоїм торфом у конторі чи в клубі всю зиму палитимуть. Або в школу завезуть — адже колгосп зобов'язаний забезпечувати школу паливом!

У Ганки по-всякому виходило. Виходило так, що і її під Ліски посилали, й копала вона там. А одного разу її під Ліски направили, а вона — на Руду! Яка сварка тоді закипіла! Дробаха сам приїхав забирати її торф, а вона не дала! Що він покладе, те вона зніме. Чим їй не погрожував, а Ганка все свій торф знімає, тільки він покладе. Нічого вже їй було не страшно. Ні кари ніякої не боялась, ні погроз.

Так тоді все й закінчилось — Ганка разом із дітьми, побравши мішечки, переносили свій торф додому, сховали трохи в хліві, а трохи на горищі. Й поприсипали сміттям.

А то покрали було одного разу в неї торф. На Руді ж таки. Чималу тоді яму вивергала вона з дітьми, й торфу натрапили на кілька штихів, не на один чи на два. Раділа — не доведеться зимою журитись. Не раз навідувалась до нього, перекидала, щоб добре сохнув, і вже на обійстя своє мала перевезти, щоб там досихав, аж приходить якось — нема торфу, тільки бліді латки поміж травною, там, де лежав. Покрав хтось. Під'їхав возом, а може, й двома, ось і сліди. Куди ж вони ведуть? До дороги по тих слідах дійшла, а там хіба вистежиш, коли походжено по ній і поїджено?

І все-таки знайшла Ганка свою пропажу. Не вона була б, якби не знайшла. Ходила по дворах, приглядалася, у кого що й де лежить. Уже ген-ген під осінь натрапила, коли похолодало, коли торфом стали палити. Зайшла вона до одного доброго чоловіка (їй-богу, доброго, нічого лихого про нього не сказала б) щось попросити чи запитати. Аж зирк — лежить біля печі її торф! Ганка одразу впізнала його, бо коли різала, то на кожній штуці мітку залишала: поздовжню таку смужку заступом проводила... Підійшла Ганка до печі, зігнулась — так і є, ось ще одна позначка й ось...

— Моїм торфом, бачу, палите... — наче аж задерев'янілим язиком сказала Ганка.

А чоловік той таки добрим був, не став кричати, з кулаками не кинувся, з хати не вигнав, а тільки поспитав спокійно і теж наче не своїм голосом:

— То це, кажеш, твій торф?

— Ось і позначка.

— Справді, хтось наче заступом дирнув...

— На кожному таке. Ось і ось... Як же це?

— Ото ще халепа! — Добрий чоловік узвсяв чуприну скубти... — І як же це воно? Не інакше як хтось наврочив. Заскочив я посеред ночі, бо хіба коней удень допросишся, і наче ж до своєї ями під'їхав... Жінка моя каже: «Дивись,

скільки торфу привіз, а там іще лежить. Чи не чужого прихопив?» Я теж подумав, що чужого, навіть у людей розпитував... Ніхто не казав нічого вам?

— Не чула...

— Ото ще! — бідкався добрий чоловік. — До вас не дійшло?

— Не дійшло...

— Ото в нас люди! Ніде нема таких людей, як у Збаражі! — взявся добрий чоловік лаяти своїх односельців. — Ти, Ганко, не переживай, не думай нічого такого... Привезу я тобі торф. Раз воно твоє, то й пользуйся ним. Сам привезу!

Чекала день, чекала тиждень, чекала три тижні. І хоч мультко на душі, щоб іти й нагадувати про свій торф, але пішла.

— Часу не мав! Усе ніколи й ніколи, мабуть, не стане часу, щоб і померти. Сьогодні привезу! — запевнив добрий чоловік.

Таки привіз. Не сьогодні, як обіцяв, а десь через тиждень. Ганка побачила його у вікно, вискочила надвір, а на возі — ну, кілька мішечків того торфу лежить, не більше...

— А решта ж?.. — Ганка до нього.

— Яка решта? Нема більше. Забув сказати жінці, от вона й палила вашим торфом. Оце стільки зосталось... — І знову скубеться в чуприні, аж дивитись на нього жалко.

— Стільки? — сполотніла Ганка.

— Не гріх, що забожусь. Усе повизбирував, що з позначками. Більше нема. А свій не буду ж вам віддавати, бо що самі кластимем у піч?

Підважив плечем віз, висипався той торф, — і поїхав добрий чоловік. Так Ганка й не посварилася з ним. Бо нащо сваритись? Коли людина добра, то вона завжди може стати в пригоді! А спробуй про такого іншим сказати слово кривеньке — ніхто не повірить, ще й про тебе саму поголос пустять, що оббріуєш!

А трапляється таке, що... От хоч би як Ганка заприязнилася з лісником Чуприною.

По в'язку ходять коли як. Коли — по одному чи по двоє, а коли — і більший гурт збирається. Але більший гурт — завжди гірший, бо юрмами ходити по паливо не з руки: з колгоспу побачать, то сваряться, і в лісі вас видніше й чутніше. Найчастіше Ганка ходила по в'язку з дітьми. Ото поберуть мотузочки, попідв'язуються — і гайда! А коли не з дітьми, то з Бахуркою. Баба, буває, ще не зоріє, постукає у вікно. Повертаються з лісу, коли сонце

сходить. Ганці не завжди й випадає, щоб у будній день до лісу звинутись, то вони вже тоді на неділю змовляються. Але в неділю не дуже зручно — у вихідний багато жінок та дітей готують свої мотузочки.

Однієї неділі Бахурка зайшла до Ганки, взяли дітей із собою і подались. Поки вийшли за село, то ще кількоро молодиць до них приєдналось, от і лелечий ключ. А лелечим ключем визбирувати хмиз у лісі — краще не визбирувати, бо одне з-поперед одного намагається вихопити.

Никали поміж деревами, діти квасець рвали, оскому собі набивали. Вже в'язки були готові, ладнались додому йти, аж тут із-за лози, що над глухим озеречком, і вийшов Чуприна. Попереду собака ступає, чорний, з ощиреними іклами, а сам Чуприна в картузі з лакованим козирком, а на плечі — рушниця.

У жінок ноги й повіднімалися, бо самі вже знали й од інших наслухались, що краще в лісі з Чуприною не здибуватися: не помилує ні кума, ні свата, ні рідного брата.

— З неділею вас, баби! — голосно так поздоровкався Чуприна, наче вони оце не в лісі зустрілись, а на базарі.

Ніхто йому не відповів. Чуприна всміхнувся. Був схожий на цигана, носив бороду, з нагрудної кишеньки в піджаку виглядали червоний олівець і потертий записник.

— То мовчите? Чого ж це? — допитувався лісник. — Рідну мову забули? Чи зневажаєте мене? Га? Зневажаєте?

— Де там! — заперечила Бахурка, сподіваючись піддобритися.

— Отож-то! — погодився лісник. — Чому ж тоді не вітаєтесь?

— Здрастуйте! — мовила Бахурка.

— Отак, отак! — усмішливо зирнув на неї лісник. — Що ж це ви в лісі поробляєте?

— Квасець рвемо... — кинуло котресь із Ганчиних дітей.

— Авжеж, — мовив лісник. — І свіжим повітрям дихаєте... А чій ото в'язки, га? Правда ж, не ваші?

Хто зна, що йому відповісти. Скажи, що наші, — погано; скажи, що не наші, — ще гірше, бо позабирає паливо зразу ж, без зайвих балачок. А тому-то й змовчали жінки.

— Ордери на паливо маєте? — мовив лісник.

— Які там ордери! — буркнула Ганка.

— А без папірця нікзя, — сказав Чуприна. Наче й не гніваючись сказав, а лагідно. — Це слід затамити. Ліс — не колгоспний, а державний. Обкрадати державу — це обкрадати самих себе. Хіба ж ви станете обкрадати самих себе?

— Хто ж себе обкрадатиме? — погодилась Бахурка.

— Ну; а коли не хочете обкрадати себе, то розв'язуйте в'язочки.

Проте ніхто не послухався.

— Як це так? — обізвалась Ганка. — Ми не обкрадаємо. Ми падалішніе позбирали, воно однаково зогнило б... Хіба держава од цього розбагатіє?

— А ти ж думала! Ти візьмеш гілляку, а вона, — показав на Бахурку, — потягне дерево...

Всі глянули на Бахурку, наче вона й справді здатна була поцупити ціле дерево.

— ...Ось нічого від лісу й не зостанеться, — закінчив Чуприна.

— Стояв і ще стоятиме, — відрубала Ганка. — Наша держава не бідна. А коли вже така злиденна, як ви кажете, то від однієї хворостини не розбагатіє.

— А це ж хто тобі таке сказав? — глумливо поцікавився Чуприна.

— Сама знаю! — відрізала Ганка.

— Ну що ж...

Він дістав із кишені ніжик, і не встигли жінки отямитись, як лісник поперерізував їхні мотузки й порозсипав в'язки. Тільки ступив до Ганки, щоб і її мотузок перерізати, як вона стала до нього боком і крикнула до своїх дітей, що стояли оддалік:

— Іване! Саню! Толику! Беріть паливо на плечі — й гайда!

Діти хутенько послухались. Ганка й свою в'язку вхопила. Чуприна трохи наче аж отетерів. Потім кинувся вперед, собака скочив за ним, обігнали дітей і зупинили їх. Чуприна підійшов до кожного з них — і хмиз миттю опинився на землі. Ніхто з дітей не заплакав, та коли лісник знову підійшов до їхньої матері, то в Сані виступили сльози.

Ганкою тіпало. Вона кинула в'язку і, стиснувши кулаки, пішла назустріч лісникові. Собака загарчав.

— А ти сукав ті мотузки, що порізав? Га, песиголовцю? — кричала на нього, наче аж ударити збиралась. — У мене їх так багато, що ти можеш різати? Щоб тебе різало по живому, щоб тебе по душі смугувало!

Чупринині губи ледь здригалися — щось схоже на усмішку ковзало по них.

— І в тебе ото руки не повсихають, коли ти чуже добро збавляєш? Бузувіре семиголовий, іроде окаянный! У тебе не серце, а дуля в грудях! — Ганці аж самій стало смішно, як

сказала, і миттєвий усміх перекривив її уста.— Чи ти думаєш, моїм дітям оце мило, що в ліс по в'язку ходять? Думаєш, я б їх посилала? Чи сама ходила? Глянь на свого собаку: він кращий за тебе, бо хоч гарчить, зате не чіпає нікого! А ти не гарчиш, а зразу за горло! Ото як поперерізував мотузки, так і позав'язуй! Поскручуй! Бо ми тебе тут як зв'яжемо, як скруtimo, то й холера тебе візьме!

Чуприна помацав рукою рушницю — чи на місці вона, і хотів щось сказати, бо вже й рота розкрив, та тільки плюнув спересердя й поліз у кишеню по цигарки. Ганка замовкла, дихала важко. Чуприна закурив, знову щось хотів сказати і — повернувся та й пішов у ліс.

Собака присів на задні лапи, поглянув на хазяїна, потім на жінку і кинувся навздогін.

Чуприна зник, наче його й не було. Першою оговталась Бахурка — вона перехрестилась і сказала:

— Свят, свят, свят! Що ж тепер буде?

Ганка й на неї кинулась:

— Заміж вас оддадуть, бабо! Що ж іще буде!

Бахурка образилась:

— Куди вже мені за тобою!.. А тільки навіщо ти так із ним? У нього ж і собака... Він не простить — це, може, пішов заявляти...

— На мене не заявить, а на вас, бабо, може, й заявить.

Бахурка ще дужче образилась:

— А це ж чого так? Хіба я більша злодійка, ніж ти? Я сама прийшла, а ти навіть з дітьми!..

— На вас заявить, бо маєте довгий язик!

Що ж було робити з в'язками? Покинути? Але ж стільки праці доклали, щоб назбирати! Вони покинуть, а хтось із спритників натрапить — навіть не подякує. Але й забирати — теж небезпечно. Бо коли перестрінуть їх, тоді вже не порятуватись.

— Ну, ви як хочете! — сказала Ганка.— А я свою zostавляти не стану. Діти! Скручуйте своє мотуззя та лаштуйте в'язки!

На них дивлячись, інші теж почали зв'язувати. Хоч і страшно, та що поробиш! Сім разів не вмирати. Та ще й вдячні були Чуприні, що хоч мотузки поперерізував, але з собою не позабирав.

А з Чуприною ще якось Ганка здибалась. Та не в лісі, ні. Вже хурделило, вже лежало на городах снігу, як біди, з хати носа не вистромиш,— справжня зима тоді почалася зразу, навіть дощі осінні не йшли. Сиділа Ганка з дітьми на тап-

чані, квасолю лушили чи горох, аж тут під вікнами кінське хоркання, скрип саней. Мабуть, хтось мимо проїхав, подумалось, аж за хвилю — заходить до хати незнайомий чоловік, у кожусі, валянках, а на бровах білі кучугурки сяють.

— Доброго дня! — сказав аж занадто голосно. — Не впізнаєте?

Ганка таки не впізнала. А Саня візьми й писни:

— Це ж Чуприна...

Справді, він. До гостей Ганка не звикла, а до таких, яких вона не знає, то й зовсім. А приїхав він тоді до неї неспроста, повнісінькі сани гілляк привіз, грабових, грубих. Ганка спершу відмовлялась, мовляв, нема чим заплатити, хай би когось іншому продав, то Чуприна навіть розгнівався, сказав, що грошей йому не треба, що це він так привіз.

— Так? — не тямил Ганка, коли вони стояли надворі, а їх припорошувало снігом. — Хто ж це сказав?

— Та це я сам, од себе, — втлумачував лісник.

— А що, всім розвозять? — допитувалась.

— Та ні, не всім, це я тільки вам... Пам'ятаєте, тоді в лісі? Кріпко я розстроївся, ніяк не міг забути ні вас, ні дітей. Служба така в мене, хай йому грець. — Він, здається, був напідпитку, бо говорив гаряче, та й перегаром од нього несло. — Сам знаю, що лають, а хіба мені інакше можна? Не дозволено...

— А я думала, що всім розвозять...

Гарного палива привіз тоді Чуприна, вистачило надовго, а ще торфу трохи було, то так зиму й перекапарили.

І пізніше ходила Ганка по в'язку. Та якось виходило, що не зустрічалися більше в лісі з Чуприною. Інших жінок, розказували, перестрівав, різав мотузки, одбирав хмиз, а от Ганку чи бог милував, чи сам Чуприна старався обминати...

Запам'яталось Ганці назавжди, як ото вранці стукають їй у вікно. Коли в неділю — значить, хтось із молодичь, щоб разом на ярмарок добиватись. Коли ж у будень — непри- мінно Максим Тюпа, бригадир їхній, на роботу загадує. А в неї зранку стільки крутанів домашніх, що вона за ними й не чує.

Тюпа тоді так гатить кулаком, аж шибка стугонить.

— Ганко! — кричить.

— Що там таке? — тупить вона до вікна невдоволене обличчя.

— Відчини, позасувалася на всі засуви! — І коли вже

вона виходить надвір, то добрішим голосом: — Їдла наготувала?

— А ти хіба дома не поснідав?

— Хоч і не поснідав, та не для себе питаю. Зготувала для дітей своїх?

— О, він за дітей моїх піклується! — відказує з серцем, а проте в душі м'якшає.

Тюпа вбік поглядає, наче щось хоче видивитись у ранковому селі — повитому туманцем, котрий устав після нічного теплового дощика, в сіро-молочному свіщенні хмар. І знову:

— На роботу виходь сьогодні.

— Та вийду, вийду, — обіцяє Ганка.

Проте Тюпа наче не вірить. Перепитує:

— То вийдеш?

— Чи я коли від роботи тікала?

Ганка й справді від роботи ніколи не тікала. А коли вже пообіцяє — то вийде, обманювати не звикла... Знов до печі вертається, бо це ж треба наготувати на цілий день.

Крутиться біля печі, а сама в вікно поглядає, чи хто з молодичь у поле йде, щоб і собі пристати. Але нікого не видно. Либонь, не впоралися з клопотами. Та й на своєму городі тепер стільки роботи, що кожна вдосвіта встає, аби впоратись не тільки в хаті, а й коло грядки землі.

Туманець уже розсмоктався, засвітилось небо, повітря спокійне й чисте... Ганка все у вікно позирає — нікого не видно. Вона вже й вузлик свій зладнала, сапку до рук, щоб йти, а держак — поламаний.

— Іване, ти ж мав вчора держак набити новий!

Іван хутенько набиває держак — можна йти.

Хацапетівка давно вже не спить, проте людей на вулиці не видно. Ганка й сама пішла б у поле, стала б на своїй ділянці й підгортала б картоплю. Та хіба їй більше треба, ніж комусь іншому?... Неспогадано гнів пробуджується в ній. Це ж, либонь, кожне пообіцяло, що вийде, а не йде. А хіба їй, Ганці, не треба свою картоплю доглядати?

Ще якийсь час стоїть посеред вулиці, позираючи на всі боки. А що раптовий гнів дужчає, то вона вже не стримується. Йде по Хацапетівці й на городи заглядає. Ген Сонька Твердоступиха підкасалась, вставивши підтичку з недбало вибіленого полотна, й так орудує сапою, ніби за нею чорти гоняться.

— Сонько! — кричить їй.

Твердоступиха не чує і не почує, либонь, скільки хоч кричи. То Ганка через рів перелазить і по межі йде до неї. В самісіньке вухо їй:

— Сонько!

В Соньки розгублене, запорошене краплинами поту обличчя.

— Що таке?

— Здоров була! — Ганка їй.

— Здоров, здоров... — одказує Сонька, скривлюючись чомусь.

Від того кислого обличчя й Ганці стає кисло, от вона й зразу:

— Ходімо, чи що?

— Куди це?

— А до тебе Тюпа не заходив?

— Тюпа? — намагається пригадати Сонька. Пригадала — і: — А тобі що до того?

— Та нікого не видно, щоб ішли.

— Чи тобі не однаково? — Сонька їй і засміялась недобре. — Сама йди, коли ніхто не йде.

Та щоб оце Ганці отак сміялись в обличчя? І хто — Сонька? А діждешся ти, що тобі рідні діти в лице сміятимуться!

— Й піду! Сама піду! Своє попораю і твоє теж попораю, може, в тебе совість прокинеться! Та ні, не прокинеться — хай спить собі, як досі спала.

Сонька наче замислюється.

— Чого ж це ти моє поратимеш? — питає похмуро. — Я своєму сама дам раду.

Ганка вже не хоче слухати — кривдно їй на душі. На Соньку кривдно, що така. І вже зовсім не пригадує Ганка, що й сама без великої охоти збиралась, про свої турботи думаючи.

Ганка вже до рову дійшла, коли позаду:

— Та зажди, разом підемо.

Твердоступиха довго не збирається — скоро виходить із обійстя. На обличчі ще не встигли висохнути великі горошинки поту.

— То чого це ми тільки вдвох ітимемо? — зразу ж починає бубоніти Сонька. Вона завжди так бубонить — чи радіє, чи свариться, чи щось веселе переповідає. — Вони всі по хатах висиджуватимуться, а ми за них на сонці пектимемось? Е-е, ні! Я їх зараз повикурюю, коли всім — то всім, коли нікому — то нікому. Чуєш, Ганко?

— Та чую...

...У колгоспі завжди було тоді так, що на все рук не вистачало. Завжди лишалось море непоробленої роботи. От хоч би як із тими соняшниками. Восени повиводили дітей

із школи, вони позрізували їх, а цурупалля стояти залишилось. Били їх дощі, ламали їх вітри — залишилось од соняшникового клину потрошене, покалічене військо. Там би дітям у татар гратись, але від села далеченько. Тільки сипнуло першим снігом, то люди внадилися сюди — ламали соняшничиння чи під самий корінь рубали. І все по домівках своїх розносили — кому загату викласти треба, а кому на паливо.

Ганка теж ходила зі своїми дітьми. Їй теж тре було обкласти хату, бо картоплиння з власного городу не вистачило. Та й рогозиння того, що на ставу вжали, теж забракло. Іван із Толиком ножами підрізали стебла, потім Ганка клала соняшничиння на старе рядно, хлопці мотузками обв'язували, і так вони йшли до села. Хлопці зладнували для себе чималенькі в'язанки, бо соняшники ж не важкі, а тому звіддалік здавалось, наче то не діти по білому снігу йдуть, а самі чорні в'язки поволеньки посуваються.

— Може, перепочинемо трохи? — нагадувала їм Ганка.

Хлопці сопли й не відповідали — їм таки не важко було.

— Ви чуєте?

— Та дійдемо якось, — одказував Толик. — Нам легке воно.

— Ви тільки за себе думаєте, а за матір свою не хочете, — хитрувала Ганка, боячись, що вони попідриваються.

Десь так один день носили люди соняшничиння, носили другий, а на третій висипало стільки, що вже й не вистачило. Той, що раніше дістався в поле, ще трохи наламав, а пізніші й не застали нічого путнього. Дехто навіть коріння узявся виривати із землі, та хіба вирвеш, коли замерзло.

Тут і надійшов Дробаха. Якби на коні, то його б ізвіддалік помітили, а так пішки прийшов. Спершу думали, що сваритиме, а тому дехто вже хотів якомога хутчіше злизнути з поля. Але Дробаха не обзивався, то люди й позаспокоювалися.

А потім сказав, щоб докупити зібрались, він має слово до них.

Збаражчани позалишали хто де свої в'язки, а самі все-таки посходились.

— І ви тут? — до Бахурки, що теж добилася в поле з мотузочком. А що спізнилась, то тепер стояла з порожніми руками, хіба що свій мотузочок тримала.

— Де люди — там і я. А хіба вже й позбирати не можна? Однаково пропаде!

— Хто ж забороняє? Збирайте, — кисло проказав Дробаха. — Чого ж ви, бабо, нічого не назбирали?

Бахурка пожувала губами, шукаючи якихось слів, проте нічого не відповіла путнього.

Дробаха вище голову задер, до всіх звертаючись:

— Ентузіазму вам не позичати, як подивлюсь. За один чи два дні геть-чисто все підмели.

Із гурту щось проказали, проте Дробаха дослухатись не став. Своєї правив:

— Усі як один можете бути, коли захочете. Можете? Бо тут кожен до себе тягне.

Либонь, у горло йому сніжком війнуло, бо раптово закашлявся. І поки прокашлювався, ніхто й слова не мовив — дивились на нього пильно й чекали, що нового додасть. А він кашляв, і тут раптово не одному стало шкода його — це ж воював чоловік, це ж і його поранило, це ж, бачте, й досі своє здоров'я випльовує.

— Громадяни колгоспники, — нарешті знову здобувся Дробаха на силі, — а буряки ж наші під снігом лежать, невикопані.

Й справді-таки, не все в цьому році встигли викопати. То дощі періщать, то носа з хати не вистромиш, то п'єте, то десяте, — ось уже й замело, а цукрові буряки й досі в землі. Звісно, Ганка чи яка інша справна молодиця жодного свого кореня не залишили на зиму, але ж не всі такі. Декому хоч і сто разів нагадує, будь-якими штрафами лякай, а він тобі не вийде — і край.

— Отак би дружно, як ви оце по соняшничиння, й на буряки б вийти, га? — провадив далі Дробаха. Провадив без крику, як він до того звик, без притиску, а наче аж перекопував усіх.

— Зима ж, — обізвалась Ганка, — тут не тільки тіло замоносиш; а й душа закапцаніє.

— Труда свого не жалко, — Дробаха їй, — а душі жалко?

— Я своє поробила, — скривджено жінка, — мені можна не дорікати!

— Завтра й виходьте всі на буряки, — сказав голова. — Зосталось не так і багато. Авжеж, на своєму городі ніхто й хвоста не залишив, а хіба тут можна?

Ще Дробаха щось казав, а потім порозходились.

Рано в понеділок Іван пішов до школи, та зразу й додому прибіг.

— Ти чого це? — мати йому від балії, де прала шмаття.

— Мамо! — він їй радісно. — Давайте хутенько свої чоботи!

— А ти хіба роззутий?.. Чого це ти з уроків прибіг?

— Я не роззутий, але давайте! Бо в мене валянки діряві, вчителька послала по ваші чоботи!

— А хіба в дірявих валянках наука тобі не йде до голови?

— Та нас на буряки посилають.

— Кого на буряки? — второпати не могла.

— Та всіх, у кого гарне взуття і хто здоровий. То давайте швидше, бо там чекають.

Проте Ганка, видно, поспішати не збиралась. Підвелась над балією — на руках тремтіли сірі мильні пухирі. Та й опустила на ослоні, поклавши на спідницю руки свої в пухирях. Іван щось недобре відчув, бо очі його зразу погасли і він тільки зирив уважно на матір, не обзиваючись.

— А чого я тебе до школи посилаю? — вона йому.

— Самі знаєте, — буркнув.

— Ні, ти скажи! До школи я тебе посилаю чи на буряки посеред зими?

— До школи...

Мильні бульбашки на руках постухали. Думала щось. Іванові здалось, що відлягло в матері на душі, тому-то й поспитав:

— То дасте чоботи?

— Що? — брови їй скочили догори. — Зараз же мені роздягайся і сиди в хаті.

— Ма-а... — протяг благально.

— То ти не слухатись? Роздягайся й сиди! Чи ти хочеш простудитись і злягти? Мені з тобою й так мало мороки?

— А там чекають мене...

— Хай почекають! — І раптом: — Я сама зараз піду, я сама з ними побалакаю.

— Не йдіть, — тремтіло в Івановім голосі.

— То ти мені вказувати? — гримнула, й Іван прикишк, анітелень.

Йшла сваритись — що дітей посилають мерзлі буряки викупувати. Коли там ті вчителі є, коли директор є — вона з ними побалакає, вона їх навчить, якщо вони не годні дітей навчити ума. Чи вона для того намучилася стільки зі своїми, щоб ото послати його в поле, — а завтра вже бухикання, сучоти?

Чим далі йшла, тим більше чомусь підупадала на гніві. А як до школи прийшла, то й зовсім іншою стала, не такою лихою. А тут ще ця улеслива, гарненька вчителька, Таїсія Степанівна, з котрою завжди є про що поговорити. Пішла вона від шкільного ганку назустріч, навіть руку простягла вітаючись:

— Як там ваші? Я його послала перевдягнутись, бо ще простудиться.

Ганці й зовсім одібрало мову.

— Де ж це він? Чи не сталось чого? — знов Таїсія Степанівна, а дві ямочки на її щоках так і пурхають.

— Я замість нього, — сказала Ганка.

Діти вже вилаштувались біля школи, щоб іти. Не так їх і багато; кожне веселиться, кричить — раді, що не вчитись, для них у зимове поле піти — наче виграшки. Ганка дивилась на них, і за кожною дитячою поstattтю бачила життя сім'ї, яка чи зовсім без батька зосталась, чи з батьком-калікою перебивається.

Стояла в гурті Македонова дівчинка — висока, на худих ніжках. Ї дуже замислена, аж печальна з вигляду. Одежинка на ній сяка-така, і видно, що замерзла, бо лице взялося білуватою синню. Підійшла до неї Ганка, взяла за руку:

— Заведу тебе додому, йди!

Дівчинка слухняно пішла за нею, а вчителі — хоч би словом похопились. Ганці, що вже була трохи заспокоїлась, ізнову бухтіти почало всередині.

— Ликоро! — сказала Македоновій жінці, здибавши її коло криниці. — Ану подивись на свою дитину.

Ликора слухняно глипнула на дівчинку, далі — на Ганку перевела погляд.

— Ото щоб не посилали наших дітей у поле — самим треба йти. Чуєш, Ликоро, чи ні?

А Ликора така, що всіх послухається, нікому не заперечить. Вона й збиратись не збиралась, а так подалась, у чому була. А що діти вже вийшли з шкільного подвір'я, то жінки приєднались до них на дорозі. Отак і простували через село — серединою дороги, з гамором, зі сміхом, а кілька вчителів та Ганка з Ликорою йшли по узбіччю мовчки.

Аж тут назустріч — тітка Густя. Здавалося б, пройти Ганці, навіщо зачіпати, а таки не стрималась:

— Ходімо з нами буряки копати! Ходімо, якщо тобі наших дітей шкода!

— Ніколитесь мені...

— Ніколитесь! Ти й на дітей не розстаралася, все тобі ніколилось.

Густя помітно біліти почала — від образи.

— То підеш? — насідала Ганка.

Ї мусила таки піти Густя. А по дорозі ще кількох підбила Ганка — то їхніми рідними дітьми соромила, а якщо своїх у

них не було — чужими доймала. Так розпасіювалась, що ладна була перед кожною хатою зупинитись та сваритись, щоб совість у своїх односельців пробуджувати. То вчителі навіть заспокоювали її.

— Вгмоніться! — говорила Таїсія Степанівна. — Вже трохи людей зібралось, щось зробимо. А може, завтра сніг злізе, то й зовсім добре, легше копатиметься.

— Та шкода ж, шкода, — з придигом шепотіла Ганка, й важко було втямити, чого їй шкода: невикопаних буряків, які пропадуть у землі, чи дітей.

Коли вже на поле дістались, то ще кількоро чоловік прийшло — таки, видно, не пропала марно Ганчина пасія, таки пробудила чуже сумління.

Наступного дня дітей уже не вели на буряки, зате тітки й дядьки зібрались. Щоб багато, то ні; Ганка прийшла, Ликора теж, Густя, з інших кутків люди поприходили. Того дня з буряками не впорались, а наступного — таки добили ділянку, бо невикопаний клопоть не такий уже й великий був.

І, повертаючись додому, ніхто й бурячка не взяв із собою. Може, тому, що зразу їх і вивезли до короварні, там і зсипали. Тільки лиш Ганка взяла два гарненькі — принесла додому, не криючись ні від кого, спекла їх у жарі, то діти поласували, і їй самій перепала дешиця: солодке було таке, аж гірко від нього ставало у роті.

Збаражчани давно вже без колгоспу жити не можуть. От візьміть та виженіть одного з артілі, хай би спробував сам викручуватись, то людина, їй-богу, голоблі знову повернула б назад, просилася б.

Дехто із збаражчан каже, що колгосп — велика сила, інші теж такої думки.

Бахурка давно вже не в колгоспі, бо стара зовсім, та чомусь іноді ще числиться колгоспницею. Іноді вона колгоспниця, а іноді — ні, а запитайте в неї, коли саме так, а коли інак, — і сама не скаже. І не тому приховає, що потайна, що з усім криється од стороннього ока, а тому, що й сама не знає.

Як це може бути? Судіть самі.

Усі харчі, припаси всі виходять, як знає кожне, саме перед весною. Ще не наступила весна, ще тільки сонце підбивається вище, сніг і не тоне, тільки блищить немилосердно, — отоді-то в комірчині, якщо вона є в кого, й стає порожньо. І в Бахурки теж. Ну, вона по позичках. У того жменю пшона,

в того жм'ню борошна, от якось і перебивається, а хіба старій бабі тре багато? Їй — як тому горобцеві: аби клюнути що-небудь та цвірінкнути.

Але не напозичаєшся. Одне тобі дасть, друге тобі дасть, а третє так подивиться, що з душі верне. А четвєрте — либонь, найдобрише, бо й усміхається гарно, і в очі щиро дивиться — візьме й запитає:

— Ви, бабо, колгоспниця?

— Колгоспниця. До війни так наробилась, так наробилась...

— От і добре. Підіть до Дробахи, нехай він вам щось випише. Таким, як ви, не відказують. Не будете ходити й просити. А то знаєте, які в нас люди? Дати дасть, а воно в горло не полізе...

— Ваша правда, — погоджується Бахурка.

— А випишуть вам у правлінні — своє матимете. Бо ви людина заслужена, в почоті, вас кожне знає.

Бабі й приємно, що про неї таке кажуть: і що заслужена, і що в почоті. Якогось-таки дня збирається і йде до контори. Довго стоїть на ганку, не наважуючись зайти, а потім, підібгавши вуста, надавши своєму зораному зморшками обличчю-гідності, одважується. Спершу заходить до рахівника, і той, вислухавши стару, відсилає її до бухгалтера. Бухгалтер, навіть не дослухавши, каже, що такі справи він не розв'язує, що це слід звертатись до самого Дробахи.

Бахурка знову виходить на ганок. Дробахи вона боїться. І не тому, що, може, зло їй заподіяв чи ще там щось, — ні. Просто боїться, та й усе. Стоїть вона на ганку, переминається з ноги на ногу, аж поки сльоза запорощує їй око. Баба гнівливо витирає сльозу й дибуляє до голови. Дробаха, одним вухом вислухавши бабу, питає:

— Ви, бабо, колгоспниця?

Бахурка замовкає. Бо скажи, що колгоспниця, то він зразу й запитає, чого ж це її в ланці не видно.

— До війни так наробилась... — починає вона.

Але Дробаха нетерпляче перебиває:

— До війни я головував не в цьому колгоспі, в іншому.

— Люди можуть посвідчити...

— У Збаражі такі люди, що можуть усе посвідчити. А наш колгосп — не богадільня. Соціалістичного добра не розбазарюємо.

— Та нащо мені те добро. Мені якби на пампушки...

— Помагаємо тільки чесним колгоспникам.

Бахурка й зовсім замовкала, бо невтямки було — чесною

вона була колгоспницею чи ні. Здається їй, Бахурці, що чесною. А може, хто набрехав? Хіба не вміють? Оберталася баба і йшла. Їй чим далі віддалялась од контори колгоспу, тим більше переконувала себе, що це хтось наговорив на неї, бо інакше ж тоді чого?

Звісно, не завжди вона поверталась ні з чим. Траплялось, що їй виписували дещо — кукурудзи в качанах, ще не зовсім зопрілої, чи жита, яке хоч і почало проростати, а ще не зовсім проросло. У такі дні ходила щасливою, і сусіди не впізнавали стару: мабуть, щось добре приснилося їй.

З весною в кожного біля хати робота, а найбільше — на городі. Ї в колгоспі наспіла гаряча пора, і вдома — хоч розірвись. А розірватись не розірвешся, то мусиш і там, і там докладати рук. Молодиці так і роблять: встане вдосвіта, порпається на своїх грядках, а коли сонце добренько підіб'ється — за сапу і в поле. Але коли до артільного так поспішають, то, звісно, й стараються не краще. От і виходить — запарка. А коли запарка...

Ходять тоді по старих бабах та по каліках, зі школи зривають учнів. Он у якого дядька немає ноги, він чоботи шиє чи латає, вдома сиднем сидить усі дні, — то й йому загадують. Мовляв, пособи, чоловіче, бо пора така, що день рік годує. Ї чоловік не відмовляє. Йде, робить, що скажуть, бо інакше не можна.

Бахурці теж загадують. Їй би полежати, бо кості, розморені теплом, ниють, бо ноги трусяться.

— На поле, — каже, — ще дійду, а з поля, либонь, уже везтимуть!

— Нічого! — заспокоюють. — Ви, бабо, ще така, що десяток дівуль перетанцюєте!

— Отакої! — через силу всміхається, видно, рада підбадьорливому слову. — Ї не колгоспниця я.

— Колгоспниця! — переконують її. — Усе життя в колгоспі проробили. Стара гвардія! А старій гвардії ніхто в запас не списує.

— Авжеж, що не списують, — погоджується Бахурка, втішена, що й гвардією називають її. — А Фроська пішла? А до Секлети ходили? А до Горпини? — згадує вона своїх колишніх товаришок.

— Ходили, ще підемо. То як?

— Збираюся вже, йду...

От і розберіть після всіх оцих розмов, балачок, коли Бахурку вважають колгоспницею, а коли — ні.

Бувало, що в неї — та й не тільки в неї — просили іншої помочі. Час був, коли до Бахурки приходили по попіл, щоб під цибулю було чим у колгоспі вдобрювати. Бахурка несміливо доказувала, що це ж і в неї город є, що це ж і їй самій годилося б удобрювати, бо земелька геть пісненька. Але бабі теж доказували, що слід віддати в колгосп, бо коли в колгоспі не вродить, то тоді ніхто не матиме. Та й не весь же попіл у неї забирають, а частину. Одне слово, хто скільки може, то нехай стільки дає.

Бахурка давала. І не тільки попіл, а й курячий послід, який у колгоспній конторі чомусь називали компостом. Щоправда, в баби курей було не так уже й багато. Але послід Бахурка здавала. Знову ж таки не весь, а частину.

А то ще роздавав якийсь колгосп телят по людях. Роздавав, бо зима видалась холодна, в корівниках — такий мороз, як і надворі, ось-ось позамерзають. Худоба телиться, не зважає, що в стелі діри, а в стінах ще більші. Так само — льохи. Здавалося б, треба зачекати трохи з опоросом, поки потепліє, але хіба вони тямлять що-небудь? Дають приплід, і непоганий, а воно й дубіє все від холоду. Свинаркам до сліз важко дивитись на все — наче ото не поросята, а рідні діти мучаться. Доглядали, старалися, хіба вбережеш?

От і стали роздавати по людях — уже перед самою весною, правда, коли й корми повиходили. Дехто не хотів брати, то самі з колгоспу приносили, залишали в хаті — хочеш доглядай, а хочеш не доглядай, та тільки, коли станеться щось, відповідатимеш. А чимало й таких — самі приходили, брали. По-перше, знали, що однаково не викрутяться, а по-друге... шкода ставало, хотілося й справді допомогти, бо як-не-як, а наче ж воно своє власне, не чуже.

Ганка Волох сама ходила — їй двоє поросятток дали. Ніхто з Гомозів не пішов, то їм додому принесли, теж двоє поросятток. Хотіли й Кларі Стефанишиній дати, та згадали, що вона тільки міста тримається, — не дали. Про Бахурку чи забули, чи що, то вона сама пішла просити, аби їй телятко довірили.

— Що ж ви з ним робитимете? — запитали.

— А що, хіба я йому догляду не дам?

— Та ви самі потребуєте догляду! Нікого ж немає у вас.

— Я за ним догляну, а воно за мною.

— Ви баба весела, вам тільки б смішки.

— Давайте. Хіба я гірша від людей?

Дали їй миршавеньку теличку — зовсім нікудишня, зовсім захарчована, три чисниці до смерті: все одно пропаде у баби. Взяла її Бахурка на мотузок, щоб додому вести, про-

вела трохи, а теличка стала, розкарячивши ноги, — і ні туди ні сюди. Як уже Бахурка її не підштовхувала, як не благала, а воно вилупило оченята й тремтить на своїх худеньких патичках. Добре, що сердечний чоловік трапився — їхав мимо на санях, то підсадили на сани, так і завезли.

Бахурка тримала теля в хаті. Звісно, можна було б і в комірчині чи в сінях, а коли подумати, то хати воно не перестойть. У куточку — якраз і місце. Та й тепліше удвох, і веселіше. То в хаті пуста завжди, а це живий дух.

— Минь, минь, минь! — говорила Бахурка теляті, нагодувавши його та напоївши. — Йди-но сюди, не бійся.

Баба сиділа на лежанці, а теля стояло в кутку. Підходити воно боялося — зирило на Бахурку круглими блискучими очима.

— Скучаєш за мамою? — розпитувала баба. — Хочеться молока? Нехай перехочеться, молока тобі однаково не дали б, на пункт усе ввозять. Не журися, ось я тобі зараз принесу. Кажеш, не дадуть? Авжеж, не даватимуть, та в мене горло та язик не куповані, якось випрошу.

Брала горнятко чи гладущик і справді-таки йшла випрохувати в людей молоко. Їй казали, що нема, що, мовляв, свої діти надголодь сидять, на що баба відповідала: «Та це ж не для себе прошу, для теляти. Хіба для себе осмілилася б?»

— А хто вас знає, для кого, — одказували.

— Забожитись?

Що б там не казали Бахурці, а тільки з порожнім горням вона додому не поверталась. Якщо не свіжого, то кисляку діставала, якщо не кисляку, то перегону. Напувала свою червоненьку пустунку, шось бубоніла, всміхалася, — достоту щаслива дитина, яка бавиться з живою істотою.

Було трішки сінця лугового в баби — вжала колись навесні та висушила під хатою. Теличка лямзала пашу, і в хаті пахло зеленою волею і теплим простором. Варила їй картоплю, пійло готувала. По-всякому виходило.

— Еге ж, які ми дівчата з тобою, — гомоніла Бахурка до телички. — Якби вже тепла дочекатися — можна й надвір вийти, погуляти.

Отак і жили вдвох. Ніхто про них і слова злого не сказав — добре жили, зійшлися характерами. Навідувалась Бахурка на молочарню, щоб давали перегін для її теляти, але там казали, що такого «вказанія» не було. Говорила бригадирові, щоб трохи сінця виписали для теляти, бо те, що мала, вже повиходило, а теличка — нівроку! — їсти просить, гарна з неї буде молочниця. То бригадир сказав Бахурці, щоб сама

якось викручувалась, бо навіщо ж тоді було по дворах молодняк роздавати, коли для нього все з колгоспу тягнути!

Баба й заспокоїлась. То треба ж було їй провідати, що декому з тих, хто колгоспне доглядає, таки не відмовляють. Бахурку гнів узяв, хотіла зализати телицю і в колгосп одвести. А не одвела: шкода стало. То що надумала? Коли добренько споночило, взяла ряденце й пішла красти на артільне господарство. Ніколи в житті не крала, прутика не взяла чужого, а тут надумала. І якби невикрут уже такий був, що хоч з мосту та в воду, а то ж зовсім ні: засліпив Бахурку гнів.

Біля корівників стояли горохляні стіжки, вівсяні, стояло й кілька копичок сіна. Звісно, ні горохлянки бабі не кортіло, ні вівсянки, а тільки сіна. Якраз мело, вітерець так і шугав понад самою землею, б'ючи в лице снігом, то Бахурка благополучно підкралась, благополучно повне ряденце спорядила — й назад. Але, видно, з нещасливих вона: завжди не таланило. Щеня чи ще яка зараза тязкнула, наполохала бабину душу і когось із конюхів розбудила, бо почула раптом баба за собою чиєсь сопіння, сніг зарипів... Як тікала — навіть сама не зможе розказати. А проте і зловили її, і впізнали.

Що шуму було! На ранок усеньке село знало — Бахурку зловили на крадіжці. Знайшлись такі, що раділи: мовляв, не тільки наше рило в пушку. Дехто співчував: нічого за бабою не водилось — і раптом!.. Ганка Волох то й зовсім розхвилювалася.

— І треба ж було йти вам, га?!

— Якби знаття, що попадуся...

— І чого ви так за тим телям побиваетесь? Та нехай воно западеться, ніж так осоромитись!

— Ніби ти за своїми поросятами й не доглядала! — штрикнула Бахурка.

— Вони мої такі, як і ваші!

— Що мені тепер буде?

— Щось буде, так не минеться.

— Хресійбо? — аж голову втягувала в плечі.

— Розкрадачів, бабо, не люблять. Провина ваша маленька, але можуть покарати кріпко, іншим для науки. Забули, що було отим за пшеницю?

— Де ж забути!..

— А ви, бабо, самі взялися помагати колгоспові — й таке!

Багато говорили тоді в Збаражі про бабу. А вона все чекала, що до контори покличуть чи зразу повістку до суду принесуть. Але час минав, ніхто її не кликав.

І баба трохи повеселішала. Аж поки прийшли теличку в

неї забирати — весна настала, було вже чим годувати худобу, то весь розданий молодняк і забирали до гурту.

Залигали — й повели. А Бахурка стояла на подвір'ї, очам своїм не вірячи. Як же це так — невже вона тепер сама буде? Не вірилося. Подалася за теличкою до короварні, там проникла цілий день. Наступного ранку — теж туди. Та молодняк збили в гурт і погнали в поле. Бахурка сумно пошкрюгала додому...

Ніколи потім не могла забути за теличку. Вже й виросла, вже й одгуляла, вже й сама привела бичка, а баба все пам'ятала про неї. І почувалося їй якось затишніше на цьому світі, наче з'явився у неї родич не родич, зате хтось близький, про кого можна було думати, турбуватись, про кого можна було розказувати і Ганці Волох, і всім своїм сусідам та знайомим...

Чи любила Ганка базари? Нехай лиха хвороба їх любить! Але треба ж було ходити й на базари, а що в Збаражі не збирались навіть у недільний день — доводилось аж у Нову Греблю добиватись. Щоправда, не так уже й далеко, та все ж не в своєму селі. Й коли хочеш знайти яку одежину чи взуття — ще далі треба їхати, аж у Турбів. Але не так легко їхати, бо не завжди віз трапляється або машина, — здебільшого пішки випадає. Ото зберуться баби гурточком, вирушають ще гей-гей до світу, аби встигнути, а потім цього дня й назад повернутись. Буває, нічого не вдається купити, гудуть ноги, тіло розламується від болю, — зате ярмарок одвідали, в Турбові побували.

Виходила й Ганка чимало — і в Нову Греблю, і в Турбів. А коли треба — у Самгородок бігла посеред ночі, бо хтось казав, що там черевики дешеві завтра продаватимуть. Або в Калинівку — за немарким крамом, за який у їхній крамниці треба яйцями платити, й не завжди достойшся за ним. Або в саму Вінницю — за калосами, за шапкою, може, й дріжджі вдається нашукати або пучок лаврового листя.

Сталося з нею одного разу таке, про що сама пізніше розказувала зі сміхом, і діти її сміялись. Хліб тоді був дорогий, дістала вона десь трохи борошна, спекла кілька буханців, а два надумала продати. Мовляв, хай буде якась копійка, бо скоро зима, знадобиться. Дісталась Ганка до Калинівки, на базарі поклала один буханець під одну пахву, другий — під другу, стоїть і чекає покупців. Недовго й чекала — підскакують до неї два хлопчаки, два шмаркачі. Один поспитав, почім Ганка просить, а другий зайшов ззаду, вдарив кулака-

ми по буханцях — вони й попадали. Більше Ганка їх не бачила, бо за тими шмаркачами тільки закуріло.

Не без того, щоб Ганці й пощастило. У сорок сьомому пішла з Бахуркою продавати курей. Не встигли ще до базару дійти, як на них кібцями поналітали покупці. Одне з-поперед одного видирає, кожне свою ціну пропонує. Все більшу й більшу. Ну, дурна Ганка візьми й продай свою рябеньку за двісті карбованців. А Бахурка хитріша, буваліша, продавати не поспішала, то за свою курку вторгувала двісті двадцять, хоч її зозуляста була зовсім нікудишня — куди їй проти Ганчиної рябої!.. Пошкодували жінки, що тільки по одній узяли. А наступного дня й порадили, бо почався обмін повсюди, за червінця давали карбованця, нові гроші більшу силу мали чи не мали — от і вийшло, що курей тих задарма віддали.

Отак Ганці щастило.

Базарувальниця з неї ніяка, а що поробиш, коли мусить ту корзину носити! І добре, коли повна корзина, а то ж буває, що покласти нема чого, щоб продати, а копійчина ж потрібна — без солі не сидітимеш. То ще без гасу якось вечір прокапарієш — у печі палиш, то світитися, чи місяць у вікно заглядає. Отже, без гасу ще якось можна. А спробуй без солі деруна спекти чи куліш зварити — самій у горло не полізе, не то дітям. Звісно, сірники потрібні теж, але є в неї кресало, добуте десь Іванком, є трут; а то, буває, обгорне попелом жар — він і до ранку в печі не вичахне, потім можна роздмухати.

...Постукала Бахурка у вікно перед світом, а Ганка вже не спала. Шаснула в погріб, дістала рибу, наловлену звечора дітьми, взяла кілька пиріжків з маком, трохи часнику, якого за зиму не поїли, два десятки яєць — і гайда на базар. День ще не пробуджувався; спали по садках холоди, і сиве мево колихалося ген над шляхом. Поки пройшли півсела, ще кілька молодниць прилучилось. В гурті веселіше, дорога не такою довгою здається.

Вже поле заголубіло попереду, тонесеньким перкалем туман забілів над долиною, коли з бічної вулички вийшло двоє. Поставали посеред шляху й чекали. Ганка ще здалеку впізнала голову колгоспу Дробаху та бригадира Тюпу Максима. Впізнала — і відстала трохи від гурту, зігнулась, мов черевик у неї розв'язався. Дробаха щось сказав бригадирові, той хутенько підійшов до Ганки, взяв за руку.

— Чого тобі? — скинула на нього лихим оком. Стояв перед нею кражистий, губатий, брови широкі, наче дві стежини в білому житі.

— А того! — відповів так, наче загравав.

Жінки стояли перед Дробахою з клунками за плечима, з корзинами в руках. Дробаха розставив ноги, ніби дорога хиталась під ними, і мовчки дивився на людей. Оченята мав маленькі, схожі на пуголовків, лоб хоча й невисокий, зате бугристий, зморшкуватий, наче його зорали, а заскородити забули. Віхоть чорного жорсткого волосся стирчав з-під картуза, що мав околиш високий і твердий козирок. Отак Дробаха й стояв перед жінками — нічого не казав, а тільки дивився й дивився, наче гострим своїм поглядом хотів попро-низувати наскрізь. Тюпа, стоячи поруч, грався гарапником, усміхався криво.

— Ставте манатки на дорогу! — наказав Дробаха.

Жінки неохоче поставили. Тільки Бахурка не поспішала.

— А ви, бабо? Глухі на праве вухо?

— Та ні. На праве, слава Господу, не глуха, а тільки на ліве. І нащо мені ставити корзину? Легенька, втримаю.

Тюпа підійшов до Бахурки, відняв корзину, поставив на узбіччя. Корзина перекинулась, і висипалось на траву трохи падалішньої цибулі, зеленої, яку баба нарвала в себе біля гною, та підсмажене соняшникове насіння. Баба хотіла по-збирати, але Дробаха вдарив чоботом цибулю.

— Саботаж! — крикнув. — Буряки стоять нешаровані, не-прополені, довгоносики все співають, а ви на базар? Це са-ботаж!

Жінки стояли й слухали. Ганка думала про те, що якби догадалися були піти не прямо, а поза городами, то не вско-чили б у халепу. А хіба вгадаєш?

— Спекулянти! — знову крикнув Дробаха. — Ви мені в печінках сидите! Звертайте всі назад, беріть сапи в руки — й на буряки! Ну?!

— А я вже стара, — обізвалась Бахурка. — То, може, мені дозволите?.. В колгоспі я давно не роблю, ще з-перед війни.

Дробаха так стиснув губи, що вони обернулись на синю ниточку.

— Еге ж, не робите! Таки не робите! Зате сидите на шії в колгоспу, об'даєте його, тягнете з нього. І те вам дай, і се! Випиши торфу, випиши хмизу! Тільки знаєте, що просити та просити

— Хто не працює, той не їсть, — докинув Тюпа.

— Тут і робиш, і не робиш.. — тихо обізвалась Ганка, ні до кого не звертаючись.

Але Дробаха почув. Знову його вуста стали тоненькими, як ниточка, тільки вже не посиніли, а побіліли.

— Ви менше по базарах бігайте, — з притиском сказав. —

То заробите. А коли по базарах гарцювати — звісно, не розбагатієш. І колгосп буде бідний. І державу нашу підриває!

— Господь з вами!.. Чи я державу зачіпаю?

— Ти колгоспниця? — гостро запитав Дробаха. — Чи спекулянтка?

— Та колгоспниця ж... А на базар мушу йти, бо нема чим борщу посолити. Яка з мене спекулянтка...

— І не говори, бо ти таки спекулянтка! Ось ми тебе з колгоспу виженемо, — почуєм, що ти тоді заспіваєш!.. Баби! — сказав Дробаха рішуче, і голос його аж задзвенів од напружених м'язів. — На базар нікого не пустимо. Вертайтесь додому, беріть апи — й на буряки! Таке моє розпорядження. Хто не виконає — відповідатимуть по закону.

Узяли жінки клунки й назад повернули до села. А Ганка — вперед. Чи зло їй зайшло, чи щор. Тюпа наставив проти неї груди — спробуй пройти. Вона вліво — і він уліво, вона вправо — і він управо.

Хтозна, чим би все це скінчилось, якби не Бахурка. Таки зблагала Ганку, щоб назад вернулась, бо навіщо на себе біду накликає? А потім, коли вже вдома були, то вговорила й на буряки піти. Мовляв, усі Дробаху знають, це такий, що не простить і не забуде.

Що Дробаха нічого не прощає й не забуває, Ганка переконатись пізніше. Але на якийсь час її врятувало те, що того ж таки дня вийшла в ланку. Голова пополудні приїжджав тоді, перевіряв. Бахурка навіть випросталась, щоб побачили її. А Ганка як зігнулась, то й не розгиналась.

Жорна стояли в комірчині на стільчику. В комірчині не було й найменшої шибки, тому відкривали навстіж двері зимою і літом, щоб видніше було. Та коли дуже хурделило, то зачиняли. Бо в темряві теж мелеться непогано, тільки підсипай.

Ганка половину свого здоров'я змолотила на тих жорнах, вергаючи важку ручку. А звук їхній голодний, коли камінь по каменю гурчить, — запаморочував її. Вже потім куди не піде Ганка, стоїть кам'яна гуркотня у вухах, а вві сні теж примарюється, що крутить ручкою і крутить, а помелу — ні милинки.

А дітям біля жорен — завиграшки. Позмінно мелють у дві руки, а то вхитряються і в три. Постають навколо жорен, досхиляють голови до купи — тільки підсипай. Іван і підсипає, а Толик із Санею регочуть. Гарні в неї діти, коли так сміються. Сміх їхній Ганка може впізнати в найдальшому кутку вулиці, хай тільки зарегочуть.

Одного разу питають у неї:

— І що це за ячмінь, мамо? Наче такий, як треба, а з нього камінь кришиться. Гляньте, скільки в муці...

Й справді, в борошні крем'яного порохна повно. Аж то пази на кружалі позбивалися, самі тільки з'їдини. Взяла зубило, набивати стала. Бо треба, щоб жорна завжди справні були. Тепер які достатки? Там чи сям дістанеш жменю якого зерна, то не побіжиш із ним до млина. У млині з тієї жмені візьмуть півжмені за помел — от нічого й не зостанеться. А кинув на жорна, роздер — є на пампушку чи на підпалок, і ніяких поборів з тебе.

Гарні були в Ганки жорна, борошно з-під каменя сочилось мілке, не яка-небудь крупа. На Хацапетівці знали про ті жорна, а тому й приходили часто: одне миску жита хоче перетерти, інше — вівса. Діти іноді помагали молоти, і, звісно, не без того, щоб їм не перепав який гостинець за поміч. Хто коржика приносив, а хто — вареника. Траплялося, що й свого помелу півмисочки залишали, було з чого зліпити галушки на один раз.

А коли що-небудь добре маєш, ніколи не треба похвалитись, бо поголос — ворог лютий. Ганка це вже пізніше зрозуміла. Тоді, коли Тюпа до неї прийшов. Поникав кругом хати, наче навколо власної, позаглядав по всіх кутках, а потім уже питає:

— І чого це ваша хата розвалюється?

— Стомилась, — мовила у відповідь.

— Себто як? — скинув бровами. — Чи вона робить?

— Робити не робить, але ж спробуй, Максиме, постояти на одному місці од ранку до вечора. В тебе й ноги віднімуться. А хата ж стоїть і стоїть, її ще мій дід ставив, царство йому небесне.

— Скільки ж їй?

— Та вже більше, як бабі Бахурці.

— Кхм, — гмукнув Тюпа. — Треба було б і на нову стягуватись.

— А треба...

— Ви жалуетесь, ніби вам і справді так...

— Жалуюсь, бо мені болить. Цей осокір, — показала на дерево на причілку, — за мене нічого не скаже.

— Не так уже й злецько вам, фабрику ж маєте...

— Яку фабрику?

— А жорна. З усього села ходять до вас... Га? Ходять?

— Сама собі деру. Та ще Бахурка загляне раз у рік.

— Не знаю, раз чи два, — мовив Тюпа, — тільки дивіться,

тітко. За те, що фабрику учредили в коморі, можуть вам припаяти... Була така розмова. Люди перестали до млина ходити, все до вас та до вас.

— Лишенько ж моє! Це поговір. Не інакше як Тодос... Яка ж у мене фабрика?

— Не знаю, не знаю,— розважливо Тюпа.— І ви на мене не кричіть. Я вам по-доброму прийшов сказати, а ви насіли...

— Та вже знаю, який ти добрий!

— Всяке буває,— не звернувши уваги на її шпильку.— Вчора такий, сьогодні інший. Як коли виходить. Тільки ви свої жорна поки що сховайте... Бо це вроді фабрика, а фабрики тепер заборонено.

— Хіба тільки в мене?

— Ні, але ви податок берете. Одним словом, багатієте по-троху.

Ганка, вражена, хотіла руками сплеснути, та вони тільки опустились безсило.

— Де ж те багатство? Моє багатство — мозолів жменя. Про які податки ти балакаєш? Чи в мене совісті нема? Приходять люди здерти миску пашниці — хіба вижену, га?

— Тітко! — аж крикнув Тюпа.— Чого ви на мене з мокрим рядном накинулись? Я ж до вас по-доброму, попередити хочу. Вам би дякувати, а ви кричите. Була така розмова в конторі... Дивіться, щоб вам патенту на жорна не принесли, бо потім не скараскаєтесь.

— Чи ти, Максиме, не тю? Якого патенту?

Потелепав Тюпа аж ображений. Мовляв, добра тобі зичу, а ти ще на мене й нападаєш. Ех, і народ же тепер пішов!

А цей народ, тобто Ганка, поклікала дітей, накрила жорна мішком і наказала сховати ген-ген у бур'янах, що край городу їхнього. Чекала, що того ж таки дня навідаються до неї з обшуком, поб'ють жорна, а коли не поб'ють — патент неодмінно в руки сунуть. Хай тільки спробують! Вони їй всовуватимуть, а вона не братиме — й квит! Бо де це таке видано!

І хоч ніхто не прийшов ні того дня, ні наступного, проте Ганка розпустила на весь куток чутку, що продала свої жорна. Хотіла цією чуткою відбити відвідувачів, а також сподівалась, що ця чутка дійде й до тих вух, що треба,— до тих, що в колгоспній конторі сидять. А щоб вірили їй, сама ходити почала по чужих жорнах. Ото візьме півмисочки ячменю — і йде аж на другий куток з тією мискою, та ще всім показує. Дивіться, мовляв, мушу ходити!

— Гарні були у вас жорна,— говорили їй.— І нащо було продавати?

— Хіба хочеш? Мусиш. Тепер уже шкодую, та пізно. Бо якось і совісно бігати по чужих.

Так ніхто й не прийшов до Ганки — ні комісія, ні вповноважені. То вона поночі перетягла жорна з бур'яну назад у комору. І старалась молоти або раннього досвітку, або посеред ночі — щоб менше чуло та знало. Бо наче її такі жорна, не крадені, але виходить водночас — немає в неї жорен, сама про це всім розказала.

Справді, треба вже було якось стягуватись на нове житло, бо хаті Ганчиній таки було більше, ніж Бахурці. Куди тій бабі проти хати. Геть зовсім молоденькою виглядає баба. А хата вже й не знає, на який бік їй легше та зручніше падати. Одна стіна зовсім осіла, немов у землі стала тонути, але не потонула ще до кінця, друга хилиться й хилиться, то всякими стовпцями та підпорками її попідпирали, щоб не тікала.

Ну, гаразд, цієї осені вона не побіжить, наступної не побіжить, а потім?.. Ніхто не скаже, що буде потім.

Зі стріхою легше. Скільки дістанеш околотів — стільки й заміниш зогнилих сніпків. Цього року там залатаєш, потім — сям, от і виходить, як з отим кобеняком: зовсім уже зношений, латка на латці сидить, а не дірявий, саме латками й гріє. І з долівкою теж не важче. Бо коли повитоптуються ями чи помастити треба — пішла у глиняники, принесла у мішечку, позакладала витопти, змастила. Й нікого ні за що просити не треба, і півлітри на стіл не ставиш.

Думати про нову хату Ганка давно думала, але ж якби вона од самого думання виросла! Ходила й до Дробахи, щоб допоміг чим-небудь хоч.

— Виписати дерева на хату? Й привезти? — Голова за-
клав ногу на ногу, хромові чоботи його не так рипнули, як зверескнули, і втупився в Ганку. — А в тебе совість є, жінко?

— Яка совість? — здивувалась Ганка.

— Отож-то і є, що яка! Не болять у тебе мізки ні за що!

— А чого це вони не болять?

— Коли болять — значить, не за те, що треба. Нам сл'д корівники ремонтувати, стайню нову ставити, кошара нікудишня... Все. Йди!

Спокійна Ганка жінка, навіть плохенька, але часом і її заїдає зло.

— Але ж людям даєте. Лаврущенки поставились? Поставились. Хіба їм нічого не дали з колгоспу? Дали!

— Даємо тим, хто вартий. У Лаврущенків велика сім'я — і всі роблять.

— А в мене маленька?

— У Лаврущенків батько не вернувся з фронту.

— А наш вернувся, так?

Дробаха почорнів на лиці, дрібні очі його зменшилися, стали схожі на дві цівочки.

— Ти мені допиту не зчиняй!

— Ні, ви скажіть: а наш вернувся, га? — наполягала Ганка, і в її голосі чулися сльози. — Ви скажіть!

— Ти, жінко, один день у ланці, а два — у своєму городі порпаєшся.

— А наш вернувся, га?

Дробаха встав з-за столу, зіціпив зуби так, що жовна повиступали, а потім сказав з притиском:

— Спекулянткам не даємо. Тим, хто обманює державу, не помагаємо.

— То мені просто неба жити, чи як?

— А це вже не моє діло!

Того ж таки вечора трапилось таке. Прибіг заплаканий Толик і сказав, що об'їждчик зайняв їхніх гусей, які заскочили в горох, і зачинив у колгоспному курнику за ставом. Ганка від цієї новини мало не згоріла — бо хіба ж вона для того тримає кількоро отих гусей, щоб їх займали, хіба для того вона посилає Толика, щоб він гарцював з дітлахами? Толик, відчуваючи свою провину, тільки схлипував.

Що було робити матері? Спідницю в руку — й гайда. Біля курника якраз і зустріла об'їждчика, дядька Македона.

— Де мої гуси?

— Ой, де твої гуси! — м'яким та ніжним, майже жіночим голосом відповів Македон. — Знялись і полетіли!

— Випускайте моїх гусей, — мовила Ганка, якій було не до жартів.

— А гуси вже не твої, — ласкаво пояснив Македон.

— Чиї ж вони? Чи не твої?

— Колгоспні. Пасуться в артільному горосі — отже, артільні. А хочеш собі вернути — плати за потраву. Трояк за кожес дзьоб. Скільки маєш дзьобів? Дванадцятєро? Викладай тридцять шість карбованців.

— Де в мене ті гроші? Дядьку Македоне, не доводь мене до сказу. Дитина одвернулась — вони й ускочили. Хіба додивишся?

— Дробаха сказав, що без штрафу не можна.

— Хай Дробаха оштрафує свою льоху, що моркву зрила. Не оштрафував?!

— Не моє діло, — промимрив Македон.

Сіла Ганка під курником, обхопила голову. Вже добре посушеніло. Македон крутився поблизу, а потім:

— Звісно, для тебе це гроші великі. Але ж голова сказав... Я оце піду, а ти посидь ще трохи, а потім сама й випусти гусей. Скажеш, що я не знав, що ти сама все...

— Так би й давно, Македоне...

— Чи я кому ворог? З мене спитають. Коли що — сама відповідатимеш.

— Та вже відповім, хай тільки спитають.

Пригнала гусей на обійстя вже ген-ген поночі. Всі діти сиділи на порозі, чекали її. Толик радісно засміявся, і в голосі його забриніли невидпані сльози.

— Завтра всі гуртом пастимете. За став до гороху не жєніть, біля хати тримайте. Чув, Іване?

Тільки повечеряли, тільки діти повкладались і позасипали, — попід хатою наче хтось прогупотів. Зовсім тихо прогула земля, але Ганка почула. Хто б це міг бути о цій порі? Звелась на лікті, прислухаючись. О, по шибці дряпнуло, отже, проситься хтось. Вдягнулася хутенько — і в сїни.

— Хто там?

— Одчини, Ганко, щось пильне до тебе маю.

— А хто?

— Ну, хїба ж не впізнала? Це я, Македон.

Й справді, Македон, як це вона зразу не догадалась по голосу? Невже прийшов гусей назад забирати? Але ж сам наказував, щоб випустила, коли він одїйде.

— Яка хороба привела тебе, Македона? — поспитала, одчиняючи двері.

— Та не хороба, Ганко, не хороба... Може, пустиш до хати, там і поговорили б.

— Діти сплять, кажи тут.

— Можна й тут... Годилося б чвертку за таке діло, га?

Полегшало Ганці. Годилося б, а чому ж ні. Треба було самій покликати, але Македон не без розуму, догадався. У сїнях і вгостила його — завжди в неї напихваті стояла пляшчина для отаких оказій. І старого сала врізала нз палець, і шкоринку дала — можна їсти, а можна й занюхувати.

— Об'їждчиком служити — діло сложенє, — сказав Македон. — Може, ти мені ще трохи наллєш? — І, перехиливши, далі вів: — Тут нікому не догодиш, не те що самому собі.

— Та собі вже якось догоджаєш, — кинула Ганка.

— А хто собі ворог? Таких тепер не іміється... Ти, Ганко, теж випий. Вона, клята, помагає.

— Хай їй добра не буде, щоб я її пила. Гірка дуже.

— А ти спробуй. Спершу гірка, а потім — солодка.

— Ну хіба що краплинку.

Македон у темряві хрумкотів цибулиною. Ганці здалось, що він усміхається, — і їй на душі трохи розвиднілось, по-тепліло. А може, через те, що послухалась Македона, закропилась?

— Моє діло яке? — відчуваючи, що розв'язується язик, все швидше й швидше, аж захлинаючись, говорив Македон. — Моє діло мати голову на в'язах. От не без того, щоб із поля не крали. Але я не кожному скажу. Один бере — мушу відвернутись, наче й не бачу. А другий — другому я вже не спущу.

— Чого ж це?

— Така жизнь, Ганко. Чую, у пляшці ще зосталось трохи... Спасибі. Ну й гірка ж! Мабуть, з меляси? А, з буряків! Давно вже не доводилось, щоб гірка така... А ти все одна й одна. Ще ж і не стара, либонь...

— Куди вже я судна...

— Е-е, Ганко, не кажи. Хіба я не бачу.

— Що ж ти бачиш, Македоне?

— А бачу. Ось налий, то скажу... Мабуть, немає в цій пляшці дна... Бачу, що не така вже ти стара.

— Ха-ха! — стримувала несподіваний регіт.

— Думаєш, коли молоденька, то вже й добра? Де там! Усяких перепробував, знаю. У зелененької понятія ніякого, а без понятія не можна.

— А чому?

— Бо така жизнь, Ганко.

— Чого ж вона така?

— Хіба я знаю? Люди зробили...

— А ми ж хто?

— Хіба я знаю?.. Слухай, що скажу...

— Та йди вже, бо хтось побачить або почує. Ген Тодос і Мартоха тільки й ждуть, як би мені насолити... Ой! І чого ти рукам волю даєш? Ха-ха! Перестань, Македоне...

У цей час рипнули сінешні двері, й тоненький Санін голосок поспитав:

— Мамо, хто вас душить?

— Таке придумаєш, — мовила Ганка, заступаючи Македона. — Ніхто нікого не душить, Господь з тобою.

— А чого ви в сінях?

— Душно мені стало, то вийшла просвіжитись. Йди спати, я зараз повернусь.

— А з ким то ви балакали?

— А з ким же я балакаю? Бурмочу сама до себе, та й годі.

— А хто то сопе?

— Ніхто не сопе. Мабуть, гуска в хліві зітхнула.

Саня причинила двері й потупцяла до ліжка. Македон вислизнув із сіней, пройшов навзгінці попід вікнами і розтанув у темряві. Ганка ще трохи постояла на порозі, задивилась на зірки, до нічного села прислухалась. Гірко стало їй і жаль чогось, а чого — сама не відала.

Вкладаючись спати, бурчала на Саню:

— І чого то блукати посеред ночі та матір свою вистежувати, га? Уже не можна матері вийти надвір та подихати? І що це за діти в мене, ума не докладаю...

Але хлопці й Саня спали, нічого не чули.

Ганка відати нічого не відала про те дерево, але ж прибігла Бахурка, — вже хтозна-як і пізно було, — прибігла й пошепки заторохтіла:

— Щастя в руки тобі само пливе. Там біля мене машина стоїть, двоє якихось лобурів хочуть дерево продати. Стовпи такі, що любо глянути, й просять дешево. Тобі знадобилося б якраз.

— За що ж я куплю? В панчохах у мені нічого неховано...

— Якусь копійку натрусю, а трохи я позичу.

— Але ж нема нічого, бабо!

— По сусідах кинешся.

— Багато мені Гомози вділять, еге ж!

— Не Гомози, то інші. Не всі однакові.

А й справді, коли зважитись? За звагу голову не рубають, а коли поталанить? Побігла Ганка. Не обмановала Бахурка — ніби спинились на хвилину, поп'ють води і далі рушать. Підійшла Ганка до кузова, помацала дерево — гарні ж які стовпи, ого, але ж задурно ніхто не віддасть. Хотіла додому вертати, бо надії ніякої не мала, та Бахурка майже силоміць підтягла її до кабінки.

— Де ви, бабо, тиняєтесь! — накинувся на неї шофер. — Нам уже їхати пора, — й зігнувся там, у кабінці, наче зараз ось натисне — й поїдуть...

— Поки найшла покупця...

— То береш, тітко, чи не береш? — запитав у Ганки, обриваючи бабу. — Ми вже й так забарились.

— Якби в ціні зійтись, — несміливо кинула Ганка.

— Зійдемося! — твердо сказав шофер і назвав ціну. Ціна й справді була невисока, чому б і не зійтись?

— Хай і так,— зраділа Ганка.— Тільки ж мушу позичити дещо... -

— Гайда по позичках, а баба покаже, куди везти.

Легко сказати — по позичках. Спробуй походити глупої ночі, коли всі сплять. Тут і вдень нічого не допросишся. Стала Ганка посеред вулиці — до кого йти? Може, до Лаврущенків? Самі ж недавно поставилися, тягнулись із останніх сил. Йти до них — проти совісті грішити... Може, до Македона?.. Й одігнала відразу цю думку: ще не хватало, щоб до Македона побігла посеред ночі. Він до неї, а вона до нього. Оце було б гарно!.. А коли до Гомозів? У Тодоса гроші є, та й у Мартохи... Якби за межу були не погиркались, то, може, й звернулася б, а після того, як межу хотіли їй перенести,— нізащо!

Згадала, що Клара Стефанишина приїхала вчора з міста. Повнісіньку сітку бубликів привезла і в загорнутих пакунках щось. У Клари може бути, може й не бути, бо що заробить, то витрачає, але ж «за спрос не б'ють у нос». Якщо сама не дасть — порадити зможе.

На стук у шибку Клара вийшла зразу, наче й не спала.

— Це ти, Ганко? Що сталося?

— Позич грошей. Врятуй. Треба стільки-то й стільки-то.

Клара, не розпитуючи, одразу й винесла. Ганка так і остовпіла від радості. Тримала пропахлі помадою і чимось солодко-млосним гроші, а на очах тремтіли сльози...

Вскочила на своє подвір'я, а дерево вже на землі лежить — шофер з напарником хутко вправились. Забрали в неї плату (обійшлося без Бахурчиного), а від угощення відмовились. Відмовились то відмовились, мабуть, таки правду сказали, що поспішають. Гуркнула машина — й не стало.

— Хоч треба було спитати, що за люди,— мовила Ганка.

— Уже можна не питати, бо дерево в нас,— заперечила Бахурка.— Видно, що гарні люди.

До світання Ганка заснути не могла — не йшов сон до голови. А тільки засіріло, тинялася по обійстю. Й потреби начебто ніякої нема, але ж тягне й тягне бути біля тих стовпів, дивитись на них. Звернула увагу на понаписувані смолою номери — видно, неабиякі стовпи, кожен був на обліку.

Ще сонце не зійшло, а до Ганки вже сусіди почали заглядати. Бо на Хацапетівці нічого так не зробиться, щоб не знали. Розпитували, в кого купила, скільки дала. Прицмокували язиками й хвалили. Хата з таких стовпів мала стояти вічно. Стовпи дзвеніли, коли по них били чим-небудь,— ма-

ла й хата густі, як дзвін. Ганка ніколи, здається, ще не почувалася такою щасливою. Сміялись наче й не тре було, але сміх сам так і перся з грудей.

— Поки звезду,— розказувала,— то в старій житиму. А з старої теж користь якась буде — і дилюки, і лати, не доведеться шукати на стороні.

— Де нову ставитимете? — питали.

— А впритул до старої. Так, щоб можна було зразу й перейти.

Тодос і Мартоха теж дивились на її надбання. Ганка — само так вийшло — усміхнулась їм, але обличчя Гомозів не розгодилились. Постояли обое, пожували вустами і неквапливо щезли.

Ті номери, намальовані смолою, таки не давали їй спокою. Взяла сапу й почала зішкрябувати. Ліпше, коли ніяких знаків не буде. Бо ще невідомо, хто їх і полишив... Хату вона зведе на дві кімнати — в одній піч буде, обідатимуть, спатимуть, а в другій — світлиця, лише для гостей, а самі тільки в свято заглядатимуть. Вікна зробить широкі, щоб сонця більше вкочувалось, бо нащо їй здалися вузькі, підсліпуваті блимаки? Годилося б, звісно, не сніпками вкривати, але ж... але ж на черепицю вона не спроможеться. А про бляху думати — марно голову трудити.

Ганка здирала номери, а тим часом крадькома озирала подвір'я. Тин уже зовсім спаршивів — і старий, і негодою тіпаний, і скільки звідти лози висмикано, коли треба було чимось палити, а палити не мала чим. Це б до нової хати і загорожу нову, от якби з дощок! Без загорожі не можна: то чужа худобина вскочить, то те, то се, а найбільше стороннього ока слід остерігатись, бо хіба мало недобрих та лихих, що заглядатимуться на її господу?

Пішла в ланку. Ген-ген сонце підбилось, коли стала підгортати картоплю. Посідали жінки полуднати та й питають, у кого дістала дерево, по скільки платила. Розказує Ганка, а самій радісно, що вже всеньке село знає. Хотіла б критись, як інші криються, але нема в неї дару до цього.

— Покличу майстрів,— розказувала Ганка,— вони мені дерево оброблять, а потім вже толока: посходяться, хто захоче, допоможуть. І не відкладатиму на той рік, бо відкладати — нічого не мати.

— Нема ліпших плотників, як у Новій Греблі.

— В Турбові, либонь, ще ліпші, але я своїх проситиму. Свої — вони вдома, їх легше обійти й домовитись легше.

— Гордія ж Пилявця гріх не покликати.

— Без Гордія вода не освятиться,— погоджувалась Ганка.

— І Макар Шинкаренко...

— А другим майстром у мене буде Макар.

Наступного дня вона вже побувала і в Гордія, і в Макара. Обоє погодились прийти, обоє радили, чого б варто ще дістати, щоб потім ніякої затримки не було, ото посходяться всі люди, потрудяться — й готово все. Радили вже зараз підвезти глини, щоб напхвати була. Так само — цвяхи, клямки, скло. Й віконні рами годилося б наперед зладнати. Нехай не думає Ганка, що все само знайдеться, само на обійстя прибіжить. Та й про горілку для толоки слід попиклуватись, бо люди наші не тільки працювати люблять, а й випити.

— Навідайся в кузню до Панаса, він допоможе.

— До Панаса не піду,— відрізала Ганка, згадавши, як ото домагалася в Балка, щоб коваля до неї жити послали.

— То до Македона. Він усього може постаратись.

Так про Македона закинули чи прочули щось?

А вже ввечері підкотила до Ганчиного двору купа куряви, а коли курява вляглась, то побачила вона газика з нарощеними бортами. Якось їй одразу той газик не сподобася; чогось навіть подумалося їй, що це приїхали оті двоє, що стовпи їй продавали.

Й правда, з кабіни вийшло двоє, розглянулись не дуже впевнено по боках, не дуже впевнено й хвіртку одчинили. Ганка хутенько замкнула двері зсередини — побачать, що нікого дома немає, то й подадуться назад.

Приїжджі вступили на подвір'я — і до стовпів одразу. Оглянули їх, усміхнулися один одному, а потім уже до дверей. «Стукайте, стукайте, — думала Ганка, — а дзуськи я вам одчиню. Ви мене димом не викурите, водою не вилєте». Але недовго й стукали — скоро загурчало попід вікнами: газик в'їжджав на подвір'я. Тут Ганка вже не могла спокійно терпіти. Розлючена, вискочила, стала перед машиною, ніби грудьми хоче назад її попхнути.

— Ану геть! Чого це ви по чужих дворах роз'їжджаєте?

Кричить, а в самої все похололо всередині. Підійшов до неї один — у синьому галіфе та в зеленому кітелі. Став говорити, а кінчик довгого носа аж до верхньої губи дістає.

— Ми,— говорить,— своє хочемо забрати.

— Як своє? Тут нічого вашого нема,— каже йому Ганка, а сама налягає й налягає грудьми на машину.

— Стовпи наші,— говорить той, а його закондзюбина така вже гідка, така вже бридка, що плюнути охота.

— Стовпи мої,— каже Ганка.— З них я хату ставитиму, а ви своє шукайте там, де загубили.

— Ми не губили,— говорить він їй.— У нас вкрали.

— Я у вас не крала! Ще злодійкою мене обзивають!

— Ми не обзиваємо. В нас украли. Ми привезли стовпи, щоб електрику проводити, а в нас украли.

— Як же це я могла вкрати у вас?! Хіба я знаю, звідки ви? На горбі я своєму приперла, еге ж?

— Ми не кажемо, що вкрали ви. Вкрали інші, а вам спродали.

— Шукайте інших! Шукайте злодіїв!

— Ми шукаємо стовпи, а злодіїв нехай міліція ловить.

— Забирайте свої стовпи в того, хто вкрав у вас. А я не крала!

Гомози вже поставали під своєю хатою, прислухаються. Ганка й не дивиться на них, але душею своєю чує, як вони обоє радіють. А хай би вас Господь покарав за вашу радість! І чого ці стовпи до неї, до Ганки, припливли, а не до Тодоса? Отоді вже б вона посміялася ще не так!

Надійшла Бахурка — й одразу до них:

— Ви ще гляньте, чи то ваші стовпи. Може, й не ваші...

Той, що в галіфе, послухався. Для годиться, видно, послухався. Став оглядати, нагинався, мало своєю закондзюбиною не цілував їх. А потім:

— Наші стовпи, навіть з номерами. То ви,— до Ганки вже,— номери повирубували, щоб сліди замести.

— Ловить злодіїв,— Ганка йому на те, а в душі геть зовсім уже обірвалося щось і заболіло так, що хоч губи кусай,— а тільки я вас уперше бачу й нічого у вас не крала.

— Бо таки не крала,— підспівує Бахурка.

Мабуть, зрозуміли вони, що силою не доможуться тут нічого,— поїхали. Гомози ще трохи постояли й позслизали. Ганка зачинила ворота, а потім, знайшовши дрючок, міцно стиснула його обома руками.

— Он які вони,— мовила Бахурка.— Дерево не вкрали, за дерево заплачено, а вони поприлітали забирати.

Ганка одвернулась — важко їй зараз було говорити. Бахурка далі вела:

— Такі гострі та дійшли. В самих слід було запитати, що за люди, чи не злодії часом! Ба хіба мало тепер таких, що шастають та видивляються, де що погано лежить.

Ганка мовчала. А Бахурка, немов знімаючи із себе якусь вину, не вгавала:

— Добре, що завернули й поїхали, бо перепало б їм тут.

І Ганка не стрималась — гнів сколихнув нею.

— Перепало б їм, еге ж! — перекривила Бахурка. — А хто прибіг посеред ночі, розбудив, хто сказав про ту машину? Га?

— Якби ж знаття... — тихенько пробубоніла Бахурка.

— Якби знаття! — знову перекривила Ганка. — Скільки проволочились на світі, не могли дати ладу своєму життю... Якби знаття!.. Підбили мене, піддурили. Хіба не казали, що само мені в руки щастя пливе? От й припливло.

— Якби знаття...

— Шкода, що грошей у вас не позичила, а то б ви тільки їх бачили!

Тут уже Бахурка розгнівалась:

— То ти хотіла мені гроші не віддати?!

Спідницю в руки — й гайда. Дуже образилась Бахурка. Бо як не кажить, з доброго серця воліла допомогти Ганці, вона ж — нате! — каже, грошей не віддала б. А хіба в Бахурки вони позакопувані, то можна не віддавати? Добре, що не позичила, а то тільки й бачила б!

Через якусь годину знову підкотив газик — тепер уже з Семеном Балком. Крапелька надії, що світилась у Ганчиній душі, розтанула. Бо Семен — це влада, — з ним довго не побалакаєш. Він хазяйновито ступив на подвір'я і, навіть ще тих стовпів не побачивши, спитав похмуро:

— Що, жінко, крадене перекупуєш?

— Хай злодіїв ловлять, хай у них забирають...

— Ми, жінко, заберемо в того, в кого слід. У тебе заберемо.

— Нехай мені заплатять.

Отой із закондзюбиною обізвався:

— У нас вкрали, та ми ще й платитимем?

Шофер голосно зареготав — у нього були дрібненькі довгі зуби, схожі на попереламувані навіп сірники.

— Впиратись не треба, — сказав Семен. — Правда на їхньому боці.

— А на моєму? — видушила Ганка.

— Було б з крадіями не зв'язуватись.

Знову обізвався отой, із закондзюбиною:

— Ви, жінко, не переживайте за свої гроші. Ті мудреці у нас на приміті, попадуться не сьогодні, то завтра.

І вони, бачачи, що Ганка вже не чинитиме опору, удвох із шофером заходились вантажити стовпи. Тут якраз знову повижидали надвір Тодос і Мартоха, поставили під хатю. Вловила Ганка у виразах їхніх облич радість, зловтіху. Хотіла отим дрючком, що в руках тримала, шмальнути, але стрималась. Хай наїдаються чужої біди, хай.

— Ти, Ганко, не журись,— тим часом заспокоював її Балко, здобрілий та злагіднілий од того, що все скінчилося мирно, без крику.— Ми тебе до відповідальності притягати не будемо.

Вона одвернулась, щоб не бачити, як стовпи поволеньки влягаються у машині.

— Звісно,— вів далі Балко,— той, хто скуповує крадене, цим самим допомагає злодіям, порушникам законності, але ти не знала...

— Я ж... у борг купила,— через силу видушила Ганка.

— Т-так... Ото поспішила — і маєш. Як би це допомогти тобі? О, слухай, жінко! Є місце сторожа біля сільмагу. На роботу треба приходити не вдень, а вночі. І рук не намориш, а підрібок матимеш, якось поволеньки й стягнешся на хату. Вдень — на полі, а вночі — біля сільмагу. То як, підеш? Ти жінка при силі...

— Якби ж це я чоловіком була.

— Чоловікові, звичайно, легше, але й ти... І що в тому сільмазі стерегти? Нічого. Самі тільки цукерки та одеколон. Згоджуйся.

— Якби в мене два горби було або четверо рук і четверо ніг...

— Робота ж яка! На одній трудодні заробляєш — удень, а на другій — спиш собі цілу ніч, а за це гроші пливуть! Тобі добра зичу, а ти не тямиш. А згодом і тобі поможемо — з хатою. Тільки ж спершу треба тим, у кого нема нічого. А в тебе ж є пристановисько. Хоч і не багацьке, зате є. Твердо тобі обіцяю, чуеш, Ганко?.. І зараз поможу, щоб надовго не відкладати. Там у нашій крамниці місце сторожа є, то чи не піти б тобі? Я слово замовлю. Йди, підробиш яку копійку...

Тодос і Мартоха позникали тільки тоді, коли газик, осідаючи на шини, рушив.

Крамниця, або, як кажуть і казали у Збаражі, сільмаг,— біля школи. Це приземиста глиняна хатина, в якій колись жив не такий уже заможний, а й не бідний чоловік Герасим Джус. Під ту кампанію, коли всіх розкуркулювали, розкуркулили й Джуса.

У Джусовій хаті спочатку була хата-читальня — збирали неграмотних збаражчан і читали їм учительки з газет і з брошурок. Перед війською хату-читальню обернули на сільмаг; у війну сільмаг стояв порожній, з вибитими вікнами, без дверей; після війни якийсь час тут тримали курей, а потім, понабивавши залізні ґрати, знову «учредили», як говорив Се-

мен Балко, сільмаг. За ці роки Джусова хата, збудована міцно і надійно, залишилась майже така, як і була, але, тому що її не мастили, стояла обдерта й похмура, і щось вовчкувате було в її вигляді.

За продавця у сільмазі був дід Глемездик. Може, й дідом він не був, а через те, що не любив стригтись, що ходив завжди зарослий, патлатий, прозвали його дідом Глемездиком (таке мав прізвище), а Данилом, по імені, ніхто не кликав. Сільмаг здебільшого стояв на замку, а коли комусь потреба якась була, біг до Глемездика. Продавець порпався коло бджіл або в садку — великим знавцем був цього діла — й неохоче відривався навіть до розмови.

— Діду, — казали, — чи не продали б нам трохи мила?

— Якого мила? — насуплював брови Глемездик.

— Та хазяйського, якого ж іще.

— Хазяйського нема, а туалетне.

— Нащо мені туалетне! Хіба ним випереш? Тільки смердить, а толку ніякого.

— Ти мені державне мило не гань, — буркотів Глемездик.

— Я не ганю, тільки мені хазяйського треба.

— Нема.

— А я бачила, як Тодоська несла.

— То вчора було, для неї ще вистачило.

— А сьогодні бачила, як Танаська несла аж три бруски.

— І для Танаськи вистачило, це зранку було.

— А мені?.. Я ж вам город сапала, хіба забули?

— Сапала, кажеш?

— Прийду підгортати, сама прийду.

— Що ж, навідайся під вечір, може, там завалявся ще один брусок.

— Та мені хоч би зо три!

— Візьмеш туалетного.

— Та нащо мені туалетне!

І починалося все спочатку, аж поки Глемездик говорив:

— Ну, добре, навідайся увечері, може, там два бруски завалялись.

— Але ж мені зо три!

І знову точилась балачка, аж поки дід Глемездик, змиловившись і виглядом усім своїм показуючи, що він таки змиловився, обіцяв дати три бруски.

У сільмазі й справді не завжди було мило чи щось інше. А коли завозили оте інше, то або за яйця курячі його відпущали, або ж пайовикам.

З Ганки спершу сміялись, коли прочули, що вона буде за

сторожа. А Соньки Твердоступихи приймак, який мітив на це місце, отаке торочив:

— А може, вона давно вже не жінчина, га? Давно вже нікого не має, то, може, стала курієм, га?

Коли ті просторікування передали Ганці, сказала:

— Хай тільки попадеться, лівою цицькою задушу.

Коли вперше Ганка прийшла до Глемездика — мовляв, так і так, за сторожа буду, продавець навіть подивитись на неї не захотів, а тільки сплюнув і ногою розтер. Покрутилась Ганка по крамниці, вже йти хотіла, коли Глемездик таки обізвався:

— Без ружжа на роботу не прийму!

— А нащо воно мені?

— Без ружжа сторож не сторож.

Подумала Ганка — а й справді, який це сторож без ружжа? Он до корівників приставлено Степана Роїка, сліпого на одне око, а в нього такий дробовик, що як стрільне — у вухах позакладає. Скручено той дробовик мотузочками, дротом, щось у ньому тарабанить, подзвонює, дерев'яшку розкололо... Але хіба важливо, який він? Важливо насамперед, як носиш. А носить Степан Роїк так, щоб усі бачили: не просто собі чоловік по вулиці йде, а з дробовиком.

Ні вогнепальної, ні холодної зброї в Ганчиній хаті ніколи і в заводі не було, бо не вміли — чи не хотіли — в їхньому роду полювати. Але тут таке діло, що треба. Згадала, що в Гордія Пилявця бачила колись у хаті. Людина він майстрова, столярює, бондарює, нащо йому та пукавка. Якщо добре попросити, може, й віддасть.

— Не мала баба клопоту, — здивувався Гордій, вислухавши просьбу. — А що ж ти робитимеш, коли я тобі дам рушницю?

— Злодіїв лякатииму.

— А вона в мене вже год сто не стріляє.

— Хоч двісті, — мовила Ганка. — Мені й не треба, щоб стріляла. Мені аби сама видимість була.

— А коли справжні злодії полізуть, то хіба ти їх налякаєш видимістю?

— Якщо полізуть, то я з ними без рушниці справлюсь.

— Мені не жалко, — сказав Гордій. — Тільки ти не догадайся стрільнути з неї, бо кому-кому, а тобі перепаде.

Так Ганка роздобула рушницю. Вона теж була скручена дротом та позв'язувана мотузком, як і Степанів дробовик. Тепер із рушницею Ганка могла вважати себе справжнісіньким сторожем. І, скажем одверто, коли вперше йшла з

нею по селу, наче аж менше стала відчувати себе жінкою, більше — чоловіком.

Отже, вдень Ганка добувалася в ланку, орудувала сапою чи заступом, а коли треба — то й серпом; увечері, наморена, ніг під собою не чуючи, поверталася додому, готувала вечерю для дітей і, з'ївши що-небудь, а то й не з'ївши, бо не завжди кусок і в горло ліз, ішла до сільмагу. Сідала на порозі або на приступцях ганку — куняла. Спати вона собі не дозволяла, бо все ж таки на роботі була, стерегла товари в сільмазі. Затискувала між коліними рушницю, охоплювала її руками і дрімала. Спочатку верзлися їй різні страшні сні — що все покрали, а саму скрутили, забили ганчіркою рота, — тоді Ганка схоплювалася, лупала очима в темряву, обходила навколо крамниці, обмацуючи ґрати й двері, приглядалася, чи підкопу немає. А невдовзі звикла і, куняючи, чула всі навколишні звуки: десь підвода прогуркотіла, хтось крикнув біля клубу, а в березі хлопці пісню затягли — зразу обірвали, зареготавши.

Траплялось, що Ганка звечора посилала до сільмагу своїх хлопців. Вони там крутились, бувало, до півночі, поки вона їх не змінювала. Але хлопців посилати часто побоювалася: по-перше, що діти, а по-друге, ходили вони без ружжа, а тому й сторожі з них були ніякі. А по-третє, боялася втратити роботу. А коли просили в неї дробовик, Ганка давати не одважувалася: хоч він і поламаний, хоч і не стріляє, а все ж страшно!

Того року Ганку якось більше стали в селі помічати. І не тільки помічати, а й ставитись до неї шанобливіше. А чого? До крамниці приставлена, а крамниця хоч і пустує, та іноді щось туди завозять-таки. Скажімо, ситець, рубчик, перкаль. Не без того, щоб і тепленької баї привезли чи хусток дешевих. Звісно, дістається все це тим, хто першим захопить або хто в добрих стосунках із Глемездиком: він або приховає для них, або попередить, коли навідатись. Ну, тепер, як стала Ганка в сільмазі своєю людиною, від неї теж багато залежить. От зустріне вона на вулиці й скаже між іншим, що завтра зранку мають привезти немарку й недорого матерію, треба раніше прийти, чергу зайняти, бо розхапають, — хіба ж не будете їй удачні на доброму слові? А іноді в неї можна попросити, щоб купила те, що Глемездик не кожному й продає, — і вона таки дістає, бо в крамниці вона своя, бо не стане з нею Глемездик сваритись.

Не трудне було в Ганки сторожування, не нарікала. Ото тільки одне — що день і ніч на ногах, що вийде із світлом

сонця на поле, поробить трохи, а очі самі злипаються. Бувало, робить що-небудь — і спить. Довго звикала до цього, аж поки обзвичаїлась. Бо сто сімдесят карбованців, які мала од сільмагу, це все-таки гроші. Борг Кларі Стефанишиній уже повернула, мала надію скласти якийсь там гріш і на хату.

Траплялось і смішне.

У їхньому краї ніяке взуття довго не трималось — восени чорнозем так розкисав, ставав таким в'язким, що не тільки чоботи в ньому горіли, а й коні підкови губили, вози ж, бувало, виїжджали з колгоспного двору на чотирьох колесах, щоб повернутись на трьох, якщо взагалі і повертались. Навчилися у Збаражі виготовляти та клеїти чуні з автомобільних камер, бо фабричні калоші не завжди дістанеш, а коли вже хтось і носив — підв'язував, щоб не загубити; проте не завжди вони помагали — часто набирали болота, одклеювались підошви, рвалися. До гною вийти чи з кіньми — найліпше було б у гумових чоботах, але спробуй знайти їх.

Якось прочула Ганка, що завтра мають завезти у крамницю кілька пар дешевих гумових чобіт. Ну, сказала про це Гордієві Пилявцю та Соньці Твердоступісі: робила жінка дояркою, обносила вже так, що далі нема куди. Більше нікому й не казала. А Гордій і Сонька, видно, ще комусь по секрету шепнули, а ті — ще комусь... Удосвіта, коли Ганка сторожувала, стали сходитись до сільмагу люди. Обдивлялися замкнені двері, зазирали у вікна, чергу займали. Ганка спершу й не втімила, по що то вони збираються. Навіть подумала: що б то таке має ниньки Глемездик привезти з району, що вже зарання стільки понаходило? Аж тоді, коли поприходили Гордій та Сонька і зайняли чергу ген-ген у хвості, здогадалася, що це по гумові чоботи стільки.

Того дня випало постояти чимало, бо Глемездика все не було й не було з району. Хтось пустив чутку, що гумові чоботи привезли крадькома і розпродали тільки своїм. Народ захвилювався. Послали до Ганки розвідати, чи то правда. А Ганчина відповідь викликала велике сум'яття: сторожика за явила, що нічого не знає.

Глемездик приїхав перед обідом. Побачивши чергу, запитав, по що стоять. На нього одразу наслі:

— Признавайся, де дів чоботи?

— Нічого мені не дали, — виправдувався Глемездик. — Сказали, що по рибгоспах відправили. А в Збаражі рибгоспу нема, то й не дали.

Йому не вірили. Хтось бовкнув, що Дусю Лаврущенко бачили ниньки в нових гумових чоботах.

— Та все це неправда! — важко зітхав і божився Глемездик. — Не було в Дусі ніякої гуми й нема. І чого тільки ви тут позбирались? Хто вам сказав?

Сказали, що чули від Ганки.

— То в неї й требуйте, — порадив Глемездик.

У цей час мимо сільмагу проїжджав Дробаха. Притишив бричку, спитав суворо, чому у робочий час біля замкнутої «торгової точки» товчється народ. Погода стояла мокра, хмари висіли над хатами, як рядюжки, і Дробаха був озутий... у новенькі гумові чоботи. Люди дивились йому на ноги. Спантеличений Дробаха теж подивився на свої ноги.

— Та, бачте, — взявся пояснювати йому Глемездик, — хтось пустив поголос, що мають привезти гумові чоботи. От вони й чекають.

Добраха наказав розійтись. Ніхто не зрушив з місця.

— Це ворожа пропаганда! — став гніватись Дробаха. — Ми покараємо!.. Тебе, Даниле, знімемо з роботи й судитимем!

— Це ж не я, це Ганка брехні розпускає, — виправдувався Глемездик.

— Не брехні, а правду, — кинули з натовпу, і всі дивились на Дробашині ноги. — Між собою поділили, а людям нічого.

Добре, що Дробаха зрозумів, що та до чого, засміявся і пояснив, де взяв чоботи. Дехто повірив, дехто ні, а проте розійшлись. Тільки Глемездик довго сердився на Ганку, говорив усім, що на Ганку покластись не можна, ну який з баби сторож, та ще з такою люшнюю, з якої й не вистре-лиш!

А погоріла Ганка з іншої причини. Спритник на її місці викрутився б, чи що, та вона, видно, не захотіла... В сільмазі не все зразу й розкуповували. Бувало, лежить який-небудь непотріб місяць, два, півроку лежить, ніхто його не бере і не думає брати. Навіть за ціну не питає, а це вже зовсім кепсько. Ну, не беруть сьогодні, то, може, через два роки візьмуть. В сільмазі було вогкувато, і час од часу Глемездик виносив дещо із своїх товарів надвір, щоб просушити на сонці, щоб їх вітрець обвіяв, а то ж залежались, навіть душок не зовсім приємний з'явився. Виносив Глемездик просушувати і цукерки — брали їх дуже рідко не через те, що, може, у Збаражі ласуни віддавали перевагу печеним бурькам або каліні, зовсім ні. Просто лежали в крамниці дорогі цукерки, а з давніх-давен відомо, що найсмачніші для села цукерки — це ті, котрі якнайменше просять.

От того разу надумав Глемездик провітрити свої соло-

дощі — розстелив паперові мішки під вікнами, розклав, а сам одвернувся на хвилину чи, може, пішов продати щось якійсь бабі. Саме в цей час і було вкрадено цукерки. Спершу Глемездик очам своїм не повірив, бігав навкруг крамниці, намагався в кущах одшукати пропажу, та марно. Не вдалось нічого знайти ні по ровах, ні на ближчих городах. Хоч би слід лишило!

Про цю крадіжку Ганка довідалась ще в полі. А коли ввечері прийшла до сільмагу, то — хоч було пізно — застала Глемездика. Продавець порпався під прилавком, щось переставляв на полицях; невеличкого його лица майже не видно було в заростях волосся, а в очах світилась така туга, що серце в Ганки занило...

— Вкрали,— мовив по довгій хвилі і грюкнув банкою з консервованими бичками.

Ганка співчутливо зітхнула.

— Скоро сільмаг рознесуть,— знову забурчав Глемездик.

Жінка зітхнула голосніше. І, зиркнувши на неї, знову:

— А ти не дивишся ні за чим, не доглядаєш. А відповідати кому? Відповідати доведеться мені.

— Не вночі ж украли,— тихо обізналася Ганка.

— О, вона хоче, щоб і вночі грабували! — став сердитись Глемездик.— Треба так сторожувати, щоб ні вночі, ні вдень не брали!

— Уночі не беруть...

— З тебе сторож, як із лайна куля,— скоромовкою бурчав, шепелявлячи од гніву, Глемездик.— Ото так уночі стережеш! Якби добре стерегла вночі, то і вдень ніхто не посмів би пальця простягнути!

— І чого ви пасіюєте? Я в тому не винувата!

— О, я винуват! Вона, бачте, свята!.. Бо якби тебе боялись, бо якби в тебе ружжо було як ружжо, то ніхто і вдень не поліз би!

— Посоромтеся Бога, Даниле!

— Бог не голий парубок, чого соромитись.

Мусила Ганка шукати пропажу. Так, наче вона на неї чекала десь. Через кілька днів надибала біля школи подертий паперовий мішок. Звісно, дітлахи постарались, їхня робота, але спробуй знайти винуватців. А коли навіть знайдеш, то хіба вони вернуть цукерки?

Хто тільки не стрічав Ганку, розпитував про крадіжку, співчував. Так, немов була вона в чомусь замішана, немов то при її прямій допомозі все скоїлось. Відчувала, що це Гле-

мездик постарався, але що могла вдіяти? Тільки одне — відмовитись од сторожування. Вана так і вчинила. «Пішла у відставку», — як говорили в селі. А рушницю віднесла Гордієві, ні разу й не вистріливши з неї.

Отого літа, коли сонце пекло, і земля тріскалась, і пісок на зубах тріщав (а на осінь спорожнів трудовень), ішов якось Балко додому, з району повертався. Викликали на важливу розмову — та й чи бувають коли розмови не важливі! — затримався допізна. Підвезла його попутна машина, та вбік їй було завертати, не на Збараж, ось і випало ноги бити. Випало — він і не каюся, бо ніч стояла тепла, місячна, все біліло навкруги. Давно вже, либонь, не випадало Балкові милуватися ніччю, а це заворожило його, чорт візьми, пробудило в душі щось дитяче й далеке. Отак би, здається, йшов полями і йшов, розглядався б на всі боки, прислухався б до того писку, що з дрібненького ячменю долинає, приглядався б до кукурудзи — щось шарудить у ній, ніби причаївся великий нічний ляк і зрідка перебігає, навзгінці, навзгінці...

Таке життя в нас, думав Балко, що порпаєшся в паперах, про шматок хліба турбуєшся, щось відстоюєш, проти чогось борєшся, а в цей час помимо нас, людей, помимо наших клопотів, сварок і гризот проходить прекрасне життя природи, не помічене нами, зневажене. Не помічена нами, квітне краса природи, а ти лише вряди-годи зводиш на неї свої очі — та й одвертаєшся. І не пробуджує вона в тобі ніяких думок, ні почуттів.

Добре було йому, наче томиласть його душа в тісній клітці, а це відчинили в тій клітці дверцята, випустили душу на волю — милуйся всім, утішайся і місяцем повним та жовтим, і цією по-нічному зажурено-усміхненою дорогою, пий повітря, яке не просто повітря, а прохолодна ласка. Добре було Балкові, отак би йшов — і не хотілося б, щоб той Збараж хоч трохи наближався, й не хотілось, щоб ця ніч минала.

Раптом спинився й прислухався. Кукурудза зрідка сплескувала яким листком, але не той шурхіт привернув його увагу. Рушив, та знову спинився, бо не могло ж йому здатись, що поблизу плаче дитина. Йї справді — вже зовсім виразно почувся хрипкий плач, і недалеко від дороги. Пригаснув у Балкові отой місячний настрій, шаснув чоловік рукою до кишені — чи на місці пістоlet, виданий йому зразу ж після війни. Йшов через кукурудзу обережно, з витягнутою вперед рукою, і коли шаруділо побіля нього листя чи стебло, то голосним звук здавався, ніби аж душу дряпав.

Плачу вже не чулось, і Балко спинився. Так само світило над ним, так само причаєно й таємниче біліло довкруг, проте не думав про все це, немов не помічав. Ось знову зайшло поблизу здушеним плачем, пирханням, якимось писком — і він аж кинувся на ті звуки.

— Стій! — крикнув, хоча йому тільки здалося, що хтось тікає. Він аж зупинився й голову витягнув, щоб роздивитись краще.— Стій, бо стріляти буду.

Вже не чулось ніякого шелесту, тиша залягла навколо глибока, ніби несправжня. Балко ще трохи ступив — і відсахнувся: лежав на землі згорток, дрібненьке зморшене личко світилось до нього нетямущими оченятами. Якусь мить немовля німувало, та зразу ж зайшлося плачем, і тоді Балко знову почув, що хтось тікає через кукурудзу.

— Хто там? Ану вернись! — крикнув, приглядаючись. Проте не помітив нічого — тікали, мабуть, навзгінці, та й не близько...

Немовля замовкло, переполохане криком. Балко дивився на нього згори вниз і все чомусь не зміг нагнутись. Іще не відчував ні гніву, ні люті, які — знав уже свою вдачу — ось до нього навідаються. Просто стояв над немовлям і дивився на нього, оторопілий від цієї пригоди. Та й іще не знав, що робити.

І лють таки сколихнула ним. Бо не вчулось йому, що хтось тікає, не видалось! І справді тікали, дочекавшись, що хтось прийде до дитини! Значить, не просто викинули, та й усе, не просто загубили в кукурудзі, а навіть чекали, щоб найшли немовля, сподівались, що підберуть! Мати ж, либонь, сиділа тут, чекала... Ах, гадина, ах, сука!.. І Балко вилаявся крізь зуби, і вже лють його зовсім дозріла, бухтіла в ньому, аж губи сіпались.

У немовляти блищали мокрі губенята й мокрі щокі. Було кирпатеньке, губка верхня задерлась, наче приклеєна до носа, і чорною ямкою відкривався порожній ротик. Балко дивився на нього з якоюсь незрозумілою для самого себе ворожістю, дивився з огидою, наче нічого бридкішого бачити йому не доводилось.

— Гей ти, там! — крикнув у поле.— Ти, продажна! Вернись і забери свою дитину, бо пристрелю.

Йому відповіла тиша. Немовля теж мовчало. Кукурудза навіть не шелестіла. Місяць угорі котився круглий і великий, байдужий до всього.

— Еге ж,— проказав Балко.— Я вам підбиратиму дітей! У мене своїх п'ятеро, я своїх не розкидав, а сам вирощував,

тепер вони в мене по світах... Чорта смаленого, чорта лисого, чорта задрипаного! — лаявся, а лайка була якась незла, не виражала всього того, що зараз гнівило чоловіка.

Рішуче пішов через кукурудзу, й вона трішала під ним несамовито, зверескувала, репетувала. Той кукурудзяний гамір чомусь тішив Балка, додавав йому більшої певності, і він бубонів:

— Сиділа й чекала, щоб надійшов хтось. Оце мати!.. Попалася б вона мені до рук... Собака своїх дітей не кидає, жоден звір не кидає, а що, людині можна? — обернувся назад і крикнув: — Зозуле ти проклята!

Місячна тиша лежала в полях, ніби оце щойно народилася на світ і ніхто ще й не звідав її такою. І раптом у цій тиші знову пролунав дитячий плач — і ножем різнув Балка, зупинив його. Стояв і прислухався до плачу.

— Це ж, либонь, і вона слухає, — промовив уголос. І знову вилаявся крізь зуби. — Заберу! — вирішив. — Не zostавлю! А її знайду, бо не сховається, як би не ховалась. А її знайду, і буде їй таке, що все своє життя прокляне.

Рішуче йшов назад, і знову репетувала навколо нього кукурудза.

— Ти чого лементуєш, сльото! — з серцем обізвався до немовляти. — Не лементуй, сльото, ти ж іще нічого не тямиш. Не покину я тебе, візьму, бо навіть звір узяв би, а я ж людина.

Підняв згорток із землі, дивився на дитину — Господи, ну хто ж це міг дійти до такого? В їхньому Збаражі це чи в Новій Греблі додумався хтось? Бо ж кукурудза ця між обома селами, якраз оце немовля посередині лежить. Ніс його до дороги й говорив до нього:

— Хто ж це відцурався від тебе? Хіба ти винувате в чомусь? Ні в чому ти не винувате, а викинули, ніби ганчірку, як калошу стару подерту. В тебе є батько? Не знаєш? Мабуть, нема, коли опинилось у кукурудзі. Що, важко було твоїй матері? А іншим хіба легко, що вона тебе викинула? Іншим не легше, але ж вони дітей своїх не розкидають по полях. Хай-хай, знайду я твою матінку розпрокляту, побалагаємо з нею...

Ішов з немовлям на руках. Не помітив, коли воно заснуло, і він перестав розмовляти, щоб не збудити. Давно вже не тримав на руках сонної дитини, — і поступово сповнилося його єство добротою, стало йому затишно, і знову перед зором заіскрилась краса літньої ночі...

Наступного дня весь Збараж знав, що Балко знайшов дитину в кукурудзі. А він викликав до себе в сільраду їхню сільську повитуху — дорідну, білу лицем та руками Фросину Буру. Повитуха була повільна, говорила неквапно, ніби кожне слово діставала десь із глибоких надрів свого розуму.

— Не знаю, — казала вона, пильно дивлячись на голову. — У нас, либонь, усього траплялося, а щоб таке...

Повитуха хоч і стара була, проте збереглася добре. Чужі муки, чужий біль та чужа кров не споганили її вдачі. «А через її руки, — з цікавістю поглядаючи на жінку, думав Балко, — пройшло не одне збаразьке покоління. Вона їх першими бачила, вона їх приймала, і якби не ця гладка й пухка баба, то ще хтозна...»

— Не може бути, щоб ви не знали! — аж кулаком по столу бухнув. — Усе ви знаєте! Від вашого ока хіба сховається? Я ось по своїй роботі нічого не пропущу!

— Та звісно, у кого вже яка робота. У мене теж така, що не погуляєш... А не з Нової Греблі?

— Ходіть від хати до хати, дивіться, — може, впізнаєте?

— Кого — впізнаю?

— Ну, схоже ж бо дитя на батька чи матір? Так і впізнаєте!

Повитуха лагідно всміхнулася.

— Якщо ти такий мудрий, то спробуй сам упізнати. А я, либонь, не зможу.

Балко потарабанив пальцями по столу. А й справді, спробуй угадати! Хіба не часто трапляється, що батько-мати чорняві, а маля в них руде народиться: не в матір, не в отця, а в проїжджого молодця.

— А ви подумайте! — твердо наказав повитусі, коли вона зібралась іти.

— Подумаю... — знизала плечима.

А по Збаражу прокотилась чутка: сказав Балко, щоб придивлялись до дитини, може, вдасться батька-матір угадати. В хату до голови сільради чимало народу потягнуло. Ново-знайдене немовля, нагодоване однією з сільських породіль, почувалось не так і кепсько. Лежало воно серед настелених на тапчані ряден, не боялось нікого: коли нахилялись над ним цікаві обличчя, то воно приязно поблискувало випуклими, напродиво порожніми оченятами.

Ганка Волох сказала, що коли не знайдеться мати, то хай би їй віддали — вона доглянула б і чотирьох.

— Молока ж у тебе немає, — заперечили їй. — Це б віддати молодиці, в якій своє мале...

Скільки людей приходило в хату дивитись на найду і, по-

дивившись, додому вертали, а Ганка все не йшла. Оторопіла, наче якась аж дурна — ніяк не могла втямкувати, як то можна свою дитину викинути.

Колгоспний сторож Роїк Степан навідався зі своїм нерозлучним дробовиком. Подививсь на дитину і:

— А чи не на Бахурку воно схоже?

Збаражчанам же тільки кинь отаке, то їм і зразу здасться, що схоже. Мовляв, і підборіддя однакове, і щоки, і лоб. То Ганка прикрикнула на всіх:

— А чи не перестали б язиками плескати? У Роїка одне око, він недобачає, а в кожного з вас по двоє, маєте добре бачити. Посоромилися б стару жінку й згадувати, вона кожному вам у матері годиться.

Степана Роїка оте чомусь дуже образило — що він однокий, що недобачає:

— А ти, Ганко, зряча? Подивись краще на себе.

— Що?! — тіпнуло жінкою.

Проте Роїк, либонь, передумав сваритися з Ганкою: жив таки в злагоді з нею, та й на чарку іноді навідувався, а тому безмовно зіслизнув із хати.

Тут сама Бахурка налетіла. У вузлику принесла кілька яблук — для немовляти, — то її одразу на глузи підняли. Мовляв, не мала баба своїх дітей, навіть не знає, що вони їдять у такому віці. І чи їдять...

— А ви не смійтеся, — Ганка обстояла її. — Бахурка хоч яблука принесла, зате ми всі з порожніми руками поприходили. З Бахурки краща мати була б, аніж із кожної з нас.

— Була б, — охоче погодилась баба, — тільки обійшов мене Бог вашими клопотами.

— Ще не пізно, — докинув хтось.

Та баба зрозуміла по-своєму:

— А ви мені віддайте, ось і побачите.

Навіть Ганку пересмикнуло, бо хоч і славна баба, хоч і добре хоче зробити, але ж навіщо варнякати пусте?

— Його ж од грудей треба не віднімати, а ви од чого не відніматимете?

До полудня побував у Балковій хаті весь Збараж. Усі дивилися, всі крутили головами, проте ніхто не міг сказати нічого до пуття. Бо якби ходила в їхньому селі яка молодиця з животом — це всі бачили б, хіба таке заховаєш? А ті, що повні, й зараз ходять, кому пора прийшла — народили. Ні, не збаразьке це дитя. Та й поміркувати добре, то хіба збаразька понесла б його в свою кукурудзу? Понесла б, а тут

візьми й розкрийся все! Ні, збаразька (якби до такого догадалась, а вона ж таки не догадається!) понесла б якомога далі від свого села, під чуже, аби там думали, що їхне.

Ну, гаразд, не їхнє це дитя, підкинуте під Збараж. Дяка Балкові, приніс його до себе додому, не побоявся взяти. Вже лежить воно не в бур'янах, не в полі, а на тапчані, доглянуте, нагодоване. Батька-матері в нього немає, але ж має воно якось жити, доглядати його слід. То, може, все-таки шукати матір, адже не може так бути, щоб не знайшли.

— А нащо її шукати! — сказала тоді Ганка.

Втупилися в неї оторопіло.

— Як же інакше? Мати є мати...

— Яка ж то мати, коли вона відцуралась рідної дитини? Це не мати. Уже ліпше чужій жінці віддати, яка захоче взяти немовля. Чужа і догляне, і все... Хай коли накричить, хай ударить, зате не викине собакам.

— Хіба можна — не шукати? Адже без матері рости, ніколи матір не знати...

— Ото й краще — таку матір не знати!

Скільки її переконували, скільки сварилися з Ганкою — стояла на своєму. Казала, щоб їй віддали найду, вона з себе душу вийме і дитині вкладе. Вона груди свої розріже, серце своє дістане і їй, дитині ж таки, віддасть.

— Чи в тебе десять життів, Ганко?

— Одне, зате людське!

Так тоді і не втямив дехто із збаражчан, що ж то Ганка за людина — начебто й добра, бо найду хоче собі забрати, і водночас начебто душею лиха, бо не бажає, щоб для полищеної дитини матір її шукати.

Назвали найду Іваном Кукурудзою — нехай ота кукурудза всеньке життя йому впам'ятку буде. І пішов Іван Кукурудза по руках: спершу в однієї молодиці годувався, а коли молока в неї не стало, то до іншої перейшов. Потім до когось третього, а та третя, ні з ким не порадившись, оддала Івана Кукурудзу на якесь інше село, лісове, над Чорним шляхом. Дісталось ж тоді збаражчанці отій від односельців, а особливо від Балка. Як вона посміла віддати, адже кількамісячний Іван Кукурудза став прийомним сином усенького Збаража! Ота нерозумна жінка бідкалась, побивалася йти на далеке село та забирати дитину. І навіть пішла. Та не віддали. Потрапив Іван Кукурудза в гарну сім'ю, що дітей своїх не мала, а тут — наче доля послала!

Балко теж кілька разів навідувався в те село. Начебто славно все склалось, та був невдоволений:

— Такого хлопця віддали! Збаразький він, став нашої крові, бо наші жінки його молоком поїли...

Багато збаражчанок згадували Івана Кукурудзу. Витав він у їхніх мислях, ніби рідна дитина.

Часто згадувала Ганка Волох. Часто ввижався він Бахурці.

І названому батькові — Балкові...

Горілку в сільмазі купували зрідка, хоча й частіше, ніж цукерки. Беруть її тоді, коли з району уповноважені приїжджають, але навіть уповноважені, не тільки збаразькі дядьки, віддають перевагу горілці місцевого виробництва. По-перше, дістати її можна і глупої півночі, і вдосвіта, не треба чекати, коли Глемездик одчинить свою «філію споживчого товариства». По-друге, вона така міцна, що годиться щонайменше три-чотири чарки пити для того, щоб звикнути до неї. По-третє, обходиться вона гей-гей дешевше, ніж фабрична. Але не думайте, що це найголовніша причина її популярності, зовсім ні, найголовніші — це перші дві.

Женуть у Збаражі мало не всі і навчилися критися з тим так, що й сусіди не здогадуються. Ото заміж хтось виходить — женуть, розходиться хтось — теж женуть. Народилася дитина — думають, як би це горілки вигнати, бо позбираються гості, родичі посходяться, не посадиш же ти їх до столу, щоб мелясіркою або цукровою не почастувати. А переставиться у сім'ї хтось — знову женуть, бо позбираються після похорону всім кутком, копачі неодмінно поприходять, діти, баби навідаються, щоб згадати добрим словом покійника, який він гарний був та вдатний до всього, що, мовляв, злих та загребущих земля не приймає, а гарні мруть, як мухи, бо милі вони Богові.

Є в селі люди, які завжди, коли б не прийшов, мають самогонку. Звісно, трапляється, в когось розібрали за півдня — тоді вже в другого дістанеш таки. Бити горшки з такими людьми не з руки: ти з ним сьогодні горшки поб'єш, а завтра в тебе горе чи лихо, мусиш бігти до нього, а він тобі дулю з маком. До цих людей ходять із зав'язаними очима, але першому-ліпшому, що доб'ється в Збараж, не викажуть, бо хто зна, що це за чоловік, чого добився сюди й навіщо йому самогонка!

Звичайно, із самогоноварінням боролись. Час од часу з Турбова насакувала міліція, ходила з обшуком по хатах. У кого знаходили, а в когось ні, бо хіба ото дурний дядько чи тітка, щоб апарат свій поставити на видноті й чекати, коли прийдуть і розіб'ють?

У Ганки теж був свій апарат. Ховала його в курнику — була там у неї криївка з лядою, а та ляда потерту присипана, послідом засмічена, ну ніхто не зміг би догадатись, навіть діти її не знали. Гнала Ганка не часто. Скажімо, перед храмовим святом, коли йшли на цвинтар поминати вмерлих, чи на війні убієнних, чи на водах потоплених. Гнала перед Пасхою, бо чекала, що хто-небудь із родичів навідається, або ж сама, зладнавши вузлик, йшла до них. Ото два-три рази на рік і спробувалась на власну самогонку, а більше їй не треба.

Вона, може, їй не гнала б, нащо їй те зілля потрібне. Але, буває, привезли тобі хуру торфу чи хмизу пощастило з лісу доставити — ну як тут погонича не вгостиш. Навіть коли він ще хлопчисько, навіть коли йому до того парубка ще стільки рачкувати, що ого! Не вгостиш — він тобі завтра не допоможе, навіть не звертайся, і післязавтра не забуде. Можеш не заплатити, але вгости! Лише огірка на стіл і постав, без скибки хліба обійдеться, зате вже налий, так заведено, так годиться.

Бачила Ганка, що інші женуть. І тому, хто жене, ніби їй ведеться легше. Бо кілька пляшок продасть, кількома підмаже, коли треба, — от і добре. Ніколи не ходила Ганка базарувати горілкою, а тут наважилась. Налила три чи чотири пляшки, заткнула кукурудзяним качаном і, присипавши все це гарбузовим насінням, подалася в Турбів. Стала посеред людського стовковиська, продає зернята, а про горілку їй заїкнувшись боїться.

А зернята хоч і не дуже розхапують, а беруть. Тому склянку, тому півсклянки. А третій підійде куштувати, візьме жменю — і відійде. Один такий хитрий — двічі підходив куштувати, то Ганка аж розпасіювалась.

— Чи тобі, — каже, — не попришить, коли ти стільки напробуєшся?

— Ви, бабо, — це він їй так, — збуваєте завалюючий товар і ще кричите?

І пішов рівненько, ніби йому кілок у спину загнали. А тут підходить зразу ж дебеленький такий чоловічок, а що вже маленький, то аж смішно. Ззаду дивилась на нього — хлоп'як розтовстілий, не більше. Ото що підстаркувате обличчя і видає за літню людину.

— Казьонку продаєш? — поспитав і засміявся.

— Яку казьонку? — перепитала Ганка, показуючи, що сердиться за таке запитання. — З гарбузовими лушпайками стою.

— Ти мені баки не забивай,— озираючись, він їй.— У мене нюх добрий. То по скільки просиш, га?

Перелякалась Ганка: а що, як вивідує, а що, коли викрити хоче? Проте боїтиметься отак, то нічого не продасть. Сказала, скільки хоче. Дебеленький той обрубок заплатив не торгуючись. Коли він пішов, Ганці наче аж сонце зійшло на душі. Страшно, звичайно, але люди продають, а від страху хоч і вмирають, та не часто.

Отак вона в той день і самогонку продала, і зернята. А наступної неділі знову вийшла. Тепер вона вже краще знала, з ким яку розмову вести та як відповідати кому. Звісно, п'яницю не тільки в своєму селі, а й на базарі за верству пізнає, таж треба часом випити навіть тому чоловікові, що запліюється, коли горілку бачить. Особливо ж на базарі. Купить, скажімо, корову, то як тут могорич хазяїнові не поставити? Або ж замогоричують нові чоботи. Ганка зразу навчилась розпізнавати таких. Такі найбільше подобались, хоча, звичайно і п'яниць не проганяла,— гроші не пахнуть. Особливо коли нема їх, а в Ганки таки не було.

Бачили її на ярмарку, що горілку продає, то і в селі стали приходити. Дехто купити, а дехто позичити. Мовляв, своя вийшла, то чи не дали б, а я потім поверну. Продавати Ганка продавала, зате позичати — страх не любила. По-перше, тому, що сама не бігала по позичках, хіба що невикрут за горло хапав, а по-друге, віддавання ненавиділа. Буває, позичать у тебе, не віддають довго, та ще й зустрічатися з тобою уникають і поглядають на тебе так, немов ти в чомусь провинилась.

А завелася в Ганки самогонка, то стали до неї вчашати і ті люди, хто без її клятого духу й дня прожити не може. Зайде до хати, розсядеться на лаві та й починає: він і те міг би зробити, і там дістати може, а отам він свою руку має... Ганка спершу вгощала таких балакунів, а потім перестала, бо побачила, що од їхніх обіцянок ні жарко й ні холодно. Звісно, сердились на Ганку, але від того в неї голова не боліла.

Проте Степанові Роїкові, коли приходив, відмовити не могла. І не через те, що, може, він сліпий на одне око. Ген у їхньому Збаражі скільки тих безногих та безруких, це якби вона з жалості стала всіх угощати, то вже давно скрутилася б. Не могла відмовити, здається, тому, що був у Роїка дробовик — і залишився, що сторожував Роїк — сторожем і зостався, а в неї, в Ганки, ні дробовика того, ні сторожівства. Мала Ганка до нього повагу, а крім поваги — крихітку й заздрості, чи що.

— От що я тобі скажу, Ганко,— брався до мудрих міркувань колгоспний сторож, вмошуючись на покуті.

— Та вже скажете,— відповідала жінка, ладна слухати його розповіді.

— Для сторожа що головне? Головне для сторожа — це собака. Хто це розуміє — той великий чоловік. От, приміром, я. Собака в мене плохенький, але щоб зовсім здохляти-на, то ні. Уночі обійду я господарство, загляну туди-сюди, а потім сяду в затишку, закурю — і засну. Задрімаю, одним словом. А собака дрімати не має права. Собака замість тебе на посту. На нього тоді великі обов'язаності покладаються. За все хазяйство відповідає. Так я кажу чи не так? — І він, напружуючи живе око, темним густим поглядом світив на неї.

— Авжеж, так,— погоджувалась Ганка.

— Отож-бо й воно. І мій собака знає, що на ньому великі обов'язаності. Вже так пильнує, що навіть за блохи забуває. От скільки я в колгоспі, а в нас ще нічого не вкрали. Чи корову там, чи вівцю... Дробаха мене крепко поважає, щоб проміння на когось — нізачо!

— Ви не пропадете,— зітхала Ганка.

— От ти погоріла, бо собаки не мала.

— Може, й так.— І тут Ганка наливала йому в гранчасту чарку горілки. Наливала, бо шкода їй ставало і самої себе, і своєї долі. Якби ж знаття, то хіба вона не дістала б собі цуцка? — Пийте на здоров'я,— говорила.

Роїк випивав одразу, на якусь мить заплющував око. Потім утягував повітря, витирав долонею губи — і:

— Я такий, що всім потрібен. Удень на колгоспному хазяйстві стільки народу крутиться, що в голові макітриться. А вночі? Вночі тільки я один і застаюсь. Тоді я над усім господар. Може б, ти, Ганко, коли навідалась, га? Он і макуху для свиней привозять, то взяла б кілька кружалків. Чи там півмішечка буряків? Для колгоспу воно непомітно, а тобі — підмога.

— Та ви ж знаєте, що я не краду.

— Хіба це красти? Це взяти. Та й з мого ж таки согласія.

— Коли зловлять, то хіба ваше согласіє допоможе?

— Треба, щоб не ловили! Бо нащо дано людині голову? Щоб викручуватись. А ноги? Щоб тікати.

— Не брала ніколи чужого й не візьму.

— А хіба колгоспне — це чуже? Не чуже, а своє. Гріх своє не взяти, коли надобність є.

— Колгоспне — воно людське.

— Кому як, Ганко. Коли не смієш, то ніхто не принево-
лить... Ось у тебе корови нема. Таж, мабуть, купиш колись.
Ну, не корову, телятко, щоб піросло та відгуляло... Я тобі й
сінця міг би якусь в'язку дати.

Тут Ганка наливала йому ще одну чарку.

Роїк випивав її, наче вдихав, і, темнішаючи з лиця, вів
далі:

— Думаєш, не приходять зимою красти сіно? Е, скільки
ще й приходять. Я нікому не даю. Бо дам, а потім мені Дро-
баха що зробить? Та він мене без солі з'їсть, а я своїм місцем
дорожу... А тобі дав би, Ганко, їй-бо-присійбо! Не віриш? Бо
живеш ти так, що жалко дивитись.

— Гріх ото на життя обиджатись,— відповідала Ганка.

— Є гріхи чи нема гріхів — ніхто за те не карає. От не я
буду, коли не поможу тобі стягнутись на хату.

Ганці тепло ставало од зворушення, од приязні до
сліпого на одне око сторожа. Наливала йому третю чарку.
Роїк перехилив, шастав долонею по столу, шукаючи кусень
хліба, й далі:

— Ти не думай, що я такий нікудишний... То так здається,
а я таки, Ганко, кудишний, повір мені. Я все можу. Вони в
мене всі в руках. І наше начальство, і там, вище. Варто мені
лише пальцем поворухнути — і все полетить. Бо знаю, що
за ними водиться. Мені все вночі видно, більше, ніж декому
вдень. Знаю, а не скажу. Ні, ні! Як тільки шепну Дробасі,
щоб виписав тобі палива,— завтра на дворі лежатиме.

— Якби ж то, Степане...

— І лежатиме! Бо кожен з них знає, хто такий Степан
Роїк. І ти ще визнаєш... Налий краплинку, душу закроплю.

Виходив, набравшись по саму зав'язку. Спинявся у дворі,
розглядав похилений тин, ледь-ледь живі ворота, обіцяв усе
на завтра полагодити і, заточуючись, вибирався на вулицю.
Ганка, підперши долонею щоку, сумно дивилася йому вслід.
Вона знала, що Роїк до завтра забуде всі свої обіцянки. І не
такий він ото роботящий — господарство в самого просить
рук та рук, а Роїкові байдуже, не кує й не меле, наче хтось
чужий йому зробить.

Як би там кепсько не посувалися діла в Ганки, а посува-
лись. Невдовзі на горіщі в неї стояло чотири таких великих
листи скла, що хоч зараз край їх та у вікно вставляй, то весь
світ буде видно. І купляла їх Ганка не так, як дерево. Тепер
ніхто вже її не одурить, як на дереві одурили. Привезли були те
скло в їхній сільмаг, то в Глемездика й купила, добре, що саме
гроші мала за самогонку, не розтринькала їх на казна-що.

Поставила скло на горищі, так би йому й стояти. Та ні, треба було зачіпати. Навинулась якось Бахурка — тоді вони вже помирились — і зайшла мова про те, на скільки вікон зводити хату, на четверо чи на п'ятеро. Ганка говорила, що все своє життя прожила за трьома блимаками, то хотілося б тепер звести хату таку, як у Дробахи, — на п'ять вікон.

— Хай будуть маленькі, зате багато.

Бахурка складала молитовно руки і доказувала:

— Це ж простягнутись треба, щоб на п'ять вікон жили з себе сотати. Зимом тепло само тікатиме, та й злодієві легше влізти, коли вікон багато.

— Злодій не залізе, бо в мене красти катма-чого. А я вже й скла купила, ось погляньте, скільки шибок можна накраяти з одного листка.

Коли спускалася з горища, то на драбині чи щабель під нею увігнувся, чи що, — тільки випустила вона скло. Весь листок розбився. Ганка взялася стулювати шматочки докупити, наче вони могли зростися. Якби в Бахурки було більше розуму, одразу додому подалася б. А то ж ні, стоїть у снігах, зітхає співчутливо і говорить, що необачною була, мовляв, Ганка. Ну, залізний не розсердився б тільки на неї, а Ганка ж не залізна.

— І чого вас, бабо, нечиста сила принесла? Якби сиділи вдома, не показувала б я вам цього скла.

— О, я винувата в неї!

— Бо винувати! Мабуть, око у вас недобре.

— Очі мої не подобаються. То що, вибрати їх мушу?

— З деревом тоді наврочили, а тепер ось... Ідіть, бабо, й не приходьте більше. Забудьте стежку до моєї хати. Ідіть, ідіть...

І далі збирала побите скло, — може, пригодиться, може, склярі щось придумают. А Бахурка пішла. Гірко стало старій, хоч вовком вий. Чи вона зичить Ганці чогось лихого? Не зичить. І не винувата, що на зле виходить. Не інакше як нечиста сила тут замішана, бо чого ж усе так?..

Хоч і прогнала її Ганка, наказувала стежку до хати забути, проте Бахурка не забула. Того ж таки дня принесла такий самий листок скла, як той, що розбився. Ганки вдома не було, десь вискочила, то Бахурка сперла те скло в снігах біля драбини, а сама проворно чкурнула з обійстя, рада, що її не бачили. І цілий день той, і наступний теж одного побоювалась: це ж Ганка насварила на неї, то чи не принесе те скло назад Бахурці, бо зразу догадається, чия робота.

Але Ганка не принесла скла ні того, ні другого дня. Ма-
буть, пересердилась. Бахурка почувалась, наче вдруге на
світ народилася.

Посеред Збаража стояла колись велика церква. Такої цер-
кви не було не тільки по навколишніх селах, а й у самому
Турбові. У всякому разі, так стверджують старі богомільні
бабусі, яким тепер, щоб послухати службу Богу, випадає
бити ноги в Нову Греблю. Збаразьку церкву рознесли під час
колективізації,— одні казали, що, мовляв, під приводом бо-
ротьби з дурманом релігії, а другі, що, мовляв, треба було
звести школу.

А на вигоні тепер були рови та ями, на дні яких валялися
бита цегла, каміння, шматки вапна. У тих ямах навесні гра-
лися діти, гризлись поміж собою коти та собаки, зганяли люди
сюди худобу до череди. Ями потроху засовувалися, потроху
заростали бур'янами, сюди звозили всякий непотріб, зсипали
сміття. Був такий час, коли мимо ям боялось ходити старе й
мале: знайшли вбитого чоловіка чужого, ніхто його не знав,
а скільки не старались, щоб установити, хто порішив,— теж
не розкрили. Та чоловіка того забрали в район, історія ця ста-
ла забуватися, скоро й забулася, і невзабарі в ямах знову гра-
лися діти — у війну, в розбійників, у «розбитого царя».

Так от на цьому вигоні з'явилися копачі — почали вони
буртувати яму і довгу, й широку. Коли в них питали, що
тут має бути, то копачі — брати Сядристі, обидва коротко-
ногі, обидва круглоголові, обидва пухкогубі — в один голос
одаказували:

— Поживете — побачите.

— А все-таки? — наполягали.

На те знову:

— Та от поживете — й побачите.

І справді, пожили й довідались. У Збаражі було кілька мо-
гил попід хатами в людей. Ото в війну де солдата вбило, там
його й ховали. Була також могила в полі, під самими Ліска-
ми, де поховали останки кількох льотчиків: уже війна ген-
ген одкотилась, а літак летів — і впав, од льотчиків тільки
шмаття зосталось і рука. А чия, то й не вгадаєш. Не було
навіть чого ховати. Мокру, скривавлену землю зібрали і в
землю й похоронили... От у районі надумали — оскільки сол-
дати разом воювали, оскільки наклали життям за спільну ве-
лику справу, чого б це їм лежати в різних місцях? В одній
могілі лежатиметься не так веселіше, як легше, то й слід їх
похоронити в братській могилі посеред Збаража.

Похорон було призначено на неділю. В село наїхали міліції, молоденьких солдатиків з духовими трубами, а також солдатів із карабінами; приїхали на легкових машинах їхні командири, й окремо — районне начальство в довгих габардинових макінтошах та ширококрисих капелюхах. Здавалося б, тре було сумувати, проте на обличчях майже всіх була радість, наче діждались довгоочікуваного свята. Голова колгоспу теж одягнув габардиновий мак нтош: у ньому він у селі не ходив ніколи, вважав, що тут нема для кого одягатися, зате коли вже вибирався в район чи в область, неодмінно брав. Там, у районі чи області, хотів і сам собі, й іншим здаватися теж неабияким начальством.

Бахурка прибігла до Ганки розгублена, сама себе не тямлячи... Ганка такою бачила її рідко: баба хоч і немолода вже, зате при здоров'ї ще, переживати їй нема чого, бо своєї сім'ї немає. А тут...

— Ходімо до мене, — стала впрошувати, — ходімо до мене, Ганко, бо я тільки за тебе й зможу заховатись. Тільки ти мені й допоможеш...

— Якої вам помочі? — поспитала Ганка.

— Могилу ж мою, оту, що під вишнею-лутовкою, будуть розкопувати.

— Авжеж, будуть, — погодилась.

— І мого солдата заберуть...

— Хай беруть. У гурті їм, бабо, лежатиметься легше, бо в гурті завжди так.

— А хіба йому біля моєї хати злецько лежати? Хіба його не на моєму подвір'ї вбило?.. Вилізла з погребя, а він, бачу, лежить і кров'ю підплив... Чи я його могилу не доглядаю? Чи квіток не саджу, чи не поливаю?

— Ніхто на вас не каже такого. Але ж по-братському хочуть покласти їх.

— Не віддам, — сказала Бахурка. — Я й так самісінька на світі, а тут ще того убієнного віддай... Іди, Ганко, зі мною, бо коли присунуть, то, їй-богу, не знаю, що зроблю.

Побігла Бахурка до своєї хатини. Мусила й Ганка йти — боялась, що справді баба накоїть такого, чого потім не погасиш. По дорозі з бабою пішло ще кілька людей — от і зібрався в неї на подвір'ї чималий гурт. Бахурка взяла віничок, стала підмітати навколо могили, там травичку зірвала, там бур'янець вискубла. Потім узяла відро води, стала поливати. Жінки дивились на все те й зітхали. Бо коли подумати, то навіть кривдити стару? Не було в неї ніколи родини своєї, — от найшовся у війну син, чужий, мертвий, та й того вона в землю

закопала. Так і жили вони — солдат у могилі, а баба в хатині, й далі хай би так. Навіщо стару кривдити?

— Ви ж хоч знаєте, хто він такий? Звідки? — допитувались. — Може, за ці роки рідні його навідувались? Чи розшукував хто?

Бахурка нічого не відказувала. Запечалена, тиха, затиснула знекровлені вуста і збризувала квіти на могилі. Врешті обізвалась:

— Ото вбило його, не пожив, то тепер і костомхам не дають спокійно полежати. Він для мене — як сім'я. Ото сиджу в хаті і знаю, що не сама. Чи повертаюся звідки додому, то теж якось вільніше на душі — знаю, що не в пустку йду, що він тут спить. Я навіть балакаю з ним. Розказую про всяку всячину, а він слухає і мовчить.

— Бо що ж він вам скаже, — докинули.

Відкопувати могилу прийшли до баби брати Сядристі, й зразу ж за ними підкотила машина, з якої вийшло кілька солдатів із заступами, міліціонер і Тюпа. Солдати збилися біля воріт, дивилися на хату, на подвір'я, далі чомусь не йшли. Люди із-під лутовки пильно позирали на них. Міліціонер же з Тюпою виявились бувалішими, та навстріливішими, підійшли до гурту, і міліціонер поспитав:

— А де тут могила, га?.. Де хазяїн садиби?

— Хазяїна нема, — одказала Ганка.

— А хазяйка?

Йому показали на Бахурку.

— Та ні, хтось молодший, може, є.

— Оце вся молодь, — устряв Тюпа.

— Ну що ж, — поважно мовив міліціонер і поглянув ковзком на город, на небо, на жінок. І до солдатів, що нарешті підійшли: — Починайте.

Ганка думала, що баба стане сваритися, плакати, сперечатися. Але Бахурка, побілівши на лиці, згорбилася й дивилась на солдатів так, наче хотіла когось упізнати з-поміж них. Потім ступила до могили, припала на коліна...

— Е-е, бабо, — скривився міліціонер. — І навіщо ото воно? — І поклав їй руку на плече — лапату, з жовтими закуреними нігтями.

— Годі, бабо, годі, — докинув і Тюпа. — Бо він же солдатом був, та й ось же солдати прийшли...

Бахурка встала й почваланала до хати. Ганка подалася за нею — боялася, щоб не впала стара, щоб не заподіяла собі чого. Бахурка сіла на ослоні, але навіть рук не встигла скласти на колінах, як перейшла на тапчан. І тут не засиділась — до

вікна подалась. З вікна нічого не могла побачити, бо воно дивилось на дорогу, проте не відходила від нього, мало вухом до шибки не припадаючи, щоб і почути щось. Раптом подалась до дверей — і спинилась...

Тут і зайшов Тюпа з міліціонером. Спершу напився води міліціонер, і кілька краплин проллялось на його китель, а потім вже і Тюпа закропився, крекнувши так, наче самогонки скуштував.

Проте Бахурка його нятяку не зрозуміла чи не хотіла зрозуміти.

Дивилася на них і не бачила.

Обізвалася Ганка:

— Й навіщо ото прах ворушити, хай би собі лежав бо натовмився, либонь, чоловік і навоювався.

— Нада! — сказав міліціонер, витерши рукавом губи і басовито так поглянувши на Ганку: мовляв, чого ця жіночка варта. Але одразу ж його зір утратив оту дженджуристу басовитість: Ганка в хатніх сутінках видавалась і старою, й негарною. Сказав голосно, наче перед ним було не дві збаражчанки, а міліцейське відділення в повному складі: — Поховають його в братській могилі, поставлять над усіма пам'ятник, щоб должну шану віддати. Бо хіба ви, бабо, віддаєте йому должну шану? Ото молитесь та сльози ллете. А хіба йому це нада? Йому нада, щоб над ним пам'ятник стояв, щоб на пам'ятнику червона зірка горіла. Ось що йому нада!

— Хіба йому в баби погано? — докинула Ганка. Зараз вона думала про свого Волоха — а що, коли оце і його кісточки перекидають, щоб в інше місце перевезти, до гурту? Мало за життя зазнав, то й по смерті добавлять.

— У баби? — перепитав міліціонер. — А чого йому в баби бути? В індивідуальному пользуванні?

— Бахурка на нього права має, ге ж! — засміявся Тюпа.

— Маю, — прошепотіла баба.

Міліціонер насторожився. Поскубав плескاته підборіддя, наче зважував щось, і запитав:

— То ви возражаєте? Не хочете віддати труп?

Тюпа поспішив його заспокоїти:

— Та ні, де там! Оддає баба, оддає!

— Конешно, — поблажливо погодився, заспокоюючись, міліціонер.

Вийшли обоє. Міліціонер на порозі затримався на хвилю, помацав одвірок навісось, похитав і покрутив головою: либонь, дивувався, що ці трухляві двері впустили його сюди, а тепер випускають.

Жінки, сидючи в хаті, чули голоси надворі, гупотняву, тупотіння, хтось ходив попід вікнами, заступаючи сонце, потім прогупотіли попід хатою гуртом, загарчав мотор, машина рушила й стала оддалятися, аж поки звук її зовсім розтанув. По тому зусібіч налетіла дивовижна тиша — наче все зненацька стало глухим і німим або ж їм обом позакладало й позаціплювало. Скоро тиша почала дзвеніти у вухах — спершу ледь чутно, немов позалітало у вуха по комару, та згодом гудіння густішало, густішало... Та й обірвалось — Ганка ворухнулась на тапчані, й під нею жалібно рипнула дошка. Баба подивилась на молодицю, молодиця подивилась на бабу; обоє звелися і, важко ступаючи, наче йшли по розгрозлій долівці, яка засмоктувала їхні ноги, пішли до порога....

День був сонячний, тихий, гарячий; небо сміялося чистою блакиттю, кожне деревце, кожен кущик, рослина кожна були усміхнені й радісні. Здається, такої лагідної та святкової неділі не було ще ніколи... Вони звернули до вишні-лутовки. Тут, рознесена та розтоптана ногами, лежала свіжовикопана земля і пахла, як ото пахне ранньої весни, коли тільки починають копати городи, коли саджають першу картоплю. Яма була незасипана. Спершу Бахурка боялась нахилитися над нею, і Ганка боялась, а таки перемогла свій страх. На дні лежало збите зелене листя, кілька достиглих лutowих вишень, і од стіни до стіни перелітав метелик із жовтими вогниками на крильцях. Той метелик здіймався все вище, аж поки не добрався доверху, а потім спурхнув та й подався над городом, злітаючи то вгору, то вниз, наче погойдувався на невидимих хвилях повітря...

Усіх звезли й поховали геть-геть пополудні. Виголошено промови, солдати дали кілька залпів у небо, і хлопчак по-збирали вистріляні гільзи. Загурчали машини — солдати, міліція, начальство поїхали. Зосталися самі збаражчани. Баби витерли сльози й стали розходитись. Стали розходитись — і не розійшлися, покупчилися по вулицях та провулках, на шляху позавмирили, гомонячи про те, про се, а більше ні про що, лише зітхаючи та витираючи рукавами жорсткі очі. Наче чогось не вистачало. Немов поховали оце, віддали шану, та все-таки щось не так.

— Людоньки, — сказала Ганка жінкам, з якими йшла на Хацапетівку і не дійшла. — Це ж і мій десь отак... Після похорону годилося б пом'янути. У мене є трохи кислій капусти, шкварку зготую — якось воно й обійдеться, ходімо до мене.

Степан Роїк, що був при цьому, аж засяяв од радості:

— Мені ж наче і до корівника йти на пост, а гріх не пом'янути убійених, ходімо, баби!

Сонька Твердоступиха кольнула:

— Ви, дядьку, й так поминаєте їх щодня.

Роїк несподівано образився:

— А тобі жалко, га?

— Та не жалко,— заперчила Сонька.— Ви ж не моє п'єте.

Та й, повернувшись, пішла від гурту. Ганка мовила примирливо:

— І треба ж вам так. День який, а ви...

Колгоспний сторож блискав живим оком:

— Вона приманила — то хай собі віється. А з-поміж вас усі такі баби, що саму лише сиру землю приманять.

Здавалося б, могли жінки розсердитись на його слова. Проте нікому не спало й на гадку сердитись. Бо правда є правда.

— То ходімо, баби,— нагадала Ганка.

Поки дійшли на куток, ще приєдналось народу, а коли до хати добрались — і ряден наносили, щоб попростеляти, і драглів, і печені, і м'яса смаженого, й пиріжків з отробою. Кожне й півлітру з собою взяло. А коли півлітри з'явилися на ряднах попід хатою, то й чоловіки зразу ж повроджувались, хоч їх ніхто й не сіяв. Коваль Панас прийшов, дядько Македон зі своєю жінкою, Ликорою, завітав дід Глемездик. Несподівано з'явився і Грицько Кисіль — чи не найзатятіший у селі самогонник. На диво, приніс він із собою дві пляшки казньонки. Може, тому, що побоювався застати на поминках когось із районного начальства? За Киселем прийшов і Тюпа Максим — неквапно ступив на подвір'я, неквапно поставив на рядно свою пляшчину, мовчки приєднався до чоловіків.

— Сідайте, сідайте,— припрошувала Ганка й почувалася так, наче оце всі зібралися, щоб пом'янути її Волоха.— Що Бог послав, те й маємо...

Дід Глемездик монявся щось, монявся оддалік від усіх, а потім таки зважився: витягнув із-за пазухи пакунок, розгорнув — і двоє кілець фабричної ковбаси поклав:

— Сам її не пробував ні разу, хай уже тут покуштуємо...

Коли вже попримощувались всі навколішки на землі, прийшла Бахурка. Хвортка в Ганки завжди рипить, а на цей раз і не пискнула. А тільки звела Ганка очі — бачить, Бахурка стоїть біля погрібника, і погляд у неї такий уже нелюдський, немов чемериці об'їлася стара. Й тоді всі повернулися

до баби, повтуплювались у неї. Ніхто нічого не казав, а тільки дивились. Бахурка дістала з-під темного фартуха невеличку ікону і, здається, роздумувала, де б це її можна було припасувати. Зрештою вигребла долонею ямку на погрібнику, на самому його шолопку, і притулила там.

— Ви, бабо, усіх святих поприносили б іще,— кинув Глемездик, сп'янілий од першої чарки.

Баба не відповіла. Проте її захистили — несподівано заступився коваль Панас:

— А нехай! Святі нашої горілки не поп'ють.

Глемездик узявся виправдовуватись:

— Та нехай. Хіба мені що? Та мені нічого.

Біля рядна розсунулися, даючи місце Бахурці. Баба опустилася — наче вгрузла в землю. Смуток її гнув донизу, голова в'яла від журби.

— Не журіться, бабо,— мовив Тюпа, підморгнувши навить.— Гірше не буде, як було.

Хтось сказав, що треба було б покликати Тодоса — як-не-як, а він до Бога стоїть ближче. В усякому разі ближче, ніж усі інші колгоспники в Збаражі. Ганка нічого на те не сказала — коли хочуть, хай покличуть Тодоса, а тільки вона до нього не піде. Але кликати чомусь ніхто так і не пішов. Щоправда, розмова зразу ж на Боже перекинулася.

— Хресійбо,— обізвався своїм співучим, жіночим голосом Македон,— що аби, крім цього світу, та ще той світ був, то я не відцурався б і його.

Його жінка Лякора при тих словах усміхнулась ніяково — мовляв, он чого тобі закортіло. Мовчи вже краще, а то сміятимуться.

— А як же на тому світі? — поспитав Глемездик.

— Чого ви боїтесь! Ви ж у лавці торгуєте, то й на тому світі потрапите в лавку,— сказав Тюпа.

— А ти, звісно, в бригадири! — одрізав продавець.

— Мене, либонь, переoberуть.

— Де — тут чи там? От якби тут!

— А я махав молотком, то й махатиму? — якось наче аж здивовано поспитав у всіх Панас.— Ну що ж, нехай. Я не проти.

Степан Роїк слухав-слухав, супився, чухав потилицю, а потім:

— Як же це воно так? Га? А коли мені око вибило, то на тому світі я так і зостануся без ока?

Поминки ж наче, тут би тихенько розмову вестися,— та всі раптово зареготали!

— Пошукайте на тому світі своє око, воно там десь світить!
— Тільки поспішайте, аби інші не вкрали!
— А хіба й там крадуть? — об'їждчик Македон.
На хвилю замовкли. Роздумували — крадуть там чи ні?
— Годі вам, годі! — взялася заспокоювати Ганка. — Давайте поминати, щоб їм там земля пухом була, а то зчепилися...

Тут і обізвалась Бахурка, на Ганку дивлячись.

— А вдови ж як? — поспитала. — Чи здиваються там зі своїми чоловіками? А діти з батьками?

— Здиваються! — твердо пообіцяв Тюпа.

— Е, якби ж то, — похитала головою баба.

— А коли там Волох уже до іншої пристав у прийми, га? — пожартував Глемездик.

Біль ухопив Ганку за горло, вона відчула, що зараз заплаче, — і звелася хутко, пішла в хату. На Глемездика зразу напосіли:

— Ї треба ж було молоти вам!

— У неї Волох такий, що й на тому світі не пристане. Ї Ганка ж така сама, як він!

— У Глемездика весь час одне на умі.

— Ото питають у парубчак: про що ти думаєш, дивлячись на камінь. А я, каже парубчак, весь час про одне думаю: про молодичь.

Ніхто не засміявся. Хтось побіг за Ганкою в хату. А вона вже поріг переступає назустріч. Несе в руках миску з локшиною, а очі сухі, наче нічого їй не трапилося.

Саме в цей час і помітили Клару Стефанишину. Щойно з міста вона, либонь, добралася, бо несла повну сумку з покупками, на руці тримала плащ. Ї плащ той дивовижний: під ним ні від дощу не сховаєшся, ні в холод не зогрієшся. Клара від села відстала, а до міста не пристала, проте плащ собі нікудишненький доп'яла. Вона, мабуть, і пройшла б мимо Ганчиної хати, та хтось покликав. Спинилась — і стояла, не знаючи, мабуть, іти їй своєю дорогою чи завітати. Руденькі її брови здригались, й обстрижені руді коси теж, здавалось, тремтіли.

— Ну, сідай, сідай, Кларко, — говорив їй Степан Роїк, коли нарешті вона підійшла до гурту. Посунувся, даючи місце. Коли Стефанишина сіла, спробував обняти її одною рукою.

— Оце іще, — одвела його руку.

— А чого?! — індичився сторож.

— Того, — пояснила Клара.

— Ниньки пізенько ти з города,— сказав їй Тюпа. Й підморгнув — ну зовсім так, як ото він недавно підморгував Бахурці.

— Не було машин, то поки добралася... А що це тут у вас? — Їй розказали. Стефанишина вислухала, провела пальцями по рудих своїх бровах, наче розпрямляла їх.— А я й не знала...

— Де вже тобі знати,— дорікнув Македон.— Скільки он дітей підростає в Збаражі, а ти не кожного знаєш.

Македонова Ликора при тих словах густо почервоніла чомусь і пильно задивилася на рядно.

— Не кожного,— легко якось погодилась Клара.

— А городських уже позучувала?

— І городських не позучувала.

— Отож-бо й воно: ні тут, ні там.

Кларі набридло те приставання — не відповіла.

— Хіба не так? — липнув Македон.

Клара благально подивилась довкола, немов прохала заступитись. Але в селі її недолюбливали, тому ніхто не обстоював.

— За вами не вженешся,— мовила, шкодуючи, що завершила в двір.

Македонова Ликора густо закліпала — взяла скоринку хліба, проте не донесла до рота, поклала назад.

— А ти й не женешся! — співав жіночим своїм голоском Македон, підвищуючи тон, щоб усі чули.— Не дуже ти женешся! Сюди — хвир, туди — хвир! От і все.

— А вам-то що? — кривилася Клара.

— Мені?! — скрикнув захмелілий Македон.— А кому ж тоді діло, як не мені? Хіба я не твій дядько?

— А-а, десята вода на киселі...

— Ні, ти скажи, чого ото літаєш? Чого чоловіка не маєш, як усі наші баби? Чого на дітей не розживешся? Не хочеш пелюшки прати, доглядати не хочеш?

— Не хочу,— із удаваним спокоєм одказала Стефанишина. І ложкою стала в драглях колупатись.

— Краща, ніж інші, чи розумніша? Чи більше маєш сприту до життя, га?

— І не краща, й не розумніша. І сприту ніякого не маю.

— То що?... Ось ми походилися тут. У кожного є кого пом'янути. У Тюпи он двох братів скосило, наче й не було їх. У Глемездика син десь лежить у Пруссії, трясця її матері. У Роїка двох дівчат забрали в Германію, то так він їх і бачив. У Ганки сироти он ростуть — не сироти, а сльози. Обійди

всенький Збараж — у кожного таке, що не розкажеш... Ну, а ти? А ти чого не народила нічого? От признайся!

— А для чого? — зовсім тихо запитала Стефанишина, і губи її і побіліли, й потоншали. — Щоб поминати отут?

— Що? — не втямив Македон.

— Народжувати, щоб потім поминати отак, еге ж?

— Хоч би й так! — не знайшовся на краще розгарячений Македон.

— А я не хочу.

— Не хочеш?! — уже зовсім по-дурному приставав до неї дядько.

— Авжеж. Бо хіба Тюпі добре від того, що в нього двох братів скосило? Чи Роїкові є радість од його дівчат? Немає і не було. Навіть гірше від того, що дітей своїх мали. Бо якби не було їх, то й горя вони того не чули й не бачили б. То нащо їх мати? Щоб покалічило, щоб убило, щоб поневіритися їм по чужині? Нащо їх мати? — аж скрикнула вона.

Ніхто не відповів, а Македон тільки рукою махнув. Мовляв, що тут із дурною бабою говорити: ти їй про одне — вона про друге, ти їй про панові гуси, а вона тобі про панового підпасича!

— Не всім же... однакова доля, — проказав Тюпа.

— Не всім, — погодилася Клара й провела пальцями по бровах, наче розгладжувала їх. — Тебе не вбило. А твоїм убитим братам од того легше?

— Не завжди ж і вбиватимуть, — стрепенувся Македон. — Хіба тепер так, як ото недавно? Не так!

— Не війна, то інша хвороба, хіба вгадаєш? А тільки без хвороби ніколи не обходилося.

— Е-е, молодець, — покрутив головою Тюпа, — так жити — то краще зовсім не жити.

— Чого ж? — не погодилась Клара. — Я сама по собі. Яка є — така є, що маю — те маю. Але дітей привести в світ цей для біди — не хочу. Не хочу, щоб їх убивали, калічили. Не хочу, щоб потім мої діти проклинали життя і мене, що народила їх.

— Тра-та-та-та! — обірвав Македон. — Ти в городі навчилась балакати, а слухати зовсім розучилась. Санько! — гукнув він, побачивши Ганчину дівчинку, що разом з іншими дітьми крутилась поблизу. — А йди-но сюди!

Санька сміливо підбігла — обличчя блищить од збудження, очі гарячі.

— Доцю моя, — пригорнув її Македон, — ти свою маму проклинаєш?

Саня здивовано зиркнула на матір, перебігла поглядом по всіх лицах і нічого не сказала.

— Тобі добре живеться? — допитувався об'їждчик.

Саня ствердно похитала головою.

— А мама тебе любить?

Дівчинка ледь-ледь усміхнулась і ствердно кивнула.

— А ти її?

Усміхнулась ще ширше й закивала частіше.

— То ти її не проклинаєш?

Саня заперечливо скривила губенята, вирвалась од дядька Македона й побігла до дітей. Звідти вона позиркувала на всіх, наче сподівалася, що її знову покличуть, але про Саню зразу ж забули. Дядько Македон почувався переможцем у цій суперечці, а тому сам собі налив у чарку горілки, потім налив і Стефанишиній. А вона, притихши й немов аж зажурившись, од своєї чарки не відмовилась, випила й далі сиділа вже тихо, похнюпившись, і нікуди не поспішала. Прислухалась до розмов, поривалася навіть щось своє вставити, але так нічого й не сказала.

— Заспівати б оце? — запропонував Глемездик, коли вже споночіло.

На нього осудливо зацитькали. Глемездик увібрав голову в плечі й надувся, як сич. Тоді й почали розходитися. Чоловіки подалися зразу, а жінки вже після них, — треба було ще погомоніти про те та про се.

Останньою, забравши з погрібника іконку, пішла Бахурка.

Жити в селі й не тримати курей — це тільки, либонь, безголови вміють. Курка — не порося, її доглядати не треба. Дав жменю посліду, налив у черепок води — ото на весь день. А коли вона здохнути не хоче, то хай сама пошукає собі їсти, бо хіба мало черв'яків у землі? Хай у гною попорпається, хай на траві попасеться. Звісно, не без того, щоб у чийсь город не забігла та не покублилась. Але ж не тільки Ганчині в чужий город ходять, до неї теж скльовувати буряки й цибулю навідуються.

Живуть у Збаражі без корови, живуть без свині, але без курки — ніхто. Навіть стара баба, що ходити по світі не бачить, — навіть така баба тримає кількоро. Бо все-таки яйце і продати можна, завжди куплять, і самому з'їсти. Прийде до тебе в хату дитина якихось родичів, то що ти їй дасиш? Коли нема коржика чи пиріжка — то варене яйце сунеш у руку.

Мати курей — не штука, бо вони й ходять самі, і несуться, і курчат висиджують. Але коли вже є кури, то треба мати й гарних сусідів. Можна й при поганих, звісно, тримати, але то мука, а не тримання.

В Ганки їх було не дуже багато, але й не мало. Гусей діти доглядали, а кури — на волі завжди, бо поле поблизу. Коли жнива чи восени, то такі ситі ходять, густо, аж сердито квокчуть. Свіже яйце крутиться завжди на господарстві, а зимою, коли холоди наступають, коли та птаха від морозів стає як пір'їна, — тоді вона їх ріже. Трохи самі з'їдять, трохи продадуть, — от воно, хоч і не зовсім легко, але все-таки легше. А посеред зими, буває, коли давно вже всі перестали нестись — і раптом одна знесеться! Скільки радості тоді! Курку ту підгодовують, гладять і щохвилини мацають та щупають: а може, вона й на завтра з яйцем?

Влітку, коли за ними не дивитись, то вони гублять яйця скрізь — по кущах, по ровах, по чужих городах. Бо коли зразу не привчити їх нестись у коморі, біда тоді. Вже без мішка не обійдешся. Ото напхаєш їх повно, вони там товчуться півдня, поки знесуться, а деякі й до вечора. Так намучаться, що назавтра не кожна й спроможеться на яйце.

Ганчині теж, бувало, ходили по сусідських хлівах або городах. Ну, коли запримітять яку, то піде й зловить, але ж не завжди встережеш. Бо вона може знестись там, де їй замандюриться. А хіба не бувало так, що приходив хто-небудь із сусідів і казав, що його чубата несеться в Ганчиному хлівці, в той час як Ганка ніколи там не бачила жодної чужої курки?!

Та годі вже, час і про рябу. Починала вона нестись чи не найперша, а потім переставала, квоктала і все мостилася на гніздо. Щороку так. Ну, звісно, Ганка зганяла її з гнізда, бо підсипала вже інших, а навіщо їй хмара молодняка? Більше, ніж треба, — не треба. Та в цьому році ряба повелася хитро та мудро, дарма що курка. Не неслась ні в комірчині, ні в хліві, а коли Ганка мацала, без яйця була. Жінка спитувалась вистежити, де ж вона несеться, але ряба була не з дурних. А потім зникла десь. Ганка думала, що зовсім пропала, спершу розпитувала й дізнавалася по сусідах, а потім і перестала. Нема, то й нема, не побиватися ж їй за куркою, як за рідною дитиною.

А ряба ж таки й справді не з дурних була. Неслась на городі в Гомозів, там же й курчат висиділа. Ніколи б і не дізналась про це Ганка, якби хтось із сусідів не сказав:

— А ти до Мартохи заглянь, там твоя ряба вже цілий виводок водить.

Ганка спершу не повірила, бо де ж це таки видано, щоб її курка та комусь курчат водила. В інших людей, може б, і не водила, це так, але ж хіба Тодос та Мартоха не перенесли їй межу? Од них можна всього сподіватись.

Давно вже не ступала її нога на це обійстя, але біда знову заставила ступити.

— Драстуйте,— сказала так люб'язно, наче вони й не мовчали півтора року поміж собою.— А де тут моя рябенька?

Мартоха товкла щось у кориті для свині. Й хоч би тобі повернулась, наче оглухла.

— То кажете, що приманили мою рябеньку, ге ж? — усе допитувалась Ганка, і її голос солодкий був, як ніколи.

Мартоха, здавалося, таки оглухла аж до судного дня. Але Ганка вже почула квокання в закутку між хатою та погрібником і подалась туди. Справді, її ряба, схудла, якась наче аж обскубана, греблася лапами, а біля неї пухнастими кульбабками цвіли курчатка. Вони перекочувались, щось клювали, і було їх не так мало, коли придивитись.

Ганка простягнула руку, щоб половити їх у пелену,— і в Мартохи раптом з'явився слух, зір і прорізався голос. Вона проворно скочила до погрібника і заляпанними товчею руками взялася одпихати Ганку.

— Я до тебе на подвір'я йду? — запитувала шепелявим од гніву голосом. — Ти скажи, чи я до тебе на подвір'я йду?! Перестала по воду ходити? Перестала?

— Тю на вас, бабо...

— На своїх дітей будеш тюкати.

— Хіба ж вам так можна говорити? Ви свята та божа,— шпигнула Ганка.

— Курчата мої, не лізь, не оддам!

— Як же це з-під моєї квочки та ваші курчата?

— А так! Бо в городі мої кури неслися, а твоя ряба тільки прийшла й посиділа. Йди, поки лементу не зчинила!

Так від самої Мартохи і довідалася, де пропадала ряба. Як-би знаття, то вистежила б, забрала з гнізда на чужому городі. Бач, яка Мартоха хитра,— дочекалася курчат і забрала.

— Тю на вас, бабо! Ваші кури й не вилазять з курника, хіба ж цього ніхто не знає? А на городі неслася ряба, вона й висиділа.

— Хіба в тебе є чорні кури? Га? Ген бач — одне чорне курчатко?

— Зате в мене чорний півень є!

— А оте, з гливою голівкою?! У мене ж такий півень!

— Зате в мене аж три гливі курки! Оддавайте, бабо, квочку й курчат, побійтесь Бога!

— Вона на моєму городі кублилася, картоплю видряпувала, на моєму городі висиджувала — і віддати?! Не віддам, бо вона вже моєю стала.

— Ген ваші кури по моєму обійсті ходять, але ж від того вони моїми не стали.

— Моя ряба, мої курчата, не віддам! Де це видано, щоб посеред білого дня грабували!

— Бабо, і навіщо валити з болящої голови на здорову? Ось не стійте лишень на заваді, — і Ганка одтрутила плечем стару й зігнулася, щоб позбирати оті друдкенські кульбабки собі в пелену.

Зовсім же, здається, легко одіпхнула, проте Мартоха впала на землю, задерла сині пісні ноги й залементувала:

— Ой, убиває! Ой, дух мені одбила! Ой, на моє життя важить! Що ж це я їй лихого заподіяла, що вона мене топче!

А Тодос, либонь, у вікно поглядав крадькома, бо здалось Ганці, що раз чи двічі забіліла там його борода. Вискочив з хати і, наставивши перед собою палицю, з несамовитими очима, з тремтливими губами посунув прямо на Ганку. Моторно перебирав ногами — де й поділася його статечність. Добре, що Ганка відхилилася, а то так би й ввігнав їй палицю в груди.

Спинився, впритул підійшов і руку підніс, немов нечистого хотів перехрестити.

— Згинь, бабо навіжена, — проказав грудним соковитим голосом, — і не вводь во іскушеніє!..

Мартоха вже не дригала ногами — сиділа під загатою й з цікавістю позирала на них. Потім звелась, обтрусилла кізяки з спідниці і знову до погрібника підійшла: не давати квочку й курчат.

Ганку всю затрусило — вона вже не тямилася. Шепіт той свистячий сам виривався їй з рота.

— Мовчіть, злодії несосвітенні, мовчіть, курокради, бо зараз як я стану кричати, де ви й подінетесь! Думаєте, коли вам інші все спускають з рук, усе дарують, то можна так розперізуватись? Ось візьму зараз ці курчата, обох вас нагодо-ую живими, що більше ніколи їсти не захочете!

Може, Тодос і не поступився б, але вже люди почали зглядатися на них, уже з вулиці наставляли вуха. Спересердя застромив палицю в землю, тримався за неї обома руками, наче коли не триматиметься, то впаде. Сивим полином кущилися його низько навислі, насуплені брови, а там, у

зіницях, тіло стільки ненависті, що інша, може б, і подарувала, тільки не Ганка.

— Підсипайте своїх курей, то матимете, — говорила вона майже заспокоєно, бо відчувала, що перемогла. Зігнулася над загорожею, стала виловлювати курчат, клала в пелену. Потім одв'язала рябу, вп'яту за лапу до кілочка.

— Земля під тобою западеться, — сказала Мартоха, коли Ганка йшла з обійстя. — А хата твоя з димом піде.

Ганка обернулася.

— А під вами вже запалася, і хата ваша вже горить, — та й показала рукою на стріху.

Тодос і Мартоха голови позадирали, а потім одійшли, щоб збоку глянути. А Ганка, сміючись, що так одурила своїх загребущих сусідів, переступила через перелаз і подалася до дому.

Тепер, коли йшла з дому, котромусь із дітей наказувала неодмінно сидіти біля хати. Побояувалась, що Мартоха забере рябу з курчатами. А якщо не забере, то хіба не подумається отруїти чи подушити? Мовляв, якщо не мені, то й не тобі. Спробуй потім довести, що то не тхір або не ласка.

Ганка не каялась, що з криком забрала своє. Бо коли воно своє, то навіщо його комусь віддавати? Ну, якби ще добрим людям, то нічого, а то ж Гомозам! У сорок сьомому році, коли всі мало не пухли з голоду, вони свиню свою хлібом годували, а коли котре з дітей приходило просити, то хоча й не заробляло в плечі стусана, але ж нічого не мало. Е, з вовками жити — по-вовчому треба вити. Бо роздеруть, зглотять, навіть кісточок не лишать.

Тепер Ганка на тих відвойованих курчат неабияку надію покладала. До осені підростуть, а там якийсь майстер навідається щось до хати зробити — ось у неї вже є чим людину прийняти. Або коли толока збереться, то теж не доведеться по позичках бігати, червоніти перед людьми. Звісно, хто зна, коли толока та ще збереться, але все ж...

І, годуючи курчат, Ганка радісно всміхалася.

Можливо, ще раз чи й двічі заглядав Македон до Ганки — чоловік він не дуже питущий, проте задурно кому не охота випити, а жінка його пригощала. Можливо, на бурячищі коли зустрілись випадково чи біля корівника, — не без того, бо в одному колгоспі роблять і в одному селі живуть. Македон був чоловік спокійний, рукам волі не давав, та й Ганка на нього не задивлялась. По-перше, що саму себе мала за молодицю в літах, а по-друге, в Македона ж і своя сімейка така,

що дивно, як це вони й досі не пооб'їдали йому вух. Ну, не пооб'їдали, то й добре, а передовсім самому Македону, звісно, непогано. Жінка його була плохенька, зовсім тиха. Що не робиться в селі, що не коїться в білому світі — про все вона каже, що так і треба. Народилася людина чи забрав когось Бог до себе — Ликора говорить, що згори видніше. Підверне корова ногу або зламає ратицю — так судилося. Випав град чи дощу довго немає — не годиться нарікати, бо не допоможе. Скільки жила в селі, не пам'ятають, щоб із ким-небудь посварилася. Є ж такі, не обходиться без них ні село, ні земля.

Видно, Македон теж у неї позичив дечого, бо коли хтось поб'ється, а потім збирається миритись, то його першим на зводини кличуть. А сам він у бійку не любив устривати. Буває, зчепляться двоє, ламають ребра один одному — і Македон тут же стоїть. Здається, розборонив би, розтягнув недоумкуватих півнів, та ні. Стоїть і цигарку смалить. І якби ж підсміювався чи зловтішався, — нема того. Тільки дивиться, спокійно, розсудливо. Але говорили, що це він від Ликори перехопив таку вдачу, а раніше нібито, до женіння, інший був.

Ганка й не здивувалась, коли одного разу побачила в себе на дворі Ликору. Хоч і не на одному кутку живуть, хоч і не знаються сім'ями, кожному до неї дорога вільна. Мабуть, якась потреба молодицю привела.

Як була Ликора несмілива, й на цей раз така. Стала біля воріт, а зайти вагається, тільки роззирається по боках. То Ганка покликкала:

— Заходь, Ликоро, собак у мене нема, а сама я на людей не кидаюсь.

Були в Ликори тихенькі очі, наче ставокі заводі, оточені звідусіль лепехою, що й вітерець хвильки не збрижить. І світилося в них ясне тепло, яке надавало їй поглядів дитячої цнотливості.

— Еге ж, немає собак, — погодилась і ступила в двір. Тримала руки складеними на животі, наче за кофтиною щось мала і боялася впустити. Пройшла ще трохи — і знову зупинилась.

— Та заходь, Ликоро, у мене в дворі земля не западеться.

— Еге ж...

— Та й індиків нема, щоб на твою червону хустку накинулися.

Ликора зовсім зніяковіла. Взяла ріжок тієї хустки, стала теревити. Зносилася вже, затерлася, червоної барви не видно, тільки ледь-ледь горить.

— Хай на дівчат кидаються, а я вже...— і не доказала.

— Як поживаєш? — бралася розпитувати Ганка, бо вдивовижу їй було, що живуть на світі такі ніякові люди. Важко, мабуть, таким, кожне їм на голову сяде, навіть коли потреби нема. Вдивовижу було Ганці, та водночас і співчуття прокинулось.

— Та так. Щодня — надія на завтрашній день.

— Без надії не викрутишся,— погодилась Ганка.— Буває, сліпнеш од втоми, а подумаєш про відпочинок — наче сили набралася свіжої.

— Еге ж,— мовила Ликора й очі опустила.

«Їй-богу, як дівчина,— подумала Ганка.— Ходить так, наче ступити по цій землі боїться. Говорить, наче остерігається, що комусь не вгодить. Їй, мабуть, і кусок хліба в рот не лізе, бо це ж комусь може й не сподобатись». Проте жаль до Ликори не прочахав у душі, і вона сказала:

— Хто без дітей — тому й без надії можна, легше, а нам... Тебе доля теж не обійшла, правда?

— Правда,— тихенько проказала.— Хай ростуть.

— Та хай-хай. Без дітей жити — небо коптити.

— Без дітей — наче сліпа. Ні за тобою, ні перед тобою. А буває іноді на душі — ліпше самій було не народжуватись та їх не мати.

Таки впросила Ганка, щоб у хату до неї зайшла. Ликора переступила поріг, сперлася об одвірок, то за руку мусила взяти, щоб на ослін посадити.

— Якби я така прошена була,— цокотіла Ганка,— то давно вже б руки та ноги посклала, ей-ей! І чого ти, Ликоро, всіх боїшся?

— Та я не боюся,— заперечила гостя,— тільки якось воно невдобно.

— Що ж невдобно?

Ликора плечима стенала, мовчала.

— Та що, га? — наполягала Ганка.

— Невдобно, що й живу...— врешті прошепотіла Ликора.

— Ова! — тільки руками сплеснула Ганка.— Чого ж це?

— Хіба я сама знаю? Якось воно так...

— А чого ж ти прийшла? Може, щось треба? Помогти чи позичити?

— Та так, нічого,— зітхнула.

— Ти трохи посидь, а я по господарству крутнись.

Поки бігала за тим та за сим, то й з голови вивітрилось, що залишила Ликору в хаті. Спершу думала, посидить молодиця — і піде, бо в Ганки на розпитування часу нема. А

повернулася через якусь годину назад — сидить гостя в хаті, як сиділа. І погідний смуток тремтить у зорі.

— Ти не захворіла часом, Ликоро? А може, Македон вигнав? Вони, чоловіки, бувають такі, ти признайся, то, може, полегшає.

При згадці про Македона перемінилася в лиці Ликора. Набрала глибоко повітря, щось хотіла сказати, але забило їй дихання — і з очей бризнули сльози.

— Таки вигнав? Чи, може, болює яка в нього?

Плаче, нічого не розкажує. Правда, що дурному кепсько живеться на світі, але ж отакому, як Ликора,— ще гірше. Дала їй виплакаться. Врешті Ликора зібралася на сили, сказала:

— Одступись ти від нього.

— Від кого? — спершу не втямила Ганка.

— Та від мого, від Македона...

Почуте — як грім з ясного неба. Хотіла Ганка зареготати, хотіла од здивування долонями об поли ляснути, та стрималась. Щось важке налягло їй на груди, а губи мимовільно сіпнулися раз і вдруге.

— Сама я бачила,— говорила півшепотом Ликора, очей не підводячи,— і люди розказують... Якби ж хоч не подейкували, якби не плескали, то ще нічого, то я і не прийшла б, а так...

Ганка й обізватися не могла — приголомшена стояла. Поговору вона, здається, ніколи не боялася, але тепер, коли той поговор її зачепив... І хоч не винувата була ні в чому ні перед ким, але ж почувалася зараз так, немов завинила перед Ликорою. Та якби знаття, то Македона десятою дорогою обминала б!..

— Чи я не бачу, як тобі ведеться,— далі вже говорила Ликора.— Бачу. Тягнешся, аж повиступали жили на лобі. Не можеш без чоловіка. Але ж якби ти з ним так, щоб ніхто не бачив...

— Про що ти, Ликоро! — скрикнула.— Та він же мені як торішній сніг!

— А що? Якби тихо, щоб поголосу не було. Так, як Татунь. Він у Самгородку якусь має, а хіба про те його жінка знає чи діти? Либонь, і в Самгородку в нього вже знайшлося одно чи двоє...

— Ликоро, та він у мене лишень чарку випив за гуси, а то все поговор, хресійбо.

Проте жінка, видно, не вірила. Мабуть, давно вже їй нашіптували, мабуть, давно вже радили поквитатися з Ган-

кою, очі їй повідряпувати, коси порвати, і коли вже Ликора наважилася прийти, то все хотіла викласти.

— Одступися від нього, бо Македон і розуму некрепкого, і баламут, і набрехати любить. Ну, якби стільки ротів не сиділо на моїх плечах, то ще можна було б, нічого не сказала б, хай би йшов, а то ж... Не зуміли ви сховати, впливло, то ти, Ганко, май серце.

Розсердитись? Ухопити коцюбу і вигнати з хати, щоб і духу не було? Але сиділа на ослоні сором'язлива, непоказна Ликора і все, що говорила, мабуть-таки, з чужого голосу. Ні, не гнівалося Ганці, рука не піднімалася. Хоч бери та сама плач разом з Ликорою, але не плакалось.

— А ти побалакала з Македоном? Що він?..— поспитала.

— Не балакала... Хіба він признається?

— Якби ж було в чому признаватись!

— Е-е, марно не говоритимуть... Коли ще приплентає, то вижени його, хай і дорогу забуде.

У Ганчиній голові поволеньки туманіло-туманіло; так було, наче вчаділа; в очах — різь, а в горлі — шорстко. Вже не могла ні виправдовуватись, ні розраювати жінку. Тримала на колінах кулаки, і були вони такі важкі, наче ось-ось руки од них повриваються.

Ликора пішла; боязко пройшла попід вікнами, боязко й у ворота ступила. Голову ввібрала в плечі, дивиться вниз. Не жінка, а тінь од жінки. Хотілося Ганці в думках пожаліти її, а жалоців чомусь не було. Натомість бухтів гіркий гнів,— не на Ликору, ні, а так... На весь світ, на все в цьому світі, що примушує її мучитись і страждати, наче вона для самих тільки мук і народилась. Од того гніву пекло в голові: було насипано туди полумінкого жару, і, коли Ганка пробувала повернути головою, її пронизував біль, а в зорі то смуги темні пробігали, то золоті блискавки.

Кілька днів не виходила з хати. Загадували на роботу, але казала, що хвора. І справді, почувалася так, наче її побили. Чогось крижі боліли, і в'язи, і попереки. Навіть млюїло, то взялася пити гарячий узвар... Коли вперше пройшлася по вулиці, то здавалася собі старою, а все навколо було їй чорне: і хати, і дерева, і жінки на городах чи біля криниць. І хоч за своєю душею не бачила не тільки гріха, а й помислу на гріх, проте відчуття провини не полишало її. З підозріливістю ловила кожен кинутий на неї погляд, а коли хтось при ній починав перешіптуватись, думала, що про неї-таки, більше ні про кого.

З Македоном зустрілася біля ставу, надвечір. Його гнідий

із берега пив воду, а об'їждчик, босоногий, у натягнутому на самі очі картузі, сидів на коневі і зв'язував батога. Помітив Ганку, що оддалік брала воду (хотіла голову змити, щоб коси були м'які), крикнув:

— Здоров, молодице, чого так загордилась?

Інша на її місці відповіла б, поговорила б до ладу. І хоч ні в чому не був винуват Македон, але раптово від образи на нього здригнулося щось у Ганчиній душі. Мовчки набрала води, мовчки повернулась і пішла.

Є в Ганки кілька споминів, яких вона, либонь, позбутись ніколи не зможе.

Перший — із їхнім сільським трактористом Петром Обичайкою пов'язаний. Обичайка змалку біля худоби ріс. Та раптом запала йому в голову думка про трактор. Як ото їздити на ньому?

Коли Обичайка бачив у полі трактор, то кидав свою худобу і цілісінький день міг проходити слідом за трактором. Дуже його цікавило, як ремонтують. Він тоді й сам стремляв свою голову туди, куди не слід, і під трактор підлазив, і крестав разом із трактористом, коли в того щось не виходило. Найбільшою радістю було для нього, коли впрошувався проїхатись. Тоді мав вигляд тупувато-гордий, обличчя кам'яніло, губи зростались, тільки в очах поблискувало полум'я, виказуючи, що їде на тракторі не мертва, а жива людина.

Обичайка і водити сам навчився, і тямив у машині незгірше за тих, що вчилися. Навіть, розказують, ходив якось до голови колгоспу, щоб посадили його на трактор, він би теж орав. Та не дали Обичайці трактора — де ж ти візьмеш, коли в колгоспі лише один, і на тому вже людина є.

Як війна гуркнула, як до села стала підсуватись, тоді Обичайка разом із іншими збаражчанами кількома погнали худобу геть од німців, на схід. На другий чи на третій день і повернулись — перерізано було дорогу, далі не проб'єшся. Прийшов Обичайка на колгоспне подвір'я, а там стоїть їхній трактор, тільки заводь його і берись орати.

«А тебе покинули, бач,— тихцем проказав пастух Петро Обичайка і рукавом витер сухі очі.— Худобу погнали від німця, а тебе покинули...»

Він простояв біля трактора до смерку, а потім надумав собі розібрати машину. Познімати все, що тільки можна, й поховати на торфовиську, званому Рудою, якраз за селом, близько від артільного господарства. Спершу було йому бо-язко й торкнутись до машини — шкодував руйнувати її живе

нутро, та... Цілу ніч розбирав мотор і, змашуючи деталі со-
лідолом, носив на Руду і зсипав у широку копанку, з якої сам
не так давно брав торф. Залізо булькало в чорну воду, і Петро
Обичайка сторожко прислухався до темряви, яка відпо-
відала йому зловісним мовчанням... Так він до світу ходив і
ходив, носив і носив, що міг на собі доперти, а коли на ранок
ішло по артільному господарству кілька дядьків, то вони спи-
нилися, спантеличені. Стояв трактор обдертий, розібраний і
мав такий страшний вигляд, що в дядьків навіть сили забрак-
ло виматюкатися, щоб отак виразити своє здивування. Бо що
ж це таке — не встигли німці до Збаража дійти, а в їхньому
колгоспі вже все розкрадають, розграбовують. Це ж свої такі,
а що ж тоді від ворогів чекати?

Обичайка так-сяк переждав війну. Що був у літах, не-
примітний і хорovitий, то ніхто його й не чіпав. А тільки
німців погнали, тільки загуло за ними, дочекався Петро
Обичайка, коли потепліє і вода в копанці зогріється, та й
поліз по трактор. Діставав деталі, вигрібав із мулу те, що й
позасмоктувалось добре, і таки все познаходив. Знав, що там
лежати має, і все йому копанка повернула. І як далекої
літньої ночі сам носив усе на торфовисько, так зараз сам пе-
реніс усе назад, тільки вже не вночі, а вдень. Люди спершу
дивились на нього і не тямали нічого. Бо справді, що ото
чоловік дістає, що носить?..

Обичайка зібрав трактор. Знайшли для нього й пальне.
Трактор, стріляючи й чадаючи, загуркотів на місці. Обичайка,
який досі ніколи ще не вів таку машину сам, забув на хвилю,
що ж слід увімкнути, щоб трактор рушив. І це був один із
найважчих моментів у його житті. Зрештою-таки, скрегочу-
чи, посунув трактор...

І майже всі дюди, що зібрались навколо, теж ступнули
вперед — услід за трактором.

— Плуга! Плуг причепить!

Обичайка за гуркотом не почув того крику, що линує з
гурту, але забігли наперед, стали розмахувати руками, щоб
зупинився... Коли причепили плуг, то Петро тут же, на
обійсті артільному, проклав борозну — першу, яку витягли
на собі не коні, не воли, не корови, а машина. Люди на ту
чорну виважену землю дивились якось недовіриливо, наче ма-
ну їм було наслано, хтось узяв на долоню свіжу грудку, по-
нюхав.

— У поле давай! У поле!

У поле виїхати не вдалося — трактор закашлявся і зупи-
нівся. Обичайка поволеньки зліз на діл, і вигляд у нього був

такий незвичайно радісний, що навіть односельцям важко було впізнати в цій уже немолодій людині їхнього Петра Обичайку — завжди трохи зігнутого, з поглядом під ноги, наче аж затурканого.

З того дня він і орав — тиждень чи два. Щоправда, більше трактор простоював, бо ламалось то одне, то друге. Ходив Обичайка замурзаний, у шмаровидлі, мав чорні руки й чорне обличчя. Майже через день їздив у Турбів — діставав там різні запчастини, а спробуй дістати, коли їх катма. То додумався сам виготовляти — багато ж бо в селі й за селом, по навколишніх полях, погоріло німецької техніки, він там щось ізнімав, клепав, бив — ось, дивися, трактор знову рушив, хоч, здавалося, було захолов назавжди.

Якось орав Обичайка за корівниками — місцина недоглянута, в бур'янах, під баштан хотіли її пустити. І наїхав на міну чи якусь іншу заразу. Вибух пролунав сильний, кожне в селі почуло. Спочатку втямити не могли, що воно там гуркнуло, аж потім скочила іскрою чутка:

— Обичайка підірвався!

Багато народу зібралося, йшли великі й малі. Ганка теж прибігла. Прибігла — й сама собі не могла повірити, що сталося щось. Бо мотор погуркував рівно, синім димком блідуватим чадило. Якись квіточки цвіли, біло-жовті, а, забарвлені в тому димку, здавалися блакитно-ліловими. Сидів Обичайка за стерном, трохи в поясі перехнябившись, і по його спокійному та байдужому лицю дві великі мухи лазило. Мухи були зелені, довгоногі, стріпували прозорими крильцями, ось вони до очей скочили, заворушили хоботками, задригали лапками — і Петро Обичайка не прокинувся, щоб прогнати їх.

Якусь мить усі були в заціпенінні. Як же це так — працює трактор, міна нічого не заподіяла йому, а Петра Обичайку вбило? Як же це так — він урятував життя їхньому колгоспному трактору, а цей трактор привіз його на смерть?

Ганка першою здерлася на колеса, торкнулась руками до Петрових грудей. Були вони ще теплі; й раптом щось хлюпнуло; кров, булькнувши, полилася з-під Обичайчиного паска, і Ганка сахнулась. Тракторист осідати став, жінка за плечі його вхопила, і мимохіть здивувало її, що Петро важкий, наче залізний.

Ганка зиркнула на людей — стояли і дивились на неї. Раптом її сколихнув гнів — нагальний, нежданий, вона закричала прямо в ті бліді й розгублені обличчя:

— Чого поставали? Води принесіть! — Хтось метнувся до

корівників по воду, а Ганка попросила, вже тихіше: — Пособіть же...

Обичайку знесли й поклали між бур'янами. Зараз він був молодший з лиця, а тілом довший, ніби смерть видовжила його.

— П'ятаки є? — запитали біля Ганки. Вона подивилась оторопіло на того, хто питав. Не могла втямити, про які п'ятаки йдеться, навіщо вони.

Нарешті знайшли два п'ятаки — один був темний, либонь, у вогні полежав, а другий чистий, із чітким зображенням герба. Дивився тепер Петро Обичайка в небо двома п'ятикопійчаними монетами... Ганка одірвала від нього погляд, перед собою глянула і в тумані, що раптом заслав їй зір, побачила людину, що бігла від короварні. Людина бігла дуже хутко, а тому вода з відра розбовтувалася великими бризками. Зрештою ця людина перечепилася об щось, упала, відро перевернулось. Людина схопилася на ноги, якусь мить оторопіло дивилася в порожнє відро, а потім повернулася й шодуху помчала назад на короварню...

Про Петра Обичайку ніколи Ганка не забувала. Був їй упам'ятку, часто згадувала, як він ото з копанки носив приховані частини, як борозну проклав на артільному дворі, як поміж бур'янів лежав і дивився вгору п'ятикопійчаними монетами — одною від диму чорною, від кіптяви, а другою світлою й чистою. Думала, як ото можна любити трактор, щоб піклуватись про нього, мов про дитину рідну, і вмерти на ньому — спокійно, з гідністю, наче святе причастя прийняти. Їй, живій, про живе думати, але ж із долею не лукавити, не одцураєшся від неї, і вона від тебе не відцурається, то хотіла б Ганка померти теж у роботі, як він, Петро Обичайка, хотіла б померти люблячи, як він любив свій трактор, а не від ненависті сконати.

А другий спомин, із тих, що залягли в пам'яті, теж завжди з нею, бо не може вона прогнати їх, а вони ж самі не тьмаряться, — як у їхнє село німецьку худобу пригнали. Не так багато, проте пригнали в колгосп, десть там Дробаха виклопотав, бо власного поголів'я не було. Власне поголів'я за війну чи вирізали, бо треба ж було якось жити, чи в Німеччину в них позабирали. Ганчину корову теж забрали — рябеньку Зозулю, якою вона натішитись не могла, бо доглянули її з Волохом своїм ще з телятка. Здається, якби дійною на базарі купили, то не так шкода було б... А для дітей стала Зозуля за другу матір. Вони її пасли, траву приносили з поля, лепеху від ставу, вони її обнімали, цілували... Забрали Зозулю

так, що Ганка й не бачила, саме дома не було. До хліва — а там порожнє стійло; от наче була в тому стійлі її, Зозулина, душа, а це нема. Ганці сусіди зразу сказали, де-то її корова, бігала просити, щоб повернули, бо діти малі, а з неї лише сміялися і казали весело, що повернули б, та пізно, мовляв, бо всю худобу вже відправили на залізничну станцію. Бігала Ганка й на станцію, проте не побачила там своєї Зозулі, видно, в інше місце погнали худобу.

Вона в селі кожну корову знала. Для неї не тільки люди збаразькі були свої, знайомі, домашні, а й усе те, що вони робили, казали, як жили, як одружувались, як дітей народжували і вмирили; так само була по-домашньому близька їхня худоба. Знала вдачу кожної, знала, скільки молока дає, який гандж має, гарним телям отелиться чи ні.

А тут — пригнали німецьку худобу. Йшли через село великі рябі корови, йшли повільно й статечно, повагом несучи велике біле вим'я. І як ото недавно зовсім дивилися збаражчани на німецьких солдатів, що проходили через їхнє село (дивились, як на чужу силу, ворожу, якої не розумієш і ніколи не зрозумієш, дивились, як на зловісну млу, що ладна кожної хвили поглинути твоє життя), так зараз вони дивились і на їхню худобу, котра змушена була повторити шлях своїх господарів. Корови йшли вгодовані, ситі — такі, либонь, і догляд люблять, і молока дають багато, проте чомусь вони не викликали в збаражчан захоплення, а якусь дивну гостру неприязнь. Ніби оте, що німецька худоба появилася в Збаражі, появилася після того, як були вигнані фашисти, появилася поважна, неквапна й самовдоволена, ніби все це ображало, принижувало їхню людську гідність. Та й поряд із цими зайдами збаразька безпородна худоба виглядала захарчованою й сіренькою. А тому збаражчани не могли втриматися від глузів:

— Не таких не наореш, одразу ногу відкине!

— Чим же годувати їх, отаких? Пареної соломи вони не стануть їсти! І січки абиякої не захочуть!

— Еге, це такі, що подавай пити шнапсу, а на закуску — булку з маком, не інакше.

— А дулі з маком вони не хочуть?!

— Либонь, не хочуть...

— Ходити біля такої корови — наче біля панії!

— Та що, ми прислужуватимемо їм? Будемо доглядати так, як і своїх!

— А коли молока не даватимуть?..

Ганка з ненавистю дивилась на породистий скот. Немов і ці важкі тілісті корови завинили перед нею та її дітьми, не-

мов і вони були винуваті в тих бідах, що звалилися на Збараж, на весь народ... А зараз ідуть отак погордно й байдужно. Ряба худоба нікуди не звертала й не думала звертати, навіть знаку не подавала, що хоче заскочити в шкоду. Проте одна припинила ходу і повела своїми рогами перед самісіньким обличчям Сані, котра стояла біля своєї матері. Ох, як же тоді спалахнула Ганка! Вхопила хворостину, що під руку їй повернулася, і взялася шмагати ту корову. Раз уперішила, вдруге; череда заметушилась, бо, продираючися крізь неї, бита корова стала важко і невміло тікати вперед.

— Отак тобі! Отак! — злісно сичала Ганка, не відстаючи. — Щоб знала, як рогами розмахувати. Бач, вона рогами розмахує...

Люди мовчки дивились, як вона шмагає корову. Ніхто не сказав і слова, поки Ганка так відстає. Лиха, підійшла до своєї Сані і взялась гладити її по голові, наче й справді дитині загрожувала небезпека.

— Бач, рогами розмахує! — шепотіла Ганка.

А Саня, нічого не тямлячи, довірливо дивилась на матір.

Зрештою підійшов хтось із знайомих і взявся Ганці казати, що недобре бити худобу — худоба ні в чому не винувата. Подивилась жінка на того розумника недобрими очима й не відповіла. В той мент думала вона чомусь про свою Зозулю. Бо, переглядаючи німецьку череду, шукала поміж неї свою корову. І, звісно, не знаходила.

Ну що ж, значить до іншого колгоспу вона потрапила, бо не могло так статися, що залишили її на чужині, не відправили додому. Відправили, неодмінно, тільки опинилась вона не в Збаражі, а в іншому селі, де теж непогано почуватиметься...

Потім звикли до німецької худоби. Не така вже й гарна виявилась вона на збаразькій паші. Та й не дуже витривала. Нашу на яку хоч траву пожени, якого хоч корму задай — їсть. А німецькі, у колгосп пригнані, не всяку пашу приймуть, не всяка погода подобається їм. І збаражчани раділи, що їхні корови насправді кращі за німецькі, що серед їхнього товару і болячок менше.

За кілька років — і зовсім по артільній череді не скажеш, що було поміж неї трохи чужого скоту. Виросла череда, а в ній — усе свої, різномасні, до збаразької землі звичні корови. І лише кількоро ходило важкуватих, опасистих німецьких. Решта ж чи виздихали, чи дорізали їх, бо мали здохнути.

Бач, думала Ганка, навіть худобі чужій на нашій землі не живеться, а то ж зайди хотіли посісти все!

З Іваном почало щось коїтися... То ходив хлопець патлатий, місяцями нестрижений, так і дивись, що якій-небудь со-році заманеться гніздо звити в його чуприні. Час од часу Ганці ставало важко дивитися на ту стріху, брала ножиці і, всадовивши хлопця на стільці, обрізала йому волосся начисто, навіть чубчика не лишала. «Щоб не так душно було», — говорила. Тільки драбинки ото біліли на Івановій голові — ніби в полі нерівно зрізана стерня. Радий був Іван і такій стрижці, навіть декого із своїх товаришів приводив, щоб мати підстригла.

Та почало із сином щось коїтися, бо якось прийшов додому наче аж щасливіший і веселіший. Коли зняв картуз, то спідлоба зиркнув на матір — мовляв, щось помічаєш чи ні? Ганка таки помітила: було знято в Івана на голові волосся старанно, акуратно, чубчик прилизаний, і тхне від нього чи то одеколоном, чи то туалетними змилками.

— Хто це тебе так? — запитала. Хотіла всміхнутись, але вуста наче позмерзались.

— А дядько Гумент, — з видимою гордістю відповів.

Дядько Гумент у їхньому селі стриг і старих, і малих. Усіх тих людей, які не ходили до нього стригтись, називав «азіятами». Крім того, дядько Гумент колов свиней, вичищав кабанчиків і бичків. Коли корова приводила теля, то його теж кликали. Якщо хто-небудь колов свою свиню без Гументової допомоги або ж кликав ветеринара, щоб вичистив бичка, тих людей Гумент теж називав «азіятами».

— Що ж ти йому дав?

Іван невдоволено знизав плечима. Мовляв, що дав, те дав, чого це ти так допитуєшся?

— Ні, ти признайся, — наполягала мати.

— Ну, десяток яєць.

— Скільки? Десяток? А ти їх зніс? Га? Будеш по десятку віддавати, коли сам почнеш нестись! То це хіба я не могла тебе обскубити? Хіба Гумент краще? Десяток яєць!

— Звісно, що краще, — буркнув син.

— Чого ж ти мені по десятку не платив? Думаєш, що я в тебе не взяла б? Узяла б, ще й як!

— Ха-ха! — всміхнувся Іван. — Як же це я у вас братиму і вам же віддаватиму?

— Хоч би раз од вас якусь плату мала, а то кручусь біля вас, як оглашена, а що з того маю?

Ну, постригся в Гумента, хай і так. Але ж почав волосся назад зачісувати, а воно не лежить. Як уже картузом його не притискав, як водою не змочував, а воно як було дротяним,

дروتяним і зосталось, як стирчало в різні боки, то й не перестало стирчати. До чого ж він додумався? А лягаючи спати, на ніч Ганчиною хусткою голову обв'язував. І не тільки на ніч: буває, сховається в хаті посеред білого дня, закутається і глипає по вікнах, чи не йде хто.

Ганка вже й кепкувала з нього:

— Чи не заміж збираєшся?

— Заміж! — бурчав невдоволений Іван.

— А чи боїшся розум розтрусити, то перев'язуєшся?

— Боюсь розтрусити.

Ну, що боїться розум розтрусити, це добре. Тільки чи ж є що в нього розтрушувати? Либонь, немає. І мати зітхала.

Почав пропадати з дому Іван. То, буває, тримається хати, як воша дірявого кожуха, а тут як ізслизне після обіду, то ні ввечері не привіється, ні смерком. Аж-аж опівночі прибіється, рипне тихенько незасуненими дверима й до тапчана скрадається, боячись дихнути. Ганка раз йому стерпіла, другий, а ж мусить знати, де її дитина ходить? А може, воно з такими урвителями злигалось, що не тільки само на шибеницю потрапить, а й сім'ю всю потягне?

Якось, коли Іван навшпиньки, прикусивши язика, підкрадвся до тапчана, покликкала:

— Іва-а-не...

Він заляк і якусь мить не ворушився. Думав, либонь, що то мати спросоння. Та вона аж засміялась:

— Це ти коли почав боятися матері?

Він хутенько підійшов до тапчана і, не роздягаючись, шаснув під рядно. Ганка, спершись на лікоть, якусь хвилю позирала на нього з лежанки, потім підійшла:

— То ти обізвешся?

Мовчав, накрившись із головою.

— Ти, хлопче, не прикидуйся німим, бо я тобі швидко голос уставлю. Кажи, де тинявся? Чи не з бандою якою збратався, котра чесних людей перестриває посеред шляху? А може, по коморах унадився із товаришочками?

— Ай! — буркнув Іван.

— Ні, ти кажи, бо це мати питає.

— Одчепіться, — знову буркнув Іван. І, поки вона, вражена, мовчала, додав: — Розпустили губу, ген малі попросипаються на печі.

Тут вона здерла із нього ряденце, вчепилася за комірець:

— Оце так із матір'ю?

Він скочив на ноги, схопив її цупко за руки.

— Ану пусти! — наказала.

— Не пушу,— глухо видувив.

— Ти чуєш?!

— А ви не бийтесь! Чого ви б'єтесь?

— Ти на матір піднімати руки? Бити матір? То тобі вже нема нічого святого? Пусти!

Іван відпустив і притулився спиною до стіни. Ганка взяла його за вухо, провела через хату, а коли опинились надворі, то сказала:

— Можеш іти!

— Куди? — не втямив хлопець.

— Куди хочеш. Звідки прийшов.— І тому, що він не ворухнувся, додала: — Тепер ти розумніший за матір, самотійний, то нащо я тобі здалась? Іди, звідки прийшов! Ну, чого сопеш, як ковальський міх? Іди й не повертайся.

— Нікуди я не піду,— прогугнявив Іван слізливо.

Мати помовчала трохи й запитала — твердо, сердито:

— Де ходиш? Признавайся! Бо заведу тебе в сільраду, а там із тобою поговорять.

Іван знав, що сільрадою мати лишень погрожує, проте опинатися більше не став.

— До хлопців ходив. До Чмира й Татуня.

— А що ти з отим лобурякою Чмиром загубив? Ану відповідай!

— Та так...— промимрив син.

— А з отим пришепелкуватим Татунем? У нього ж макітра на в'язах така порожня, що аж видзвонює.

— У Татуня, мамо, бубон новенький, а в Чмира бала-лайка.

— То й що?

— Ми граємо.

— А ти ж на чому граєш?

— Я біля них...

— Нащо ж вам грати?

— Ну, коли попросять куди. На вулицю дівчата зберуться чи на вечорниці які...

— Вечорниці? — перепитала мати.— А хіба тепер на вечорниці збираються?

— Угу, й частенько,— підтвердив син.— То до Мільйонихи сходяться, то до Варки Бурдейної. Навіть старі баби приходять, така вже каліч, що ніхто на них і не гляне.

— Хто не гляне?

— Ну, хлопці, парубки.

— А ти що там робиш?

— Гуляю,— кашлянув Іван.

— Бож-ж-женьку ж ти мій! — сплеснула руками Ганка й задивилася на свого хлопця так, наче на прояву. Він під тим поглядом не дуже і вкляк: бачив, що серце в матері вже відійшло, а йому бл-ше нічого й не треба.— Як же ти гуляєш?

— Ну, на ослоні сидимо з хлопцями. Співаємо...

— Якої? — само вихопилось у матері.

— «Скавав козак через станицю», «Розпрягайте, хлопці, коні».

— А ти, а ти що там?.. І танцюєш?

— Авжеж,— не без гідності відповів.— Буває, таку пилюку зіб'ємо в хаті, що каганця не видно.

— Тьху,— сказала Ганка й пішла до хати. Але зразу ж вернулася і сказала: — Коли вже тобі нетерплячка, то жемись. Бери собі бабу Бахурку або Клару Стефанишину. Будеш тоді сам собі хазяїн, коли захочеш, тоді й прителіпаєш додому.

— Нащо мені таке луб'я,— муркнув Іван.

— А якої ж ти хочеш?

— Та ще ніякої, тільки не такої.

— Тьху,— ще раз сплюнула Ганка.

А за кілька днів яку він бляху причепив собі до паска! До звичайнісінького собі сирицевого паска, зморщеного, на кінчику розтріпаного. Бляха була мідна, зі снарядної гільзи, жовта, начищена до блиску. І не просто бляха, де там, а майстерно вирізані, розпростерті на обидва боки орлині крила. То раніше Іван міг той пасок забути де-небудь удома, не підперізуватись тижнями, а це куди не йде, неодмінно підперізується, причому бляху раз по раз обмацує, а голову тримає високо й рівно, як солдат. Поки не було бляхи, здається, був хлопець як хлопець, а це змінився, подорослішав, навіть гонор у нього десь узявся. То раніше Ганка могла йому запотиличника дати, коли не слухався, а це якось навіть рука не піднімається. От що бляха іноді робить з людиною!

Толик — нащо вже шмаркач! — а й той, дивлячись на старшого брата, і собі захотів перемін. То завжди мотузочком підв'яжеться чи шнурком — і добре, аби штани не спадали,— а це ж захотів мати пасок. Був у Ганки чималенький телячий шкуратик, берегла на латки, то він найшов той шкуратик, уже був би й зіпсував, якби не встерєгла.

— То ти добро переводити?!

Вислизнув з її рук, як вихор. А проте через тиждень чи два мав-таки ремінець — хоч і зношений, геть зовсім ніку-

дишній. Чи випросив у кого, чи так хто дав, бо мав уже викинути. Толик і собі став тепер носа копилити. Раніше, бувало, зразу послухає матір, коли посилає куди-небудь, а тепер — при ремінці! — не дуже й поспішає. А як би він, мабуть, змінився, якби ще бляху мав таку, як у старшого брата!

А з Іваном як почало ото коїтись, то коїлось і не переставало. Одного разу вмивався він, і Ганка помітила — чимось задрипана рука, що не обмивається.

— А то? — поспитала. — Де це ти в мазут уліз чи в шма-ровидло, що воно до тебе прикипіло?

Іван тільки муркнув зневажливо — мовляв, не тямите, мамо, нічогісінько, а ще носа тикаєте.

— То, — пояснив, пирскаючи сміхом, Толик, що крутився поблизу, — татуїровка така.

— Що? — звела брови.

— Ну, голками йому накололи.

Іван стояв з опущеним поглядом, люто поглипуючи на брата.

— А навіщо накололи? — не тямил мати. — А хіба він не міг постояти за себе, оборонитись?

І з тими словами закотила Іванові рукав до ліктя. Закотила — й ахнула: там було виколото кинджал, обплутаний ланцюжком, а на кинджалі напис: «Не забуду мати родную». Ганка зірвала із сина сорочку, стягнула майку — спина й груди Іванові рябили од написів та малюнків. «Коварство — враг життя», — красувалось на животі, а на лівому плечі — «Москва — столиця родіни». Були зірки, Кремль, якорі, якісь цяточки. Хлопець щось прикривав долонею, то мати силоміць одняла його долоню й прочитала: «Антося».

— Це ще яка Антося? — запитала вона зловісно.

— А Шамрайка, — простосердечно підказав Толик.

— Оце ти собі Шамрайчину дівулю виколов на грудях? — зверескнула Ганка. — То я тебе на світ народила, щоб ти оту нехлюйського роду соромітницю малював на своєму тілі?

Іван мовчав. Толик завбачливо потупцяв за причілок — боявся, щоб і йому від матері не перепало, бо від Івана вже неодмінно влетить.

— Ось я тебе зараз помию, — мовила мати і, линувши з чашки води, взяла в жменю піску та почала дерти Іванову спину. — Я із шкурою поздираю із тебе твою дурість.

Іван тільки сопів, але не виривався. Ганка завзято терла, аж поки виступила кров. Зрештою стало шкода їй рідного сина — і вже тільки сварила:

— То це ти за ту дурну Антоську додумався кров проливати? Чи її в тебе так багато? Га? Ти чого зуби зціпив, не відповідаєш? Ти хіба на фронті, а мати твій ворог? Розв'яжуй язик!

Іван щось буркнув.

— Що? — не розчула Ганка.

— Антоська не дурна, — голосніше повторив хлопець.

— Ну, якщо вона не дурна, то йди позич у неї розуму, йди!

— То й піду.

Чи ходив він до Антоськи позичати розуму, чи не ходив, проте одного разу повернувся додому геть побитий. Під очима — синці, вуха подряпані, волосся звалялося в крові. А що вже одяг — здається, суха ж погода, десь поназбирував болота, тванюки, усе на ньому таке, що тільки заплющся і перехрестись. Лікті повилазили з рукавів, а коліна теж світять.

— Набий мене, мамо, — ледь-ледь чутно попрохав Іван.

— Га? — мати вдала, що не чує. Так вона вже з ним намучилася за останній час, що й гніватись не гнівалась.

— Повішай мене...

— А це ж чого?

— Покарай мене, мамо.

— Хто ж це тебе так покалічив?

Скільки не випитувала — не сказав. Тільки губи кусав. От уже запеклий удався, от уже одірвант!

— Коли ти мене хоч на пучку поважаєш, то піди в сільраду і заяви на своїх кривдників. Або мені скажи, я сама їм раду дам.

Не сказав. Уже пізніше довідалася Ганка, що це його хтось за Антоську так оддухопелив — із старших парубків. Скільки ж тій Антосьці? Шістнадцять оце минуло, либонь! Хіба в Збаражі дівок тепер мало? Та цього добра — як у гарного хазяїна дерті! І якби ж хоч із пики щось путнє, а то так, наче щодня її сирим м'ясом по морді лупцюють. А йому ж не більше, як Антосьці, навіть менше, — шістнадцяти ще нема.

Що ж їй, Ганці, робити? А чи нічого не робити? І чи є якийсь толк та лад у цьому світі? А чи ніколи його не було й не буде?

Коли тільки завесніє, то живій людині од того велика вигода. По-перше, не треба вже про взуття думати та про те, як його латати. Ото скинув шкарбуни, які за холоди гірше

печеної редьки надокучили, і ходиш собі босяка — сухо надворі чи мокро. По-друге, одягу ніякого не треба чистувати та рвати, бо накинеш щось на себе, аби тіло прикрити, — оце й уся краса і весь захисток од негоди. А по-третє, з весною бур'янів стільки попре із землі, лободи молоді та кропиви кусючої. Звісно, жиру з бур'яну ніякого, на ньому не поправившись й не розтовстієш, а все ж веселіше в тарілку дивитися, коли в юшці чи борщі не сама тільки картопля плаває. І зовсім добре, коли на городі щось з'являється — бурячок чи цибуля.

Й цю, чи не останню з трудних зим, пережила Ганка Волох зі своїми дітьми, а тільки позлазив сніг — ходили вони в неї босі й пороздягувані. Від того мали обличчя такі ж сині, як і ноги, а коли хто питав, чи не холодно, то відповідали, що «не, не холодно». Бо позвикали. Любили вони гратися і гралися, як у кожної матері, а привчила їх Ганка до того, що ніколи не поверталися з порожніми руками додому. Чи тріску приносили, чи гілляку притягували. Коли ж ішли до ставу, не тільки купалися, а й риби приносили.

З рибою бувало всяко. Все кінчалося благополучно, як-що печерували раків або виловлювали комликів біля греблі. Тут вода бігла хутко, скакала по камінню, то їх водилося хмарами. Граючись, можна було за день навить-гувати з нірок півторби, а то й більше. Обходилося також благополучно все, коли біля греблі заскакували з марлею або з мішком ловити сралю (так у Збаражі називали й називають дрібну рибу). Діти раділи, коли серед сралі попадалося і щось більше, але треба ж було остерігатися рибалок, які часом підкрадалися, ловили дітлахів і били їх за те, що винишують мальків.

Але за сралю діставалося не часто, бо ніхто її, крім дітей, не ловив і догляду за нею пильного не було. Який із сралі наїдок? Підсмажиш на пательні, спершу ще нічого, можна їсти, проте багато не з'їси, бо невичищена вона й гірка. Ото тільки якби апетит роздрочити... Дядьки та старші діти старалися ловити крупних коропів, за якими й дивилися сторожі. Дядьки це робили вночі, перед світом, коли добре спиться. Виходили з сітками, хтось заганяв тихенько сонну рибу, — за один чи два заходи вистачало на всіх хлопців, і не тільки поснідати, а й на базар понести. Діди, які звикли до води та до риби змалку, ставили ятері тільки в їм відомих місцях, та так обачно, що навіть чайки за ними підглянути не могли... А старші діти — посеред дня з вудочкою. Примостяться в лепешці, щоб ніхто не

бачив, і закидає крадькома. А то й без вудлища ловлять там, де глибоко. На видному місці біля компанії картярів сидить, буває, і поки хто дурнів нахапається, він шворку риби нацупить. Бо, коли біда захоче, примусить перехреститись і безрукого.

Саня з Толиком пічкурів та сралі приносили додому, а Іван — і великої риби. Не раз йому доводилося тікати від сторожів, не раз його ловили, запотиличників давали, трошили вудки, проте йому було не звикати. Усі сільські хлопці так вудили, ніхто не ремствував на долю. Ганка нічого не казала Іванові — як-не-як помагав-таки. Аж поки прийшов хлопець додому весь заюшений, у синцях, замість сорочки лахміття звисало.

— Хто це тебе? — спитала сердито.

Іван глипав спідлоба й не признавався.

— То не скажеш?

Чи язика проковтнув, чи глухонімым став.

— Ото не попадайся, — сказала. — А попадешся, то додому отаким не приходи. Хіба цю сорочку вже полатаєш? Як я на тебе настачу?

Рибу він згодом приносив, але ніколи більше не приходив побитий та обдертий. Либонь, навчився прудко тікати й не попадатись.

У Ганки діти не байдикували. В іншої, дивися, ліниві, встають ополудні, ніколи хати не тримаються, а в неї — лад у всьому. Хоч і не було корови, яку треба було пасти, а вставали вдосвіта. Ну, якщо не разом з матір'ю, то після неї, але не залежувались. Не раз відпасали чергу за кого-небудь у череді, а біля ставу доглядали не тільки своїх гусей, а й чужих. А то, коли з паливом невикрутка, брала Ганка свою дітлашню і йшла у ліс по в'язки.

Картоплі, щоб засадити город, у неї не завжди після зими тютька в тютьку виходило. Хоч і думала про наступну весну, хоч берегла на насіння, та все ж таки й насіння іноді з'їдали. Добре, коли хто-небудь позичав відро чи двоє, а коли не вдавалось, земля так незасаджена й гуляла, женучи до сонця щирійку та березку. Невелика латка, та серце боліло, бо хто зна, як там воно буде...

І на цей рік — теж. Ганка бідкалася, ходила по позичках, десь їй і дали півпелени картоплі, а десь і не дали. «Маком засію, — думала. — Хоч стільки багато маку нам не треба, але хай щось росте».

Виручив Іван. Припер уночі майже повнісінький мішок. Од напруги повиступали на лобі жили, а що вже радий!

— Буде, мамо, засадити, буде й на їжу.
Допитувалася, де дістав. Іван криво всміхається:

— Заробив!

— У кого ж ти заробив?

— А хіба що? Заробив — та й годі!

— Мабуть, добре потрудився, що стільки дали.

— Добре потрудився чи ні, то вже нехай не кладеться вашої голови.

Ганка наче вперше бачила його. Стояв гінкий, довгорукий, і хоч обличчя ще дитяче, вже почало грубіти, біля вуст — ледь помітні борозенки. Вона й не встерегла, коли це він подорослішав. Ну, наче ниньки ще зранку був такий, як завжди, дитиною, а це... Перевела погляд на Толика, потім на Саню. Й вони попідростали. І чомусь здалися їй маленькими дорослими людьми. Очі в усіх серйозні, з попільцем утоми, і в тих поглядах уловила життєвий досвід і щось значно більше і глибше за досвід.

Повставали вдосвіта, щоб упоратися з тією латкою, поки земля вогка. Чимало корчів посадили, коли мимо проходив Глемездик. Привітався по старій пам'яті і, минаючи їхній город, крикнув:

— Чула? В Гордія Пилявця цієї ночі хтось картоплю із погребка вкрав!

Крикнув і пішов, Ганка навіть недопетрала зразу, про що він. А потім раптом випросталась, одмінилася з лиця. Заступ висковзнув із рук і впав додолу. Вона все хотіла заглянути в Іванові очі, а той ховав їх, удаючи, що нічого не чув, що дуже зацікавився борозняком.

— Іване... — проказала.

Штурпачком лободи він перевертав того борозняка з боку на бік.

— Іване...

Очевидячки, йому таки заклало на обоє вух. Толик підійшов і штурхнув в плече, то старший брат турнув його ліктем і все ховав очі.

— Діти, — сказала мати, — дивіться, де корчі, діставайте з них посаджену картоплю.

Викопувати взялися з більшою охотою, ніж садили. Толик побіг по другий заступ, а Саня просто руками вигрібала. Іван тим часом найшов ще одного борозняка. Толик, позираючи скоса на матір, підійшов до нього й шепнув:

— Тікай!

Іван знову стусонув його ліктем, але вже легше. І знову зігнувся, порпаючись у землі. Проте посадженої картоплі не

вибирав, ні. Саня намагалася зловити його погляд, але марно. Іван дивився тільки під ноги.

Коли латку було перекопано, коли повигрибали все, що посадили, то зсипала Ганка до купи картоплю й сказала Іванові:

— Неси туди, звідки приніс.

Син пробував завдати собі мішок, але скільки не тупцявся — бракувало сили. Одірвати від землі відірве, а далі — не може. Коли Саня з Толиком кинулися допомогти, мати сказала:

— Хай сам! Умів принести, хай уміє віднести.

Скільки Іван не кріпився, скільки не храбрував, аж сльози виступили. Ганка йому тоді завдала, бо стало шкода і дитини, й самої себе, і ще чогось шкода, про що вона й словами не могла сказати.

Отак вони йшли — Іван попереду, аж вгинався під мішком, за ним ступала мати, а ще ззаду — решта. Й ніхто не дивився прямо перед собою, всі повтуплювали зір під ноги, всі були однаково похмурі та лихі. До Гордієвої хати було не так близько, і мати диғувалась, як це Іван міг стільки доперти. Але вмів украсти, хай вміє і віддати. Хіба вона вчила його брати в людей? Хіба вона сама коли-небудь потягнула чуже? Не було такого й не буде, хай навіть як важко не доводиться.

— Куди це ви чередую? — питали в Ганки, вітаючись.

Вона ж на вітання не відказувала, а очі її як паслися в пилюці, то так на людей і не зводились. Проте якась іскрина радості тліла в Ганчиній душі. Бо коли питають, куди це вони, то ще ніхто нічого не знає. Але... хіба в Збаражі що-небудь сховаєш?

Гордій Пилявець саме з двору виходив. Мішечок з інструментами тримав під пахвою — мабуть, до когось на роботу поспішав. Були в нього білі, наче притрушені сніжком, вуса, а знизу ті вуса жовтизною взялися од куріння. Під самісіньким оком білий рубець: колись тріска одскочила, то глибоко пробатувала.

— Здрастуйте,— сказала Ганка.— Приймайте злодіїв!

Наче пожартувала, а в самої хоч би риска однеенька здригнулася. Гордій глянув на хлопця з мішком, усе зрозумів та: — А хіба ви злодії? Ви добрі люди.

У Сані несподівано розцвіло обличчя від почутого. Весело глянула на братів, але вони були похмурі, то й вона по-смутила.

— Були добрі, та лихими стали,— сказала мати.— По-

дивіться на цього харцизяку! Ви тільки полюбуйтеся на нього!

— Еге ж, славний,— незлобиво мовив Гордій.— Тільки ж він не сам, либонь, а ще з кимось, бо чимало забрали картоплі. Та що я вам скажу? В мене картоплі вистачить, а коли вам потрібна, то не віддавайте.

— Гордію...— почала Ганка й не скінчила.

— А що — Гордію? — звів на неї не очі, а лукавий блиск.— Коли взяв хлопець, то, мабуть, про сім'ю піклувався, хотів допомогти. Не побіг же пропивати, не поніс на базар.

— Вибачте...— почала й знову не скінчила.

— І нащо було хлопця так шпетити? На ньому лица немає.

В Івана руки так затерпили, так зааніміли, що він і незчувся, як той важкий мішок висковзнув і впав долі. Гичка розв'язалась, і картопля розкотилась по траві. Хлопець зігнувся, став збирати. Саня з Толиком кинулись на поміч.

— Не візьмемо у вас нічого,— сказала мати.— Даруйте, що так склалося. Тільки я не хочу, щоб із них крадії росли, щоб на чуже скоса поглядали. Хай уміють самі на себе поstarатись.

— Ганко, в мене руки є, ремесло маю. А ви...

— Вміє красти — хай уміє заробити.

— Візьміть цю картоплю, а восени віддасте.

— Спасибі, Гордію, але ж брати — це ще раз себе зганьбити.

Засіяла ту латку маком. А що маку трохи не вистачило, то й квіток на городі посадила, бо нащо сила землі має марно вигулювати.

Іван того ж вечора щез із дому. Спершу думала, що в когось із своїх товаришів затримався і заночував. Та не прийшов і вдосвіта. Ганка злякалася: а що, коли дитина руки наклала на себе? Бігала шукати, розпитувала. Ніхто не бачив. І лише на другий день ополудні сказав хтось, що бачили його в Новій Греблі. Мати здогадалася, що, мабуть, до далеких її родичів забився в сусіднє село. «Нічого,— думала з полегшенням,— сором не носити щодня за плечима, переживе його. Переживе — й ніколи більше на таке не зважиться. А якщо я не доведу їх до пуття, то хто доведе?»

Додому повернувся Іван через тиждень. Змарнілий, вовкуватий, уникав дивитися матері в очі, а з молодшим братом та з сестрою майже не розмовляв,— буркне щось і одвернеться. Проте в селі ніхто нічим не докоряв йому — мабуть, Гордій нікому не розказав про все те,— і хлопчина потроху ожив, став привітнішим. Та все ж таки коли йшов по вулиці,

то голову втягував у плечі, наче остерігався чогось. А від своїх колишніх товаришів став одбиватись — усе крутився біля дорослих. І школу майже не відвідував — у колгоспі пропадав. Аж поки не сказав одного разу матері:

— Дають мені биків, то робитиму...

Не сварилася з ним. Може, він, виріши, і лятиме її за те, що не сварилась тоді з ним, але самій було важко. Хай стає до биків, хай помагає. Хіба він один такий у Збаражі? Багато вже їх покидало школу, з биками ходять. А Толик та Саня вчитимуться, віддячать колись. Іван же... простить їй.

Якось поверталася Ганка з району, була на базарі. На підводі ніхто не підвіз, а попутної машини не трапилось, то мусила йти пішки. Пішки, то й пішли, не велика біда, навіть виграш, бо за власні ноги платити не доводиться. Ото ще якби взуття не зношувалось, то зовсім добре було б. Йшла Ганка, голову опустивши, але глядь — лежить щось у рові над дорогою. Вже проминула, та всередині якась штрикавка її кольнула: підійди та подивись.

Підійшла, подивилася. Саме зима була, сніжок цілий день ішов, то воно ледь сіріло. Ганка боязко поворушила — наче матерія. Спробувала розгорнути, а воно ж, цупке та замерзле, не піддається. Тріщить, мало не лопається, видно, немало лежить. Розгорнула — штани! Брезентові штани, широкі, матнясті й ніде жодної дірки. Не інакше як загубили, бо хіба таке добро хтось викине? Ніхто вже їх не знайде отут, посеред поля, а не підняти — пропадуть. Згорнула їх, рипучі, жорсткі, поклала в корзину. І, знову рушивши в путь, дякувала долі, що не трапилось в цей день ні воза, ні машини; дякувала долі й за те, що йшла не з задертою головою, а з опущеною.

Увечері зібрала дітей, витягнула штани з корзини й сказала:

— Іване! Чи ти знаєш, що таке шанувати матір?

— А, таке скажете! — пробурмотів Іван, який не любив розчуленості ні в самого себе, ні в інших.

— Таки не знаєш. Погано тобі на світі житиметься, бо й твої діти тебе не шануватимуть.

Старший син засміявся — хіба в мене, мовляв, будуть діти?

— Ось колись попомниш мої слова, та мене не буде.

— А де ж ви дінетесь?

Ганка наче не почула того. Розгорнула штани й сказала:

— Це тобі, Іване. За те, що зневажаєш мене.

Він обома руками вчепився за той брезентовик — і водночас почорніло його лице від сорому. Толик і Саня до себе тягнуть, теж кортить подивитись.

— Поважаю вас,— видушив Іван.— Де це ви взяли?

— А купила. Носи на здоров'я.

Іван уже й забув, коли були в нього куповані штани. Ті, що носив, Ганка сама йому шила: візьме шматок полотна, пофарбує в бузині, деś ножицями розріже, деś голкою стулить, причепить завалюючий гудзик або цурку — і готово... Тому на куповані штани Іван дивився з подивом і з гордістю

— А чого ж вони такі довгі? — спитав.

— На виріст тобі шукала, не на один день.

— І широкі...

— Взимку зможеш піддягати щось, тепліше буде.

Все ж таки низу довелося підрізати. А зверху підрізати було шкода, то Іван, одягаючи штани, підцуплював їх мало собі не до горла, а тоді вже підперізувався. Він у них тонував, кожна холоша була схожа на спідницю, проте це не заважало йому пишатися материним гостинцем.

Гм, а Толик... Толик теж не ходив голий. Якось Клара Стефанишина віддала Ганці руденький, ще майже новий костюм. Цей костюм був німецький, хтозна-де його Клара доп'яла. А якщо не потрібен молодиці, то чому б і не взяти?

— Тільки ж він наче бумажний, то ви вже обережно там,— попередила Клара.

«Таке скаже! — подумала Ганка, обмацуючи матерію.— Де ж це видано, щоб із бумажки костюми шили!»

Костюм дістався Толикові. Дістався, але ходити він у ньому не ходив, бо мати замкнула його в скрині. Ото тільки приміряв Толик — і все. Мовляв, весна прийде, Пасха свята настане, тоді й приберешся, будеш не в гіршій обнові, ніж людські діти. Толикові так хотілося, щоб якнайшвидше та весна приходила, що, здається, вже й віру втратив у її прихід. Мало не через день запитував у матері:

— Ще не Пасха, ні?

— От як дам паска, то буде тобі Пасха,— бурчала мати.

Проте й збулася ця чи не найпалкіша в Толиковому короткому житті мрія. Сніги зійшли водою, земля стал: біла й суха — завтра Великдень. Діти підмітали подвір'я, вигрібали зогнули траву на подвір'ї з-поміж молоді, принесли від ставу жовтого піску й посипали стежку до хати, а також попід вікнами. Потім сміття зібрали в купу, підпалили, і загойдалися біля їхньої хати сиві коси диму. Вони пливли над городом і тонули в сутінках. Угорі тремтіли блакитні жаринки

зірок, вони мінилися барвами,— все в той вечір здавалося чистим, незбагненно привабливим.

Мати поралася біля печі. Готувала на завтра курячу печеню, варила холодець, пиріжки з отробою, пекла коржики на бляшаних деках, а потім засунула в піч паски з білого борошна, виміняного в новогребельського петлювальника на пшеницю. Од відлисків жару її лице ставало вогнисто-червоним, а в зорі спалахував мерехтливий попілець. У ці хвилини була вона хоча й заклопотана, але врочиста й щаслива.

Навідалася знадвору Саня, і очі її розбігалися по всьому тому багатству, яке призначалося на завтра, й вона питала:

— Мамо, можна взяти пиріжок?

— Ні, бо оскоромишся.

— А коли візьму коржика, то теж оскоромлюся?

— Оскоромишся, дочко.

— А коли половинку?

— Завтра, завтра...

— А коли отаку кришечку візьму, то оскоромлюсь?

— Ну, відламай пучку.

Саня відламувала трохи більше, ніж пучку, і бігла надвір. Скоро появлялися її брати, теж випрошували. А Толик, узявши своє, не поспішав із хати, а крутився біля скрині, піднімав кришку, заглядав.

— Закрий скриню, не грюкай віком, не полохай душі моєї.

— Мамо, а приміряти можна? — запитував.

— Що?

— Та штани...

Вона, може, й розсердилася б, та в такий вечір це було б гріхом. Тому відповідала солодко:

— Хіба ж я для себе дістала? Завтра Бог дасть свято, то й одягнеш. І не тільки штани, а й весь костюм.

Толик нехотя відступив од скрині. А потім довго не міг заснути — все здавалось, завтрашній день так і не наступить, не вбереться він ні в новий костюм свій, ні паски не покуштує...

Прокинулися вранці. Мати вже прибрала в хаті, на вікнах — нові фіранки, долівка старанно змащена, ослони повимивані. Сама вона в новій баєвій кофті, волосся гладенько виклала, скрутивши ззаду вузлом, і лице її блищить. Повмивалися, Іван натягнув свої брезентові штани, Саня — нове платтячко, Толик миттю ускочив у костюм — і на стіл поглядають, коли ж мати скаже сідати. А Ганка позирає у вікно — чи не повертаються з Нової Греблі ті баби, що в церкву ходили. Сама вона ніколи не ходила

святити паску, але цього весняного звичаю дотримувалась. Нарешті бачить Бахурку, що в гурті йде через поле, обертається до дітей, хреститься. Вони теж урізнобій, невміло хрестяться — і хутенько сідають до столу. Проте ніхто ні до чого не тягне рук, всі дивляться на матір. А вона кладе ложку та ставить миску не тільки для тих, що сидять зараз за столом, а й одну миску та одну ложку для нього, для батька, що вбито на фронті. Ганка сидить якусь хвилику мовчки, зосереджена. Зітхає, підводить голову. Неговіркий сніданок почався.

Потім, узявши в кишені по крашанці, розійшлися. Хоч сонце не світило, проте була тиха, спокійна година, і молода трава свіжо зеленіла на вигоні, вздовж дороги, по обійстях. Діти пішли, а Ганка заснула. Приснилося їй небо, по якому летіли журавлі. Один журавель відстав од гурту. Ганка хотіла його зловити. Вже, здається, за хвіст ухопила, та в цей час прокинулася. Прокинулася — і здивовано подивилася на свої порожні руки...

Густий дощ перішив за вікном. Веселий, зеленкуватий, він бив об шибки, лопотів по стінах, і од воріт на город біг каламутний ручай. Ганка сиділа на тапчані, слухала той весняний шум, і раптом їй вчувся плач. Немов хтось схлипував під вікном, замовкав і знову схлипував. Ганка нехотя вийшла.

Ховаючись од дощу, тулився до стіни Толюньо. Матір він не помітив — зігнувшись та закривши долонями лице, він час од часу схлипував, і його вузьенькі плечі здригались.

— Ти чого рюмсаєш? А де Саня? — гукнула йому. — Заходь до хати, нема чого мокнути на дощі.

Він удав, що не почув. Не одняв долонь від обличчя, не відповів. Ганка занепокоїлась, проте з сіней не вийшла — стояла боса, не хотіла ступати по мокрому.

— Толику, дитино, в хаті поплачеш, іди-но сюди.

Нарешті він бликнув на неї одним оком і зразу ж закрив його.

— Н-не х-хочу, — відповів тремтячим голосом.

— Хтось тебе набив чи хлопці крашанку відняли?

Толик поліз у пазуху, дістав крашанку — мовляв, не відняли й не потовк ніхто.

— То чого ж ти киснеш, як ця погода? — стала гніватись Ганка. — Якої ще тобі хвороби треба? Заходь!

— Н-нем-ма в ч-чом-му... — схлипуючи, відповів Толик.

— Як то?! — здивувалася Ганка. — Йди, не плещи казна-що.

— Битимете... Боюсь...

Матері терпець увірвався. Таки пішла босоніж, підняла його за комір. І тільки підняла — ойкнула! Не було вже того нового костюма на Тольці, бо висів клаптями, та такими ж розмоклими, та такими ж брудними! Рукави поодпадали, на кількох нитках тримались, а холоші штанів — і не клоччя, і не смугами висять, а так, кашею донизу обвалюються.

— Бож-же мій милий, святий та кріпкий! — прошепотіла мати. Толик заридав тоненько, ревно, наче тільки й чекав на той вигук.— За що ж ти мене караєш, чим я перед тобою завинила?.. Ану, признавайся, хто це познушався так, хто порвав?

— Н-ніхто... Воно само...

— Новий костюм? Сам?!

— Тільки почався дощ, то все на мені стало мокре, а потім почало клочитись, а потім рватись.

— Бреши, бреши! Ти ліпше признавайся, як було насправді.

— Ну, я сховався під деревом, а костюм повзе на мені й повзе...

— Бреши, бреши!

— Я злякався й додому побіг. Доки біг, то він і зовсім розлізся. Я сів отут під хатою, плачу, а він собі лізе...

Взяла Толика за вухо, завела в хату. Стала стягувати ту кашу, ледве стягнула. А потім узялася розглядати. Поки було сухе, то схоже здавалось на матерію, а намокло — і справді розкочилося, розлізлося, купи не тримається. Як придивитись, то на бумагу намокну складається. Й тут вона згадала: Клара Стефанишина, даруючи цей костюм, казала, що він бумажний.

— Краще б вона не дарувала,— мовила вголос Ганка. І до Толика: — А це я для тебе постаралася, щоб ти в обнові по дощі ходив? Ти не вмієш берегти? Не вмієш шануватись?

— Може, його висушити, а потім позшивати, латки накласти...

— Еге, чорта лисого! Розумний ти в мене, як старий. Тепер ходи в тому дранті, що маєш, я й пальцем не кивну...

— Думаєте, мені треба? — майже весело відповів Толик, радий, що все для нього скінчилося благополучно.— Обійдуся. Мені хоч сто років у тій самій сорочці ходити, то нічого.

І, найшовши під лавкою старі свої штани та латану-перелатану сорочку, яку мати навіть не встигла випрати, ху-

тенько одягнувся й чкурнув надвір. За ворітьми щось заглавав — од радості, либонь, що на запотиличники не розжився.

А Ганка зібрала те розков'язле шмаття, щоб винести й викинути. Проте на півдорозі спинилась. А що, коли й справді підсушити та спробувати полатати? Звісно, дитина вже остерігатиметься, не піде на дощ... І сама всміхнулася своїм сподіванням. Рішуче вийшла надвір, викинула ту бумагу не під хатою, а подалась по холодній межі, до поля самого вийшла — у куші шпурнула, щоб людям на очі не потрапляло, щоб і самій не бачити.

Недарма кажуть, старе — як мале: розуму однаково. А хіба без причини говорять, що сивина в коси, а біс у ребро? Скільки отих мудрих казань є, а як придивитися, як прислухатися добре — наче все про Бахурку. Прожила жінка життя своє, дітей не надбала, багатства теж, од великих гріхів Бог милував, а дрібні замолювала. На схилі років було б думати про те, як достойніше піти з цього світу, що людям добре сказати та добре зробити, щоб хтось, може, й пом'янув.

Прибігає якось баба до Ганки, сєє вся, як нова копійка. Круть та верть по хаті, а присісти ніяк не присяде.

— Вас щось укусило, ге ж? — Ганка їй усмішливо. — То признайтеся що? Чи не гедзь?

— Може, гедзь, — ніяк не всядеться баба.

— То зловіть та задушіть його.

— Еге ж, задушиши, — сокоче баба, — мій гедзь такий, що вкусив — і полетів.

— Може, ще навідається?

— А чому б і ні? Навідається, — веселенько погоджується баба.

— Ото вже натішитесь, як укусить ще раз, — жартує Ганка.

— Натішусь, натішусь, — сокорить Бахурка.

Покрутилася по хаті, позамітала на долівці довгою спідницею порохи і, так до пуття нічого не сказавши, зслизнула хутенько. Зслизнула, а в Ганки все в пам'яті стояли її очі, повні прозорого, жовтуватого світла, та рухливі, наче аж зрадді зморшки, якими було зорано її твар... І що б то? І чого б то? І що то за знак?

Минуло того часу з заячий хвіст, як знову прибігає Бахурка. І коли спершу була в чорній хустині, то це вже запнулася світлою, в голубий горошок. І кофтину змінила: темну ски-

нула, а вирядилася в квітчасту. Немов у гості до когось зібралася чи гості до неї прийшли. Ну, Ганка від здивування й рота роззявила.

— Бабо, ви така гарна, наче вам сімнадцять вернулося,— кинула.

— А що, показую на сімнадцять?

— Та показували б, якби менше сивого волосся та стан трохи пряміший.

Бахурка знову туди-сюди крутнулась, ніяк не найде місця собі, не притаковиться. Наче в неї нечистий вселився, та підганяє, та носить.

— Тепер,— каже Бахурка,— старе вартніше, ніж молоде.

— А чого ж, звісно,— погодилася Ганка.— Ото була позавчора на ярмарку, то бачила, як за одного старого трьох молодих давали...

— Ге ж?..— баба їй, вірячи й не вірячи.

— Ну! Правда! Тільки ж двоє молодих без розуму, а третій зовсім без голови.

Баба засміялася, зрозумівши, що то жарт.

— Я скажу, кому як повезе,— мовила.

І знову побігла. Ганку цікавість розбирала, аж у вікно ви-зирнула. Не інакше як Бахурка заміж ладнається. Авжеж, чим не дівка? Пеньки замість зубів, то сміється на кутні. І не біда, що кутніх своїх не має,— у сусідів, коли регоче, то позичає.

Не встигла Ганка вгору глянути, як знову баба біжить! Хустка на ній та сама, в голубий горошок, зате квітчасту кофтинку скинула, вирядилася в рябу. Не інакше як щось бабою крутить та щось носить її!

— Ганко,— звернулася Бахурка серйозно, наче зважилась поговорити про важливе і тепер не відступиться.— Ти скажи, тільки без лукавства... Роїка знаєш?

— Степана, що з одним оком? Хто ж його не знає?

— Ні, ти скажи... Добре його знаєш? — прискіпувалася баба.

— А що з ним? Скоїлося щось?

Бахурка знітилася, а потім зразу:

— Та в прийми він до мене проситься!

Ганка так і сіла на ослоні, дивиться вражено на Бахурку. А в неї обличчя то гасне, то світліє — не знає стара, виказувати їй свою радість чи затаїти.

— Приймайте, коли проситься,— відказала їй.— Бо ще передумає...

— Та він же молодший од мене на три годи! Сміятимуться люди...

— Не сміятимуться, бо він старішим од вас виглядає.

— Але ж він у прийми...

— То що? Хіба з Роїка приймак кепський? Нічого, що має одне око, зате бачить далеко. Та й сторож він, має рушницю... Бачте, жив самотиною, жив, а більше не зміг.

— Ну, я його прийму, побуде він у мене,— розмірковувала Бахурка,— а тоді візьме й покине. Таж мене засміють усі, діти пальцями показуватимуть, що од мене приймак утік.

— Бабо,— взялася заспокоювати Ганка,— ще нікого немає, а ви — приймак утік!

— А хіба Роїк не такий?

— Хто зна, який він там...

— Е-е, не заспокоюй, бо всі вони однакові! Ти ще мало знаєш, а я вже стільки перебачила... Утече Роїк, їй-богу.

— То не приймайте.

Бахурка підозріло глянула на Ганку — мовляв, а чого це ти радиш не приймати? Чи не тому, що сама нікого не маєш? Ганка вловила ту підозріливість, розсердилась і на Бахурку, й на себе. Вдала, що заклопотана, що теревенити їй нема коли. А баба, підозріливіше позиркуючи на господиню, задки-задки подибала до дверей, проворно вислизнула. «Ну,— подумала Ганка,— коли ще навідається, зачинюся на замок і не пущу. А то припливе їй до голови, що хочу відбити сторожа».

Замкнутись не замкнулася, а тільки вийшла на город, тільки зігнулася з сапою, щоб якийсь бур'янець виполоти, як знову Бахурка! На цей раз уже не перевдягалася, зате знову сяяла.

— Ганко, а що я тобі скажу, чуєш?..

Ганка зігнулася, поле.

— Тільки ж ти нічирк нікому, добре? — й далі сокорить Бахурка.— Прийшов він до мене вчора, трохи випив, а потім...— Бахурка дрібно засміялася і долонею рот прикрила.— А поті підсувається отак по лаві, підсувається,— вона знову засміялася,— і каже: «Ти, бабо, хоч і не сімнадцятка, але багатьом сімнадцяткам носа втреш». От же чорт старий, правда?

Ганка зігнулася, орудує сапою, а на Бахурку й не дивиться. А та:

— Втру чи не втру, а хіба тепер дівчата такі, як ми колись були? Еге, якби ж то! Тепер нічого не тямлять — ні кужеля прясти, ні полотно білити, а що вже до вишивання — ні в кого руки не лежать. Ну ще ти, Ганко, славною дівчиною

була, що правда, то правда, а то все — полова, не дівчата. Вона й засміятися не вміє так, як годиться, й ногою ступить незугарно.

Ганка тим часом полола — не підтакуючи й не заперечуючи. Хай собі стара поплеще язиком, коли охота, коли від того вітиху має.

— І шануватися тепер дівчата не вміють. Ген у Каті Мурашко вже скільки женихів побувало? Молода дівчина, а так розпаскудилась. Хіба ж я така, як вона?

Ганці б і далі мовчати, а вона візьми та й засмійся.

Бахурка поспитала вражено:

— Смішного об'їлася чи з мене?

— Об'їлася смішного, бабо, не зважайте.

Бахурка гордовито збрала в оборочку тоненькі вуста і наче роздумувала: розгніватися на Ганку зараз чи на потім відкласти. Мабуть, відклала на пізніше, бо знову взялася розповідати про теперішніх дівчат. Ганка зігнулася, полола, думаючи лише про одне: тільки б не пирснути, бо потім клопоту не обберешся.

Кілька днів обминала бабу, де тільки бачила. Бахурка й додому навідувалась, але Ганка ховалась чи на замок зачинялась. Не хотіла бачити стару, не хотіла давати ніяких порад. Це лише збоку здається, що Бахурка плохенька та сумирна, а коли зайшло про женихання та про любові під старість, ладна всіх мати за ворогів та суперниць.

Ховалася Ганка від баби, а потім бачить, що баба від неї почала ховатися.

«Е, тут щось не так»,— подумала Ганка і зайшла одного разу до Бахурки. Стара саме мастила долівку, і в хаті тхнуло вогкою глиною та кізяками.

— Оце зайшла спитати, чи не болить у вас що...

— Болить,— невесело відповіла Бахурка.

— А що?

— Все болить. Отак, де не торкнуся рукою, скрізь пече.

— Чи не простудилися?

— Хіба я знаю? Може. Робила всякі натирання, а не помагає.

І знову взялася мастити. Й від того, що була зажурена, видалась Ганці зовсім старою. Згорблена, худенька, не волосся на голові, а сива печаль. Перехопило Ганці горло, наче на саму себе оце подивилася...

— Бабо,— звернулась по хвилі, щоб якось Бахурку розвеселити і себе.— А як там ваш ухажор, га?

— Який? — здивовано запитала Бахурка.

— Та Роїк же, Степан,— нагадала їй.

— А-а,— протягла Бахурка.— Нащо мені той лайдак здався! Та він же й сліпий на одне око.

— А ж на друге бачить...— заперечила несміливо.

— Що він там бачить? Нічого він не бачить! Я його на-поїла, нагодувала, а він про мене брехні розпускає...

— Які ж брехні?

— Що глуха я, що з мене порохно сиплеться... А хіба я силувала його приходити? Обходилася без нього — і обій-дусь. Сам приперся! Сам сів на ослоні,— показала рукою, де Роїк сидів,— поставив рушницю між колінами... Е-е, якби я знала, то й на поріг не пустила б.

— Не шкодуйте за ним. Нащо вам таке одоробло? Краще зразу горнята побити, ніж мучитися.

— Авжеж. Хай інші мучаться з ним. А я рада, що здиха-лась... Тепер він нібито до тітки Густі сватається. Мовляв, і молодша вона, і хата в неї новіша, і проворніша з неї хазяй-ка,— баба витерла кулаком очі, додала, схлипнувши: — А з мене вже, мовляв, порохно сиплеться...

— Та годі вам, бабо. Нащо вам під старість у хаті ота-кий клопіт? Тут якби саму себе доглянути,— заспокоювала Ганка.

— Авжеж, тут якби себе обійти... А воно ж, однооке, ні до чого не судне, вже має землі кланятись... Тільки й чула б од нього, що нагодуй, те подай, те зроби. Е-е, хай шукає дурнішу.

Поговорили про всяку всячину, Ганка пішла. А через кілька днів стрілася з Бахуркою на родинях у Явдошки Лав-рущенко. Привітали породілля з сином, поздоровили батька, а потім трохи підпили, то розмова й почалася, поточилася, заким аж до Бахурки доточилася. Коваль Панас, який уже обжився у Збаражі, любитель потеревенити та пореготати, розпитував у баби:

— То розкажіте, як там до вас Роїк сватався? З дробови-ком приходив?..

— Авжеж, з дробовиком,— весело відповіла.— Прийшов, сів на ослоні, а дробовик поставив між ногами і так за нього тримається, ніби чорт за грішну душу.

Всі заходилися сміхом. Навіть Явдоня, квола та мовчазна, кривила в ліжку зблідлі вуста.

— А потім, потім? — чи то допитувався, чи то під'юджував коваль.

— Еге ж, я йому тут і виказала все! Мовляв, таких женихів тепер не сіють і не жнуть, вони самі ростуть. Мовляв, якби

тебе намотати на качалку та зверху добре рублем пройтися, то, може, толк і був з тебе, а так — один тільки конфуз!..

— Ха-ха-ха! — заливався сміхом коваль. Він добре знав, як усё було насправді, а дехто з гостей уперше й чув про те, то Бахурка здавалася їм хвацькою та геройською.

— А так, так, — вела далі баба, підохочена тим сміхом. — Він сидів, слухав і тим живим своїм оком як блимне, як блимне. Потім схопився і побіг, ледве в двері втрапив.

— А рушницю не забув?

— Ще б забути, коли він за неї так тримався!

— А якби він підняв свого дробовика, — допитувався коваль, — та прицілився у вас, та сказав: «Руки вгору, бабо, і шагом марш за мене заміж!» Що б ви тоді робили, га?

— Чи в мене рогачів нема? Я з рогачів хутчіше встрілила б його, ніж він мене з дробовика!

— Дробом стріляють ваші рогачі, еге ж?

— І дробом, і сіллю.

— А якби в штикову?

— Можна і в штикову.

Сміялися. Бахурка теж сміялася. Ганка приглядалася до неї, бачила, що баба й сама починає вірити, наче все так і було. Коли дужче підпили, балачка знову повернулася до Роїка. Ну, баба вигадала нові подробиці сторожевого женихання, начебто він у празниковому костюмі приходив, а що власного не мав, то бігав позичати до когось із недавніх молодиків, а до кого — баба не скаже. І як вигнала баба одногокого сторожа, то побіг він не додому, ні, а гайнув позичене віддавати...

І почувалася Бахурка вдоволеною та щасливою...

Наче з неба впали цигани.

Звечора ніхто із збаражчан і подумати про них ще не міг, а вранці проснулися — у долині біля ставу, де з того кутка, що від торф'яників, худобу до череди зганяють, — і побачили табір. Стояло врозкидь кілька халабуд, біля них паслись конячки — огирами не назвеш, ребрами ж світять, зате не з соломи і смоли зліплено їх, а справжні. Цигани товклися посередині — поміж халабудами та кіньми. Курівся вогонь, біля якого метушилося дві чи три циганки, по траві лазило, світячи голими тілами, кілька дітей, а старші бігали навви-передки з собакою. Собака був густо вкритий рудою звальною вовною, завбільшки — з теля, не менший, і коли біг, драговиниста земля під ним стугоніла і вгиналась.

— Ото дивіться мені,— йдучи вранці в поле, сказала Ганка дітям,— не здумайте водитися з циганятами.

— Якими? — поспитав Толик, зчищаючи чорну шкурку із печеної картоплі. Й поглянув на Саню: чи вона не чула про циганів. Саня відповіла йому здивованим поглядом.

— А ви в мене такі,— мовила мати,— що самі найдете, що на рівному місці спіткнетесь. Хіба ні?

Саня опустила голову і всміхнулася нишком, щоб мати не бачила.

— Бо ні,— заперечив Толик.

І тільки мати пішла з обійстя, брат із сестрою, забувши, що наказано їм стерегти хату, гайнули по Хацапетівці; аж курей розполохали та собак порозбуджували. Шукати циганів не довелося — з горбків було видно й став, і крислаті халабуду поблизу.

Біля табору вже трохи назбиралося сільських дітей. Три-мались оддалік — дехто сидів, дехто стояв. У багатьох були батоги чи дрючки: бо що, коли циганчата нападуть? Але ніхто не нападав. Як і раніше, ледь-ледь тліло вогнище, гріючи підчеплений на поперечці казан, як і раніш, бігав собака, висолопивши язик і трусячи рудою вовною, а за ним — трое чорних кучерявих циганчат. Вони, здавалося, не помічали сільських дітей, наче їх тут і не було.

А сільські перемовлялися між собою:

— Що ж то вони варять?

— О, гля, гля, начебто пшоно сипле!..

— А що вони варять! Хіба не напросять? А коли не напросять, то накрадуть.

— О, гля, гля, і сала кусок дістала з буди!

— Живуть! Думаєте, чого вони роз'їжджають?

— Е-е, що вони мають? Такі обдерті...

— Де там обдерті! Якби ти знав, що вони по своїх сундуках возять!

— А ти знаєш!

— Знаю! Подиви, що до вух собі почіпляли!..

У молодій циганки, що поралась коло сніданку, висіли у вухах якісь ковтки і монети — золоті чи срібні. Сільські діти не знали достеменно, які саме, бо в їхніх батьків не було ні золота, ні срібла, а ці монети зовсім не такі, за які можна було купити зошит чи олівець, на які вони грали в «орла» й «решку», — отже, золоті чи срібні!

— Гей, ти! — крикнули довгов'язому, з булькатими оченятами — блискучими та простодушними — циганчукові.— А йди-но сюди!

Циганчук удав, що не почув. То до нього звернулись трохи по-іншому.

— Гей, ти! Йди сюди! Отой, що штани на одній шлейці!

— З баранячими очима!

Циганські діти нарешті дружно поставали. Зупинився й собака. Пильно дивились на молодих збаражчан. Циганчук, до якого звертались, натягнув на плече другу шлейку.

— Йдіть ближче! — кликали сільські.

Циганчук із булькатими очима крикнув:

— Ідіть ви!

Циганчата презирнулись межи собою і зареготали. Ніхто із сільських не ступив і на ступінь.

З-поміж гурту сільських виступив наперед хлопчисько: чубатий, замість щік — пампушки, а очима басує, наче лобом буцнути кого хоче.

— Ви чого тут сидите? — крикнув.

Лупоокий циганчук руками розвів:

— Бо не полягали!

Губатий і не всміхнувся, хоча циганчуки знову зареготали.

— Чого ви в колгоспі не робите? — поспитав.

— Бо в нас нема колгоспів!

— Хіба вас не приймають?

— У ваших ми не хочемо, а своїх не маємо!

— Що, красти легше?

Булькатий скривився, проте змусив себе усміхнутись.

— Ми не крадемо!

Сільські засміялися. Спершу недружно, а потім усе голосніше.

— А як же ви заробляєте? Уночі, коли всі сплять, еге ж?

Знову засміялися сільські. Циганчуки стояли мовчки. Собака махав хвостом і то висолоплював язик, то ховав. Губатий хлопчисько, надимаючи свої пампушки, кричав:

— Усі ви однакові! От не ходіть по селу, бо ноги поперебиваємо! А вашого собаку отруїмо!

Тут і показала себе молода циганка. Вона, либонь, прислухалась до тієї лайки, бо раптом скочила до халабуди, витягла звідти щось страшне — і рушниця не рушниця, і замашний залізний дрючок не дрючок — та й кинулася на сільських. Вона щось кричала, але що — ніхто не втямив, бо позакидали ноженята на плечі й дали такого драла, що з-під п'ят вирвана трава летіла.

З того дня й ходили цигани по селі. Виявилося, що їх не так і мало: десь узялися чоловіки, кілька старих жінок і малих дітей добавилося. Збаражчанам запав у пам'ять один

циган — обличчя заросле волоссям, наопашки — чорний піджак, ходить і на губній гармошці грає, на тримбі. І — сліпий. Спершу думали, зрячий, бо ж очима світить, а приглянулися — нема в очах тьми, а сама тільки пуста. Його звали Йоною. Діти за ним збаразьки ходили гурмами, бо Йона веселий був: розказував побрехеньки про циганів і сам сміявся.

Навідувалися і до Ганки кілька разів, та вона все ховалася чи двері зсередини замикала. Бо просять, а що вона їм дасть? Та й поцупити що-небудь зможуть, хіба встежиш. Марно ж не будуть ото плескати стільки про їхню спритність. Та якось таки не встерегла — й прийшли до неї, застали посеред хати. Господи, нехай хоч би хтось один, ще нічого б, а то циганку принесло, а з нею дітей: од найменшого, що вона його біля пазухи погойдує, до найстаршого, котрий спинився в порозі, двійко булькатих своїх сестер тримаючи за руки.

Зайшла циганка, стала біля печі й усміхається. Ганку той усміх найбільше вразив.

— Чого це ти смієшся? — поспитала не дуже привітно.

Циганка й зовсім розпливлася в усмішці. І діти її — теж. Ну, так, наче по торбі грошей кожному дали.

— Бачу, журишся, — сказала циганка. — Якась печаль тебе гризе. Чоловіка нема, еге ж? Давай погадаю на нього. Погадаю — легше стане, зовсім добре стане. Дітей маєш? Бачу, маєш. Давай на дітей погадаю. Гарно їм матиметься...

— Та вже якось матиметься, — обізвалася Ганка. — А це ж усі твої? Чи позичила, щоб ходило більше з тобою, щоб давали краще?

— Усі мої, — мовила циганка. — Нащо позичати? Не люблю позичати, щоб потім не віддавати.

— Авжеж, — погодилася Ганка. — На позичках не проживеш. Якщо нема долі, не випросиш. А найменше — скільки ж це йому?

— Зимою знайшлося.

— Чоловіка маєш?

Циганка засміялась і не відповіла.

— Мабуть, є, — сама собі відказала Ганка. — Бо де б це вони самі бралися? Самі не візьмуться.

— То давай погадаю, — знову за своє взялася циганка. — Всю правду скажу. Скажу, як воно на світі, будеш з-ати, що тебе чекає. Запечалило тебе одне, та друге розпечалить. Од рудого тобі смуток, зате від русявого буде вітха.

— Мені що рудий, що русявий — однаково, бо нема ні того, ні того...

— У казенному домі скажуть тобі...

— Уже сказали,— перебила Ганка. Колись вона вірила циганкам, слухала їх, а коли здибала де, карбованця давала й слухала, слухала їхню швидку, заспокійливу мову, багату на обіцянки. Хотіла вірити їм, та всі вони говорили те саме, нічого не справджувалося. Ото доки слухаєш, доти й віриш, доти й цікаво, а потім...— Ти признайся,— далі вела Ганка,— як воно на душі, коли ходиш і просиш? Хіба добре бути прошаком? Та ще з такими дітьми?

— Я не прошу. Комуś погадаю, правду скажу — от і віддячують.

— Яка там правда!..

— Е-е, молодиче, ти, либонь на весь світ маєш гнів у серці, то й плещеш таке. Добре слово лікує, помагає.

— Яке ж воно добре, коли брехня?

— Не кажи, чого не знаєш. Бо кому брехня, а кому і ні. Хто вірить — тому добре, а хто отак, як ти,— зовсім злецько.

— Слово — не лік, до рани не покладеш.

— А таки лік! — заперечила циганка.— Як кому...

— Та щоб я з дітьми...— не тямилася Ганка.— По всьому світу... Чи тобі однаково?.. Виростуть вони — такі ж самі будуть, як ти, робити не захочуть, а все з простягнутою рукою.

— Ми цигани, нам добре. Виростуть такі — нехай, спасибі мені скажуть.

— Еге ж, скажуть,— бубоніла Ганка.— Беріть ось хліб оцей та йдіть, бо нема в мене часу точити лясі.

На диво, циганка від хліба відмовилась:

— Ми не жебрачимо. Ти не хотіла, щоб погадати, а я твого хліба не хочу.

Видно, й вона розсердилась. «А ти не без гонору!» — здивовано подумала Ганка. А вголос:

— Бери, бери! У Збаражі багато не нагадаєш, а твої діти ж мусять щось їсти.— Вона сунула буханець найстаршому циганчукові, той стрельнув на матір чорним зором, але від хліба не відмовився, притулив до грудей.

Уже в дворі циганка сказала:

— Добре маєш серце, тільки ж камінь на ньому в тебе. Зніми, жінко, той камінь, нащо маєш носити марно? Від каменя то все в тебе, послухай мене!

— Від каменя ж, від каменя,— погодилась Ганка.— Ти краще скажи, що вмієш робити? Шити вмієш? А город копати? Коноплі вимочувати? Буряки чистити?

— Багато наговорила, та нема чого слухати.

Ї пішла. Дуже Ганка розпачіювалась, а питаєте чого — й сама не змогла б відповісти. Цілісінський день муляло її в душі, не давало спокою. Здавалося, в руках щось тримала — і загубила. Ганка розглядала свої руки, пригадувала, що в неї могло бути. Либонь, нічого...

Підвечір прибігла Саня й закричала з порога:

— Циганку зловили! Циганку зловили! Ідіть подивитесь, мамо!

— Хто зловив? Де?

— А Тодос! У нього качку вкрали!

Вийшла Ганка надвір. По вулиці поволеньки посувався гурт людей, звідти долинав лемент, хтось розмахував руками. Ганка підійшла ближче — посередині стояв Тодос, розрум'янений, з гнівним блиском у зорі, губи тремтять. Ув одній руці палицю свою з залізним наконечником тримає, а другою вцепився за рукав отієї циганки, що сьогодні навідувалась до Ганки, щоб погадати. Циганка — як і була: немовля тримає біля грудей, а старший її хлопчик тут же, двох своїх сестер попритискував до себе. «Ну от,— подумала Ганка.— Мого хліба не захотіла взяти, а до Тодоса полізла по качку. Та він же такий, що рідному батькові, якби той з могили звівся, повідрубував би пальці за черству скоринку. Бач, що казала: я твого життя й знати не хочу... А я твого отакого теж не хочу знати, хай воно тобі западеться!»

Тодосові од гніву, либонь, заціпило, бо він лише губами своїми жував, а коли не жував, то вони в нього тремтіли. Зате найдужче чомусь старалася Бахурка — кричала так, ніби не в Тодоса, а в неї було щось украдено.

— Чи ти ту качечку доглядала? Чи ти до неї рук докладала? Чи ти їй ряску ловила? Га? І ти потяглась до чужого? А що Бог каже? Чи ви, супостати, в Бога не вірите? Що Бог каже? Не украдь! А ти цього не знаєш, і діти твої не знають!

З гурту її підтримували:

— Бо коли заповіді Божі знатимуть, то хіба проживуть?

— Треба її обмацати, може, вона ще вкрала у кого...

— Заставте її говорити. Мовчить і мовчить.

— Еге, проковтнула язик, то ми новий причепимо.

— У сільраду їх, там кутко розберуться!

— Нащо вести так далеко? Можна й тут дати такого чосу, щоб утямкувала назавжди.

Зрештою обізався Тодос:

— Насунули цигани на село, як вороння, насунули, крадуть, обманюють, а влада й не дивиться нікуди. Хай би вловили їх та позасиляли туди, де не кожен знайде.

Але з гурту вже стали наполягати:

— Та нащо її в сільраду? Заголити спідничину, взяти замашну різку — от і вся розмова.

— Не відучиться, — стояв на своєму Тодос. — А влада, коли захоче, добре вміє говорити.

— Це ж треба буде замкнути її десь, — заперечували. — А в нашій сільраді нема й комірчини такої.

— Знайдеться!

— А діти? Її дітей у комірчину?

— Коли навчати, то всіх, бо толку не буде.

Циганка мовчала. І немовля її мовчало. Жодне з дітей не розмикало уст. Чи боялися, чи що, тільки не докидали ні одного слова. Може, знали, що не треба смоли доливати в огонь? Може, доводилося бувати в отаких бувальцях?

— А де ж та качка? — обізвалася й Ганка. — На обійсті залишилась? Не взяв її ніхто, не вкрав? То чи варто за одненьку качку отакий лемент ізчиняти.

Гурт примовкнув.

— Чужого тобі не жалко, — сказав Тодос. — Чуже ти ладна пороздавати, а сама й тріски не подаруєш.

Ганці стало шкода дітей циганчиних — не так її самої, як малечі, що ото поблискують вуглячками своїми, а ніхто й слова не скаже. І на Тодоса почав брати її гнів.

— Ви ж святий та божий, — говорила. — Ви такий солодкий, аж нудно. І качки вашої ніхто не вкрав, зосталася вдома. Та якби в мене попросили, я б хіба не дала? — Вже й забула Ганка про те, як замикалась у хаті від циганів. — Нащо ви ото тримаєте жінку за рукав? Ану пустіть! Пустіть, кажу вам!

Тодос і не збирався слухати. Наставив перед собою палицю, наче хотів розсунути гурт. Ганка ж заскочила перед них, одвела палицю:

— Самоправства не чиніть! Коли ви на Різдво та на Великдень ходите з мішком та оббираєте людей, то це можна? А їх за що карати?

Бахурка теж переметнулась на Ганчин бік:

— Пострахали їх — і пустіть, хай ідуть собі.

— Он який Тодос зубатий, — докидали збоку. — Вже коли вчепиться, то, як скажений, тримає.

— Він за своє добро продасть Бога.

Таки визволили циганку, одпустив її Тодос. Розступились, а вона все ще стоїть посеред вулиці, ніяк не зрушить. Потім оговталась начеб, опустила голову і, не глянувши ні на кого, подалася... Збаражчани дивилися, як вони відда-

ляються. І Тодос дивився, похилившись на свій костур та вчепившись за нього обома руками, ніби чорт за грішну душу.

Удосвіта чи вночі цигани й позникали. От були — й нема, тільки біля ставу трава вигоріла від вогню. А Ганка довго ще згадувала їх, особливо ту циганку...

Не вшивала своєї хати ні в минулому році, ні в цьому не збиралася. Уже годилося б і кілька лат замінити, бо потрухлявіли зовсім, але Ганка не поспішала. Ось-ось мала скликати толоку. Деревя вже пристаралася, майстри все довели до пуття, тепер лежало воно в хлівці, присипане картоплинням, щоб кури по ньому не товклися та не паскудили. Віконні рами готові, і двері, й одвірки, — не раз навідувалися до неї Гордій Пилявець та Макар Шинкаренко, тесали, стругали. Роздобула Ганка і цвяхів, і клямок, і скоб. Важко з залізом, та зуміла дістати. У думках замірялася на бляшаний дах, але де ж ти тієї бляхи візьмеш? Розказували, що якийсь дядько з Нової Греблі вхитрився покрити свою хату ночвами. Накупляв багато ночов, порозгинав їх — от і покрівельний матеріал. Але ж ночви ніде не валяються, їх треба купляти, гроші за них платити, а в Ганки їх справді-таки кури не клюють, бо нема що клювати. Що ж, доведеться соломкою крити, сніпків їй у колгоспі випишуть.

Ще де та нова хата була, але коли Ганка думала, що треба ж буде переселятися, то, крім радості, здушував її серце легенький жаль. Наче й не шкода було кидати стару хату, а все ж пекучі шпилечки жалю кололи, непокоїли. Тоді вона бралася пригадувати своє минуле. Перед її зором поставав батько — чорний зимою і літом, наче грудка землі, а очі мав теплі, немов синькою підсинені. Батько не вмів чи не хотів говорити — мовчки снідав, мовчки йшов у поле чи до коней; коли збиралися гуртом чоловіки, то й там не чувся голос його, а коли запрошували на весілля чи на свято, коли починали співати, — батько теж сидів мовчки, тільки поглядав на всіх пильно, наче аж прискіпливо, і в теплому барвінку очей світилася думка якась... Мати Ганчина, на противагу чоловікові, любила побалакати, любила перебрати та перемити кісточки всіх своїх знайомих. Циганкувата, сміхотлива, Степанида вешталася по сусідах, а найбільше — по родичах. Знала їх до двадцятого коліна, а то ще й далі, і не тільки в Збаражі, а й по навколишніх селах, знала, що в кого народилося, хто що придбав, з ким яка біда скоїлася. Коли хтось із її далекої рідні одружувався чи виходив заміж, і їхніх

родичів знала, а коли навідувалася в Нову Греблю чи в Турбів на ярмарок,— усі там були в неї знайомі, і половина народу — родичі! Слухати її було завжди цікаво, бо Степанида, понишпоривши по закамарках своєї чіпкої пам'яті, могла доказати, що отой-то дядько чи ота-то тітка — твої родичі, та такі вже далекі, по такій побічній лінії, що вони й самі про те не здогадуються. І Ганка, тоді ще маленька дівчинка, зовсім іншими очима починала дивитися на ту тітку чи на того дядька: вони їй здавалися не чужими, а наче аж ближчими та зрозумілішими... Степанида й по гостях любила ходити, а коли в Кураві чи в іншому селі бувала — неодмінно відвідувала своїх сестер, братів, дядин, швагерів, шуряків... І сердилася, коли хтось через Збараж ішов та до неї не навідувався.

До війни був у Збаражі лютий на шпарке слово, запальний на бездумний учинок, смаглявий та косоокий дядько, якого прозивали Черкесом. За щось посварився він із батьком і пообіцяв спалити хату. А не раз тоді траплялося, та й тепер не без того, що раптом посеред ночі займеться чиясь хата, бурхає, безмовно клекоче вогнем, стріляє снопами іскор, а темрява то сахнеться від пожежі, то затопить її на коротку хвилю, щоб невдовзі знову сахнутись... Батько тоді не спав од вечора до ранку: одягнувшись тепліше та взявши в руки замашний кимак, блукав по подвір'ю, проходжувався по вулиці, а то засідав на городі, сторожко прислухаючись, приглядаючись, чи де що не шелесне, чи де не промайне яка тінь... А вдень також хтось мусив сидіти біля хати, пильнувати. Батько схуд, ще більше зчорнів і став такий сердитий, що без причини з усіма сварився, бурчав, поглядав з недовірою. І це тривало довго, аж поки Черкес не завербувався й не виїхав із села. Тоді лише батько вільно зітхнув... Зітхнути зітхнув, але ще довго просипався посеред ночі та виходив надвір, зусібіч пильнуючи, чи ніхто не крадеться...

Хата... Якось задумав батько перекидати стіну, що від городу, бо зовсім перехнябилася, підпирали її стовпами. Коней у колгоспі не дали, щоб глини привезти, то він мішечком став носити. Приніс раз, приніс удруге, а потім нема й нема. Думали, забалакався з кимось, а як засутеніло, кинулися розпитувати та розшукувати. Знайшли його, присипаного, в глиняниках. Брали глину біля дороги, глибоко вбік вибуртували, от і завалилось. Коли його витягли, батько густо пахнув сухою землею та хробаками, обличчя в нього було спотворене від болю, а пальці — скарлючені, тримав глини повні жмені. Ганка ще мала тоді була, і не так похорон їй за-

пам'ятався, як поминальна вечеря. Народу зібралося густо, всі похмурі, наче й досі ще кожен тримав на собі домовину. Та коли підпили, почав наростати гомін, немов на легенькому вітрі осока зашуміла, далі гомін подужчав, осоки наче погустішало. Всі говорили про те, який покійник був розумний, та справедливий, та до роботи вдатний, яке мав чуле серце, які вмілі руки. Що гарні люди в землю йдуть, а лихих вона не приймає. І раптом Ганнуса відчула, що її батько справді був розумний, справедливий, вона усвідомила, що ніколи більше його не буде. Розридалася і, сховавшись за хатою, довго плакала в кулак. На хвилю переставала, брала грудочку землі, патик чи бу'янину, розглядала, — все таке, як і було, наче нічого й не сталося, і все залишиться таким самим, і небо, і село їхнє, і світ, — нові ридання струшували нею...

Ганка зводиться з лежанки, зупиняється посеред хати. Ї здається їй, що зараз тут не сама, що поприходили оце до неї прожиті дні, прийшло минуле, навідалося все добре й лихе, що було в неї, і поставало все те попід стінами, блимає сліпими очима з кутків, визирає з печі, з-під ліжка.

Ганка від думок відмахується рукою.

Кого вона покличе на толоку? Звісно, бабу Бахурку на-самперед. Її навіть просити не треба, сама прибіжить, бо ніяк не дочекається. Без баби, що там не кажи, а не обійдешся, бо для натовлених людей хто так смачно зготує обід, як вона? Ніхто. Коли в кого весілля чи толока, коли в кого хто народився чи помер, Бахурку неодмінно кличуть варити обід. Борщу вона ніколи не перетримає в печі, піріжки з м'ясом або із сиром у неї пухкі та рум'яні — самі в рот просяться, а що вже печеню готувати, чи капусту з м'ясом тушувати, чи, здавалося б, навіть таке просте, як колотуху до пуття довести, — ліпше за Бахурку ніхто не зуміє.

І — Ганка мимохіть усміхається — Явдошку Лаврущенко слід попросити безпремінно. Ця з роботящого роду, з тих, що самі себе обійдуть та ще й іншим допоможуть, коли в них щось не зроблено, бо не можуть без роботи сидіти. Коли Явдошка побачить, що сидять поскладавши руки, а діло не горить і не тліє, не змовчить. І не тільки не змовчить, а й закасає рукави, підтикає поділ та покаже, чиєї матері та батька вона дитина. О, без Явдошки хати не викласти, як і без Ликори.

А чому без Ликори не обійтись? Хіба з неї незамініма робітниця чи куховарка? Зовсім ні. Уміє ж Ликора співати так, що без неї жодна пісня в гурті — не пісня. Крапельинкою горілки зросить уста, зарум'яниться, зір її пом'якшає — і

поллється з її грудей тоненький струмочок, і будуть у тому струмочку вчуватися журливі солодощі, незбагненність жіночого ества, братиме за душу терпкий жаль. Ликорі пісень не позичати — почує тільки слово, а воно, посіявшись у ній, дасть не один росток, а ниву. Хоч ніби посварилися з Ликорою, але хто про те відає? Ніхто. А вона прийде, бо гніву в серці ніколи не тримає.

Води в бочці діти самі навозять од ставу, самі й наливатимуть. Але щоби глину місити, треба дужого дядька кликати, та й не одного, бо спробуй походити з кіньми по в'язкому, коли ногу важко витягнути. А не буде коней чи дядьків, тоді жінки самі вже попідтикають спідниці та візьмуться місити; товктимуться, товктимуться в розквацьовиську, і хоч важко буде, та сміятимуться час од часу... Коваль Панас казав, що прийде, Клара Стефанишина обіцяла, навіть Сонька Твердоступиха перепиняла якось та питала, чому це її не просять на толоку. Звісно, тітка Густя прийде, вона совісна, без нагадування прибіжить, а до Гордія Пилявця треба зайти і до Макара Шинкаренка теж. Перебирала в пам'яті весь Збараж, перебирала родичів по навколишніх селах — ого, скільки їй пособлятиме, та це ж за якийсь тиждень-другий хата їй виросте, як дзвін, а там тільки підсохнути, тільки...

Ганці загадували не раз куди-небудь їхати з підводою. Не те, щоб вона біля коней поставлена була, ні. А просто так — спільно з хурманом, замість дядька вона, замість отого, що мав би помагати хурманові вантажити щось чи вивантажувати. Проте з усіх поїздок найбільше їй запам'яталось дві. Перша — як разом із іншими жінками їздили в ліс по дерево для Домашиного кутка, коли там ставились, а друга — по насіння її посилали в один із кращих колгоспів району.

Що по дерево їздили, то запам'ятався цей випадок, бо дні тоді стояли геть білі від сонця, і земля, здається, ось-ось під твоїми ногами почне репатися. Заночували вони, вже назад у Збараж повертаючись, ув одному селі, й не могла Ганка спати. Не могла, бо місяць тоді рудо-червоно зводився звечора над полем і великий-великий уродився, а вид мав змарнілий і змучений. «Чого це він здоровецький такий,— думалось Ганці,— а з пики страшний, ніби сконати має посеред неба...» Візники та жінки про своє перемовлялися спершу, а потім — лише про місяць той, більше ні про що. І вже в чужому селі, так-сяк розташувавшись на нічліг, Ганка марудилася, вовтузилася на долівці у вдови, а потім якась не-

добра сила вивела її надвір — і мало не зойкнула Ганка, опинившись за порогом, котився, як і перше, місяць великий і хоч з лица почистішав, зате жура ота не зійшла. Дивилась тоді Ганка на місяць, і пустка якась чорна вивільнялась у її душі — велика така, що весь би світ умістився. Світло жовте приковувало її зір, і жінка сказала собі — ні, не буду дивитись на місяць, бо збожеволію... Накрилася з головою, обличчям у подушку, а перед зором — страшне покотьоло місяця.

На все життя запам'ятала його, ніколи не забувається. І що то за знак, що не забувається?

А друга поїздка в неї була — по зерно посиляли. Прийшов Максим Тюпа; так і так, мовляв, Ганко, свого насіння в нас цього року не вистачило, бо чи витратили, чи поїли, то добрі сусіди дають нам. І навіть не просто добрі сусіди, а держава, про все в районі домовлено.

— Хто ж це такий у нас, що домовився?

— Та Дробаха, хто ж ще...

Нічого на те не сказала. Рвалося з язика, що самим уже годилося б хазайнувати так, аби ні в кого не просити, та стрималася.

— Чого ж це мене посилаєте, а не когось іншого?

Тюпа підморгнув їй — ото вже чоловік не годен поводитися так, як личило б,— і мовив:

— Бо руки маєте чисті. Послати когось іншого, то до рук могло б чимало пристати, а так...

— До моїх не пристане?

— Голову на відруб даю!

— Та вже побережи її, Максиме, може, ще тобі пригодиться, якщо не людям.

— І мені, і людям! — заявив Тюпа.

— А чого ж...— тільки й муркнула Ганка.

Насіння мали давати не так уже багато, проте поїхало чомусь людей чимало. А серед них — Македонова Ликора. Власне, саме тому й запам'яталась ця поїздка, що Ликора вирядилась. На одних санях їхали, понакривавши ноги порожніми мішками, бо вдосвіта рушали, морозець саме шпаркий припікав. Ликора раз у раз тулила овечі рукавиці до щік, розтирала, аби не побіліли від холоду, і на її миловидному обличчі свіжі рум'янці сочилились, наче намальовані.

«Здоров'я в неї не позичене,— думалось Ганці.— І випало на її долю не так уже й мачо, і дітей скільки понароджувала, і Македон такий, що не позаздриш, і вдача в неї не вдача, а віск, проте здоров'я не збавила. Йй-богу,

наче воно чіпляється до неї та не відпускає — як ото до інших болячки й хороби».

Ликора мовчала, у засніжене поле дивилась — мало про що могла гадкувати, тільки, либонь, не про Ганку, — як раптом поспитала в Ганки, і голос у неї м'яко так прозвучав, хоч до рани клади:

— А пам'ятаєш оту дитину, що Балко в кукурудзі знайшов?

— Івана Кукурудзу? — скинулась Ганка.

— Вже ж.

— Пам'ятаю, — спробувала Ганка всміхнутись і не всмінулась: чи то з морозу, чи з якої іншої причини.

— То я оце весь час думаю про нього.

— Зараз думаєш? — здивувалась.

— І зараз, і весь час.

— Скільки ж це років минуло?

— Еге, минуло, дай Боже пам'яті. Не багато, але ж час пливе, як вода.

— Оце сидиш на санях — і про нього?

— Авжеж... Куди не йду, де не буваю. Нікому не признавалась, бо засміяти можуть, а тобі — призналась. Це, либонь, хвороба така в мене...

— Яка ж хвороба! — скрикнула Ганка. — І зовсім не хвороба!

— Ти, Ганко, не сміятимешся... Знаєш, мені чомусь усенького світу жалко. Так жалко, що й не скажу.

— То чого ж, візьми й пригорни той світ. Усенький, який він є. І доброго, й поганого. І того, що серце має золоте, і того, що ніж точить на рідну матір. Отак — без розбору. Ти обніматимеш той світ, а в цей час хтось і штрикне тебе.

— За що?

— А так, за те, що ти його обнімаєш... Я не можу бути такою. Коли ти зі мною добрий — то я теж добра. Зла мені зичиш, то я що, панькатимуся з тобою? А дзуськи!.. Щоправда, сама нікого не зачеплю...

Довго їхали без балачок. Видно, Ликора розгнівалась на неї, а Ганка й собі наче сердилась на Македонову. Вже скільки знає Ликору, а зрозуміти її не в силі. І добра ж вона яка, і славна, і не шпигне тебе ніколи, і лиха не заподіє, а все ж таки... Чого б це? Не могла Ганка й сама собі пояснити... Про всяку всячину думки в неї закрутились, то й не застерегла, коли до неї Ликора знову звернулася.

— Чуєш, Ганко, чуєш, — навіть за плече її взяла, — то, кажеш, пам'ятаєш того Івана Кукурудзу?

— Пам'ятаю, чого ж...

— Навідувалась я до нього, й не раз.

— Ти? — вихопилось у Ганки. — У тебе ж своїх...

— А навідувалась. Бо тоді, коли знайшов його Балко в кукурудзі, знаєш, як я почувалась? Почувалась так, наче всі думають, що воно моє. Ти, пригадую, просила найду до себе, а я й попросити боялась.

— І чого боятись ото? — не тямил Ганка.

Ликора не відповіла на її запитання, своєї правила:

— Навідуюсь до нього. Таке славне... А отих людей, що прийняли, називає батьком і матір'ю. Йі ні про що воно не відає, наче вік і жило в тих, чужих людей, наче в них народилось...

Затемніли попереду ліси — чорні такі брили попід низькими зимовими небесами. Ніколи ще тут Ганка не була, а наче ж і недалеко. Всеїньке життя просиділа в своєму селі, а коли виривалася куди, то лише по базарах. А тому зараз на все витріщалась — чи то село проїжджали, чи то яр глибокий бачила, чи то яку людину здибала.

В лісі сніжок немов посухшав, затріщали та заспівали на ньому полози, а Ганці й холодніше стало, заховала ноги під солому, а вже зверху — рядюжкою. Дерев високі здиблювались, інеєм пообростали, на ялинах сходи спадисті, на хвої... Хатки раптом повискакували до дороги і маленькими ж такими здаються побіля високих дерев, і люди ніби менші...

— Зайдемо, Ганко?... — Ликора обізвалась.

— А до кого! — здивовано скинулась.

— Та живе ж тут він, Іван...

— У цьому селі?..

— Отут...

Упросили візника, щоб став. Глиняна хатина, обкладена загатою, присадкувато сіріла за хворостяним тином. Ликора поминула одчинену хвіртку і, поглядаючи на вікна, пішла через обійстя. Ганка за нею, теж поглядаючи на вікна. Йшла, а якась вага тиснула їй на груди, й вона руками провела по куфайці, наче хотіла здерти неприємне те відчуття.

Двері було замкнено.

— Як же це? — торкаючи клямку, бубоніла Ликора. — Не може бути. Де ж вони подівались?

— Либонь, пішли кудись, хіба не буває, — мовила Ганка.

— Наворожив хтось, — бідкалась Ликора. — Ну, як же це...

— Хіба ж вони знали, що ви навідаєтесь? Якби знали, то чекали б...

— Отакий мій талан...

Шкода було Ганці дивитись на Ликору — побивалась, ніби з рідною дитиною розминулася. Сказала їй:

— Назад же вертатимем по цій дорозі, то й зайдемо.

Ликора все не могла піти з двору. Очі її світилися жалем. У вікна позазирала, за причілок глянула, ще раз клямку поторгала. І такий був у неї вигляд, наче й справді оце хотіла пригорнути всенький білий світ...

Насіння брали вони в сусідньому селі, теж лісовому. Не так давно було це село партизанським, спалене було німцями, та все ж таки ліс тут, за матеріалом на хату не тре їздити світ за очі — от уже й стоять новенькі господи в кожного хазяїна. І земля тут, видно, хоч і не така сита, як їхня, збаразька, та, дивися, добре вміють господарювати, бо й корівник як корівник, і на господарстві артільному дві машини стоять — не зовсім ще старі, не такі розхлябані, як у їхнього Калістрата. І голова тутешній подобався Ганці: скаче на дерев'янці, як грак, і вусами довгими трусить. Жоден мішок із зерном не пройшов повз його увагу, за всім дивився пильно. Не скупий, мабуть, а за кожною насінною дивиться, бо своїх рук доклав до неї.

— Зберете врожай — на паляниці кличте, — сказав, коли збаражчани вже додому ладналися.

— Приїжджайте, — тільки й мовила Ганка.

— А на вареники?

— Й на варенички, чого ж...

Він підсів до них на сани, ногу перед собою виклав, як чужу, і Ганка не могла відірвати погляду від дерев'янки. Хоч би в валянок озув її, чи що, а то...

— Гарна нога? — запитав у неї і чи то всміхнувся, чи то скривився.

— Хай Господь милує... На фронті?

— Де там! Дома все... На печі...

— Як же це — на печі? — не повірила йому.

— А так! Ми з дядьками по лісах шастали — знаєте, які діла робились отут, у Чорному лісі! — а потім навідався я додому... Вночі прийшов, та, видно, донесли... Поліцаї мене обсіли. Гранату хтось у вікно кинув, а ми з жінкою на печі спали. Таки дістало, а жінці хоч би що... Була б мені амба, та не сам я в село навідався, а зі своїми, от вони й виручили. А ви не вірите, що на печі можна без ноги зостатись!..

— Еге ж, на печі... — гірко головою покивала.

— А скільки таких okazій! — узявся гарячкувати вусатий отой грак. — Пройшов чоловік усеньку війну, в нас такий є,

що вже з ним не було — живий і невшкоджений zostався. А приїхав додому після демобілізації, щось із'їв — і мало дуба не дав, ледве врятували. А ви кажете...

— У нашому селі, — спроквола мовила Ганка, — один так і помер. Вареників із сиром об'ївся. Дві макітри, либонь, поборов. Це ще до війни...

— Чужі вареники їв? — поцікавився вусатий грак.

— Еге, чужі, на весіллі...

— Буває, — погодився. — Од чужих можна. Спасибі, що підвезли, отут я живу.

Коли вже трохи від'їхали від села, сказала Ганка:

— Дав нам насіння, та ще дякує, що підвезли... Є ж такі люди на світі.

Чорне мовчання лісу оточувало їх зусібіч. Повні сани бігли не швидко, порипували. Ось і знову те село, де Іван Кукурудза... Ганці теж хотілося побачити його, а наблизилась до хати — не світиться у вікнах, хоч уже й вечір і по сусідських вікнах блищить вогонь. Трапляється таке раз у житті й на ж тобі — не таланить.

— Мені завжди так, — проказала Ликора.

— Невже? — не повірила їй Ганка. Й мовила — навіть несподівано для самої себе: — Щаслива ти.

— Я? — здивувалась. — Хіба ж такі, як я, бувають щасливі?

— Бач, і сама не знаєш. А я бачу — добре тобі, от і щаслива.

— Де ж воно добре?

— Кому вже ж тоді, як не тобі? Я щасливішої за тебе, Ликорі, не здибала. В тобі твоє щастя, з тобою весь час, ти з ним не розлучаєшся. Не всі такі, як ти, Ликорі... От я раніше ніяк тебе зрозуміти не могла. А ниньки, здається, почала розуміти... Ні, я такою ніколи не буду, а от — починаю тямити.

Ликора наче аж зашарілась і здалась Ганці ще сором'язливішою, ще ніяковішою, ніж завжди.

— А я, — проказала, — ніколи б такою бути не змогла, як ти. Мені ото людині слово сказати — ох як важко!

— Ти й не будь, навіщо! Думаєш, мені хотілося б бути такою, як ото зараз я? Де там!

Вже спонуало, вже ліс погрізнів і зашумів холодно. Та Ганці чомусь добре стало на душі, потеплішало. Їхала б отак довго, всміхаючися своїм думкам, усміхаючись тому гарному, що — вона зараз просто й легко вірила в це! — чекало її попереду. Все минає, як лісовий шум, що zostався позаду, бо

вони вибрались у поле; так само й лихе минає, як чорний лісовий шум...

Мало не опівночі добрались у Збараж, і чомусь видавався він Ганці кращим, ніж завжди, й кожна вуличка — мила, й кожен тин — дорогий. «Це все через Ликору», — думалося їй, а проте не могла вона до пуття зрозуміти, чому через оцю Ликору, до якої ніхто всерйоз не ставиться, заясніло їй так і засвітилось.

Людей у клубі — як зернят у доброму гарбузі. Спереду, перед сценою, люди старіші та шановані або ж ті, хто сам себе поважає, якщо інші його не поважають. Хлопці з дівчатами труться попід стінами та по темних кутках, там лускають соняшникове насіння, звідти долинає часом тоненький дівочий вереск і зразу ж — густий парубочий регіт. Курять. Дим клубочиться над головами, підпирає стелю, в сивих пасмах тонуть обличчя. Діти шастають попід ногами, немов окунці в заростях лепехи, а передбачливіші та спокійніші вже повсідалися спереду прямо на запльовану підлогу. Хоч на кількох лавах ще є трохи вільного місця, проте ніхто з дітлахів не пробує сісти на них, бо знають — оті реготуни, які зараз огинаються попід стінами, невдовзі шукатимуть місць і повиганяють їх.

В одному з кутків — зосереджена тиша. Тут грають у дурня. Завклубом — руденький та капловухий Павло Драло, якого поставили сюди, здається, лише за те, що він уміє грати на гармошці, — теж тут. Перехиляється через навислі голови, щоб подивитися, хто чим криє та хто програє, але не забуває час од часу кинути благально:

— Хлопці, та кінчайте, бо не можна, почнеться скоро... Чуєте, хлопці?

— А-а, ти змахлював! — скрикує раптом довготелесий підліток і цап за вухо широколицього парубійка, явно старшого за себе, але вузькоплечого, захарчованого.

— Пусти! — проситься захарчований. — Я не махлював!

— А хто ж, як не ти?! Брехло!

— Пусти, бо схопиш, — незлобливо погрожує захарчований.

— Ха-ха-ха, — сміється той. — Покрутись трохи. Щоб знав, як махлювати.

Захарчований зловчується і хапає за вухо супротивника. Тепер вони так цуплять один одного, аж сльози виступають.

— Та годі, хлопці,— вмовляє, наче й зовсім не вмовляє, Павло Драло.

А з гурту кидають поради:

— Вигризи йому зубами око, Горик!

— Зінько, вкуси його за ніс!

— Крути, крути, Горик, бо він тобі одкрутить!

— Зінько, та роби йому общую смазь!

І знову Павло Драло, згадавши, що він тут завклубом, каже благально:

— Вийдіть надвір, там хоч і голови позвертайте, але ж не на зборах.

На сцені стоїть стіл, застелений червоною матерією, дві лавки для президії, а також трибуна — висока тумба із похилим верхом, на ній поблискує нестертими краплинами графин з водою, гранчаста склянка. Народу тим часом набилосся ще густіше, дітей шастає більше, клубочиться дим, повітря з кожною хвилиною важчає, хоч край його ножем. А гамір дужчає, бо говорять майже всі, і в тому шумі дівочий вереск тоне, його майже не чути... Нарешті на порозі став Дробаха, мружиться на світло, його монгольські очі повужчали-повужчали, тільки в щілинах тремтить жовтуватий блиск. За Дробахою увійшов ділничний — широкий картуз закрив лоб, мало на очі не наповзає, та добре, що на вухах зачепився. А вуха в нього великі, як два настовбурчені капустяні листки, а що веснянки — то немов мітлиця попримошувалась. Тюпа Максим теж ступив через поріг, за ним ще кілька чоловік. Шум трохи пригас, усі дивилися на них, та зразу ж хтось і крикнув:

— То вже починайте, бо доки ж тут!

Новоприбулі проштовхалися до сцени, один за одним стали всідатися за столом. Дробаха сидів неспокоїно: то розстебне гудзик на зеленому кітелі, то застебне або ж береться пальцями постукувати по кумачу. Поки влігся гамір, поки вибрали до червоного столу ще кількох чоловік, із активістів, то Дробаха й слова не сказав.

А потім, не встаючи, крикнув:

— Звільніть передню лаву!

Гомін і зовсім ущух. Тиша залягла глибока, тільки в сивому диму темніли чорні лиця та блищали очі. На передній лаві, не зрозумівши, що та до чого, так і сиділи непорушно. То Дробаха знову сказав, аж у голові задеренчали жорсткі нотки:

— Ослобоніть передню лаву! І хутенько! — А коли колгоспники позводились та одійшли під стіни, знову: — Порухники, займіть своє місце.

Прокотився легенький шумок, але ніхто не поспішав вийти наперед. То Дробаха встав, уперся кулаками в стіл.

— Називати персокально? Чи самі повиходите? Ті, кому було надіслано з виконавцем повістки на громадський суд!

— Персонально! — прогук довготелесий Горик, ліве вухо в якого палахкотіло калиновим жаром. Прогук — і спершу голову втягнув у плечі, а потім посмілювався і хихикнув у пригорщу.

— Можна й персонально, — сказав Дробаха і, надавши своєму обличчю холодної неприступності, мовив: — Марина Шнайдер!

Усі заозиралися, шукаючи очима Марину. Вона, пов'язана рябенською хусткою так, що самі тільки очі їй видно, стояла чи не біля входу.

— Йди, Марино! — стали гукати їй.

— Ти стоїш, то хоч посидиш, іди.

— Йди, Марино, Бог не видасть, свиня не з'їсть.

Проте жінка немов уклалася. Тим часом Дробаха далі називав:

— Грицько Кисіль, не ховайся за чужими спинами, однаково не сховаєшся, од відповідальності не втечеш.

Народ весело засміявся. Бо Грицько Кисіль був чи не під саму стелю, гінкий та худючий, — нехай спробує такий заховатись. Коли він ходить, то згинається в колінах та голову втягує в плечі — хоче здаватися меншим, бо йому якось аж перед людьми незручно, що такий вигнався.

— А я не тікаю, — похмуро відказує Кисіль.

З нього незлостиво починають підсміюватись:

— Хіба це кисіль? Це десята вода на киселі!

— Десята вода не на киселі, а на горілці!

— А в нього вона всяка буває: одного разу з бідною, а двічі — з водою.

— Якщо вже пити в кого, то в Марини: коли горілкою не вгодить, то сама нівроку.

— Оксен Тилимончик, — вів далі Дробаха, перечекавши хвилиний регіт та ще важче впираючись у стіл кулаками, — на передню лаву.

— Посиджу й тут, — крикнув десь із задніх рядів меткий, чорний, мов грак, Тилимончик.

— Там почесніше! — гукнув Глемездик, який теж прийшов на ці збори і, як поважна в селі людина, сидів попереду, поклавши картуз на коліна.

— Мені честі не треба, мені якби добре! — хутенько ог-

ризнувся Тилимончик, бликаючи антрацитовими очима і навіть зводячись, щоб побачити Глемездика.

— У Тилимончика честь, як махорка, в кишені лежить, — похмуро пожартував Дробаха. — Запустить руку в кишеню, згорне самокрутку — і з димом ту честь пускає.

— Он який я звір! — лукаво підхопив Тилимончик. — У кишені, мовляв!

Дробаха повів на нього гострим зором, якусь мить дивився мовчки, наче виважував думку, а потім рипливо так, з притиском:

— Товаришу Тилимончик, треба поважати відкриті колгоспні збори.

При цих словах дільничний поправив картуза, оголивши білий сплющений лоб, та взяв руки в боки.

— Ви його краще оштрафуйте! — крикнув Грицько Кисіль. — Має за рік шість вироблених трудовнів, то ви з нього зніміть десять.

— Ото розбагатіє чоловік, — додали сміхотливо з гурту.

— Авжеж, — погодився Тилимончик, — розбагатію. Як отой лисий, що волосся ззаду наперед зачісує, а його ні ззаду, ні спереду.

— Тобі так весело, га, Оксене? — глумливо поспитав Дробаха.

Той глум несподівано розхолодив Тилимончика. Він принишк, плохеньким-плохеньким з вигляду став, пробубонів примирливо:

— А я що? Я, слава Богу, не лисий...

— А також прошу на передню лаву Ганку Волох, — мовив голова.

Всі почали озиратися, шукаючи очима Ганку. Її ніде не було.

— Може, їй не сказали?

— Забули послати до неї, либонь.

— Я тут, я тут! — підроблюючись під жіночий голос, прокричав довготелесий Горик, але хтось із старших парубків так урізав його по кашкеті, що хлопчина мало не до підлоги присів, прикусивши губу.

Павло Драло, який стояв поблизу, тільки вдоволено всміхнувся: мовляв, ти таки сьогодні достукався, а якщо мало, то вечір довгий — інші добавлять.

— Ганки нема! — нарешті прокричало з різних кутків кілька чоловік.

— Тюпа, бери дільничного, одною ногою тут, а другою там! — наказав Дробаха. І, коли бригадир з міліціонером

вийшли, провадив далі, наливши в склянку води та краплинку випивши: — Товариші, нехай підсудні не думають, що ми будемо благодіяти, аби вони сіли там, де слід. Підсудні повинні зрозуміти, що наша воля для них закон. Бо ми сьогодні можемо покарати їх, але можемо й помилувати.

При цих словах Марина Шнайдер першою почала пробиватися наперед. Кисіль, побачивши те, рішуче махнув рукою — мовляв, де наше не пропадало, — і теж устав. А на них дивлячись, Оксен Тилимончик і собі. Посідали на звільненій лаві, та все на відстані одне від одного. І тоді в клубі стало тихо-тихо, що навіть сопіння якоїсь дитини виразно почулось.

— Що ж, товариші, почнемо відкритий громадський суд над членами нашої артілі, які злісно займаються самогоноварінням...

У Ганчиних вікнах не світилося. Та коли постукали, вона зразу вискочила надвір. Приглядалася до гостей, а руки піднесла вгору, наче ось-ось візьметься обмацувати їхні обличчя.

— Це ти, Максиме? — звернулась до бригадира. — Це ти, Олексю? — запитала в дільничного. — Чого вам треба?

— Ми по тебе, — сказав Тюпа.

— По мою душу? Нікуди я не піду!

— Тобі повістку прислали? Прислали! Всі люди зібрались? Зібрались! То чого ж це ти не прийдеш?

— Бо не винна ні в чому.

Вступив у розмову дільничний:

— Апарат же в тебе найшли, Ганко... Й самогонку теж.

— Хіба в мене одної?

— Не в тебе одної. Але Шнайдерка прийшла, і Кисіль, і Тилимончик. А тебе просити треба. Де ж це видано, щоб закон до тебе йшов і благав? Ти краще, Ганко, явись, послухай, що казатимуть. Ніхто тебе не з'їсть, бо суд же громадський, тільки побалакають. А коли ослухаєшся, ти ж знаєш, що може бути.

Ганка не відповіла. Здається, роздумувала. Та враз кинулася до хати, а за якусь хвилину вийшла. І не сама, а з дітьми: Саню тримала за руку, а Толика з Іваном перед собою випхала.

— Ходімо, — сказала рішуче.

— А діти ж навіщо? — поспитав Тюпа. — Залиш їх удома.

І дільничний теж не рушив з місця, переминався з ноги на ногу. Наче ж не говорив ніхто, щоб з дітьми приводити.

— Хай ідуть, — мовила Ганка. — Це мої діти, хай ідуть.

— І нащо їх ворушити? — дорікав Тюпа.

— Ви стійте, якщо хочете, а ми пішли!..

Та й подалася, навіть хати за собою не примкнувши на замок. Бригадир з дільничним рушили слідом, бо що мали робити? Ганка йшла швидко і всю дорогу — а до клубу не близько, майже на другий край села — мовчала, зіпивши зуби, лиш зрідка бубоніла:

— Угу, повістку прислали... Угу, до криміналу не пошлють, а зганьбити зганьблять.

Коли з дітьми зайшла до клубу, то спочатку зі сцени всі на неї дивились, а тоді вже й люди почали оглядатись. Ганка стояла на порозі й важко дихала, а діти, тримаючись за неї, гострувато косували навсібіч.

— Не стій у дверях, прохось сюди, — дуже голосно сказав з-за столу Дробаха і показав рукою, куди слід пройти.

Ганка, підштурхуючи перед собою хлопців та тягнувши Саню, почала пробиратися наперед. Іванові, видно, стало незручно, що оце мати так його жене, спробував чкурнути до товаришів, але Ганка зловила його й дала такого ляща, аж у самої у вухах задзвеніло.

— Так йому, так, а я ще добавлю! — кинув довготелесий Горик і зразу ж озирнувся: чи не збирається хто-небудь вгріти його по маківці?

— Та не тягни їх! — аж прикрикнув Дробаха. — Чи надумала за дітей сховатись? Не сховаєшся!

— Так точно! — загіготів довготелесий Горик, вже не остерігаючись, і тієї ж миті знову хтось із старших так ляснув його по голові, що він присів і довго не зводився, поки раптові сльози на очах не висохли.

— Розсуньтесь трохи, — мовила Ганка до Тилимончика та до Киселя, — дайте і нам місце.

— О, без тебе кутя не звариться, — зашебетав Тилимончик, зраділий, бо чим більший гурт, тим легше віддуватись. — А ми тебе чекали.

— Спасибі, що чекали, — із серцем подякувала. І схопила за руку старшого сина, що знову намірився тікати. Й так глянула, що в Івана душа затерпла і він сів, похнюплений, не дивлячись ні на кого. Зате Саня й Толик цікаво розглядалися, наче на витрішки їх мати сюди привела.

— Чого це ти, Ганко, така прошена? — знову обізвався Дробаха. — Дорогу до клубу забула чи людей зневажаєш?

— Авжеж, зневажаю, — буркнула Ганка, все ще не сідаючи і повертаючись обличчям то до сцени, то до гурту.

— А це ж чого? — твердо так, крізь зуби поспитав.

— Бо нема чого робити мені, то тільки те й кою, що зневажаю.

— О, та тобі весело, — глумливо сказав Дробаха. — То, може, ти нам розкажеш, чого по базарах тиняєшся, чого спекуляцією займаєшся, га? Розкажи й про те, як до тебе на жорна ходили, а ти млинове дерла... І як сільмаг стерегла...

Тилимончик, який до Ганчиного приходу тримав звіт перед громадою, зиркнувши туди-сюди, не відаючи, що його діяти, а потім, зрозумівши, що зараз не до нього, вже не сів на лаву, а одступив трохи вбік і вже збоку дивився на все. А в душі ворушилося: може, за Ганкою забудуть про нього, може, якось обійдеться?

— Розкажи також, — вів далі Дробаха, — який там у тебе самогонний завод курів та димів удома, скількох ти перепойла та скільком залила сивухою памороки.

— А нікому не залила, — буркнула Ганка.

— Тоїсть як? Апарат же тобі побили.

— Ну й дурні, що побили!

— Цебто хто дурний?.. — протяжно поспитав Дробаха й очі свої звузив — самі тільки щілинки, осокою прорізані.

— Горілку я гнала не для гульбища, а для діла. Я, — повернулася Ганка до людей, їм і розказувала, — хотіла собі на толоку трохи вигнати. Бо хату думаю ставити, думаю толоку скликати. Ну, зійдуться люди, я потім їх за столи посадовлю, то мушу ж поставити якусь пляшчину чи ні?

— Авжеж, — підтримав її хтось весело.

— Ну от, — зраділа Ганка тій підтримці. — Бо за людську доброту годиться й віддячити.

— А годиться! — знову ввернув той самий голос.

— Що тут відбувається? — встав із-за столу Дробаха. — Тут розперізується спекулянтка й самогонщиця, а дехто її підтримує? Та ви знаєте, хто така Ганка Волох?

— Побили апарат — і ще й судити! — Видно, Ганці зовсім увірвався терпець, бо в голосі сльози задзвеніли. — А хіба я в чомусь винувата! Немає моєї вини ні в чому й на пучку. Я все заради них, заради дітей своїх, старалася. Бо нічого вони доброго не бачили. Батько їхній як пішов, то наклав головою на фронті, вони й не надивились на нього, не тільки не нажились. Тут тягнешся, тягнешся...

— О, розрюмсалася, — обірвав Дробаха.

Ганка вмовкла. Пильно так подивилась на Дробаху, наче силкувалася втямити те, що він сказав, та ніяк не могла. Потім на принишклих людей глянула, зустрілася з терновими поглядами Грицька Киселя, з непорозумілим, див-

ним зором Оксена Тилимончика... Здавалось, закричить зараз у гніві, та вона сказала зовсім тихо, що тільки поблизу почули:

— То дітей моїх судить. Ось Івана судить, Саню, Толика...

Та й повернулася, йдучи до виходу. Перед нею розступалися, даючи дорогу.

— Затримайте її! — крикнув Дробаха. — Ми не дозволимо знущатися над колгоспними зборами!

Ганка на якусь мить припинилася, але не оглянулася і не сказала нічого. А потім шаснула в одчинені двері, й ніхто не посмів до неї торкнутись. Тільки дільничний, немов отямившись, пройшов до порога, але тут зупинився, очікуючи, чи не буде йому яких наказів. А тому, що наказів не було, витяг з кишені цигарку, закурив, удаючи, що тільки для цього і йшов сюди.

Тилимончик — дядько веселий та жартівливий, навіть зараз не втримався, щоб не посміятись. Щоправда, посміявся він лише в кулак, але Дробаха помітив. Щось хотів сказати, та хитрий Оксен випередив його — показав на дітей рукою й мовив:

— Е-е, що ж це було б, якби ми всі поприводили своїх дітей! Хіба наші діти вже колгоспники чи закваску вміють готувати?

Дробаха поморщився, наче в зубах у нього закрутило, а потім рукою махнув Ганчиним: мовляв, уставайте, не місце тут вам. Діти позводилися з лави, Іван узяв менших за лікті, повів. Але до дверей не дійшли, позупинялися, щоб послухати та подивитись, що далі буде. Дробаха застеріг, що вони zostалися, то наказав усю дітлашню повиганяти. Дехто пробував ховатись, але Павло Драло мав метке око, геть усіх повивуджував.

Опинившись надворі, затіяли біганину. Хтось за кимось гнався, хтось од когось тікав, а то раптом ніч прорізував чийсь вереск — гострий, як добре відточений ніж. Ганчині, забувши за свою матір, теж у тому шарварку крутились, аж поки Іван охолов до гри та до біганини. В душу йому закрався страх, побоювання за матір, і він, зловивши Толика та Саню й давши обом стусанів, бо не хотіли йти від гурту, повів їх додому.

У вікнах присадкуватого клубу світилося — суд тривав.

У Збаражі чи не кожную хату толокою ставили. Та хіба тільки в їхньому селі! По навколишніх запитайте — теж кличуть людей, коли зводяться, теж гуртом і глину місять, і валькують. І коли не покличете, то образитись можуть. Бо

як же це так — інших позвали, а хіба ми, непокликані, рук своїх шкодуємо чи допомогти лінуємося?

Ось і для Ганки настав день — пішла по людях кликати. Ставити хату. — не свято, а проте почувалася святково. Їй туфлі оті свої, які боялась озувати, на цей раз озула. Тиснули вони, нога зомліла, та Ганка наче аж сердитись почала на себе. І хіба ж не розсердишся! Ну, доки їм лежати, для кого? Це вже вона зовсім занедбала себе, а не годилося б, ні. Навіть хустину дістала зі скрині — хустина хоч і не рясна, хоч і не квітчаста, зате не темна ота, що робила Ганку зовсім старою та немовби зморшок їй додавала.

Озувши туфлі, напнувши хустину, раптом зловила себе на тому, що все тиняється й тиняється по хаті, а чого — їй сама до пуття не відає. «Що це я шукаю?» — спинила себе запитанням. — Яка це хороба колише мною?...» Ах, та вона ж люстерко шукає! Вдарила руками об поли й відчула, що червоніє. Бо це вже зовсім не тямитись треба, щоб люстерко шукати. Чи вона виряджається на гулі?... Ні... А проте має ж воно, окаянне, лежати десь. Ніколи Ганка не дивилась на себе в дзеркало, навіть не думала про це, а тут... Було-таки в неї десь, було... Либонь, заносили діти. Зрештою найшла. Навіть не люстерко, а такий собі шматочок, полущений, облуплений, подряпаний.

З-поміж тих подряпин втупились у Ганку насторожені, трохи наче аж налякані очі. Якусь мить вона дивилася в свої очі, а потім сказала сама собі:

— І чого витріщилась, га?

Очі в шматочку дзеркала залишилися холодні, хоч Ганці здалось, що вона всміхнулась. Тоді взялась те дзеркальце повертати так, щоб знайти свої губи. Ось і вони — дві темні борозенки на змарнілому полі її лиця.

— Еге ж як!.. — мовила Ганка. Їй сама не могла втямити — що саме хотіла сказати цим. Чи те, що губи в неї гарні, чи те, що погані.

Ось її лоб — жовтий, зморщений. Помацала навіщось пальцями, гмукнула, пробубоніла:

— Це ж лоб такий...

І раптом стало їй соромно, що говорить казна-що, аби язиком плескати, і розглядає себе отак. «Це я вже зовсім здуріла. А якщо побачить хто-небудь?» Вона злякалась цієї думки, що за нею можуть підглянути, і хутенько кинулась до скрині ховати дзеркальце. На самому дні його поклала, пригорнула лахміттям. І немов позбавилася сторонніх, неприємних очей, які холодно стежили за нею.

А до кого ж першого зайти? Хто їй тут найрідніший, з ким вона душа в душу живе?... Її ноги самі понесли до Бахурки. Баба, побачивши Ганку на своєму дворі, подріботіла назустріч, а як угледіла, що гостя її вирядилась, — і слова сказати не може, тільки дивиться. Її Ганці раптом приємно стало, що ото на неї так дивляться і що в баби аж мову одняло.

— Бабо, прийшла кликали вас на толоку!

Вид Бахурчин прояснів.

— А я вже думала, чого це ти... Хіба ж я сама не знаю? Хіба я сама не прийду?

— Прийти прийдете, а так заведено, щоб просити.

— І навіщо мене просити? Не прошена я...

— Е-е, бабо, хочу я вас попросити — і край. От хочу! — ласкаво та лагідно пояснювала Ганка. — Мені від того добре, що я вас на толоку прошу.

— Та я прийду, прийду, — заспокоювала Бахурка, не здатна второпати Ганчин святковий настрій. — Спасибі, що просиш.

— І вам спасибі, — церемонно відповіла.

...Вночі перед толокою спати не могла. Не йшов сон до її голови, було в ній чисто й світло. Чула колись, що мед треба їсти, коли безсоння, то пішла в комірчину, знайшла пляшку, в якій zostалося трохи на дні, проте їсти не стала. Бо пасіки в неї нема, а що, коли з дитиною котрою недуга?

Так до світу її пролежала з розплющеними очима, а разом із сонцем була вже на ногах. Знала, що людям поспідати треба дати, а тому заходила коло печі. Вогонь розвела, води поставила в горщиках, щоб грілася, а сама — дітей будити:

— Вставайте! Курей ловіть, патрати будемо!

Діти посхоплювались, ніби й не спали. Скоро з сіней куд-кудакання долинуло, лопотіння крил, сміх дитячий. Поприносили Ганці курей, тримають під пахвами.

— І всіх, еге? — поспитала Саня. — Вони ж іще молоді...

Мати їй не відповіла, сказала Іванові:

— Оцю стару заріж, оцю рябу й цю, що на ногу припадає.

— Мамо, рябу не ріжте, — попросила Саня. — Вона курчам була, то я гралася з ним.

— Пограєшся з іншим курчам, а ряба не хоче нестись.

— Я не піду на двір з Іваном, мені жалко її...

— То чи я тебе посилаю?

Прийшла Бахурка. Ще вдома начепила фартух на себе — знала ж бо, що готуватиме їй сніданок, і обід.

— Ех, Ганко, Ганко, — сокоріла. — Чи ж однієї твоєї печі

вистачить, щоб наготувати для всіх? У сусідів попроси, нехай тебе пустять до своєї печі.

— В кого ж це просити, в Гомозів?

— Не в них, то в Кларки.

— Кларка в місті, як же я?..

— А хіба вона свою хату замикає? Не замикає, от і підєм до неї. А в неї піч добре гнітить, це ж ми піріжків і напечемо там.

Почали Ганчині родичі сходитися — навіть із сусідніх сіл прийшло гуртом кількоро, прочувши про все. Однією з перших Ликора з'явилася — з густими своїми рум'янями на щоках, зі складеними на животі руками... Явдошка Лаврущенко за нею розмашисто й рішуче прийшла. Дружно стали з'являтися люди з Домашиного болота — і затремтів у Ганчиних грудях якийсь незбагнений біль.

Повертався зі свого сторожування Степан Роїк, то теж не обминув. Ніс на плечі дробовик, наче тим дробовиком збирався орудувати так, як сокирою орудують чи молотком.

— Дядьку! — кричали йому. — А навіщо ви оту люшню приперли? Цвяхи збираєтесь забивати? Признайтесь!

— Авжеж цвяхи, — відповідав колгоспний сторож. — У твою голову.

— То найдіть собі дурну голову.

— В дурну не полізуть, бо тверда, а в твою якраз!

— Ви, дядьку, — кепкували, — розкажіть, як на короварню нашу вовки нападали.

Роїк супився — не любив, коли згадували за цю оказію. Бо недавно трапилося з ним таке, коли, випивши зайве, прийняв собак за вовків і навіть пробував стріляти по них.

Роїк поволеньки подибавав собі до теслярів, щось там узявся помагати їм. Проте й теслярі не давали Роїкові спокою, приставали зі своїми глузами.

— У нашому ділі, — казав їм Роїк, — треба мати доброго собаку. Без доброго собаки сторож — не сторож. Собака должен тямити свого хазяїна. Хазяїн для нього — як командир в армії. Наліво! Направо! Лягай! Вставай!.. А коли собака дисципліни не знає, коли він допускає вольності всякі, тоді вже ніякого толку не буде.

— А де ж це ваш, не видно його з вами?

— Вже здох, то я шукаю щеня, гавкуче й кусюче, але хіба тепер щенята? Тепер не щенята, а саме тьху!

Глемездик теж прийшов. Зачинив свій сільмаг, як це він часто робить, коли йому заманеться, і навідався до Ганки на толоку. От кого-кого, а лавочника сільського не чекала до

себе. Бо й досі добре пам'ятала, як стерегла ночами сільмаг, що їй Глемездик казав, коли цукерки пропали... І зараз молодиця зраділа, побачивши його в себе.

Глемездик одкликав Ганку вбік, протягнув якийсь пакуночок.

— Візьми, це оселедці, хоч і дешеві, зате смачні.

— Та нащо ви? Ой Господи, не треба!

— Бери. В тебе стільки народу — все поїдять. А зостанеться, однак не пропаде, бо в хазяїв хіба щось намарно переводиться? — Поглянув, як посувається робота, сказав: — Це, Ганко, й ти людиною стаєш, аякже.

— Хіба я людиною не була?

— Була то була, а тепер — і зовсім людина.

— Спасибі на доброму слові, — відказала. Хотіла розгніватися, та гнів чомусь не йшов їй до душі. І Глемездик, якого все-таки недолюблювала, був їй зараз добрий, як і всі люди, що поприходили на толоку.

А Гомозів і на дворі не було видно. Ні Тодоса, ні Мартохи, наче вони повимирали. Мабуть, позачинялися в хаті та й сиділи отак ізрання. Чи вона, Ганка, поводитися б злецько зі своїми сусідами, якби вони не загребуші були? Та хай їм морока! Тільки ж несправедливі вони, хоч і до Бога близько... А що, коли піти й покликати? Хай би прийшли, хай би з усіма покрутились, а то все окремо від людей. А далі жили б собі мирно, бо сусіди... Піти?

Ні на що не зважилась, а тут Мартоха з відром до криниці пішла. Зиркнула крадькома на сусідське обійстя і хоч би з людьми привіталася, хоч би заговорила до них! Хмарою просунула туди й назад. Ніби не помітила нічого, ніби їй до всього байдужісінько! Ну що ж, подумала Ганка, якщо ти людям доброго дня не бажаєш, то я з тобою знатись не хочу. Бо коли все прощати — тоді й сама на себе будеш не схожою, а так, на бур'янину, що нічого не почуває.

«Е-е, такі ви божі. Хоч і молитесь Богові, а не маєте його ні в голові, ні в серці. Бо жити по-божому — це любити!» І щось тихенько запитувало в Ганки: «А якщо любити, то чому ж ти Гомозів не любиш?» І відповідала сама собі: «Така вже я, либонь, що завжди когось не любитиму, вдачі своєї не перекрою...»

Хата росла поволеньки, і Ганка, дивлячись на людей, на їхні руки, на обличчя, прислухаючись до гамору, до кепкування, не могла повірити, що нарешті збувається те, про що вона мріяла. Що отак зберуться кілька разів — і все готово... І старенька її хатинка, похилена, похмура, видалася

їй раптом до сліз дорогою,— їй-богу, не хотілося б іти з неї....

Потім обідали. Бахурка почувалася так, наче то їй хату ставили. Вміла вона зготувати обід, але вміла й припрошувати.

— Чого ж це ви відставляєте полумисок із драглями? Ви ж тільки подивіться на той полумисок,— зверталась вона до кого-небудь.— Він сміється до вас.

Гомоніли про всяку всячину. А потім наче змовилися — всі лише про Ганку та про Ганку. Як-то вона завжди жила, як-то їй випадало, як тепер доводилося. Що, мовляв, свята це жінка, та й годі. Ганка не могла вже стерпіти.

— Не свята я, бідова!..

До неї всі загомоніли:

— А ви мовчіть! А ви, Ганко, слухайте...

— Не хочу слухати неправди.

— Інші саму лише неправду і люблять слухати, бо від правди їм злецько, а ви!..

— Святі — що на хрестах конали! — крикнула Ганка.— А я на хресті не була, й ніхто мене звідти не знімав.

— А може, й були, хіба ви знаєте!..

Ганка підійшла до Ликори й попросила, щоб заспівала та, бо слухати оці балачки вона не в змозі. Якби лаяли, то, може, слухала б, може, й не заперечувала, а так...

Ликора співала:

Ой учора, ой учора,
Ой учора я п'яньенька була.
За рубль, за два качурика продала,
За рубль, за два, за рубль, за два...

Співала, і лице блідло, чоло починало пашіти сухим холоним блиском, а груди то здіймались, то опадали, навіть не вірилося, що такий щемкий голос може жити в її не примітному тілі... Роїк гостро, напружено дивився на Ликору своїм одним оком, стискавав кулаки, силкувався підтягувати:

За рубль, за два качурика продала...

...А потім — і по толоці, а потім — і в нову свою хату перебралася Ганка Волох із дітьми. А в новій хаті — нове життя, клопоти й турботи інші.

Життя — як вода: спливає непомітно, навіть не зогледився. Ось недавно ж, либонь, починався струмок твого дитинства, спокійний, сонцем освітлений, починався радісно й без-

журно, а вже далі струмок той обернувся на річку — юність бурунами завирувала, води побільшало, глибини зросло, то в одному місці вир-крутія запіниться, то в іншому... Глядь — поспокійнішала течія, ніби натомила, вже не шумить вода, не б'ється сердито в високі береги: молодість минула, старість іще не надійшла, й котиться річка твого життя до безбережного моря, в якому й зникне безслідно, мов краплина.

Та чи безслідно?

Як поставилась Ганка, то роки для неї в новій хаті почали хутко минати. Опадав день за днем, наче листок із дерева; й щоосені дерево роздягалось, щоб весною знову зазеленіти...

За ці кілька років мало не всі поставились — наче й непомітно, наче й без труднощів. Бо не при Дробасі все це вже робилось, а при іншому голові, присланому з району. Славний це вдався чоловік: хоч і не балакучий, зате не крикливий, зате не питуший. Навіть не гарний, але хіба він дівка? Не краса потрібна, а розум і сумління, хазяйське око, — все це було в нового. Він, коли треба, міг не тільки пораду дати, а й сам попрацювати. Ні, не для прикладу чи щоб дорікнути (голова, мовляв, трудиться, а ти ледарюєш) — ні, видно, мав од того насолоду. З нього навіть і посміюватись почали, бо простий був у всьому, з-поміж інших непоказний. Посміюватись посміювались, а все-таки поважали.

Дробаху ж на молокопункт у район перекинули. Мабуть, робота ця йому до душі припала, бо лад на молокопункті хоч і невеликий був, але був. Десь дістав собі Дробаха білий картуз із чорним козирком і в білій сорочці ходив — дивіться, мовляв, чисто в мене тут, бактеріям життя не дамо!

І все-таки коли привозили здавати молоко збаражчани, то ставився чомусь до них прискіпливіше, ніж до інших. І те не так, і се. А якось прагнув доказати, що молоко вони привезли від хворих корів.

— Та чого це вони хворі в нас? — заперечували. — Немає в нас таких.

— І це ви мені говорите? — сердився Дробаха. — Хто ж тоді так добре знає вашу худобу, як я? Знаю, як там при мені було.

— При вас і справді було погано, а тепер уже не те.

— А може, то не при мені, а при вас?

— Бачте, при нас тепер інакше.

— Такі розумні стали.

— Не тільки ми, а й ті, що при нас.

— А новий ваш голова хати собі ще не звів у Збаражі? Лише навідується?

— Ні, не навідується. Й хату собі ставить.

— Ну й дурний, — щиро вирвалось у Дробахи. — Номенклатурному добре, а прив'яже себе до одного місця, то яка він номенклатура? Виженуть — от і піде телят пасти.

— Не всіх і виганяють, а цей зуміє втриматись.

Дробаха замовкав, пробував над чимось замислитись. Бо не такий він уже й дурний. Адже коли тверезо розміркувати, силкувався він підняти артіль у Збаражі, не сидів склавши руки. І людей до праці заохочував (щоправда, не завжди так, як годилося б, але ж і час скрутний був, де там уже ті кращі методи такому затятому чоловікові вибирати); і хіба не Дробаха дістав у кавалеристів коней для колгоспу, коли з тяглом ой як кепсько було, — й досі в селі про тих коней згадують!

А хіба не він добував насіння, коли посівна була на носі, а в коморах не густо? Він-таки... Коли пригадати, то й інші гарні діла водились у нього за душею. Отже, й Дробаха про спільне думав, але, здавен уже так, нехай кравець знає кравецьке діло, а в інші не втручається. На молокопункті йому якраз і місце — наче й народилась для цього людина.

Ганчин старший, Іван, вступив до школи ФЗН. Хоч там його й зодягали, й годували, й жити було де, проте Ганка не без того, щоб посилку йому вислати чи передати щось, коли знайоме в місто їхало. І все занитувала в листах, коли ж це він до Збаража навідається, бо скучила, мовляв, за ним, уже, мабуть, і не впізнає. Іван довгенько не навідувався (чи не відпускали його, бо кудись далеко й надовго посилали на роботу, чи самому не хотілось), а потім приїхав-таки посеред зими.

Саме всі в хаті сиділи. Саня з Толиком готували уроки, а мати біля печі поралась. Вона бачила у вікно, що хтось пройшов хутенько по подвір'ю, а хто — не запримітила. Чужий, хто ж іще. Тут і в двері постукало, й на порозі стало. Вона глянула — наче впізнає і наче не впізнає. Діти так само з-за столу зорять цікаво. Толик першим зірвався з лави, кинувся — тоді вже й мати впізнала.

Бо Іван таки змінився. Не тільки форма одмінила його поставу, а й сам він за цей час ще більше витягнувся і хоч у плечах, може, не поширшав, але ж подорослішав, бо вираз обличчя видавав у ньому людину зрілішу, досвідченішу...

Снідати посідали. Ганка холоцю поставила на стіл, картоплі до кислого молока. А потім — син же таки приїхав у гості, як же без цього обійтись — дістала з кутка бутель із вишнівкою, налила йому та собі.

— А нам? — засміявся Толик і кивнув на Саню.

— Ви школярі, вчіться мені.

Іван надпив трохи вишняку — терпкуватий, холодний. Добре йому було: і що додому оце дістався, й що бачить усіх своїх, і що солодкий та хмільний вишняк п'є.

— Самогонки вже не гоните? — запитав і всміхнувся, а Ганка й задивилась на ту усмішку. — Може б, самогонки?..

— Е-е, не ті часи, — сказала мати.

— А не забули, як продавати носили?

— Де ж забути! Я ж бо ніколи не займалась отим, перший раз вийшла на ярмарок — стою, тремчу!

— Було, — розсудливо, по-дорослому сказав і навіть брови свої густі насупив. — А не забули, як курку продавали?

Толик і Саня дружно всміхнулись — вони теж знали про цю оказію.

— Продавала, — підтвердила мати, але не засміялася чомусь отак весело, як її діти, а построгішала.

— Ото наторгували?

— Знаєш, Іване, — без зла, добрим голосом сказала Ганка, — всяке було. А от коли я стану пригадувати, що за тобою водилось?

— Та я вже не такий, — кинув понуро.

— І ми не такі! — з притиском відповіла.

Приїхав старший син у суботу, а в неділю ота Шамрайчина Антоська, що він собі за неї груди колись давно поколов (а здається — ніби вчора все це було), ота Антоська віддається. Іван спершу не думав іти на весілля, дома хотів пересидіти, а потім собі: чому б не піти, чи він боїться когось? Ні, не боїться, не завинив ні перед ким.

Й пішов-таки. Антоська зразу його впізнала, підійшла. Й була вже це не ота дівчакувата Антоська, а Шамрай Антоїна, тілиста, широколиця, й двоє очей під бровами ворухаться, наче дві синиці, сп'янілі ясною дниною.

— За кого це ти заміж виходиш? — поспитав, а губи в самого — ти ж дивись, чи міг на таке сподіватись? — візьми й сіпнись.

— За кого ж іще — за свого чоловіка! — весело відказала.

— Уже й за свого?

— За свого, бо вперше він одружується.

— Ох і поталанило тобі! — пожартував.

— Поталанило, — відповіла. — А ти що — в науку пішов? — І лукаво так: — А женитися не збираєшся?

— Не збираюсь.

— Чого ж це?

— Бо тебе вже забрали.

В хату до молоді не пішов, хоч і запрошували його. Проте хтось із хлопців дав трохи випити, і він випив. Потім танцював, сміявся, жартував. У нього розпитували про навчання, про місто, й Іван розповідав багато, охоче. Добре йому було в рідному Збаражі, де всі знайомі, де кожну, здається, грудочку знаєш, де й небо наче не таке, як над усеньким іншим світом. Хоч і мінявся Збараж, кращав, багатшав, але залишався для нього тим самим селом, де він народився й де вперше ковтнув повітря.

Повернувся додому пізно, тихенько вклався спати. А не спалося. Ясно стояло в пам'яті весілля, сама Антоська й люди з'являлись перед його зором — наче ті ж самі, що перше їх знав, і наче нові, свіжіші якісь і здоровші.

А наступного дня — їхати, бо пора. Ганка йому зладнала що треба, вже б і йти йому, а їм усім проводити, тільки мнеться чогось Іван, ніби щось має за душею не виказане.

— Чого тобі? — вже Ганка йому тоді.

— Мамо,— зважився.— Оддайте мені ту картку, на яку батько знявся.

— Але ж одна вона в нас... Ну, та ще ота, де ми з ним удвох.

— Оддайте,— Іван їй похмуро-благально.

Відчинила віко скрині, дістала з самого денця, з-під одягу та сувоїв полотна. Батько на картці був строгий, гостро задивлений перед собою. Іван заховав знімок у свій кошик, обгорнув сорочкою.

Проводжали за село. Тут хотіли попрощатись, а потім... а потім проводжали його далі, до горбів синіх...

ДІВЧАТА НА ВИДАННІ

Зловив себе на тому, що нічна дорога, освітлена жовтуватим мінливим світлом фар, наче пропадає з його зору, натомість він бачить попереду лише хисткі плями світла, які начебто не біжать по дорозі, а зупинились на місці й здригаються. Глянув на годинник — уже за двадцять друга, додому лишилось близько години їзди. «Годі,— сам собі наказав Степан Пасюга,— треба розім'ятися та трохи відпочити». Звернув на узбіччя, заглушив мотор.

Ступив на прибитий пилюкою спориш — і напружено завамер, боячись упасти, бо ломило поперек від довгого непорушного сидіння за баранкою; ноги затекли й стали дерев'яні. Прислухався, як вони ниють, як щемлять, і вдихав теплий дух нічного поля. Пахло житом, полином, запахи були густі й вогкі, добре знайомі. Неслухняними ногами Степан перейшов через рів і скоро вже торкнувся долонями тугих прохолодних колосків. Зірвав один, провів остюками по губах, по щоці... Ясні зорі мерехтіли в глибокому небі, й велика тиша стояла на землі.

Степан Пасюга ступив крок-другий у жито, потім спинився, наче роздумував, чи не податись йому отак далеко в це літнє прохолодне поле. Й повернув до машини, що в темряві світила лагідними й привітними вогнями. Щось добре, майже ніжне ворухнулось в його грудях: він таки любив свою велетенську «Колхиду», цей дім на колесах, який уже встиг стати часткою його самого...

Знову дорога рушила з місця. Степан Пасюга вже почувався свіжим, упевненим, але все-таки дорікнув собі за той один-єдиний кухоль пива, який випив на залізничному вокзалі в

Хмельницькому. Та й те сказати, що товариша стрів, але ж мав залізне правило, якого ніколи не порушував, — у дорозі не пити й грама. Товариш (із їхнього ж таки села, а в Хмельницькому оженився, має жінку, двоє дітей, завідує там овочевим магазином) переконав, що вже пізно, автоінспекторів навряд чи здибаєш, ніхто тебе перевіряти не стане, то чому б не випити хоча б по кухлю пива? І не для того, щоб напиться, а заради старої їхньої дружби, в одному ж селі народились і виросли, невідомо, коли ще зведе їх до купи доля...

Нараз Степан Пасюга відчув у роті смак пива й подумав, що добре було б оце зараз не в дорозі бути, а сидіти в товариша на квартирі, смачно вечеряти, п'ючи горілку, та згадувати своїх спільних знайомих, яких порозкидало по світу, навіть не знаєш до пуття — хто й де тепер... І на мить стало йому чомусь шкода самого себе, бо тільки він серед небагатьох інших і зостався в своєму селі, шоферує в колгоспі, возить по всеньких усядах полуниці, огірки, яблука, помідори...

Повіки злиплись, і Степан Пасюга, переборовши рапто-вий сон, наказав собі триматися, стежити за дорогою й не думати казна-що. Та й додому залишалося не так і багато — якихось кілометрів п'ятдесят, не більше. Щоправда, якби оце за селом, що по-чудернацьки зветься Гомін-Цибуля, та звернути ліворуч і добиратись до свого села не асфальтівкою, а польовими путівцями, то було б і вдвічі коротше. Може, спробувати?

Гомін-Цибуля виринула з-за горбків, сонна, темна, й коли світло фар вихопило з ночі хату на околиці, Степан Пасюга миттю вирішив таки їхати коротшим шляхом, звернув ліворуч, із асфальтівки на ґрунтову дорогу, й важка машина загойдалась на вибоях. Степанові подумалось, що ці бакаї не дадуть йому задрімати, не те що рівна й гладенька траса. Ґрунтівка слалася звивиста, з темряви на коротку мить з'являлися в світлі фар то погрібник, то криниця, то тильна стіна хліва, то сіріла стріха хати. «Гомін-Цибуля, — бубонів Степан. — Ну й називають села! І хто тільки вигадує таке! А чому не Гомін-Гарбуз або ж Гомін-Петрушка? А можна було б і Шепіт-Коноплі чи Теревені-Буряки, ха-ха... Теревені-Буряки чи Сказала-Балакала-Гречка!..»

На якусь мить очі йому знову злиплись, а потім він побачив сірого, здорового, завбільшки з теля, собаку, що вискочив на дорогу. Степан зразу ж вивернув баранку праворуч, машина в'їхала в кущ бузини («Ну й добре, що бузина», — майнуло йому в голову), далі перед очима зблиснули високі стебла руж,

і вже якась стіна наче сама врізалася в машину, якась стіна, від котрої не можна було ухилитися. Степан Пасюга, клянуци все на світі — й собаку, що вискочив на дорогу, а йому захотілось врятувати його, й те, що поїхав не по трасі, а звернув на коротшу дорогу, й стіну, яка наче сама наскочила на машину, — хутко звернув ліворуч, бачачи й чуючи, як стіна валиться; підважена й зачеплена високим кузовом машини, і вже знову був на дорозі, дав газу, розуміючи, що повинен якнайшвидше тікати, щоб ніхто його не побачив, щоб не попастись. Про все думалось одразу — що то могла бути хата, а міг бути й хлів. Добре, якби хлів... А якщо то він, зосліпу заїхавши в бузину, в оті прокляті ружі, повалив чийось хату, а може, і вбив когось?.. Думати про це до кінця не хотілось, і він лише кляв оту Гомін-Цибулю... Гомін-Петрушку... Теревені-Буряки... Сказала-Балакала-Гречка!..

Опинившись далеко за селом, таки спинив машину. Одчинив дверцята кабінки, озирнувся на Гомін-Цибулю і, звісно, нічого не побачив. Заглушив мотор, прислухався — теж нічого.

І раптом великий собака з'явився з темряви, вже, либонь, ось-ось скочив би прямо на нього, та Степан вчасно смикнув на себе ручку дверцят, і вони з брязкотом зачинились. А собака, ставши поряд, зайшовся густим, сердитим гавканням. І Степанові Пасюзі здалось: це той самий, на якого він мало не наїхав, той самий, через якого звернув убік і відірвав шматок чиеїсь хати... Чого ж він біжить за ним, чого йому треба?.. Може б, йому, скаженому, врізати заводною ручкою межі очі, тоді знав би, як напитувати собі вірну смерть! Але ні, краще не зв'язуватись...

Хутко їхав додому, тільки й думаючи про те, що сталося, і все йому перед очима чорнів собака, завбільшки з теля, стояла бузина, раптові чорні ружі, стіна, що розсипалась перед очима.

Килина, як завжди, повернулась додому пізно, повернувшись наморена, зла; й ще не встигла, либонь, щокую до подушки притулитись, як уже заснула, вже спала. Їй привидівся їй сон, нібито летить вона на літаку, летить не сама, а з Арсеном Тугаєм, ось уже й земля — так швидко! — вони виходять з літака посеред безмежного поля, зарослого ромашками, йдуть, узявшись за руки, а навкруги — м'яке молочне проміння сонця й воغو-воغو, ніби недавно пройшов дощ дощ, а ласкаве літепло проллялося з неба. І, здається, ніколи Килина ще не була така щаслива, як у тому сні, як

на тій землі, що їй примарилась, ішла б і йшла посеред ромашок, посеред льонистої зеленої трави, й тільки б ступав коло неї Арсен, її Тугайчик, її Тугай-бей, як іноді він сам себе називав... Потім заревів літак, руйнуючи її сон, і Килина майже проснулась, та було їй так шкода розлучатися з солодким видивом, що вона таки примусила себе не прокидатись, бо хотіла додивитися сон, хотіла якомога довше переживати своє щастя... Й знову вона була поряд із Тугай-беєм, тільки вже йшли вони посеред дрімучої, як гай, кукурудзи, а перед ними видніли руїни храму... чи старовинного лабіринту, через який вони мали пройти, конче мали пройти. Може б, Килина й побоялася сама наближатись до тих зловісних руїн, але поруч був Арсен, її Тугай-бей... Вони ступили під низьке склепіння, й раптом із вогкого півмороку вихопилася стрімка летюча миша, Килина виставила перед собою руку, захищаючись од неї, й миша вп'ялася гострими зубами-голками в пучку пальця, Килину всю обпекло болем, вона закричала.

Прокинулася в ліжку, побачила над собою стареньку й блаженську стелю, що була така ж старенька й блаженська, як і вся її хата, а що в очі їй світило низьке ранкове сонце, то подумала — спить, і сонце те сниться їй. Було воно велике, рожеве, й Килина відчула на своєму обличчі його по-ранковому прохолодне проміння. Те, чуже, зі сну, було парке й тепле, а це колюче, шорстке, — мабуть, Килині вже снився зовсім інший сон.

По долівці пройшла ряба курка, зупинилась коло ослона й стурбовано засокоріла.

Й тоді Килина, відчуваючи, що вся холоне, поволеньки звелася в ліжку, ступила босими ногами на долівку. Ряба курка хутенько побігла геть, вже й надворі опинилася, серед інших курей... Начебто ці кури не сняться їй, начебто це її власні... Та й обійстя її, не чис-небудь, і город зеленіє її, ген який мак вигнався, рясніє маківками, любо подивитись... А чому ж це причілкової стіни нема, начебто лежить на дворі?.. Ось же двері, через які заходити в хату й виходити, а чому ж стіна лежить? Все це на сон схоже, але ж не сон... З сінешніх дверей одсунула засув, опинилася надворі.

Обережно обійшла повалену стіну, подивилася — видно все, що є в хаті: піч, ліжко, стіл. Коло ослона лежить віник, там, де й залишила вчора ополудні. Над столом висить велика рамка, в якій позбиграно всі сімейні фотознімки, — ген видно і її, Килину, в довгому білому платті та з вінком польових квітів на голові.

Все наче насправжки, наче не сниться.

Побачила потовчені ружі, покалічену бузину, побачила сліди автомашини — і все ще не могла зрозуміти, що ж саме сталося. Ступила по тих слідах, виглянула на дорогу — по асфальтівці йшли машини. Й раптом простий згодом пронизав усе її ество: це ж, либонь, уночі якийсь п'яний шоферюга проїхав через її обійстя, зачепив кузовом за ріг її хати — й розвалив стіну, яка б сама вже через рік-другий впала од ветхості й старості, коли б її оце не звалили.

— От-так-так,— прошепотіла Килина, відчуваючи, що полотніє.

Оглянулась — ніде нікого. Й через двері зайшла до хати. Звісно, могла б і через стіну, але ноги її, мабуть, не змогли б ступити на стіну. На ту стіну, де стриміло два цвяхи, на яких було підвішено вишитий рушник, що тепер згорнувся й зжужмався. Та ще було на тій стіні одне-єдине віконце, кривобоке,— зараз крізь побиті шибки виднів припорошений глиною спориш і зламане стебло лободи.

Тепер хата вибитим вікном дивилась не в білий світ, а в чорну землю.

Килина безпорадно опустила на лаву й задивилась перед собою. Сонце вже підбилося над землею, поменшало. Тепер воно ніби прийшло в розбиту Килинину хату кожним своїм промінчиком, наче тільки їй віддавало свою ласку. Й поле прийшло до неї тлумовиськом усіх своїх вільних запахів. Й ота вишня, що росте коло воріт, наче теж наблизилась до Килини, ось-ось захоче зайти в хату...

Прибіг собака, здоровий, завбільшки з теля, званий Вовком. Широкогрудий, на високих міцних лапах, з великою лобатою головою, міченою білою міткою. Став на обійсті й з гострою радістю дивився на Килину.

— А де ти досі вештався? — запитала Килина, здивована, що оце тільки побачила його.— А йди-но сюди, поба-лакаємо...

Й вона кілька разів ляснула себе по коліну, припрошуючи Вовка. Собака крутнув хвостом і, обминувши повалену стіну, підбіг до зачинених дверей, сперся на них і почав дряпатись, тихенько скавулячи. Килина не звелась і не одчинила йому. Тоді Вовк одійшов убік, став за поваленою стіною й так стояв, не зважаючи іти по ній. Килина знову заохотливо поляпала долонею по коліну. Вовк перед самісінькою стіною пригнувся до землі, благально молотячи хвостом коло себе.

— Ну йди ж, іди! — наказувала Килина.

Зрештою, Вовк послухався і, не зводячись, майже поповз по стіні, коло самісінького рушника. Прищулені вуха йому ледь-ледь здригались. Доліз до Килини, але з долівки не звівся.

— Ти де був? — сердито спитала Килина. — А хату хто стерегтиме за тебе? Де я тепер житиму? Що, може, переберусь до тебе в буду?

Вовк поклав довгу морду на долівку, вхитрюючись то одним, то другим оком зиркати на господиню.

— Ти чого так лупаєш, наче провинився? Накоїв шкоди, то признавайся!

Але Вовк не міг признатись, хоч, може, й хотів. Жалібні його очі блищали провинно й гірко.

— А дивиться як, а дивиться як! — проказала Килина. — Аж душу всю вивертає... Ну йди вже, не лупай, бо й без тебе злецько.

Вовк звівся й підступив до дверей.

— Ану марш через стіну! — крикнула хазяйка.

Вовк обережно перескочив через стіну й хутенько шаснув у буду.

У своїх батька та матері Килина була першою й останньою дитиною. Та й знайшлась вона в них пізно. А що її довго чекали, довго сподівались на неї, то батько й мати любили її без тями. Померли вони швидко, не наголубивши її та не налюбивши: дівчина саме закінчила десятирічку. Сирітство звалилось на неї громом із ясного неба. Залишилась вона сама в старій глиняній хаті, сама на білому світі.

Радили їй, молодій, шукати собі пару. Але як ти ту пару знайдеш, коли вдалась Килина хоч і ставною, наче й гарною, та не такою вродливою, що можна було б, як кажуть, пити воду з її обличчя. Веснянкувата, з прямим і відвертим поглядом зелених очей, тверда, по-чоловічому рішуча в ході, з різкуватим, глибоким голосом... Та й не дуже піддатлива, як інші, ні в чому не любила поступатись...

А що самій жити було важко, то захотіла завести собі собаку, щоб мався на подвір'ї якийсь живий дух, щоб чувся голос. Із тими собаками їй довго не щастило. Попадалися все плохенькі, безголосі, з лагідною вдачею, що ти його й дрючком не розворушаєш. У Килини вони довго не втримувались — виходила на дорогу, зупиняла першого-ліпшого грузика й просила шофера, щоб одвіз її собаку якнайдалі. Жоден із тих шоферів ніколи не відмовлявся, і, видно, завозили й справді далеко, бо ні один пес більше не вернувся.

Вовк потрапив до неї кілька років тому. Їхали через село солдати, якась велика частина, й були з ними собаки. Солдати чогось там зупинились коло школи, то зі школи, саме на перерву, повибігало хмарою дитлашні, щоб подивитись на їхніх собак: були псюги великі, сильні, породисті. Зупинилась і Килина, кудись там ідучи. Задзеленчав дзвоник до школи, діти побігли на уроки, а Килина зосталася. Солдати вже почали посміюватись та підморгувати їй. Килина теж посміювалась і все не йшла.

— Може, з нами поїдеш? — жартували.

— Беріть,— згоджувалась Килина.

— То сідай,— і показували руками, щоб сідала коло них у машину.

— Візьмете, а потім висадите в дорозі! — жартувала Килина.

— Слухай,— сказав раптом рудобровий, вилицюватий старшина, що досі мовчав, а це, видно, вирішив найдотепніше поглузувати з неї.— Ти мені подобаєшся, то я у вашу Гомін-Цибулю приїду після армії свататись.

— Приїжджай,— безпечно згодилась Килина.

— А щоб тебе не вкрали до мого приїзду, то лишу тобі оцього пса,— й він показав на лобатого Вовка з білою міткою.— Хай стереже тебе.

— Мене й без пса ніхто не вкраде,— засміялась Килина.

— А ти не зарікайся, все може бути.

Солдати grimнули реготом. Старшина переждав сміх і сказав:

— Вовком звати його. Вовк приболів у дорозі, ти його доглянь.— Й звернувся до лейтенанта: — Віддати? Хай стереже мою наречену... Може, в неї й очуняє, бо в нас однаково здохне.

Молоденький, пухкогубий лейтенантик, і не глянувши на Килину, махнув рукою, дозволяючи: мовляв, хай бере, хоч не нам доведеться закопувати в землю.

Взяла Вовка за повідець, і він пішов за нею спокійно, ніби так ходив усе своє життя... Прип'яла коло буди до кілка, й собака зразу ж ліг на бік, одкинувши ноги, і в його непорушних очах застигла мука.

«Ну от,— подумала Килина,— привела, щоб здох не в солдатській машині, а в мене на подвір'ї». І їй стало неймовірно шкода й цього нещасного пса, якому, мабуть, не судилось уже дожити до ранку, й саму себе стало шкода... Давала їсти, проте Вовк ні до чого не торкався, й Килина остаточно впевнилась, що собака задубіє, не виживе.

Але не задубів, а вижив-таки. Через кілька днів, пролежавши отак із висолопленим язиком та з осклілими очима, Вовк почав уже й пити з черепка, спробував полямзати якусь їжу, а там і звівся на ноги. Коли звівся, то Килина спершу начебто й не впізнала його: схуднувши, Вовк аж підріс на своїх високих лапах і тепер страхав ребрами, що випирали з-під обвислої шкіри.

З Вовком їй стало легше й надійніше. Полюбила його відразу, ніби знала завжди. Тепер удома була не сама. Коли йшла з двору, хату не замикала. Вночі Вовк майже не гавкав, та коли вже обзивався — знала: хтось чи на обійстя зайшов, чи по городу бреде навпростець. І всі в селі, побачивши цього великого мовчазного пса, одностайно впевнилися чомусь, що він не дасть скривдити свою хазяйку. До Килини й раніше навідувались додому не так уже й часто, а тепер і зовсім стали ходити рідше.

Іноді Килина говорила псові:

— Що, наказував тобі старшина стерегти мене? Скільки ж стерегтимеш?.. Пора б уже йому й навідатись, а то десь забарився на своїй службі.

І Вовк хвостом крутив так, наче він сам завинив у чомусь перед хазяйкою.

— Ну, не мордуйся,— заспокоювала Килина.— Коли пообіцяв; то вже, мабуть, приїде...

У Вовка розумною радістю спалахували очі.

Килина так і сиділа посеред хати, поклавши руки на коліна, й дивилась на обійстя, дивилась у білий світ — і нічого їй не хотілось: ні думати про те, що сталось, ні вставати і йти на роботу.

Бачила, як до воріт наблизився Тадей Батюта. Головатий оцупок, він завжди ходив із опущеним додолу поглядом, бо колись знайшов на дорозі двадцять п'ять карбованців. Зі звішеною на груди кучмою ступив на подвір'я, вже й до дверей майже наблизився, та щось його спинило. Звів погляд, втупився в розвалену стіну, зустрівся з Килининими очима.

Спершу нічого не міг утямити, тільки дивився пильно, й на його смаглявому виду з'явився переляк.

— Це ти, Килино? — спитав.

— Ні, не я,— відповіла й навіть не осміхнулась.

Тадей Батюта на якусь мить замовк і задумався над її відповіддю.

— Ну, коли не ти, то я піду собі.

Проте був не в силі зрушити з місця, наче йому віднялись

ноги. Зрештою, не відриваючи від неї непорушного погляду, додав:

— Та наче ж це ти, Кирино, чого шуткуєш...

— А коли я, то що? — похмуро спитала Килина.

— Та ось бачиш,— трохи повеселішав та побадьорішав Батюта, крадькома поглипуючи на повалену стіну і все ще нічого не тямлячи,— ти ж завжди в мене свіженьку рибу купуєш, я й ниньки наловив. Може, візьмеш?

— Крадена?— спитала Килина.

— Чого ж крадена,— сердито забубонів Тадей Батюта, й слова його загули, як розколошкані джмелі.— Сам наловив, як завжди!

— В рибгоспному ставу ловив?.. Неси в інше місце, не хочу я твоєї риби.

— А це ж чого? — й зовсім отетерів Батюга.— Раніше ж завжди брала, смажила, продавала там у своєму буфеті, то й виторг якийсь мала, живу копійку... Чи тепер уже не треба?

— Колись брала, а тепер не хочу,— відрізала Килина.

— Ну, як тебе вкусило щось, то я ні при чім,— пробурчав Тадей Батюта й повернувся, щоб іти. А тільки наче спіткнувся об повалену стіну й не втримався, щоб не запитати: — Чого це стіна в тебе повалилась? Може, характеру твого не витримала?

— Бачу, тобі кортить не так зі мною поговорити, як із Вовком?

Вовк, почувши своє ім'я, висунув із буди гостру морду.

— З вами набалакаєшся... Що з тобою, що з ним,— ледь чутно відказав дядько і, перекинувши слизьку торбу з рибою із однієї руки в другу, хутенько подався геть.

Невдовзі з'явилась Пистина Майорчик, сусідка. Видно, Тадей здивав її на вулиці або ж навіть додому заглянув, щоб сповістити новину. Спершу Пистина хотіла ніби ненароком поглянути, та, видно, дуже їй цікаво стало, зупинилась перед поваленою стіною.

— Чого, тітко, прибігли? — непривітно запитала Килина.— На чуже горе надивитись?

— Та що з тобою! — засокоріла Пистина.— Чи я недолюдок який, щоб радіти чужому горю!.. А що ж це сталось, га? Само обвалилось чи, може...

— Саме не обвалиться,— похмуро відказала Килина.— Зачепив хтось посеред ночі, їхав машиною...

— А ти ж де була? — поцікавилася вражена сусідка.

— Де ж я була, в хаті, спала...

- Й побачила — хто?
- Кажу, що спала, не бачила...
- Оце-то сон! — і Пистина Майорчик розвела врізнобіч руками, запорошеними борошном, бо як місила тісто на пироги, так і побігла з хати.— Це ж той зарізяка міг і тебе вбити, якби зачепив хату з другого боку.
- А чого ж, міг — байдуже згодилась Килина.
- Хто ж відповідатиме... за все?
- А я знаю? Хтось відповідь.
- Як же відповідь, коли ти й не бачила його й ніхто не бачив?
- Я отак посиджу, може, він одумається, приїде назад і сам признається.
- Пистина Майорчик дрібно засміялась:
- Чи ж тепер такі дурні водяться? Він утік і радіє, що не попався на гарячому, а ти знов чекаєш його до себе в гості.
- Та не міг же далекий,— сказала Килина,— бо далекий цією дорогою не поїхав би. Хтось зі своїх, із близьких. Та кожен із них щодня в моєму буфеті буває... Як же він мені в очі дивитиметься?
- А так і дивитиметься. Йому що?
- Не вірю,— роздумливо сказала Килина.
- Отакої! А ти хоч у сільраду заявила? Піди в сільраду, заяви, хай у міліцію районну подзвонять. Чого ти сидиш руки склавши?
- Хіба міліція допоможе? Тут якщо сам не прийде...
- Ну, Килино, з тобою набалакаєшся! — Було видно, що сусідку вже брав щирий гнів.— А чого це ти так сидиш, як у кіно, як на екрані, що з усіх боків видно і тебе, й твою хату? Хоч би ряднами позапиналась.
- А чого мені запинатись? Ото як живу, що є в мене — хай дивляться.
- Можеш і не ховатись від людських очей, як хочеш... Та й собака в тебе такий, що держись!
- Я за собаку не ховаюсь, я сама по собі... А тільки не вірю, щоб ото людина заподіяла шкоду другій людині і втекла геть, не признавшись.
- Жди-жди,— тільки й буркнула сусідка.
- Ї ждатиму! Бо скажіть, хіба то навмисне зроблено? Авжеж, ненавмисне. А як ненавмисне, то, може, якась добра людина, а не лиха, правда? Ну, а добрий чого ховатись?

Хоч іще тільки десята година ранку, а в буфеті при заводській їдальні набилось повненько народу — привезли з

району бочкове пиво. Беруть по кілька кухлів, виставляють на голубих пластикових столах, збираючись просидіти не одну годину. Ті, кому не вистачає кухлів, терпляче ждуть, підганяючи жартами щасливців, котрі й не збираються поспішати.

Завсідник буфету Тадей Батюта сьогодні припізнівся, а тому змушений чекати, коли звільниться кухоль для нього. Йому нудно чекати, переминається з ноги на ногу, смутним поглядом зиркає по тісненьких компаніях за столами.

— Кирино,—зрештою озивається,— може, там у тебе якийсь посуд є, га?

— Ось мій посуд! — сердито сказала буфетниця й склала докупи дві свої долоні.

— І в мене є така банька,— примирливо відказав Тадей, уже й не радий, що зачепив її.

— То підставляйте, налляю!

Зрештою, Батюта таки випрошує в когось кухоль, і Килина націджує йому пива. Тадей пильно стежить, як воно, гірко-зелене, біжить, як шумує, як устоюється, й нетерпляче облизує пересохлі губи.

— Це б іще рибки,— каже тихенько, по-дружньому,— тієї, що ти в мене не купила та не засмажила...

— Сам ловиш — сам і смаж,— як ножем одрізує Килина.

— А чим же в тебе можна буде закусити?

— А хек отой має пропадати? — й кивнула на гору холодної свіжомороженої риби.

Батюта скривився, хоч пиво було свіже, студене.

— Поки хату мала цілу, то була людина як людина, а тепер кидається на всіх.

— Як ти зі мною, так я з тобою!

— А чи то я? Не я! Чого ти до мене сікаєшся?

— Ну, так хтось із них! — і кивнула на чоловіків, що сиділи в буфеті.

Всі ті, що поприходили в буфет, уже знали, що хтось уночі відірвав машиною Килині півхати. Досі ніхто не чіпав буфетницю, бо знали її круту вдачу. Тепер же неквапно попивали пиво й прислухались, що там вони говорять із Батютою.

Хтось пожартував:

— Раніше, Кирино, доводилось одчиняти парубкам, а тепер вони без спросу лазитимуть до тебе!

Килина насупила брови, перекрила сміх і гамір своїм різким голосом:

— Ви чого сюди поприходили? Пиво пити чи зуби скалити?

— А то що, можеш і не дати?

— Можу й не дати! — твердо мовила Килина, так, що всі відчули — не жартує, правду говорить. І почали потроху вмовкати.

А Батюта сказав із викликом:

— То чого ж ти чужу шкоду звалюєш на нас? Хіба б серед нас такий знайшовся? Та в нього рука всохла б, не донесла пива до рота!

— А чого ні в кого не всихає.

В буфеті й зовсім залягла тиша. Бо Килина так говорила, ніби когось і на приміті мала. Бо що там не плещи, а стіну ж таки поваляв хтось, увігнавшись зосліпу посеред ночі на обійстя.

— То, може, й на мене подумаєш? — поспитав Тадей Батюта.

— А чого ж, ти такий, що на все здатен, — сердито сказала Килина.

Батюта зареготав — сміх той чомусь прозвучав холодно, роблено.

— Ви краще спитайте в моєї дівки, де я цю ніч провів! — кинув як найпереконливіший доказ.

— А до якої тепер ти вчащаєш? — шпигнули.

— Як буде потрібен свідок, то визнаєте! — вже й зовсім оговтався запальний, швидкий на слово Батюта.

— Мусить же хтось признатись, — говорила Килина, націджуючи в кухлі та накладаючи на тарілочки смажений хек. — Я б і не сердилась, простила б...

— Багато ти захотіла! — долинуло з-за столів чиєсь веселе.

— Як то — багато? — не втямила буфетниця.

Стояла за прилавком висока, похмура, в білому халаті, що надавав їй особливо суворого вигляду. Здається, така ніколи не зрозуміє чужих доказів, чужих заперечень, а спробуй пожартувати з нею — й зовсім нічого не вийде.

— Хто ж признається? Це ж треба, щоб людина сама на себе донесла. Тепер дурних, Килино, нема!

І Тадей Батюта навіть підморгнув усім, навіть уміхнувся глузливо.

— Ви тільки послухайте! — аж розвела Килина руками. — Та не збираюсь я його вбивати чи мордувати. Прощу я йому! Перед усіма заявляю — прощу! Бо не роздавило мене, не скалічило! А стіну можна нову зліпити, не біда... Тільки ж нехай признається, от що!

Вона стояла перед ними не те що принижена, а ображена

й наче здивована, бо все ще не могла повірити, що так от ніхто не признається. Доконче вірила, що винуватець знайдеться не сьогодні, то завтра.

— Поживемо — побачимо,— сказав Тадей Батюта й попросив: — Ану націди ще кухоль, бо тільки в горлі промочив.

— Бочка вже суха, треба другу ставити.

Зразу знайшлось кілька охочих, щоб вкотити їй повну бочку, щоб і насос переставити. Тадей Батюта в очі не поспішав: він і так перший у черзі по пиво, то можна й не гарячкувати.

Щойно заструмувало пиво з бочки, збиваючи високу, шумливу піну в підставленому кухлі, як до буфету зайшов Арсен Тугай, радгоспний агроном, зайшов хазяйновито, владним поглядом окинув столики, комусь підморгнув замість привітання, комусь помахав рукою і вже до Килини підступив, обминувши чергу з кількох чоловік.

Підморгнув і Килині чорним своїм, з глибоким антрацитним блиском оком, смоляна брова звабливо так, підбадьорливо затріпотіла-задрижала, й губи його, тонкі, темні, всміхнулись добре, не без хтивинки.

— От і спасибі,— сказав Тугай, забираючи з Килининих рук кухоль з пивом, хоч кухоль той призначався не йому. Ніхто й словом не обізвався на те, не поремствував, а тільки наче аж любуючись дивились, як то гарно й жадібно п'є спрагла людина.

Килині добре стало, коли побачила перед собою Тугая, й душа її, досі наче задерев'яніла, раптом одм'якла, потепліла, пустила зелені пагінці радості. Тугай одним духом випив, ще підставив кухоль і, не очікуюч, поки пиво встоїться, поки відшумує, припав жадібними губами до вінець, пив, а Килина стежила, як усе рясніше на його смаглому чолі виступає зернистими краплями піт. Зрештою, одставив кухоль, передихнув важко й глянув на Килину так, наче щойно побачив, й тепер усю її вбирає поглядом.

— То це правда?..— спитав, і голос його прозвучав для Килини очікуваним добром і ласкою.

— Та правда! — відповіла безпечно, навіть усміхнулась і нараз відчула, що її голос бубнявіє сльозами.

— От народ, от народ! — докірливо проказав Тугай і покрутив головою. — Та за таке судити — і край!

— Щоб передати до суду, треба спершу зловити на гарячому,— обізвався Тадей Батюта.

Агроном зиркнув на нього впівока, гмукнув, наче хотів тим сказати: «Якби тебе хотіли зловити на гарячому, то вже

давно б зловили, та ти однаково свого доскочиш рано чи пізно». Йй звёрнувся до всіх, що сиділи в буфеті:

— Це ж схоже і на замах! Замах на життя!

Від його слів стало Килині шкода себе, нібито й справді важили на її життя, важили зловмисне, обдуманно.

— Та нічого ж із нею не сталося! — сказав Батюта. — Про що тут говорити! От хіба що стіни жалко...

— Не сталось, та могло статися, — заперечив Тугай. Слова самі злітали йому з язика, говорив він легко, просто, начебто й зовсім не вкладаючи душі в те, що казав. — Таке не можна прощати.

— А що, кожного підозрювати? — крикнув Тадей Батюта.

— Може, й не кожного, зате того, хто винуват! — усміхнувшись, майже весело відповів Тугай.

Ї так само хутко вийшов із буфету, як і зайшов сюди, й Килина ще якийсь час дивилась некліпливо на двері, за якими зникла його постать...

Прийшла додому, дала Вовкові їсти — приносила з буфету недоїдену ковбасу чи кістку. Собака хоч і зголоднів, проте їв повільно, раз у раз позиркуючи на Килину, і його розумні очі здавались їй зажуреними й співчутливими.

Килина зайшла до хати через двері, хоч, звісно, можна було ступити прямо через повалену стіну. Можна було, та чомусь не повело її так, коротшою й зручнішою дорогою, ноги б її, либонь, не зважились по стіні ходити.

Працюючи в буфеті, майже ніколи не готувала собі дома їсти. Хіба що в ті дні, коли була вихідна. А зараз вона й подумати б не могла про те, щоб запалювати в печі вогонь. Вже ніч, то це було б видно ген-ген далеко, аж на край світу! Ні, краще вже обійтися куснем хліба та сирими яйцями.

Знову — через хатні та сінешні двері — вийшла надвір. У городі вирвала кілька цибулин. В темному хліві почала долати мацати гніздо, де неслись кури, таки налапала, зігнала якусь курку, що здумала вмотитись ночувати на яйцях, і поклала собі за пазуху четверо. Теплі яйця солодко торкнулися тіла, й від того Килині стало на мить добре, затишно.

Йй нараз відчула, що важко їй оце заходити в хату, що, мабуть, там не полізе їй вечере в горло. Це ж і світло доведеться світити, а от надворі можна без світла. Ні, ліпше таки надворі.

Постелила на подвір'ї ряденце, винесла нехитру вечерю, заходилася спроквола їсти. А воно чомусь і надворі їй не лізло в горло. Вгорі цвіли зорі, нічне повітря дурманило па-

мороки. Пахло скошеною травою, й від заводського клубу плівли густі хвилі музики: під радіолу там танцювали, і, либонь, коли напружити слух, зрідка можна було вловити й сміх.

Підійшов Вовк, дихнув їй в обличчя холодним подихом, а потім одступив убік і присів на траві, витягнувши вгору гостру морду. Щось його непокоїло, бо з грудей вирвався йому здушений звук, ледь чутний, знову...

— Кирино! — долинуло.

Підступила в темряві Пистина Майорчик.

— Я оце підійшла до твого обійстя,— заговорила швидко, стурбовано, — й спинилась, ніяк зрушити не можу. Що воно таке, думаю, темніє посеред двору. Приглянулась — аж ти начебто... Чого ж це в хату не йдеш?

— Не хочеться чомусь,— смутно сказала Килина.

— Мабуть, страшно, еге? Це ж тепер кожне до тебе залізе.

— А чого до мене лазити? Нема чого...

— Е-е, люди є всякі. Є такі, що захочуть налякати... Навіть Вовка твого не побояться.

— Хай лякають, мені не страшно.

— То я оце тобі хочу сказати, Кирино... Може б, пішла ночувати до мене, га? Постелі не перележиш...

— Та чи в мене хати нема?

— Хата, звісно, є. Але ж без стіни, то наче посеред вулиці. Як же спати перед людськими очима?

— А чи не однаково? Захоче хтось подивитись, як я сплю,— нехай приходить і дивиться. Що за стіною, що без стіни...

— Чудна ти, Кирино,— щиро сказала сусідка.— Та й де це видано — дівка посеред вулиці спить?!

— Не посеред вулиці, а в хаті.

— В хаті, та не зовсім.

Впрошувала піти таки до неї переночувати, бо біда є біда, чого ж горнутись до неї, до біди... Проте Килина як зятялась — не піду, й годі, маю свій притулок.

І тільки сусідка подалася з обійстя, як Килина втямила, чого це вона так зятялась, чому не піддалась на вмовляння. Бо сподівається, що прийде Тугай. І лишень подумала про нього, лишень згадала, як він сьогодні заходив до буфету, знову стало їй добре, наче була в дворі не сама, ніби оце прийшов Тугай, сів коло неї на спориш, мовчить і журиться разом із нею, мовчить і радіє їй, як і вона йому.

Прислухалась до звуків, що линули з поля, прислухалась до нічного села й почувалася самотньою, загубленою...

Зрештою, постелилась і лягла в ліжку. Очі їй не склеплювались, хоч і наказувала собі заснути. Їй різне снилось — то бачилась їй мати, вже старенька, як іде від криниці й несе два повні відра на коромислі, а з них скапує вода, крапля за краплею, яскраво зблискують проти сонця... Згадалось, як бігла лугом, ударилась босою ногою об сторчак, що сховався у високій траві, довго плакала; підійшов тоді до неї батько, поклав долоню на голову — й вона зразу ж угамувалась, і сльози їй висохли...

Коли по асфальтівці проїжджала машина, то слабкенькі відсвіти запалених фар досягали й хати, поблискували по стелі, пливли повільно по стінах, і Килина мала таке відчуття, ніби лежить вона, відкрита для всього світу, лежить така, як є, не в змозі приховати ні своєї наготи, ні свого минулого життя, ні думок своїх.

Знову думки її навернулись до Тугая, згадався їй минулонічний сон, як вони йшли серед теплого ромашкового поля... Їй Килина холодною долонею торкнулася своїх грудей, далі поволеньки опустила руку нижче, помацала тугий, запалий живіт і одразу ж одсмикнула, ніби зробила соромітний жест, і той жест у нічній темряві міг бути кимось помічений.

Через кілька днів Арсен Тугай зайшов до буфету зі своїм другом Валентином Ткаличем, учителем їхньої десятирічки. Валентин Дмитрович — худенький, високий, з білим волоссям, що пшеничними остюками розсипалось по голові — був людиною молодою й сором'язливою. Про нього розказували, що він, коли веде в школі урок, соромиться навіть дівчаток-десятикласниць, часто червоніє.

Килина, що ці кілька днів тільки й думала про Тугая, щойно загледіла його — і вже подалась назустріч йому всією своєю душею, відчуваючи, що руки, якими різала хліб, стали неслухняні, чужі, зовсім обважніли. Ткалич, усміхнувшись соковитими, майже дитячими губами, кивком голови привітався з буфетницею, агроном же подивився на неї стомленими, далекими очима, наче й не бачив її, наче й не розумів, що це він зараз бачить Килину. Їй серце їй занило, заболіло... Тугай узяв цигарки й зразу до виходу, так що вона й слова не встигла сказати йому. А вчитель замовив плавлений сирок, шматочок смаженої печінки, пляшку кефіру й заходився снідати: недавно приїхав у їхнє село, був холостяком, то мусив сам себе доглядати.

Таких, як Ткалич, у їхньому селі було кілька, що не мали своєї домівки й харчувались у заводській їдальні чи забігали до Килини в буфет перекусити чогось. Горілки вони не бра-

ли, вина теж. Їли не поспішаючи, уникали дивитись по бочках. І Килина ставилась до них приязно, ладна була і без черги давати їм страву... Так само зрідка і директор заводу заглядав, і голова сільради, і робітники з радгоспу — до всіх Килина ставилася з повагою, бо бачила в них просто стомлених, напрацьованих людей, що хочуть підкріпитись...

Пива не привезли, і в буфеті було безлюдно. Вчитель жував без апетиту й позирав пустими, затуманеними очима у вікно, за яким вітер котив по дорозі пилюгу й солому; з високих старих осокорів, що росли коло їдальні, долинав стурбований воронячий грай.

Тоскно стало Килині, тривожно, морозко... Й саме зірвалося з її язика:

— А чого це ви не женитесь, Валентине Дмитровичу?

Вчитель наче зі сну пробудився, поглянув на неї переполоханими очима, в яких билось непорозуміння.

— Що? — спитав.

— Чого не женитесь, питаю... Чи вам дівчата в нашому селі не подобаються?

— Чому ж, подобаються,— делікатно відповів учитель, низько опускаючи голову над столом і червоніючи, заливаючись ніжною, полум'яною барвою.— Дівчата у вас гарні.

— Женилися б і не ходили по їдальнях та буфетах,— співчутливо радила Килина.— А то на таких харчах зіпсуєте собі здоров'я, потім усе життя мучитиметесь.

— Що правда, то правда,— тільки й пробубонів Валентин Дмитрович, ніяковіючи від цієї розмови.

Й нарешті Килина запитала те, що зараз непокоїло її найбільше:

— А що ж це з нашим агрономом? Обличчя на ньому немає, навіть не глянув.

— Таж Антоніну Петрівну, дружину свою, сьогодні вранці відправив до лікарні.

— А що... з нею? — запитала Килина, відчуючи, як їй забиває віддих.

— Зле стало перед ранком, то взяв радгоспну машину й сам одвіз... Щось із печінкою в неї, здавна хворіє, сьогодні мала приступ.

— Господи! — проказала Килина.— За що ж це людина має мучитися!

— Хто? — поспитав учитель, який, либонь, уже про щось далеке думав.

— Та Арсен! Це ж у нього жінка хворіє, а він, сердешний, переживає, йому ще важче, ніж їй.

— Та нелегко,— відказав учитель, здивовано поглянувши на буфетницю.

Бліді рум'яніці на вчителевих щоках почорніли, він поволеньки одсунув недоїдений сніданок і неквапно подався геть. А вона ніби й уваги не звернула, що вчитель пішов. Дивилася в вікно. Вітер гойдав верхівки осоки. Кланялись ружі, й настурції за штахетами здригались, ніби змерзли... Килина думала про агронома. Де він зараз? Подався до радгоспної контори чи, може, знову в район гайнув, до жінки своєї?.. А як же діти його, в нього ж двоє маленьких дітей. Хто їх доглядає?

Хутенько замкнула буфет і побігла шукати Тугая. «Ох і дурна ж я, пришепелкувата,— дорікала сама собі,— ну куди ж я біжу, хіба можна...» Коло заводського клубу його не було, коло заводу теж не було, і вона звернула до тих будинків за парком, у яких жила заводська та радгоспна адміністрація. Від ставу різко пахло болотом і жабуринням, — мабуть, вітер, збивши високу хвилю, повидирав його, пригнав до берега. На стадіоні в парку дітлахи грали в футбол, і м'яч ніяк не летів проти вітру, його зносило...

Й раптом побачила Арсена Тугая. Він стояв під акаціями зігнувшись, прикурював із складених курінцем долонь Валентина Ткалича. Ось агроном випростався, синій цигарковий димок зразу ж одірвало йому від губ, розвіяло,— й тієї ж миті вони обоє побачили Килину, що поспішала до них.

Обличчя в Арсена було веселе, задоволене — й вона здивувалась: а чого це він радіє? Підійшла так близько, що відчувала, як пахнуть його щоки.

— Арсене...— сказала,— Гнатовичу... Як же тепер... А хто ж за дітьми дивиться? Може б, я могла допомогти?..

Учитель, уникаючи дивитись на буфетницю, сказав:

— То я пішов. Бувай, Арсене.

Високий, він горбився, ніби йому було важко витримувати вагу свого тіла.

— Та спасибі,— сказав Тугай, і його ще хвилюку тому колючі очі потепліли й подобріли. Проте, видно, почувався невпевнено, бо раз оглянувся довкола й вдруге.

— Ти, Арсене, не дякуй, нема за що,— вже твердіше мовила Килина.— Сам ти не справишся, а я б навідалась, помогла б у хазяйстві, от тобі й мороки ніякої.

— Діти в садочку, яка мені морока,— відказав Тугай.— А потім... люди мають очі. Що вони скажуть?

Вона і вмовкла відразу, бо справді — що люди скажуть?

Відвіз жінку в лікарню, а сам уже її, Килину, притягнув додому, ніби не дочекається жінчиної смерті!

— А чому не прийшов? — запитала переходя й подивилась на нього так благально, що йому аж болем у серці обіззався той погляд.— Я тебе чекала... всі ці ночі...

— Як же я прийду,— мовив, подивившись на мощену цеглою вуличку, над якою гойдалися акації,— коли ти тепер надворі живеш, на видноті. Кожне може побачити, а в мене ж сім'я, ти знаєш... і жінка в лікарні.

— То так,— проказала тихо, бо наче пропав у неї голос раптово,— тільки ж раніше приходив... Я жду-жду, тебе нема. Аж ниньки дочекалась у буфеті. Ти й не глянув на мене, вчитель уже розказав мені за твоє горе... Ну, минеться... А я ж тебе чекала, бо сказати хотіла...

— А що? — запитав і нетерплячий рух зробив, ніби отак і піде, не дослухавши.

— Ну... — вона вагалась — говорити чи ні, і на її миттєво побілілому обличчі затремтів страдницький вираз.

У цей час коло них спинилась вантажна машина, і з кабіни виглянуло циганкувате обличчя знайомого шофера, засвітило-засміялось великими білими зубами, сипнуло снопами іскор із очей. Він підморгнув їм лукаво й крикнув голосно:

— Арсене Гнатовичу, вам казали зайти в радгоспну контору! А тебе, Килино, просять у буфет.

Тугай помахав йому рукою — стривай, мовляв, зараз підкинеш мене до контори. Й спитав заклопотано в Килини:

— То що ти там хотіла сказати мені?

— Ну... — вона все ще вагалась і думала,— як добре, що гуде мотор машини й шофер не почує її слів, навіть якби прислухався.— Повна я, Арсене, від тебе...

— Від мене? — перепитав, ще не втямивши, про що ж вона говорить. Та одразу дійшло до нього, зрозумів, хоча на обличчі не встигло відбитись ні занепокоєння, ні розгубленість. І ще перепитав: — Од мене?

Йй полегшало від того, що сказала, що вже він знає, що вона вже не тримає таємниці за душею. А тому грубувато, ніби образившись, мовила:

— А то ж від кого?..

— Арсене Гнатовичу, їдьмо! — знову крикнув шофер і усміхнувся так широко, ніби зараз був найщасливішою в світі людиною.

— Ах, так-так,— проказав Тугай, відчуваючи, як холодна, дразлива мурашка раптом пробігла по спині.— Так,—

ще раз мовив Кишині.— Твоя правда. Що ж ти хочеш? — І, не чекаючи відповіді, перескочив на інше: — Мене кличуть, їду... Потім поговоримо... Ну, бувай!..

І він скочив на приступку машини, брязнули за ним дверцята, й машина вже покотилась між акаціями, завернула за ріг будинку.

А вона ще стояла якийсь час і думала, що це, либонь, Арсенові з району дзвонили, з лікарні, що це його для того кличуть у контору.

Може б, вони й не здибались цього літа, хоч і в одному селі народились та жили, в Гомін-Цибулі таки, хоч і до однієї школи ходили. Та тільки видалась така жарка година, що годі було й думати всидіти в буфеті. Килина, виждавши слухну мить, коли не було відвідувачів, хутенько замкнула двері, а сама через підсобку, поза їдальню — і вже коло ставу.

До них у Гомін-Цибулю приїжджають улітку дачники з Москви, з Ленінграда, з Півночі. Та й як їм сюди не їхати, коли тут і став великий, і парк старий, що за селом переходить у дубовий та березовий ліс, коли в їхній Гомін-Цибулі влітку і вишні, й грушки, і яблука, й молоко! Щоправда, фрукти й молоко в цю пору не набагато дешевші, ніж у місті, зате ж усе свіже, ходити далеко не треба...

Тут їх, приїжджих і своїх, чимало товклося коло ставу — хто лежав на березі, хто м'ячем перекидався, хто плавав. Реготали, збиваючи догори воду, і той молодий сміх непокоїв Килину, вона відійшла далі од гурту, за кущі, тут хутенько роздяглась і шубовснула в воду... Наплававшись, вийшла на берег, лягла долілиць, дивилась перед собою, — зелена трава сяяла під сонцем, у повітрі наче аж мерехтіло розпечене проміння, й молодий сміх спалахував то там, то там... Невдовзі задрімала, а проснулась од того, що її облили холодною водою. Проворно звинулась, — над нею стояла Настя Ушета, з якою вони ходили до школи з першого по десятий клас, із розчепіrenих її долонь ще скапували на Килину краплі води. Настя сміялась голосно, заливчасто, її вродливе обличчя зараз було, здається, ще краще, ніж завжди.

Килина, зрадівши, підхопилась, обняла Настю, теж засміялась нестримно, й скоро вони вже лежали на траві поруч, цікаво дивились одна на одну, сипали запитаннями, відповідали невпопад і знову питали. Зрештою, вляглась перше хвилювання від зустрічі, Настя вже встигла довідатись, що Кишині якийсь нічний пройда повалив стіну, що тепер вона перед людськими очима як на долоні, а Килина

від Насті довідалась, що та наступного року вже закінчує свій політехнічний, що роботи за її спеціальністю вистачить, бо тепер тих гідроелектростанцій стільки будують, що не заскучаєш!

Вмовкли на якусь мить, і тоді Килина сказала:

— А ти як була красивою, так і зосталась... Навіть покращала.

— Ну, знайшла про що говорити! — недбало кинула Настя, проте було видно, що сказане сподобалось їй. Підморгнула й мовила жартівливо: — Хлопці для мене не проблема, для мене проблема — як одбитись од них!

— Отак? — запитала Килина, хоч одразу повірила своїй подрузі: так воно було в школі, так воно, мабуть, і тепер, в інституті.

— Навіть один у нашу Гомін-Цибулю приїхав, отам він, — і показала рукою на гурт, що грав у волейбол.

— Приїхав? — недовіжливо запитала Килина. — Ти з ним заручилась, віддаватимешся за нього?

Настя щиро зареготала, — на щоках її, абрикосових од загару, затремтіли й засміялись дві веселі ямочки.

— Віддаватись? Чого б це я за нього віддавалась! Хай собі пошукає іншу для такої халепи.

— А чого ж він приїхав? — не втямила Килина. — А що подумают твої батьки? Чи всі наші сільські?..

— Хай думають, що хочуть, їм не заборониш... Він просто мій товариш, побуде — й назад поїде...

— Товариш... — повільно проказала Килина. — То чого він до тебе приїхав на канікули, а не до себе додому подався?

Настя знову не стрималась, щоб не засміятись.

— Чи мені в голові те одруження? Ще встигну собі зав'язати світ...

— Е-е, всяке буває, — непевно проказала Килина, і її веснянкуватий вид спохмурнів.

— Авжеж, як сидіти в Гомін-Цибулі, то хлопців мало, а як гайнеш по світу — ого скільки їх, і всі на тебе дивляться, ніхто без слова не пройде мимо.

— Ти бач... — ледве чутно мовила Килина, бо щось важке раптом сиснуло їй горло, стиснуло й відпустило.

Настя підморгнула лукаво, змовницьки:

— Хочеш, із тобою познайомлю? Він хлопець путящий, тобі сподобається.

— Нащо він мені, — відказала якомога невимушеніше й байдужіше. — І в Гомін-Цибулі вистачає цього добра!

— Еге, вистачає, та не зовсім, — заперечила Настя, і її

глибокі карі очі поїнялись наче холодним туманцем.— Із нашого класу багато хлопців зосталось? Двоє, бо не змогли нікуди вступити, а потім так і загрузли дома.

— Хутірний і Глоба,— назвала їхні прізвища Килина.— Вони тепер на заводі роблять.

— А дівчат скільки! Їх і по інститутах менше приймають, навіть коли вони добре екзамени складуть. До нашого політехнічного то й зовсім беруть мало.

— Чого ж це? — спитала Килина.

— А того! Бо дівка вчиться-вчиться, а потім раз — вискочила заміж і вже дома сидить. А держава ж мордувалася з нею, час витрачала, гроші... Хлопець закінчить інститут — він безперемінно працює, бо треба ж на життя заробити, треба сім'ю втримувати.

— Що правда, то не гріх,— згодилась Килина.— А дівчата з нашого класу, які позоставалися в Гомін-Цибулі? Ну, я перша... Потім Валя Шатоха — вона тричі їздила вступати, а цього року вже нікуди не рипалась... Марійка Повниця двічі подавала в той самий плодоовочевий технікум, та конкурс там високий... Ніна Скоропостижна робила у Вінниці на ламповому заводі, тепер дома, бо й матері нездужається... Юлька Яловець пристроїлась піонервожа-тою в школі... Ну, Тетяна Прихожай і Світлана Корзун одразу пішли в радгосп доярками. Скільки ж усіх? Семеро. Либонь, усі?..

— Ні, не всі,— заперечила студентка.— Забула ти...

— Кого ж? — зморщила брови. І засміялась враз: — І як це я могла забути Зіну Дейнегу! Вона теж не хотіла нікуди їхати з Гомін-Цибулі... Пам'ятаєш, ми тільки-но відсвяткували випускний вечір, а Зіна через тиждень уже вискочила заміж! Ледве дочекалась, бідненька. Ми тоді тільки й говорили про її весілля... Розвелася з першим чоловіком, це вже наче вдруге збирається. Приїхав там якийсь на завод, аж із Курська прислали... Скоро й на весіллі погуляємо...

— Зінка не ловить гав, як буде треба — і третій раз вискочить, їй розуму не позичати... А ти ж чого не одружешся?

— З моєю вдачею? — вихопилося в Килини.— Ото хіба що навколо хати навприсядки. Та й сама ж ти сказала, де ті хлопці в нашій Гомін-Цибулі... А привезти з чужини не кожна здатна.

— Хочеш — свого віддам, познайомлю? — вдруге запропонувала Настя, звузивши іскристі карі очі.— Ти висока, струнка... Йому сподобаєшся...

— Як же це можна? — завагалась Килина.— Ні, я, либонь, не зможу, мені так не треба.

- А як? — усміхалась Настя.
- Тільки не так,— заперечливо похитала головою.
- Чудна ти,— сказала Настя.— Познайомилися б, а там було б видно. Він мені однаково не потрібен.
- А мені хіба потрібен?
- Може, й згодиться...
- Ніколи не бачила досі — і вже згодиться?
- Ех, Кирино, Кирино! В цьому світі чим простіше, тим краще, не треба ускладнювати,— і в Настиному тоні ледь-ледь проскочило щось зверхне й глузливе.
- Тим щастя не доможешся,— не образилась Килина на те зверхне й глузливе.— Хіба можна простотою чи хитрощами?..
- А що ж,— похолоднішала з лиця й построгішала Настя,— ти правду кажеш... Ну, давай іще скупаємось.
- І вона знову зайнялася радістю, скочила на ноги, схопила Килину за руку, й вони по теплій м'якій траві побігли попід дубами до води. Сміялись так, як сміялись у дитинстві, коли влітку приходили сюди зі своїми однокласниками, і їм зараз було так само добре.
- Скажи, Кирино,— запитала студентка, коли вийшли на берег і знову вляглись на теплій траві,— правда, хочеться бути щасливою?
- Кому ж не хочеться,— мовила Килина й широко так подивилася в Настині очі, в саму їхню приязну глибину.
- А що б ти хотіла?
- Не так і багато... Ну, хоч би не самій жити...
- Заміж вийти хочеш?
- Можна й заміж, можна й без замужа...
- А без замужа — це ж як?.. Дитину б хотіла народити?
- А чому б і ні? Хотіла б! — широко зізналась Килина.— Я її доглядала б, любила б! О-о!
- Й Килина засміялась, ніби втішалася своєю майбутньою радістю. А Настя посмутніла, почужішала поглядом і виразом обличчя.
- Агов!
- Коло них стояв високий, з квадратними плечима й добродушним обличчям хлопець. Це він, одразу здогадалась Килина, й раптом щось кольнуло їй груди холодком. Миттю накинута на себе плаття, заспішила, заметушилась — пора було на роботу.
- Ми заглянемо до тебе! — крикнула Настя їй навздогін.

Сьогодні затрималась у буфеті допізна, бо давали зарплату на заводі і в радгоспі... Йшла через греблю, вдихала свіжий запах води, дух лепехи й очерету, а в вухах і досі стояв гамір, лемент, пісні.

За мостом, де вже мала звертати праворуч, поміж верби, наздогнала її машина, спинилася за крок попереду, і її покликали на ім'я. Килина підійшла ближче до бобика — за кермом сидів Арсен.

— Прошу,— й одчинив перед нею дверцята. Вона слухняно залізла в машину. Тугай іще сказав, щоб сіла ззаду, в нього за спиною, й зразу ж рушили.

Килина подумала, що їдуть до неї додому, та вже ось поминули темне нічне село, машина вискочила на польову дорогу.

— Куди ти? — запитала вона й поклала йому долоню на плече — кістляве й тепле.

— Прогуляємось,— одказав по хвили.

— Посеред ночі? — здивувалась.

— А то ж коли ще ми можемо прогулятись,— мовив Тугай. Він курих цигарку, часто затягуючись; відповідав Килині, не обертаючись, пильно дивився перед собою.

А й правда, подумалось Килині, вдень вони не погуляють, удень вони намагаються й не дивитись одне на одного. А ввечері Тугай тепер теж не може прийти до неї, бо ж стіна... Якби й ряднами та простирадлами завішала її,— однаково не захисток, не сховаєшся; нехай уже буде, як є. Єдине — отак, уночі, крадькома, в машині, як і придумав Тугай...

Коло районного містечка звернули праворуч, проїхали ще кілька кілометрів, тут, над дорогою, темнів ліс, і Тугай, звернувши на узбіччя, поставив машину серед дерев. Заглушив мотор, вимкнув фари. І якусь мить вони сиділи мовчки, в раптовій тиші, й Арсен був непорушний, ніби закам'янів, ніби й досі пильно вглядався в дорогу перед собою.

— Арсене,— обізвалась непевно Килина, боячись порушувати тишу.

— Га?..— здригнувся, проте обличчям не повернувся до неї, наче намагався сховати його.

— Приїхали, Арсене? — чи то спитала, чи то ствердила вона.

Відчинив дверцята, вони вийшли з машини. Машина ще дихала теплом і бензиновим чадом, та всі її запахи перетлумлювали густі й вогуваті запахи нічного лісу. Дерев перед ними стояли важко, похмуро й зараз, у темряві, здавались Килині живими істотами.

Тугай усміхався примарною усмішкою, яка видавалась їй у темряві розгубленою, й Килина наблизилась до нього, обняла, притулившись головою до грудей. Він теж обняв її, обняв ледь-ледь якимись наче байдужими руками. Відчула те, якусь мить ніби прислухалась до його серця, намагаючись одгадати, що ж там у ньому діється, що воно відчуває, а потім повільно відірвала голову від його грудей, запитала:

— Що з тобою, Арсене?

— Та так, — одказав непевно, бо все ще не міг зважитись почати розмову, заради якої і їхав сюди.

— Ні, не так, я ж бачу, ти скажи, — наполягала Килина, вловивши нарешті його пригнічений настрій і усвідомлюючи, що, либонь, приїхали вони сюди не тільки для того, щоб поглянути на нічний ліс.

— Бачиш, Килино... — І зразу ж умовк — ніяк не міг зважитись. А потім: — Давай присядемо, чи що...

Відійшли далі, в гушавінь, і тут Арсен почав обламувати з кущів листате гілля і встеляти землю; горіхове віття тріщало, з шумом падало, й Килина, що помагала ламати, аж здригалась од мимовільного страху. Скоро вже сиділи на м'якому гіллі, сиділи, трохи відсунувшись одне від одного, бо між ними раптом наче утворилася відстань, яку важко було подолати.

— То що ти збираєшся чинити? — спитав Тугай, кладучи їй руку на плече.

— З чим? — не втямила, про що він.

— Ну, ти ж вагітна... Сказала, що від мене... Ну, раз од мене, то вдвох мусимо думати.

Мовчала, замислена, а потім ворухнула плечем, скидаючи його руку.

— Це ми аж сюди заїхали, щоб говорити про це?

— Сюди... А де ж ми могли говорити? Скрізь очі й очі, а нам стерегтись треба... В мене сім'я, не забувай, Килино.

— Та я не забуваю, — спроквола відказала. — Вже привіз жінку з лікарні?.. Що там? — і відчувала, що їй бракує слів.

— Приступ... У неї це не вперше... Печінка, нирки... Тепер уже дома. Нічого страшного... Що, Килино, будемо робити? — питав уже впевненіше й вимогливіше.

— Я наче й не думала...

— Думати треба зразу, щоб потім не пізно було. Та й що тут думати, все ясно й так.

— Що ж тут ясно? — не розуміла, куди він гне.

— Ти вперше отак... завагітніла?

— Вперше...

— Ну, значить, діло складніше. Складніше, та повертається туди ж, в один бік, бо ти, Килино, не сама, розуміти треба.

— Про що ти, Арсене? — поспитала, відчуваючи, що нічний холодок і лісова вогкість починають проймаєти її тіло.

— Може, тобі хочеться народити?

— Як ти скажеш, Арсене...

— Як я скажу! — вигукнув, не стримавшись, наче й забув, що вони зараз у чорному беззоряному лісі. — Говорить так, ніби й справді не знає, що я їй скажу!

— А що ж ти скажеш? — запитала, й сама не чуючи свого голосу.

— А як ти думаєш? — мовив, уже не приховуючи роздратування.

— Ну...

— Думати тільки про себе не годиться! Годиться думати й про мене, й про те, що ми не в лісі живемо, ні!

— Я б, може, хотіла й народити, бо вже пора, й так засиділася в дівках. Знаєш, Арсене, хотілося б дитини, щоб не самій жити, бо самій важко, — говорила довірливо і м'яко. Арсен слухав, не перебиваючи, звисивши голову на груди. — Хто зна, як воно далі в мене складеться. Може, гірше, може, краще, хіба вгадаєш свою долю?..

— Правда твоя, Килино... Ну, добре, тобі однаково, ти самотня, тепер багато так народжують. І живуть діти, і непогано живуть. Але ж, Килино, в селі нашому всі швидко визнають, од кого та дитина, ти ще не встигнеш народити її, а вже знатимуть!

— То ти забороняєш мені, Арсене?

— Я не маю права забороняти тобі, але я й не маю права мати від тебе дитину, бо в мене сім'я!.. Знаєш, Килино, ми крадькома зустрічались, обом нам було добре... Й ми ж тоді зовсім не думали про дитину. Правда? А тепер що виходить?

— Та нічого не виходить, Арсене, якщо ти не хочеш...

— Я б, може, й хотів, — спробував сказати їй приємне, — але ж чи маю право?

— Ну, добре, добре, — стала заспокоювати збудженого Тугая. — Я все зроблю так, як ти хочеш.

— Ось тут, — він поклав їй у долоню туго згорнутий пакетик, — трохи грошей, візьми. Підеш у лікарню... Чи, може, на стороні десь доведеться... Гроші знадобляться...

— Та ні, сховай, обійдусь.

Він поспішно сховав гроші до кишені. Бридко йому було на душі, серце нило, в голові — якесь баговиння, жодної думки.

Якби Килина сперечалась, якби не згоджувалась, може, почувався б упевненіше. Та — нічого, казав собі, все минеться, вляжеться. Коли гризота чи горе залишаються позаду, в минулому, — забуваєш про них, наче й не було нічого...

— Ну, ходімо, — сказала Килина почужілим голосом, зводячись.

Він теж хутко звівся і в раптовому припливі ніжності спробував обійняти її.

— Не треба, — сказала й пішла до машини.

Всю дорогу назад до села вона мовчала. Арсен курих, уривчасто розповідав, із ким сьогодні бачився, хто йому що сказав, а вона сиділа, зігнувшись, вперто дивлячись перед собою, на мінливе світло фар, що лялось по дорозі, і її міцно стиснуті вуста, здається, все тоншали й тоншали.

Минув якийсь час, і Степан Пасюга знову їхав через Гомін-Цибулю. Був полудень, сонце було в очі, й він надів чорні окуляри, аби захиститись од шмального проміння. Коли проїжджав коло заводської їдальні, навіть хотів спинитися, зайти до буфету, може б, когось знайомого зустрів. Про се, про те поговорили б, а там, дивись, і сплигло б у розмові про ту оказію, яку він спричинив... Бо з тих пір не було йому спокою, і в його уяві поставали картини, страшніші одна від одної. Гнав од себе ті страхи, намагався ні про що не думати, тільки воно само чомусь думалось.

Звісно, можна було б і сьогодні податися тією дорогою... в об'їзд. Тією дорогою, яку він тоді згадав, собі на лихо, та не варто жартувати з долею, бо тоді хтось міг його й бачити в темряві, а сьогодні знову побачить, запам'ятає номери. Коли вже виїжджав із села, глянув праворуч, та хіба щось побачиш за деревами? Ясени й клени стояли вздовж дороги стіною, а за ними лише садки темніли.

Вже поминув Гомін-Цибулю, знов оглянувся — й очам своїм не повірив: узбіччям, розлякуючи гусей, що паслись на спориші, біг великий сірий собака з білою міткою на горбкуватому лобі. Степан одразу впізнав у ньому того пса, який тоді мало не вскочив йому під колеса, того пса, через якого він, куняючи, спросоння заїхав на чуже обійстя... Тепер, при світлі дня, Степан добре роздивився собаку — справді-таки завбільшки з теля, з гострими вухами, лобатий, з довгою хижою мордою.

«Ну, такий як скочить на груди — одразу звалить, не повернеться», — з острахом подумав Степан, ніби залізні зуби тварини вже зімкнулись на його горлі.

І тоді, після тієї оказії, пес цей, замість сховатися в найбезпечнішому закутку й радіти, що врятувався, що його обминула смерть,— він тоді кинувся слідом за машиною і біг, біг, мов несамовитий, таки далеко... Й сьогодні він чи побачив, чи нюхом почув його машину і, безумовно, впізнав, таки впізнав, а тому-то й переслідує. Може, цей пес завжди тепер виходить до дороги та й очікує на його машину, очікує на нього, Степана? Страх і злість ширилися.

«Ну, зачекай,— сердито подумав Степан,— я тоді врятував тебе, не наїхав, хоч і міг наїхати, але тепер, коли трапиться нагода, я вже не змину, я вже поїду по твоїх кістках, зажди, зажди...»

Він увімкнув більшу швидкість, машина загула, завібрувала, побігла хутко, обганяючи інші машини, й коли Степан за кілька кілометрів висунувся у бокове віконце й подивився назад, то на узбіччі вже не побачив собаки. Швидкості не збавив до самого районного містечка, лише тут поїхав повільніше, хоч і не заспокоївся, ще кілька разів оглядався назад.

«І треба ж було,— билось йому в голові,— й треба ж було!.. Ну нічого, я ще наверну заводною ручкою!» — І вже відчував упевненість і навіть дрож мисливського азарту, якусь несподівану веселість, що раптом витіснили його недавній страх і злість.

Тітка Майорчик прийшла брати воду до Килини, бо, мовляв, з її криниці нібито поганий дух іде. Звідки б той дух міг узятися, подумалось Килині, та нічого не сказала.

Пистина Майорчик повільно розкручувала корбу, а сама своїми зіркими пукатими очима шастала по обійстя, по хаті, в якій тепер усе було відкрите для будь-кого.

Тітка витягла нарешті відро води, пронесла ступінь-другий, поставила посеред двору й знову ж таки вшнипилася в хату. Спитала:

— Що, не приходить отой вар'ят, щоб признатись?

— Прийде, ніде не дінеться,— відповіла Килина.

В тітки було червонясте, аж чорне обличчя, щоки помережані дрібненькими жилочками, що наче повилазили з-під шкіри. Погляд мала швидкий, ухильний.

— Що ж, чекай, поки літо, а як похолодає, візьмешся за розум.

— Було б за що,— відповіла Килина.— Вона саме прала в ночвах посеред двору, і сусідка їй не заважала.

— Й то правда,— згодилась тітка Майорчик.— І то прав-

да — було б за що.— Погляд її побіг по полю, по тих пшеничних хвилях, які збивав вітер і, либонь, десь там загубився.— Ти ще молода, тобі треба вчитись жити,— повчала тітка.— Думаєш, уже вмієш, уже всього доскочила? А дзуськи! Я тебе з отакої знаю,— показала зо два вершки від землі,— матір твою пам'ятаю, батька, ніколи з ними не сварилися, в мирі жили, хоч і сусіди. Та гріх узяла б на душу, якби не порадила, не застерегла.

— Ну й наговорили,— покрутила головою Килина й збила догори мокре пасмо волосся, що затуляло очі.

— Наговорила, тільки не все сказала. Треба тобі, Килино, міцно його взяти обома руками, вчепитися й не випускати, хоч би що там було. І не церемонься з ним, будь як залізо...

— Це ви про кого? — випросталась над ночвами Килина.

— Та знаєш ти, знаєш,— дивилася сусідка на Вовка, що лежав коло буди, поклавши на витягнуті лапи велику голову з білою міткою.— Якщо я знаю, то й ти знаєш, чого там критись...

— Я не криюсь, а тільки...— почала була Килина й зразу ж прикусила язика, бо майнуло їй: чи не про Арсена їй торочать?

Вголос не назвала імені, але з того, як раптово почервоніла, як розгубилась, тітка одразу втямила, що й Килина зрозуміла, про кого йдеться, а тому радо закивала головою:

— Авжеж, авжеж, про нього!

Килина хутенько зігнулась над ночвами, гарячково думаючи,— сусідка здогадується чи знає напевне? Вона така, що від неї нічого не приховаєш, із-під землі побачить. Їй однаково, є стіна в хаті чи нема,— й крізь стіну пропече поглядом.

— Про нього, про агронома, про кого ж іще,— тепер уже відкрито сказала, кого мала на оці, бо своїм замішанням та мовчанкою Килина ніби давала їй на те право.— Ти ж, либонь, уже й повна від нього, так?

Килину щось випростало, й слова самі злетіли їй із язика:

— Про що ви торочите? Яке ваше діло?

— Та ти ж сама,— дрібненько засміялась тітка і впекла її коротеньким колючим позирком,— сказала мені, що можу все говорити. От я й говорю, для твоєї ж таки користі. Чи, думаєш, для своєї? А мені що з того?

— Ой плетуха ж ви,— тільки й мовила Килина, бо що могла сказати? Їй знову — до прання.

— Може, й так, а може, й ні... Та я вже стара, я, дитино, й повитухою була, коли треба, то я з усього бачу, що й до

чого, від мене не сховаєшся. Називаєш плетухою... Ну, називай, коли кращих слів за душею не маєш для мене.

— Не збираюсь шукати,— шпигнула Килина.

— А тільки знаєш, як було після війни? — вдала тітка Майорчик, що не розчула.— Чоловіків повибивало, то матерів-одиночок, як маку, насіялось. Одні вдови — це так, але ж другі потайки мали собі дітей чи від сусіда, чи від інваліда, всякого траплялось... Тепер не так, то тобі, Килино, слід жити з толком та з розумом... Вислухай та зваж усе, може, й знадобиться... Він тебе, Килино, вмовлятиме, щоб дитину скинула, а ти не слухай! Не будь дурною, Килино, не будь! Бо зробиш — він тобі й не подякує, ні! Зразу й забуде, наче й не знав ніколи, радий, що спекався халепи...

— Чого ви така лиха, тітко? — похмуро спитала Килина.

— Я лиха? — стрепенулась Пистина Майорчик.— Я лиха, що тобі зичу добра?

— Добро те ваше якесь...

— Яке вже є,— відрізала тітка.— Тільки ти, Килино, зваж на таке... От народиш дитину. По-перше, не сама будеш, та й на старості матимеш якусь надію на поміч. А по-друге, в агронома жінка слабує, все може статись... От і візьме він тебе колись, як нагода трапиться, як до того ж і дитину матимеш од нього. А не матимеш — і не подумає, знайде собі іншу.

— Хай шукає, чуєте! — скрикнула, відчуваючи біль у грудях, у голові од усієї тієї балачки, від муки власної.

— І знайде! — погрозово сказала тітка Майорчик.— І знайде, якщо така будеш.

Здавалося, занесений догори обух ось-ось упаде на тім'я, й Килина зіщулилась, очікуючи на той удар.

— А потім,— провадила тітка Майорчик,— ти ще й про таке подумай... Гріх убивати плід! Гріх, Килино, бо воно теж людина, хоч і ненароджена.

— Ви ще не знаєте, чи воно й справді так, а вже осудили, вже ладні в душу влізти!

— Та чи я в твою душу лізу? — сказала тітка Майорчик.— Може, воно й справді все не так, то чого тобі переживати? Не переживай, не треба... Може, я зайвого наговорила... Та й агронома згадала всує... То хай тобі наукою буде на завтра, на майбутнє. Бо, Килино, не кожне отак до тебе прийде, не кожне тобі виповість усю правду. Воно, може, й важко слухати, хто ж каже, що легко, але сказати тобі треба, ти вже згодься. Ну, піду я...

— Йдіть уже, йдіть...

— Ох, Кирино, Кирино! — докірливо похитала сусідка головою, і погляд її знову блукав у сонячних полях, на зеленій волі. — О, бач, зібралась іти, а найголовнішого так і не сказала.

— Чим ще будете лякати?

— А й полякаю, що ти думаєш?! Полякаю для твоєї ж таки науки... Це ж ти, Кирино, вперше завагітніла, я знаю... Мусиш пам'ятати, що після першого аборту, таке часто трапляється, ніколи більше важкою не станеш... Теперішні дівки нічого не бояться, море їм по коліна, а потім на старість каятимуться, та пізно буде... Хто потім візьме тебе, безплідну, мов камінь?

— Та чи хто мені потрібен? — сказала, аби сказати щось.

— Це тепер так говориш. А невідомо, якої ти завтра чи післязавтра заспіваєш. Е-е, Кирино, ти себе ще не знаєш, бо молода, а я вже пожила, надивилась та начулась... Не кривись, не кривися, сама знаю, що балачку мою неохота слухати, але хто ж тобі все це скаже? Матері в тебе нема, щоб сказала, то хоч я.

— Ну, бувайте здорові, — проганяла її з обійстя, бо не в силі була все те вислухати до кінця.

— Бувай і ти здорова, — й не думала гніватись Пистина Майорчик, яка давно й добре знала вдачу своєї сусідки. Знала, що та нелюбо зустріне й нелюбо вислухає, але потім таки замислитись, марно її слова не пропадуть.

Глянула Килина в синє небо, — в ясній голубизні непомітно застиг шуліка, вишукуючи собі здобич далеко на землі. Дивилась довго, в голові їй запаморочилось, то мусила й присісти посеред подвір'я, коло ночов із недопраним шматтям. Одійшло їй, трохи очуняла, та раптом згадала все те, що наговорила їй Пистина Майорчик, і зозла вдарила кулаками по землі, ще раз, ще, ніби хотіла весь гнів і всю свою лють вимостити на ній, на чорній землі.

«Господи, що ж мені робити?» Через повалену стіну Килина зазирнула в хату, пробігла поглядом по ліжку, по столу, на якому лежав хліб із заводської їдальні, лежав на простеленому вишитому рушнику (перейняла в матері — класти хліб на рушнику, і з недавніх пір це стало в неї щоденним теплим спомином про матір), коло печі, в якій рідко палила, стояла стара залізна коцюбка... Й раптом здалось їй, що сама отак вона відкрита для стороннього ока, що все в ній — і її думки, і її надії, все найпотаємніше, найсокровенніше, — все зверху, все голе, доступне кожному. Проте це відчуття чомусь не опечалило Килину,

не пригнітило її, навпаки, вона з якоюсь байдужою злістю подумала, хай так і буде, хай, бо вона не злодій, не вбивця, вона не замишляє ні проти кого зла, що має з тим ховатися. І з тією ж самою злістю подумала, що не поставить собі стіну, нехай той поставить, хто повалює її, бо таки мусить поставити, таки мусить, коли в ньому хоч трохи лишилось людського, хоч крапелька совісті.

Вовк підійшов нечутно й поклав їй морду на плече. Вона здригнулась од того дотику, та зразу ж і всміхнулась, витираючи на оці раптову сльозу.

— Ну, а ти що порадиш? — запитала. — Мабуть, теж мені співчуваєш. Правда?

Вовк дивився на неї розумно, уважно.

— Мовчиш — і на тому спасибі, — сказала Килина, обнявши собаку за тверду шию. — На світі багато добрих душ, і твоя серед них — не остання, правда ж, Вовче?..

Зінка Дейнега, ота, з якою разом до школи ходили, ота, що через тиждень після випускного вечора справила весілля, й справді надумала відгуляти вдруге. З курським своїм кавалером. Людей покликала Зінка небагато, лише кількох своїх родичів та дівчат, із якими вчилась.

Килина таки не була на першому весіллі — довелося йти на друге. Припізналась, то чимало гостей уже й порозходило. Та й як не розійдешся, коли музики нема, хіба що радіо. Пити і їсти наставлено, але чомусь не веселились.

Килина поцілувала молоду, потиснула руку молодому, що був, либонь, удвічі старший за Зінку, але собою нівроку — і пузце кругле, й щокі понадимались, і в очах ситість та вдоволення. Доглянутий чоловік і, видно, з доброю вдачею, бо нічого не каже, а тільки поглядає на всіх добродушно своїми великими світлими очима й усміхається.

Поприходили на весілля всі їхні дівчата — й Валя Шатоха, і Марійка Повниця, і Юлька Яловець, Тетяна Прихожай і Світлана Корзун... Хотіла побачити Настю Ушету, але їй сказали, що вона побула трохи та й попрощалася.

— Сама приходила?

— Та де там! — відповіла Марійка Повниця, що працювала в їхньому промтоварному магазині продавцем і завжди носила на собі найдефіцитніші товари. — Прийшла зі своїм студентом, то вже така рада, що він за нею аж за тридев'ять земель приваландався!

— І ти б раділа, — кинула Килина й поглянула на молодого.

Молодий їй подобався, навіть те подобалось, що вже пожив чимало на світі, що вже має якийсь життєвий досвід.

— Думаєш, упіймала щастя наша Зінка? — перехопивши її погляд, запитала Марійка Повниця. — Яке йшло, таке й знайшло... Він у неї не перший, а вона хіба в нього перша? — шепотіла, щоб інші гості за столом не чули. — Не може бути, щоб такого віку чоловік та досі разів зо два не женився! Ото, мабуть, і забився сюди, до нас, бо вдома його знають добре — ніхто не пішов би за такого!

— Ну, Марійко, ти набалакаєш! — заперечила Килина, відчувачи, що її поймає хміль.

— Воно, звичайно, теж мужчина, теж штани...

— А мені подобається, — обірвала Килина. — Подобається, що й у літах. І те, що він, може, був одружений... Значить, пожив, досвіду надбав, знає, що й до чого, не буде кидатися туди й сюди... Як теперішні молоді парубки. Жениться, потім розженюється...

До їхньої розмови почали прислухатися. Спершу молодий наставляв одне вухо, далі — обидва, а потім і собі обіззався:

— Що правда — то правда! В старшого і розуму більше, і покласти на нього можна. Не підведе, завтра не покине...

Зінка голосно засміялась:

— Тепер усі молоді — і піонери, й пенсіонери. Хіба не так? От дивишся — за сорок чоловікові, вже, може, й п'ятдесят, а він — наче молодий, наче попереду в нього ого-го-го ще скільки!

— Бо життя стало краще! — авторитетно сказав молодий.

— Життя, звісно, краще, але ж воно молодості не додає! — голосно викрикнула Марійка Повниця, так наче то вона до молодого зверталась.

— А може, й додає, ти не дуже, — підморгнув їй лукаво молодий.

— Тепер ніхто не хоче вмирати, не тільки молодь, — сказала Зініна мати, яка сьогодні зодяглася в той самий наряд, що був на ній і тоді, коли її дочка перший раз виходила заміж. Вона була рада, що дочка її довго не засиділася в розведених, тоді як інші й по разі не годні вийти заміж, зять їй подобався: вона завжди ставилася з повагою до повних, вгоданих чоловіків.

— Не будемо про смерть говорити на весіллі, не будемо! — вигукнула Килина.

— Теперішні молоді не спішать народжувати, — з викликом сказала Марійка Повниця. — Вони спершу хочуть налюбуватись-намилюватись, а потім уже...

— А чому б і ні? Куди поспішати? — звернулась до всього загалу Зінка Дейнега.

— Поспішати й справді нема куди,— знизав плечима молодий і всміхнувся одним кутиком уст.

— Е-е, не подобаються мені оці балачки — поспішати чи не поспішати. Бо коли вже про це говорять, по-діловому отак, коли планують,— то що це таке? Та для чого ж тоді й женитися, й заміж виходити, якщо не народжувати! — похмуро мовила Марійка.

— Ну, якось воно буде,— примирливо обізвалась мати молодії.

— Та вже ж,— низько схилилась над столом Повниця Марійка, і щоки їй побіліли-побіліли.

Веселощі пригасили. Кілька гостей звелось і вийшло ніби постояти надворі, передихнути, але так і не повернулись... Килина затіяла балачку з Марійкою про отой промтоварний магазин, який у їхньому селі вже третій рік ставлять і ніяк не можуть закінчити, до пуття довести, а потім звела очі од столу, подивилась на двері, а в порозі стоїть Арсенова жінка, Антоніна Петрівна, тримає за руку свою меншу дівчинку, Олю, а з-поміж них просунув свою розумну морду з білою міткою на лобі Вовк...

Вона так здивувалась, що мало язика не проковтнула, і холодок її пойняв, і стало їй недобре, ніби забракло повітря.

Антоніна Петрівна попросила вибачення, що запізнилась, не могла прийти раніше, клопоту багато має вдома, але ж прийшла, хоче привітати... Сліди колишньої вроди й досі збереглись на її схудлому, жовтілому обличчі, говорила вона лагідно, м'яко... Мабуть, схожа була колись на свою Олю — жваве розумне личко, ніжність і слухняність у погляді, на чолі спадають хвилячки світлого, сонячного волосся.

— А ти ж чого сюди прийшов? — посварилась Килина на Вовка.— Чи й тобі захотілося повеселитись?

Вовк уже хотів шаснути в сніи, але Оля поклала йому на морду тоненьку голу ручку, щоб не йшов.

— Він зі мною,— сказала.— Це я його покликала.

За столом дружно зареготали.

— Він хоч і не вкусить нікого, та хіба годиться, щоб собаку приводити на весілля,— сердилась Килина.— Тут діти бігають, ні, не можна.

— А я його в сусідній кімнаті zostавлю,— сказала молоді.— Він у тебе слухняний, посидить.

Завела Вовка в сусідню кімнату, навіть двері зачинила за ним, щоб не вийшов.

Антоніну Петрівну взялися пригощати, наче вона була тут найочікуванішою й найдорожчою гостею. Килина ж, уся внутрішньо зіщулившись, зібгавши свою душу в клубочок, позирала на Антоніну Петрівну крадькома, але, на диво, не почувала до неї ворожості, а, навпаки, якусь гостру цікавість і навіть мимовільну приязнь. Може, вона їй подобалась тому, що була Тугаєвою дружиною, а їй у ньому все подобалось? Вона й дітей його обох любила, особливо меншеньку Олю, яка зараз заходилася гратися в схованки із сусідським хлопчиком — кудлатим, дзвінкоголосим циганчам. Спершу вони лазили попід столом, ховалися між ногами, потім уже в сінях, десть там за діжками, і обоє весь час сміялись, і той сміх для Килини був солодкими ліками, наче то сміялися її власні діти...

Діти, перечіплюючись, зрештою, побігли з хати надвір.

— А чому тепер часто розходяться та розводяться молоді подружжя? — говорила Антоніна Петрівна, й голос її глибокий, оксамитовий, перекривав легенький гамір за столом. — Раніше жінка була економічно залежною від чоловіка, на чоловікові трималось господарство, сім'я. А тепер? Тепер жінка й сама добре заробляє, іноді навіть краще від чоловіка. Діти? Здає в ясла чи в садок, а потім вони йдуть до школи... Та й у розведеної жінки тепер не менше шансів знову вийти заміж, ніж у дівки.

— Що правда, то правда! — сказала мати молоді й міцно стиснула губи, запишавшись.

— Жінки тепер не бояться жити без чоловіків, — провадила Антоніна Петрівна, — бо вони стали й духовно самостійніші та незалежніші, і мораль нашого суспільства змінилася.

— А таки змінилась, — недобрим голосом проказала Марійка Повниця, й Килина застережливо подивилась на неї: мовляв, не базікай зайвого, коли маєш на увазі когось із присутніх. Але Марійка не втрималася, запитала в Антоніні Петрівни:

— А хіба то краще, га, що так змінилась мораль? От ви вчителька, скажіть.

— Скажу... Переміни є переміни, до них треба звикнути й зрозуміти...

— Отож-бо й воно, — переможно мовила Марійка Повниця. — Розбестився народ, нема для нього нічого святого.

— Не розбестився, — наче за вчительською своєю звичкою поправила Антоніна Петрівна, — а став вільніший, розумніший, позбувся багатьох своїх забобонів.

Килина слухала й відчувала симпатію до Арсенової дружини. Й, мабуть, не тільки вона. А от чому так Марійка сікається, чому насідає? Не подобається, що тепер женяться та розженюються, то чого прийшла на весілля до Зінки? Адже Зінка теж удруге виходить заміж, не вперше.

Й тут голосно загавкав у сусідній кімнаті Вовк. Гості подивились на Килину, — мовляв, чого це він?

— Та то так, — сказала Килина. — Погавкає й перестане.

— Жінка нарешті відчула рівні свої права з чоловіком, — вела далі Антоніна Петрівна, — а це корінним чином змінило її психіку, поведінку. Раніше вона була залежна, в сім'ї для неї відводилась другорядна роль. А тепер? Тепер вона не буде терпіти коло себе чоловіка, що варить з неї воду, що ображає її людську гідність, не буде терпіти людину підлу й нікчемну.

— Таки правда! — голосно підтримала рум'яна, розпашіла Зінка й багатозначно подивилась на молодого, що, либонь, зрозумів її погляд так, як вона й хотіла того. — Давайте й вип'ємо за оті рівні права, щоб без рабства ні в сім'ї, ніде!

Хто випив, а хто й ні. Й тут знову загавкав Вовк, і всі почули, що він дряпається в двері. Гавкав і тонесенько підвивав, ніби скаржився на щось чи передчував біду.

— Килино, випусти його, а то всю душу вивертає своїм скиглінням, — сердито сказала Марійка Повниця. — Чого собаці бути на весіллі? Може, й за стіл ще його посадовимо?

— Та я що... Хай іде собі...

— А чого йому по дворі бігати? — обізвалася стара Дейнега. — Там же діти, чи хто п'яний вийде, мало що може статись.

— Та він нікого не кусає, — всміхнулась Килина. — Він у мене розумний.

— То й добре, що розумний, хай посидить.

Собака тим часом вив, дряпав пазурами двері.

— Та хай йому добро, такому скаженому, — сказала стара Дейнега, зводячись. — Випущу, а то наче по душі грабається.

Вовк вискочив із сусідньої кімнати і з опущеною мордою кинувся мимо гостей у сіни.

— Може, йому приспичило чи ще яка собача хвороба, то хай іде, — бубоніла стара, а потім сіла коло дочки своєї і, маленька, схудла, запишалася знову та надала своєму зморщеному обличчю погірдливого виразу.

Якусь мить мовчали: собака таки перебив розмову. Й Килина почувалась так, наче то вона завинила перед усіма.

— А собаки є й справді з біса розумні, — обізвався моло-

дий, якому, либонь, було неприємно, що загальна увага з нього та з молодой перейшла на Антоніну Петрівну.

— О, він у мене диво! — радісно підхопила Килина. — Має людський розум.

— Так уже й людський, — знизала плечима Марійка Повниця, яку, видно, все сьгодні дратувало.

В цей час Ігорьок, світячи білками чорних очей, убіг до хати й знову почав лазити під столом.

— Хіба Олі нема вдома? — спитала Антоніна Петрівна.

— Ви мене хочете обманути, — засміявся з-під столу Ігорьок. — Вона десь тут ховається, десь тут, ви обманюєте.

Раптом на порозі став Вовк і лунко загавкав, широко роззявляючи пащу.

— Та чого ти, оглашений! — не на жарт розсердилась Килина. — Йди вже додому, тебе сюди не запрошували.

Вовк наче й не розумів наказу своєї господині. Назад у сіни відступив, але не перестав гавкати.

— Ось я тобі! — й замахнулась на нього виделкою. Та погроза не злякала Вовка. Гавкав сердито, і в очах його був страх.

— Та він кличе надвір, давайте вийдемо! — сказав молодий, зводячись з-за столу й заточуючись.

— Давайте вийдемо, бо він не перестане, — згодилась і молода. А до Антоніни Петрівни: — Ви посидьте, бо ви ж недавно прийшли.

— Спасибі, пора мені додому, діти ж не сплять.

Всі важко йшли надвір, а Вовк відступав перед ними й гавкав. А коли спинились на обійсті, то він побіг до колодязя, що був коло воріт, і там гавкав у темряві. Підійшли гуртом і до колодязя, Вовк передніми лапами сперся на дерев'яні цямрини, ніби хотів кинутись у воду.

— Тю, псих, що з тобою! — бубонів молодий, намагаючись зазірнути в колодязь. — Нічого ж не видно, хоч око вибери! Ну чого ти гавкаєш, клятий? Ану замовч!

Проте Вовк не замовкав. І тоді Килина сказала:

— Він щось чує! Треба подивитися в колодязь... У вас є ліхтар? Ану, принесіть ліхтар, подивимось!

Принесли електричний ліхтар, пучок світла направили в глибокий колодязь. Нахилили голови. Й водночас пролунало кілька переляканих голосів:

— Дитина!

Й зразу ж болісно зойкнула Антоніна Петрівна:

— Оля!

Миттю взялись опускати журавля

— Комусь треба сісти в баддю... Ні, стати, бо в неї не сядеш! — дурним голосом кричала молода.

Антоніна Петрівна зомліла тут же, біля колодязя. Хутенько принесли води, взялись відливати її.

Тим часом молодий став ногами в баддю й міцно вхопився руками за жердину.

— Опускайте! — наказав.

— Ти ж дивися! Ти ж тримайся, Павлику! — лементувала молода так, наче найбільша небезпека зараз загрожувала саме її Павлику.

— Присвічуйте! Присвічуйте! — наказував молодий, скеровуючи баддю так, щоб не опуститись на голову дитини.

Оля ж, учепившись рученятами за деревину, не ворухилась.

Вовк одійшов убік, але не втих, — він жалібно й тривожно повискував, аж мурашки в людей нишпорили по спинах. Але ніхто вже не думав проганяти його.

— Стоп! — крикнув із колодязя молодий. — Світить не на мене, а на неї!

Ігорьок намагався пролізти до колодязя, щоб і собі подивитись, але Килина дала йому легенького потиличника, й хлоп'як зашився серед людей.

— Не можу відірвати її руки! — крикнув знизу молодий.

Нагорі гірко зітхнули. В цей час отямилась Антоніна Петрівна й запитала:

— Де Оля?

— Не можна відірвати її руки, — сказала стара Дейнега, що клопоталась коло неї. — Та ви не побивайтесь, жива ваша дитина, маєте дякувати Господові Богу.

— Тягніть! — крикнув із колодязя молодий.

Те почула й Антоніна Петрівна, звелась, мов побита, й тільки з колодязя показався молодий, а потім і Оля, яку він притискав до грудей, мати вихопила дитину, почала її цілувати.

— Ну от, а ви журилися, — сказав молодий, вискакуючи з бадді.

— Ви тільки подивіться, — вражено мовила стара Дейнега. — Воно так перелякалось, що навіть не плаче.

Оля й справді не плакала.

— Може, їй і мову відняло, — схлипнула Антоніна Петрівна й запитала: — Доцю, ти чого мовчиш?

Дівчинка пильно дивилась на матір.

— Ну, обізвися ж, обізвися, — благала Антоніна Петрівна,

ніби боялась, що Оля вже так-таки ніколи й не заговорить.— Ну чому ти не хочеш говорити зі своєю матір'ю?

Дитина гикнула, а потім запитала холодним, плюсклим голосом:

— А ти не будеш бити?

— Що?

— Ми ховалися з Ігорьком,— дуже серйозно пояснила Оля й знову гикнула.— Я сіла в баддю, а вона поїхала...

Тут Килина відчула, як їй зашипало в горлі, й сльози, пекучі, гіркі, так і линули з очей. Вона витирала їх долонями, а вони не спинялись.

— А де ж це ваш чоловік? — запитав хтось в Антоніні Петрівни.

— Та в трест викликали, хай би йому тряся,— зі злом сказала вона, ніби Арсен тут у чомусь завинив. Але ж мала й вона зірвати на комусь свій гнів, що раптом затопив її ество. Гнів од того, що вона могла отак утратити свою дитину.

Обхопивши Олю обома руками, пішла додому. Люди мовчки дивилися їй услід. Так і стояли гуртом, не розходячись.

— Ну, коли Арсен довідається про все, не простить їй,— серед загального похмурого мовчання обізвалась Марійка Повниця.

— Цур та пек тобі! А це ж чого? — здивувалася стара Дейнега.— Чи вона винувата в чомусь?

— Хіба ж не винувата — дитину не доглядіти?

— А й справді,— саме злетіло з Килининого язика.— Це ж вона дитину не догляділа, мати. Сама веселиться, говорить мудро за столом, а дитина...

Ніхто вже й не заперечував. І справді, не додивилась.

— От якби не молодий...— сказала Марійка Повниця.

— Та що я! — великодушно заперечив той, однак пишсяючись зі свого вчинку.— Спуститися в бадді кожен зумів би, діло нехитре. От якби не собака — тоді капець. Дитина б покапаріла там, потрималась ще трохи, а там би пальці розчепились — і готово. Тут собаці треба дякувати, а не мені.

А й справді, одразу загомоніли всі, це собака почув, дряпався в двері, вив, вириваючись надвір, а вони спершу нічого й не втямили. Добре, що стара Дейнега випустила... Ну й собака — став на порозі, гавкає, просить їх вийти, а потім і до колодязя привів, мало сам туди не кинувся... Де ж це він?

Подивились, пошукали — Вовка не було, зник.

— Ну, Килино,— знову обізвалась Марійка Повниця.— Нехай тепер агроном та його вчителька вік будуть вдячні тобі та твоєму Вовку, що врятували їм дитину.

— А мені чому? То все Вовк...

— А Вовк чий, хіба не твій?

— Солдати ж мені віддали...

— То й солдатам спасибі.

— А тепер,— сказала молода,— підемо до хати. Добре те, що добре закінчується... Може, й наше діло годилося б довести до пусття!

— А годилося б, годилося б! — голосно, збуджено засміявся молодий.

Гості з гомоном повходили до хати, а Килина відстала від гурту, підійшла до колодязя й зазирнула. Нічого не побачила в темряві, проте здригнулась.

Подалась додому. З кущів над дорогою з'явився Вовк і біг за нею. Подеколи присідав і нашорошував вуха, наче до чогось пильно прислухався.

Тадей Батюта ниньки мав вихідний день, отож поплівся до буфету; крім того, зранку він уже трохи випив. Бо коли в чоловіка машина, коли в його руках руль, то тут великого розуму не треба, щоб заробити сто грам. Одному поможеш тим, другому — сим, кожне ж старається віддячити, замогоричити, бо, може, ще доведеться звертатись, просити... Але Батюта в ті дні, коли за рулем, п'є мало, майже не п'є — відкладає на вихідний чи на свято. А коли настає вихідний, чи свято, чи просто відгул у нього, тоді Тадей Батюта може собі з ранку до вечора ходити по тих, кому він чимось та допоміг, а вони вже й пригощають його.

Отж сьогодні він уже встиг десь залити собі очі. Від хмелю наче помолодів і покращав, губи його весь час цвітуть у сласній, хтивій усмішці. Стоїть перед Килиною, не відходить од стойки й допитується:

— То правда? То все правда про твого собаку?

— Та правда ж, тільки відійди, не заважай,— відказує Килина.

П'яний Батюта слухняно відходить, сідає за столик, щось думає, всміхаючися сам собі, неквапно цідить пиво, а потім зводить ся, знову підходить до Килини й питає:

— А як же він почув, скажи?

— Чого ти в мене питаєш? Ти піди в нього спитай!

— А скаже?

— Скаже, коли питаєш його!.. Ану відійди!

Знову відходить, сідає, п'є пиво, всміхаючись, потім, пильно та проникливо дивлячись на Килину, підходить до стойки, манить її пальцем, щоб нахилилась, а коли вона, скривившись невдоволено, таки нахилиється, то шепоче їй на вухо:

— Продай собаку!

— Тю, дурний! — широко каже Килина.

— А чому... не хочеш?.. — торопіючи, питає Батюта. — Я б тобі нічого не пошкодував...

— А ти б продав рідну матір? Або свого батька? — відказує Килина.

— Ото ще... прирівняла, — бубонить Батюта. Й знову манить її пальцем, щоб нахилилась. Килина не зважає на те, робить своє діло, а Батюта все стоїть і все пальцем манить її. Зрештою, скорчивши гидливу гримасу, буфетниця таки нахилиється, й він шепоче їй на вухо: — Продай, бо пушу чутку... що він скажений... що його покусали... то вб'ють, не матимеш ні ти, ні я...

— Телепень, — сказала Килина, цідячи пиво.

Став напроти неї й дивився. Дивився хвилину, другу, третю — важко, не кліпаючи. Зрештою, Килина спитала:

— Ти чого дивишся?

— А я... коли приїжджаю в Київ... то в зоопарку нікуди не йду... тільки стану перед кліткою з мавпами... й цілий день стою. Інші туди-сюди бігають... а я цілий день перед мавпами...

— Що ж, — сказала Килина, — їх теж треба розважати.

Десь уже ввечері заглянув до буфету Арсен Тугай. Мабуть, недавно повернувся з тресту, бо вигляд мав стомлений, і в очах його чорних наче курилася сіра дорожня печаль. Мовчки взяв цигарки, сховав до кишені, а з кухлем пива сів коло вікна. У вікні конало низьке розпечене сонце, й Килина, дивлячись проти світла, бачила тільки зчорнілий Арсенів профіль, а виразу обличчя розгледіти не могла.

Сподівалась, що Тугай підійде, заговорить із нею, проте сидів сам, думаючи про вішось. Ось зараз доп'є пиво, відсуне кухню стомленим рухом і піде... Килина взяла ганчірку, наблизилась до його столика, заходилась витирати. Арсен упівочка глянув на неї, глянув холодно, без тепла, й Килині защеміло серце, як то щеміло в дитинстві від гіркої образи.

Тадей Батюта, вже добряче набравшись, дивився на агронома важкими, п'яними очима, трудно спромагаючись на якесь запитання, а потім таки спитав:

— То що, Арсене Гнатовичу... дитину вашу з колодязя витягли? -

Арсенова щока здригнулась конвульсійно, він не відповів.

— Аби собака, її...— кивнув на Килина й умовк, підшукуючи наступне слово.— Собака в неї, скажу вам... Знаєте?

— Вже чув,— глухо одказав Тугай.

Килина відійшла за прилавок, відчуючи, що зараз не може не стежити за будь-яким Арсеновим рухом, не прислухатись до будь-якого його слова.

— Собака — друг людини,— бубонів Тадей Батюта, і його обличчя було чорне, земляне від вечірнього сонця за вікном.— ...Чоловіка і жінки... Я б такого собаку більше любив... ніж людину... Ви б, Арсене Гнатовичу... такому собаці поставили... золотий пам'ятник...

— Поставлю,— ледь чутно відказав агроном.

— Що? — втупився в нього Батюта. Й, не дочекавшись відповіді, вів далі: — Арсене Гнатовичу, поцілуйте нашу Килина... то її собака!..

— Та що ти верзеш? — сердито буркнула Килина.— Позаливав сліпаки, верзеш казна-що!

— Арсене Гнатовичу...— Батюта наче й не чув того,— поцілуйте... на сьогоднішньому етапі... це святий ваш обов'язок.

Та кілька людей, які ще були в буфеті, підтримали Батюту криками,— мовляв, хай поцілує, що тут такого, адже й справді має бути вдячний їй. Килина, страждаючи від тієї п'яної балаканини, гарячково думала, що всі вже знають про все, уже й не приховують того, що знають, а тому й чіпляються, а тому й наполягають.

Арсен устав із-за столу, підійшов до стойки. Погляд у нього й зараз був чужий і далекий, наче там і досі курилась, не осівши, сіра дорожня печаль.

«Невже й справді захоче поцілувати,— майнуло їй, Килині, в голові,— як же це він осмілиться?» Вона чекала, що він зважиться, осмілиться, й водночас побоювалася, за нього побоювалася.

— Значить... гірко!..— вимогливо крикнув Батюта.

— Дай мені сірників,— сказав Тугай.

Вона неслухняними руками похапцем подала йому коробку сірників, і агроном, діставши цигарку, запалив. І тільки зараз вона помітила, що ніс у нього наче загострився, щоки позападали.

Згорбившись, Тугай подався до виходу.

Й коли його похилена постать майнула під вікнами, Ки-

лина вибухнула гнівом на всіх п'яниць, які огиналися в буфеті. Була така сердита, що, здавалося, зараз ось лусне від злості й осколки її гніву повбивають тут усе живе та підпиле... Вона повиганяла всіх за двері, зачинилась, хоч було ще й рано замикатись. І коли зосталася сама, то, нарешті, зрозуміла, що сердиться не на них, своїх завсідників, не на Батьоту, котрий варнякав казна-що, а на Арсена сердиться вона. Не могла втямити, чому бере її гнів на нього, але це було так, вона відчувала, що ненавидить його.

У голові їй полум'яніло, наче там усе сильніше й сильніше розгоралось багаття, обпалюючи мозок, обпалюючи думки, які народжувались, і ті напівобгорілі думки боліли їй і саднили, як свіжі рани на живому тілі... Спершу вона сіла за той столик, де ще недавно сидів Тугай, а потім, згадавши, що він тут сидів, скочила, мов ужалена, їй було неприємно, вона пересіла за інший. У пам'яті постав темний нічний ліс, куди вони їздили з агрономом, і те, як ламали горіхове гілля, щоб підстелити, і те, як у нічній темряві лунали його слова, й те, як він намагався дати їй гроші... Сором облік її всю, гарячий сором, од якого все тіло аж занило, аж зсудомилося, вона навіть відчула, що зеленкувато-білі іскри зараз скачуть їй із очей, аж вона подумала зі страхом: «О Господи, й чого це?..»

«О ні, ні!» — шепотіла вона і вже не могла сидіти, вже звелась, ходила від столика до столика, бо не могла ніде спинитись, дивилася в вікна, де чорніла ніч і віддалік блимало світлом із чиєїсь хати, ні, то все неправда, мабуть, усе те було по-іншому, бо вона не могла так легко згодитися, так легко піддатись на його вмовляння, в неї інші думки, інші бажання, — не вона давала згоду, то щось чуже вселилося в її істоту й дало згоду, ні, ні!..

І, заспокоючись, подумала: він, Арсен, має відчутти, що вона передумала, серце йому підкаже, а коли відчує, то неодмінно прийде сюди, до неї... Що ж, вона почекає... За стіною, де була заводська їдальня, брязкали, миючи посуд, чулися різкі, стомлені голоси жінок... Стояла в неосвітленому буфеті, приглядалась до ночі за вікном, прислухалась... І вже була не така лиха, і вже наче й не гнівалась на Арсена, бо починала розуміти його, те становище, в якому він перебуває... І чудна ж яка: хотіла, щоб він поцілував її, щоб подякував... За що? За Вовка? То ж Вовк, йому й дякувати треба... Ось якби зараз Арсен прийшов, тоді вона, либонь, і не знала б, що казати йому.

Але не йшов... І струмочки гніву знову узялись підточу-

вати її єство, зашпори терпкої образи заходили в душу й пекли, щипали.

«Прийде,— думала,— все йому прощу, в усьому послухаюсь, а не прийде... Невже він не відчуває? Ні, він має відчувати, в нього добра й лагідна душа,— переконувала сама себе,— тільки нехай ніч поглупіє, щоб менше людей вешталось по вулицях, і він прийде... А може, він чекає її десь надворі, як тоді, коли возив до лісу?»

Їй почала хутенько збиратись.

...Ополудні до буфету зайшов Марко Одарич. Йї тільки він тут з'явився, йї тільки Килина запримітила його, як зрозуміла: на цей раз неспроста навідався підстаркуватий Одарич. Бо й чималеньке пузце своє ніс перед собою так, як несуть повнісіньку чарку горілки, коли бояться розхлюпати, й на червонястому обличчі застиг урочистий вираз високої поваги до своєї особи. Марко Одарич сів у кутку, за найдальшим столиком, поклав перед собою пухкі руки — поклав, наче не сумнівався, що ними будуть милуватись, упіймав Килянин погляд, а тоді вже голосно наказав:

— Пива!

Щось обірвалося їй всередині, вона слухняно націдила кухоль пива й понесла до столика, за яким сидів Одарич. Понесла, хоч майже ніколи не носила відвідувачам — хіба що якомусь каліці чи інваліду.

В Одарича був дробовик, і він у їхній Гомін-Цибулі, коли в тому була потреба, стріляв бродячих собак, або ж скажених, або ж тих, про кого казали, що вони покусані. Ніхто йому такого права не давав, але так воно вже повелось, повелось давненько, і тому всі вважали, що так і має бути, й коли була потреба, то звертались-таки до Марка Одарича, не до когось іншого...

Марко дмухнув на високу піну, повільно надпив, а потім уже глянув на Киляну, що стояла коло столика, пильно дивлячись на рум'яну долоньку лисини, що пробивалась на Марковій голові з-під рідкого, посивілого волоссячка.

— Ну,— важко сказав Марко Одарич.

— Ви чого, дядьку? — холонучи, поспитала Киляна.

Марко знову дмухнув на піну, якої поменшало, надпив і примружився від задоволення.

— Що, покусали тобі Вовка, ге ж? — і він прискалив обоє очей зразу, наче цілился з двостволки.

— Звідки ви це взяли?

— Все село про це каже... Ось Тадея батюту стрічав...

Й Килина, ковтаючи слова, розказала, як то воно все було насправді. Лаяла Тадея Батюгу, обіцяла напоїти гарячою смолою. Марко Одарич розважливо слухав, йому було приємно, що Килина так переживає за свого собаку, що так боїться його, Марка Одарича.

— Ну, гаразд,— сказав,— дай іще пива.— Й коли вона запопадливо принесла, то запитав: — Ти його до ветеринара водила? Поведи до ветеринара, хай подивиться і дасть уколи проти сказу.

— Ні, таки збожеволіли люди...— прошепотіла Килина.

Замкнула буфет на обід і подалась додому. Ні, вона й не подумає вести Вовка до ветеринара, це ж треба зовсім пришалимоненою бути. Просто зачинить його в хаті, хай там сидить... У хаті?.. Але ж тепер її хата навстіж одчинена, все на видноті!

Ну, гаразд, не в хаті, то в сінях: візьме на замок сінешні двері, зачинить хатні — от і все, от і схованка, захисток. Бо ще вб'ють Вовка. Хіба довго Одаричу? Прийде до неї додому і на обійсті або в сінях застрелить собаку, той і не здригнеться...

В колгоспі їхньому чи в радгоспі подеколи була гостра потреба в робочих руках, тоді кликали на поміч усіх, хто тільки міг прийти,— і з заводу, і з школи, і з продовольчого й промтоварного магазинів, з їдальні, з контор та бухгалтерій. На цей раз покликали вибирати огірки, бо в радгоспі засіяли їх багато по видолинку коло ставу, а це саме пройшов дощ, пригріло сонечко — й вони росли мов із води.

Килина теж прийшла. На городі зустрілася з Настею Ушетою. Настя була не сама — коло неї стовбичив отой приїжджий студент із квадратними плечима й добродушним обличчям. За час, одколи не бачила його, студент обріс білявою борідкою, весь засмаг, спікся, то на спині шкіра висіла клоччям.

«Бач,— подумалось Килині,— таки не їде, таки боїться залишати свою Настю саму, і їй, видно, приємно. Рада, що студент не їде, а вдавала, що байдужа до нього, навіть хотіла познайомити мене з ним...»

Вони, вибираючи огірки, перекинулись одним-двома словами, й Настя вмовкла, наче їй заворожило. Килина приглянулася до неї уважніше й відзначила подумки, що Настя за цей час таки змінилась, риси обличчя стали жорсткіші, й погляд у неї холодніший, досвідченіший, нема вже в ньому

стільки тепла й м'якості, як колись. «Ну,— майнуло їй у голові,— вони якщо не тут поберуться, в Гомін-Цибулі, то в інституті, це вже безпремінно».

Парило, в небі ліниво цвіли легкі синюваті хмарки... Килина, випроставшись, дивилась перед собою — ліворуч над ставом білів цукровий завод, а перед нею, на протилежному березі, важко темнів заводський парк. Там грали у волейбол, чувся сміх.

Прийшли агроном і вчитель Ткалич. Килину так розмоарило, що вона ні збентежилась, ні зніяковіла, що бачить Арсена, їй раптом стало байдуже, неймовірно байдуже, й коли Арсен сміявся чи просто говорив щось голосно, то їй здавалось,— голос його долинає здалеку-здалеку, наче з-під товщі води. Він щось і їй, Килині, крикнув, вона випросталась і, не почувши, очікувала, що повторить. Але він не повторив сказаного, тільки сміявся, і вчитель теж сміявся разом із ним, і обличчя його, свіже й молоде, було щасливе, мов у маленької дитини. Килина непорозуміло стенула плечима й знову зігнулась над зеленим гудинням.

Натомившись та напарившись, збиральники подалися до ставу купатись. Килина відійшла вбік, щоб бути самій. Залізла між очерет і, зігнувшись, довго так капцаніла на одному місці. Зрідка її ноги видавлювали з теплого мулу дрібні пухирці повітря, й вони лопались коло самісіньких її очей. Білий метелик потремтів над нею, а потім низесенько летів над ставом, аж поки зник у далечині. Пахло нагрітим жабуринням, ледь-ледь зіллям,— Килина шукала його поглядом і не могла знайти. Вона, либонь, так би й задрімала по шию у воді, та раптом щось холодне вдарило в груди, її пройняв дрож, вона скрикнула і, лунко збовтуючи воду, поміж очеретом побігла на берег. Вискочила на траву, та тіло її все ще тремтіло від того слизького доторку...

Лягла в кущах верболозу, затуливши очі долонею. Поступово заспокоїлась, навіть закуняла на мить, протягом якої приснилось їй узбіччя дороги, сиве від закуреного полину... Тут її і знайшов Тугай. Він опустився коло неї, провів легенько долонею по щоці, й Килина відразу ж розплющила очі, наче й не дрімала.

— Ну,— сказав Арсен,— як наші трудові успіхи?.. Ти чого це ховаєшся від усієї Гомін-Цибулі?

Вона, не відповівши, дивилась на нього знизу вгору. Чіпке, коротко стрижене волосся його поблискувало смолою. Антрацитові спалахи очей. Тверді вольові губи, широко, плескає підборіддя. Дивився на неї безтурботно, проте

в глибині погляду наче раз у раз проскакувала настороженість.

— Арсене,— сказала,— пам'ятаєш, ми в ліс їздили вночі, говорили...— Вона вмовкла на хвилю, зітхнула глибоко, вистраждано.— То я передумала, чуєш?.. Я не хочу...

— Т-тобі п-порадив хтось? — запитав Тугай, затинаючись.

Вона всміхнулася — і він простежив за тією кволою усмішкою на її начебто безсилих губах; помітив, що в очах, звернутих до неба, застигли дрібнесенькі хмарки, ніби на дні глибокого колодязя.

— Ні,— мовила Килина.— Я сама. Я все сама обмірковувала.

Йй, кажучи те, навіть повірити зараз не могла, що зовсім недавно давала якісь обіцянки, хотіла скоритися чужій волі, навіть не задумавшись над своїми бажаннями. Ні-ні, то було з кимось іншим, то не вона їздила з Арсеном у ліс, то не вона обіцяла.

— Ти вирішила за мене й за себе, так? — обізвався Арсен.

— Ні, чому ж, тільки за себе,— спокійно відказала.

— Кирино,— мовив Тугай, відчуваючи, що голос його твердішає й наливається рішучою силою,— давай поговоримо з тобою відверто. Бач, Кирино, в цьому ділі ти не можеш вирішувати сама, тут ми повинні вирішувати вдвох, повинні все зважити... Я не холостяк, я з тобою одружитись не можу, ти знаєш...

— Я не прошу й не хочу,— хутенько перебила Килина.

— Зі своєю дружиною я не збираюсь брати розлучення — у нас діти, вона хвора...

— Та й не треба, Арсене, живи з нею! — начебто байдуже сказала Килина і все ще дивилася в небо.

— Ти забуваєш,— вів далі, прислухаючись до сталевих вібрацій свого голосу,— що дитина, яку б ти хотіла народити, буде не тільки твоєю дитиною, а й моєю.

— Ні, вона буде тільки моєю! — скрикнула Килина й поклати долоню на свої очі.

— Не говори нісенітниць. Коли ми з тобою зійшлись, Кирино... Ну, чого не буває в житті... Тобі добре було, мені добре... Ми тоді про це не думали! Правда ж, не думали?

— Арсене, я хочу мати дитину,— сказала вона, все ще тримаючи долоню на очах.

— Тебе хтось намовив, так?

— Ні,— проказала кволо.

— Ну, якщо ти хочеш... Але чому від мене?.. Зроби аборт, а потім... Ну?..

Вона мовчала, стиснувши уста.

— Кирино! — він скинув руку з її очей, бо хотів стежити за її поглядом, за виразом обличчя. — Ти чуєш?

— Та чую... — вона звелася. — Ти тільки про своє, а мене зрозуміти не хочеш. Хіба важко? Арсене, так усе просто, подумай. Я сама... хтозна, що на мене чекає, от і хочу, щоб воно в мене було... Могла ж я передумати? От і передумала. Ніхто не знатиме, що ти його батько.

— Але ж я знатиму! — дивився на неї вражено.

— Я нікому не казатиму, навіть дитині... Не вимагатиму від тебе нічого, не проситиму, не нагадуватиму. Воно буде моє, та й годі!

— Але ж я знатиму, я, я, що воно моє. Ти розумієш? Ось що мені не даватиме спокою! Я не хочу, щоб воно росло, мов бур'ян, як трава, недоглянуте, без батька... Щоб змалку казали, що воно безбаченко...

— Арсене, я в нього буду, я догляну. Так, як інші матері. Хіба кожна жінка має чоловіка, а кожна дитина — свого батька? Але живуть, ростуть, і нічого...

— Ні, Кирино, ні... — був розгублений і приголомшений. — На таке я не сподівався... Ти хочеш поламати все моє життя. Хочеш поламати життя моєї дружині, моїм дітям... Ми, Кирино, живемо в одному селі, тут від людського ока нічого не сховається... Ні, ні, Кирино, я навіть подумати боюсь, що так може бути!

Сльози потекли по Килининому обличчі раптово, рясно. Вона спершу облизувала їх язиком, потім узялась витирати долонею. Раптова ніжність поїняла його, в горлі і в очах йому зашипало, Арсен зігнувся нижче, цілуючи її в голову й благуючи:

— Ну, не треба, чуєш, не треба... Перестань плакати, чуєш, перестань, бо почують, не треба.

І вже цілував її мокру від сліз щоку, а вона приймала його поцілунки покірно й наче ще більше слабшала від них... Зрештою, жалість перемогла в ньому всі інші почуття, він повернув до себе її м'яке обличчя, всіяне веснянками, поцілував у губи, й вона відповіла йому поцілунком, — губи в неї були солоні, безвольні, й наче аж на самому денці її поцілунку він відчув краплину тепла.

— Ну, годі, годі, заспокойся, — благав Тугай, не в змозі більше боротися ні з жалістю своєю, ні з ніжністю, яка теж поїняла його єство, і, здається, була тепер у ньому сама тільки жалість і сама тільки ніжність, а ворожість зникла й розтанула.

— О Арсене,— відповіла вона йому здушеним скриком, схожим на віддалене кигикання чайки,— о Арсене...

І губи її стали зовсім м'які й похололи раптом, наче їх торкнувся студений подих смерті...

Сінешні двері було добре зачинено, на шлямбон, зате хатні лише на клямочку, вже стареньку, стерту. Й коли вітер улітав до хати, то все ворушилось, надималось, наче раптово починало дихати — і ліжник на ліжку, й рушники на стінах, і полишена на припічку хвартушина. А хатні ж двері ходили ходором; повискували, постогнували розкитані дошки, з яких вони були збиті, здригались і скаржились на щось.

Вовк сидів у сінях, прислухаючись до вітру, що бігав по хаті, й часом йому здавалось, що там хтось є, й собака зводився, підходив до дверей і пильно втуплювався в них... Вітер ходив не тільки по хаті, а й по горищу, тому Вовк задирав морду, прислухався.

Зрештою, дужий поштовх вітру зірвав на дверях клямку, вони з веселим співом одчинились, одчинились раптово, й Вовк, що не чекав того, хутенько скочив у куток і загарчав погрозливо. Проте ніхто з хати не вийшов у сні, двері туди-сюди погойдувались на завісах, в ніздрі вдарило польовим вітром, свіжим, запашним, і Вовк вийшов із сінешнього кутка, переступив хатній поріг. У хаті все пахло вітром, полем, і Вовк, обнюхавши стільці та лаву, через повалену стіну скочив на подвір'я. Тут він підбіг до своєї буди, обдивився її, потім поза хлівом пройшов, наполохавши горобців на бузинному куці, та й скочив у картоплю, побіг-побіг через горід, радий, що опинився на волі.

Марко Одарич никав у березі, там, де завжди ловив рибу, забрівши поміж високого очерету так, щоб його ні з сухого не бачили, ні з води, коли там хтось пливтиме на човні. Темно й каламутно було на душі Марка Одарича, бо вчора випив чарку на рідинах у дочки, а, видно, пити йому вже не слід, вік не той і здоров'я не те. Од цих думок ставало сумно, гірко, кривдно на когось, а на кого — й сам не відав.

Звісивши голову на груди, йшов собі, дивився під ноги, як раптом щось скочило на нього спереду — й Одарич похолов: скочив йому на груди Вовк, дивився веселими блискучими очима, і в погляді собаки була така зухвалість, що Марко, похоловши, й поворухнутись не міг.

«Ну,— думалось йому неясно,— зараз скажений псюга цапне мене іклами за ніс — і амба...» Від цієї думки млосьно

стало, кинуло в холодний піт. Намагаючись дивитись якомога ласкавіше в очі собаки, Марко сказав лагідно й тишенько:

— Чого ти? Йди своєю дорогою, а я своєю...

Вовк же, радіий від зустрічі зі знайомим, який ніколи не замахувався на нього ні каменем, ні дрючком, а то й кісткою частував, коли доводилося забігати на його подвір'я, так і стояв посеред стежки, впершись лапами Одаричу в груди.

«Тільки спробує лизнути мене в лице,— билась тому думка в голові,— то я його вгрію кулаком межи вуха, а там хай буде, що буде...»

— Цюця гарненька,— сказав Марко жалібним голосом,— цюця ж розумна, цюця не буде кусатись...

Вовк одпустив Одарича і вже стояв на стежці, дивився по-дружньому. Маркові одлягло на душі.

— Ні, ти не скажений,— сказав він, аби не розгнівати цього вовкодава, цю гору м'язів, ці дужі щелепи,— бігай собі, де хочеш, ну, біжи, біжи...

Сам боявся зрушити з місця, то стояв і чекав, коли зрушить Вовк. Пес крутнув хвостом, і Марко відступив зі стежки, даючи дорогу. Пес опустив морду й побіг. Одарич дивився йому вслід і потроху оживав. Коли собака зник за вербами, Марко хутенько, раз у раз озираючись, побіг по межі. Скоро вже був у своєму садку, вскочив у сіни, влетів у хату. Рушниця в нього лежала в порожній старій скрині серед різної різноці, яку годилося б давно вже викинути, та не викидав: а може, знадобиться! Тремтячими руками зарядив дробовика — й лише тоді сміливість та відвага остаточно повернулись до нього.

— Ну, тепер побачимо хто кого!

Пішов у берег — там і слід Вовка прохолов. Ну, та десь же бігає, скажений, десь він здибає його, а стріляти Марко Одарич уміє, та й не вперше йому бродячу собачню знищувати, наловчився, рука не схибить.

Вовк од ставу звернув на колгоспний баштан, де його ніхто й не побачив, а потім через яроч, по якому соталась мілкенська річечка, добіг до сільської околиці, де паслась людська череда. Пастушки, побачивши собаку, спершу побігли йому назустріч, а потім котрийсь крикнув, що це Вовк, скажений, покусаний,— і вони щодуху кинулись назад, урозтіч.

Вовк за пастушками не погнався. Він туди-сюди пробіг оддалік од череди, постояв, подивився на двох білих метеликів,

що прямо над ним ганялись один за одним, а потім неквапно побіг по сільській околиці... Лише згодом перелякані пастушки повилазили зі схованок і заходились розказувати, який то Вовк був страшний.

А собака біг стежкою поміж пшеницею, яку вже не сьогодні-завтра треба було косити. Почув, як неподалік пискнуло якесь звірятко, якийсь гризун, і Вовк уже навіть кинувся в пшеницю на той писк, та зразу ж і передумав, повернувшись назад, високо підстрибуючи в пшениці та далеко довкіл оглядаючи поле...

Весь час він відчував неспокій, і той неспокій шпигав його, гнав додому... Опинившись на своєму обійсті, Вовк не затримався ні коло буди, ні коло криниці, він зразу ж перескочив через повалену стіну, мордою відчинив двері до сіней і сховався там... Вітер дув, рипали двері, то Вовк влігся коло них, підперши боком...

Одарич, поникавши по селу, зміркував, що де б той пес не гасав, а прибіжить додому. Тому невдовзі прийшов під Килиніне обійстя, заглянув у двір — наче нема. Якби не муляти людям очей, сів у пшениці, поклавши рушницю напихваті.

Вовк чув коло хати якийсь ворожий, недобрый дух,— може, то він вловлював, як смердить змашений солідолом дробовик, і тому з сіней не вийшов. Лише коли вітер, що віяв із поля, налягав широкими своїми грудьми на хатні двері й вони хотіли відчинитись, то Вовк випускав пазури, впираючись ними в долівку, й погрозливо гарчав...

Одарич, марно просидівши в пшениці майже годину, сердито покректав, узяв зброю і, несучи її низько, щоб менше бачило, почвалав додому.

Марійка Повниця зайшла до буфету саме тоді, коли Килина вже збиралася зачиняти.

— Багато вторгувала? — спитала жартівливо.

— А ти? — примружилась лукаво Килина.

— Чимало... Може б, зайшла завтра зранку? Щось мають підкинути.

— А що? — байдуже поцікавилась Килина, й зразу: — Обійдусь, нащо воно мені здалось, те ганчір'я.

— І то правда,— згодилась Марійка.— А може, заїдемо до мене й поспіваємо? Як ото колись?

— Та ну? — Килина почувалася здивованою.— Співати закортіло?

— Авжеж...

Раніше вони, шкільні подруги, часто збирались у Марійки й співали. Їноді з вечора до півночі. Різних пісень. Траплялось, приходив хтось із сусідів, просив і помовчати, бо ж, мовляв, спати давно пора, а завтра робота.

— Ходімо,— без великої охоти згодилась Килина.— А хто ще прийде?

— Ну, Зінка Дейнега...

— Чи їй тепер до співів?

Проте Зінка Дейнега була саме дома і — на диво! — пішла з ними. Здибали Настю Ушету, поверталася з сільмагу з повною сумкою — теж пішла, навіть зраділа, що її запросили! Прилучилась до їхнього гурту і Юлька Яловець, що жила поблизу Марійки. Хіба ж мало дівочих голосів? А буде мало, то почують їхніх пісень і ще підійдуть.

В старий вишняк за хатою Марійка винесла рядно, всі посідали, подивились одна на одну — й наче стало ніяково.

— Отакої! — сказала Марійка.— Чого ж це повмовкали? Повиростали — й почужіли?

— Не зовсім,— сказала Настя Ушета.

— Не зовсім, то й добре,— всміхнулась Марійка.— Не зовсім, то давайте співати!

Роздумливо насупилась, прикривши стемнілими повіками очі, а потім стала перед ними, дівчатами, на коліна та й тихенько проспівала:

— Чиї бджоли у садочку,
мої у дубочку...

Співала зосереджено, хрипкуватим, наче надтріснутим голосом. Губи ледь тремтіли, а погляд втупила прямісінько в біле рядно, наче з нього брала й слова пісні своєї, й мотив.

Ніхто з дівчат не підтримав Марійку, то вона сама доспівала до кінця й лише потім звела на подруг непорозумілий погляд.

— Іншої б,— сказала Юлька Яловець, така світлокоса, наче її в лузі на сонці вибілювали.

— А може б, цієї...— озвалася Зінка Дейнега,— «Дала мене моя мамка за діда старого»?

— «Та й казала шанувати так, як молодого»? — підхопила Юлька Яловець і засміялась, а за нею засміялась і Марійка Повниця.

— Й чого ви, дівчата? — несподівано знітилася Зінка.

— Ми так, без причини,— відказала Юлька.

Настя Ушета, що досі мовчала, заглиблена в якісь свої спомини, піднесла вгору руки, просячи дівчат угамуватись, і тихенько заспівала:

— Ой мій милий умер, умер
Та в комору дуду запер...

Дівчата зразу ж підхопили, відчуваючи, що пісня їх об'єднує, ріднить так, як ще начебто зовсім недавно ріднила їх школа, дитинство:

— А я пішла муку брати
Та й почала в дуду грати.
Ой ти ж, дуда моя, дуда,
Я ж молода сюда-туди!..

Килина співала, поглядаючи на дівчат, і ставало їй добре, і голос у неї тремтів од хвилювання. Здається, ладна була б зараз усіх їх перецілувати.

— Навприсядки та в долоні,
Пішла мука по коморі...

Щойно встигли доспівати цю пісню, як Юлька зразу ж затягнула «Чом, чом не прийшов, як ще місяць не зійшов?», і вони всі з веселим завзяттям, дружно кинулися в вир іншої мелодії та іншого настрою...

— Прийміть мене до гурту!

Поза хатою прийшов до них у садок Юльчин брат, схожий на неї несказанно — білий та синьоокий. Був на рік чи два старший від неї, робив у районі в депо.

— Хотів одіспатись, та хіба ви дасте? Але співаєте гарно! З якого це дива?

— А з такого! — відрізала Марійка Повниця, яка, либонь, щось у серці й мала до Юльчиного брата, тільки він, здається, зовсім на те не зважав. — Можеш іти собі, в нас дівоча компанія.

— Компанія дівоча, а співаєте про чоловіків та хлопців?

— А тобі що до того? Не про тебе ж співаємо.

— Та йди, — м'яко попросила сестра.

Коли він подався від них, Марійка ще якийсь час не могла заспокоїтись і все думала про те, щоб дівчата нічого не примітили. Килина, виручаючи подругу, відразу ж заспівала:

— Було в мене троє перснів,
Та й всі розкотились.
Було в мене три женихи,
Та всі показались.

Один оженився,
Другий утопився,
А третього чорти взяли,
Щоб не волочився!

Настя Ушета дивилась на Килину, усміхалась, мов рідній, і була вона зараз ще краща, ніж завжди.

А Настя думала те ж саме про Килину — що пісня наче зробила її вродливішою.

— Та було в батька три дочки,
Та й усі разом поросли!..—

заспівала Зінка Дейнега пісню, що часто чула від своєї матері.

Довго вони не вмовкали, наче сп'яніли від пісень і від пісенної радості, й щасливі були...

— Килино!

Вона спершу й не втямила, звідки її кличуть. Їшла по асфальтівці додому, саме коло сільради йшла. Оглянулась по дорозі назад себе — нікого, тільки віддалік хлопчина на велосипеді крутить педалями під горбок.

— Килино!..

На сільрадівському порозі стояв їхній гомін-цибульський голова, тутешній-таки, корінний, Василь Сулима. В Гомін-Цибулі повнісінько Сулим, усі вони якісь родичі поміж собою і всі схожі — приземкуваті, плечисті, короткошиї, руді...

Василь Сулима був ще молодий голова — ото повернувся з армії, його й обрали. Зараз манив Килину пальцем. Вона якусь мить думала — підійти чи ні? Та що поробиш, влада, треба підійти.

— Ну, чого тобі?

Був у чорному костюмі, в білій нейлоновій сорочці, під горлом — великий, завбільшки з кулак, гудз яскравого галстука. В вузьких очах грав розум, певність самого себе.

— Зайдемо до мене, — і вже повернувся, щоб іти в сільраду, але Килина рішуче мовила:

— Не піду! Говори тут...

Він повернувся, посуворішав, у зорі затремтіли шпильки.

— А чого ж, можна й тут. — Він стояв на високому ганку, а вона внизу, коло приступців. — Чого ж це ти не зайдеш у сільраду, не заявиш?

Килина зморщила чоло:

— На що заявляти?

— Ну, півхати ж поваляли тобі?

— Повалляли,— якось слухняно повторила Килина.— Що ж тут заявляти? Ти ж знаєш!

— Правда, що знаю, від людей знаю. Але ж якийсь і порядок має бути чи ні?

— Авжеж, має бути,— згодилась Килина.— Має бути порядок, щоб не валяли.

— Кажуть, так і живеш без однієї стіни?

— Так і живу!

— А чому не ставиш?

— Чекаю, коли мені поставлять.

— А хто?

— Той, хто поваляв.

Сулима примружився, стиснув міцно губи. Роздумував,— глузує з нього Килина чи ні? Відказав:

— Звісно, годилося б, щоб і поставили, раз повалляли. Але ж ніхто не поспішає, га? Так можна і всеньке життя прочекати.

— Можна,— байдуже згодилась Килина.

— Е-е, знаєш, Килино, мабуть, ніхто так і не прийде.

— Стільки й горя,— відказала Килина.— Хата вже зовсім стара, не варта, щоб до неї докладали рук. Хай уже розсипається сама, а добрі люди допоможуть.

Сулима підозріливо примірявся поглядом до Килини,— може, щось інше, потайне, криється за її словами?

— Хата, звісно, твоя... Говорять, що ти й живеш відкрито, на видноті? Навіть не запинаєшся?.. І всі, кому не лінь, дивляться, що в твоїй хаті твориться, що ти робиш?

— А що ж я роблю? Нічого злого не замишляю,— відповіла Килина й навіть усміхнулась.

— Воно-то так,— згодився Сулима,— але ж... ти не в лісі живеш... То там можна виробляти все, що заманеться... там ліс, звірі... А серед людей годилося б по-людському.

— А чого ви кричите? — обізвалась Килина, вперше за все своє життя звернувшись на «ви», бо ж вони і вчилися у школі водночас, і були майже ровесниками.

— Я кричу? — він недовірно втупився неї. Поволі очі його почали м'якшати.— А й справді... Ну, вибач, коли підвищив голос. А тільки... ти не чекай, поки прийдуть та поставлять стіну, а сама б, га?.. Поклич людей, а ми б чимось тобі помогли, га?..

— Якби ж хата як хата,— розважливо мовила Килина,— то можна було б і потурбуватись. А так — не варта вона ні мого клопоту, ні вашого... Та й не може бути, щоб отой зарізяка не знайшовся, таки віриться мені...

— Вірити треба, авжеж, — з перебільшеною охотою згодився Сулима. — А як не прийде? А як уся хата завалиться, то в чому ти житимеш?

— Та вже якось раду собі дам, — усміхнулась безбарвною усмішкою Килина та й, опустивши голову, пішла своєю дорогою.

Сулима дивився їй услід, і чимдалі обличчя його супилось...

Проснулась, великий жовтий місяць дивився на неї холодним, більмуватим оком.

Місяць уже висів низько над селом, і його стомлене, кволе проміння спадало донизу байдужою повинню, попелом... Килина, відчуваючи млосну пустку в своєму естві, якусь мить дивилась на місяць, потім звелась — так їй було наче легше... В сінях заворушився Вовк, мабуть, почув, що вона не спить.

Килина пройшла по вогкій долівці і — як була в довгій білій сорочці — ступила з хати на обійстя. Спориш був м'який і студений. В хліві спросоння півень кудкудакнув подурному, а потім коротко й злякано проспівав...

Килина зірвала квітку ружі, притулила до щок; вогкий запах ударив їй у голову, пробудив свідомість, і вона аж здригнулась, бо наче блискавка пронизала все її тіло, гостро прорізала розум, освітивши все в ній до найдальших закапелків, до найпотаємніших куточків...

Згори, де стояла її хата, глянула на село — Гомін-Цибуля спала, осяяна глухим світлом місяця, спала тим глибоким передранішнім сном, міцнішим за який може бути лише сама смерть. І ген, оддалік, поблискувало однісіньке вікно: вже там хтось прокинувся, вже хтось присвічував собі.

В білому ступила за ворота — в поле. Дихало їй в обличчя свіжим і глибоким подихом достиглого збіжжя й сонних волошок. Здається, отак уважніше прислухайся — й почуєш, що сниться кущику полину чи що сниться пшеничному колоску.

Килина провела рукою по оголених грудях — стало їй лоскотно, й вона засміялась. А як засміялась, то раптова хвиля щастя й радості затопила її всю, і стало їй так добре, що, либонь, ладна була зараз заспівати вголос.

І запитала сама в себе — що коїться з нею?

Провела долонею по пшениці, наче прощалася з нею, ступила через латочку полину, через порохняву дороги — і вже знову на обійсті. Та чомусь не хотілося заходити до хати.

Ніби хтось її тримав. Чи не місяць своїми невидимими золотими руками? Бач, протягнув їх до всієї землі, протягнув і до неї, Килини.

Коли вклалася в ліжку, то якимось несміливо, боязко провела долонею по животу. Ніби хотіла своєю долонею щось почути, вловити потаємне. Їй здавалось, що чує, а може, й справді чула, та вже не усміхалась, а вся насторожилась і напружилась... Ніби те, що вловлювала, що ледь-ледь чула, ніби все те перекладала на людську мову, на зрозумілі їй слова, й стало їй добре, й тривожно, і дивний страх шпигав її.

Місяць зайшов удосвіта, й вона заснула з гіркувато-журливою-усмішкою на устах.

Їхав Степан Пасюга через райцентр, повертався з області. Мінаючи двоповерховий будинок побуту, побачив автомат із газованою водою й спинився — давно пересохло в роті. Намацав у кишені трикопійчану монету, пхнув у щілину — пирснуло, стрельнуло водою, заповнило склянку піною...

Тут і підійшов гомін-цибульський шофер Тадей Батюта, з яким Степан давненько був знайомий.

— Фізкульт-ура! — привітався той.

— Ура! — Пасюга підморгнув гомін-цибульському шофєрові.

Поговорили, хто й куди їде, згадали, як у таких випадках водиться, спільних знайомих. Уже, вичерпавши розмову, хотіли й розійтись, як Сепанові наче в голові розвиднілось — таж чоловік цей не звідкись, а з Гомін-Цибулі!

— Слухай,— запитав,— що це там сталося у вас? Один мені розказував, начебто чиясь машина чи, здається, трактор...— брехав, дивлячись на співрозмовника ясними очима.— Щось їхало по дорозі, а за рулем сидів п'яний, то хату чийось повалило й начебто жертви є... Правду говорять, га?

Тадею Батюті цікаво було слухати, що ото теревенять про їхню Гомін-Цибулю, але мусив із жалем сказати, що такого в них не було.

— Не було? — здивовано перепитав Пасюга.— Хіба марно плескали б?

— Та то зовсім не так! — стєнув плечем Батюта.

— А як? — щось похололо в великому, дужому тілі Степана Пасюги.— Багато жертв?

— Які там жертви!.. Ну, є в нас одна дівчина... Чи дівчина — чи молодиця — не втямиш... Ну, живе край села, то хтось уночі наїхав на її хату. А хата яка? Там ледве стоїть, стара-престара. Годилося б знести її, та хто знесе, коли дівка

живе сама, чоловічих рук нема... Ну, наїхали там на хату, одну стіну поваляли...

— Та й що? — вп'явся осклілими очима.

— А що? Стіна впала, а хата стоїть.

— Ну, ну! — підганяв Пасюга. — А хто в хаті був? Що з ними?

— А що з нею? Проснулась хазяйка вранці — наче в хаті лежить і наче надворі, бо ж стіни вже нема... Ну, то вона й досі так живе, без стіни...

— Взнали, хто наїхав?

— Хіба знаєш? Наїхав — і втік, ніхто й не бачив.

— Т-так, проказав Пасюга й роздумливо постукав склянкою по металевому автоматі.

— Авжеж, так. Бо хіба він дурний — узяти й прийти назад, сказати, що то він нашкодив? Тепер таких нема.

— Т-так, — насупився Степан Пасюга. — Тепер таких нема... Та й ніколи не було. А що ж то... за дівчина? — Йї пожартував похмуро: — Підлататись у неї можна?

— Підлататись — коли завгодно!

— Невже? — не повірив Пасюга.

— А чому б і ні? Дівка живе сама, зрадіє... Та й смішна, скажу я тобі!.. Інша вже б поставила стіну, а ця так живе — наче надворі, хоч і в хаті.

— Чого ж так?

— А чекає, що отой вар'ят прийде та признається, — і засміявся голосно Тадей Батюта, аж сльози виступили в куточках очей.

— Чекає? — не повірив Пасюга. — А на що чекає?

— Хіба мало на цьому світі чудних? Кожне чудить по-своєму, є всякі.

— То, кажеш, благополучно закінчилось?... А я од людей чув... Але всього можуть наговорити.

Вже почувався веселіше. Йї щоб Тадей Батюта не запідозрив чогось лихого, сказав:

— Світ не без лихих людей, а й не без добрих!

— На те й лихі, щоб добрі самі собі та іншим здавались добрими, — згодився Тадей Батюта.

— Як тут заходити до вас?

Антоніна Петрівна стояла на причілку і, примружившись, заглядала до хати. Була в темно-синьому святковому костюмі, який зодягала тільки на районні конференції та на великі свята. Її колись вродливе обличчя ще більше пожовтіло, осунулось, наче останнім часом до всіх її звичних

хвороб додалися ще клятіші, ще запопадливіші. Біляве волосья було гладенько вкладене на голові, відкриваючи опуклий лоб.

— Як усі заходять, так і ви,— по мовчанню відповіла Килина.

По мовчанню, бо спершу не могла й уст розімкнути, позлипалися вони їй.

Антоніна Петрівна так і залишилася стояти надворі — до сіней не пішла, а по розваліній, заходженій, розбитій на шматки стіні ступити не зважилась.

— А чи не вийшли б ви надвір? — запитала чемно.

Килина вдала, що не почула. Бо чого це вона має бігати сюди-туди. Коли тобі треба, то заходь, адже не виганяють тебе з хати, а запрошують... Палила в печі, щоб зготувати якесь їдло курям та собаці.

Антоніна Петрівна ще трохи постояла, повагалась, а потім таки пішла до сіней. У сінях назустріч їй підвівся з долівки Вовк, приязно подивився, по-дружньому помахав хвостом. Учителька простягла долоню, хотіла погладити його по лобатій голові, та злякалась і відсмикнула руку.

— Добрий день,— привіталась, переступивши поріг.

— Доброго здоров'я,— відказала Килина, уникаючи дивитись на гостю.

Антоніна Петрівна розгублено постояла коло порога, далі пройшла повільно до столу, сіла на стільці. Задивилась надвір — залята сонцем, відкривалась перед нею Гомін-Цибуля. Вчителька подумала, що й справді гарно отак, легко дивитись очам, вільно душі, бо простір отой і краса наче переселилися в хату, й ти живеш не окремо від них, не відгородившись, а разом із тією волею білого світу та його красою.

Залетіла до хати ластівка, пурхнула на піч, метнулася з печі в куток над ліжком і там сполохано забила, наче спіймана.

— О, ластівка...— мовила Антоніна Петрівна так, наче дуже зраділа несподіваній появі пташки.

Молода хазяйка відірвалась од печі. Все ще уникаючи дивитися в учительчині очі, сказала:

— Це ж їм тепер у хаті тирловисько, товчуться.

— Ластівка — на радість,— вихопилося в учительки, й вона відразу ж пошкодувала за сказаним.

— Може, й на радість,— згодилась Килина з раптовою злістю.

Ластівка політала під стелею і, защебетавши, випурхну-

ла в білий світ. Учителька провела її довгим, сумним поглядом.

Запала важка мовчанка. Й чим глибша ставала мовчанка, тим більшу зловтіху відчувала Килина.

— То я оце до вас прийшла...— перекодя обізвалась учителька і, не доказавши, засовалась на стільці.

Килина зле мовчала: не хотіла приходити їй на поміч.

— Може, ви й догадуєтесь, що не добро привело мене до вас,— знову пошукала вчителька неслухняних слів.

— А що ж — зло? — скося подивилась Килина, відчуваючи дивну певність у своїй силі.

— Та й не зло...— заперечила Антоніна Петрівна, проворно хапаючись за те запитання.— Хоч і сама не знаю, добро воно чи зло. Бачте, про таке, може, й не годиться жінкам говорити між собою, та коли вже треба, то треба, нікуди не сховаєшся.

Килина вже добре знала, що саме привело сюди вчительку, але те знаття, та здогадка надали їй ще більшої певності.

— Вас послав хтось? — запитала.

— Послав? — перепитала вчителька. Й майнуло, що це ж, мабуть, ідеться про Тугая, чи не він часом послав. І заговорила скоромовкою: — Та ні, ні, не посилав ніхто, сама я зважилась прийти.

— Чого ж ви прийшли? — прямо запитала Килина.

— Ну...— і вчителька затнулась.

— А хто ж це вам наговорив? Чи не ваш чоловік?

— І з Арсеном Гнатовичем була в мене розмова,— все ще шукала вчителька лагідних слів.— Аякже, говорили про все. Він винуват переді мною, так, і вибачення просив... Але це півбиди... Бачте, Килино, й інші люди в Гомін-Цибулі говорили мені про це... натякали, звісно. Та чи я не розумію? Я всі натяки розумію.

— Та чого ви хочете від мене? — і вже подивилась на вчительку прямо.

— Я?...— брови розгублено полетіли догори.— Бачте, я розумію, все в житті може трапитись. Ви не маєте уявлення про сімейні стосунки, про сімейний побут, а я маю... Одним словом, тут ніколи не буває гладенько. Не без того, щоб чоловік не подивився на іншу жінку... Ну, це можна забути, хоч прощати й не хочеться. Але з часом усе прощається. Бо сім'я — це сім'я.

— Чи я щось від вашого чоловіка хочу? — сказала Килина.

— А я вас і не звинувачую,— вже трохи оговтавшись,

мовила Антоніна Петрівна.— Знаю вже його вдачу, то вас і не звинувачую... Хоч і ви мали б думати, мали б зважити.

— І взагалі,— зле й рішуче сказала Килина,— більше й не дивитимусь на нього. Чули? Він мені бридкий... за вас бридкий... що ви мусили прийти до мене, оцю балачку затівати,— щось схоже на жаль до вчительки ворухнулося в її серці.

— І я іноді не можу дивитись на нього, такий він мені осоружний... А мене ця хвилина — і вже ладна все простити й забути... Бо хіба знаєш свою душу до пуття? Не знаєш ні своєї, ні чужої.

Килину найбільше пригноблювало, що Антоніна Петрівна спокійно говорить. От якби сварилась, погрожувала, якби колотило тут нею,— було б Килині, либонь, легше. Тоді б вона й сама наговорила такого, що не поскладаєш і в сім міхів. А так... А так співчувала зараз цій жінці. Бо як добре подумати, то навіщо їй весь цей клопіт? Оці переживання? Їй зовсім не потрібні.

Вовк одхилив лапою двері, зайшов до хати. Спершу подивився на хазяйку коло печі, потім на вчительку.

— О, Вовк...— сказала Антоніна Петрівна й раптово спазма здушила їй горло. Болісна гримаса пробігла по обличчю.

Килина так і подалась до неї,— мовляв, що з вами?

— Вовк...— знову проказала вчителька, і в голосі її затремтіли сльози. Ковтнула давкий клубок, що застряв у горлі.— То я згадала, як ми веселились на весіллі... І трапиться ж таке, Господи, аж не віриться... Аж не віриться.

— Ану марш із хати! — притупнула Килина ногою на собаку.

Вовк проворно повернувся й вийшов у сіни — двері за ним зачинилися з легеньким зітханням.

Антоніна Петрівна звелась, ніби надумала вже йти. Постояла й знову опустила на стілець. Дивилась на село, що зеленіло перед нею, наче жива картина, в великій рамі позаленої стіни.

— Знаю,— обізвалась,— що приставати з порадами — це останнє діло, бо в кожного є свій розум, за тим розумом і живе... Але хочу вам сказати, Килино... Послухайте, не гнівайтеся... Ви ще молода, досвіду ніякого не маєте, згодом усе прийде — і старість, і досвід... То не збавляли б собі життя в цій Гомін-Цибулі.

— В Гомін-Цибулі? — перепитала здивовано Килина, бо ще не втямила, до чого хилить учителька.

— Авжеж... Хлопців тут мало, бо всі виїжджають, дівчатам важко знайти собі пару. Але ж, Кирино, не тільки й світу, що у вікні. Хлопці їдуть, і ви можете поїхати слідом за ними, десь на завод чи на ударну будову... Так тепер дівчата й роблять, вони не чекають склавши руки, бо під лежачий камінь вода таки не тече.

— А чого мені їхати з Гомін-Цибулі? — оторопіла Килина.— Чи мені тут зле, га?

— Ну, бачте...

— Тут мені добре, й тут моя рідна земля! — відрізала Килина.— То де ще маю шукати ріднішу? Від добра не шукують добра!

Антоніна Петрівна провинно опустила голову, дивилася в долівку.

— Тільки я не все ще сказала вам, Кирино,— мовила притишено, так ніби й справді переживала за те, що зараз ось мало злетіти їй з язика.— А мушу сказати, без того не могу...

— А що? — й знову уникала дивитись на вчительку.

— Арсен Гнатович, бачите, нічого не приховав од мене,— значущо сказала.— Він у всьому зізнався... Я й про те знаю, що ви їздили вночі до лісу, й про що там говорили... Ви спершу повелись обачно, пообіцявши Арсенові Гнатовичу зробити все так, як слід. Але ж потім... потім передумали... Він людина добра, має м'яку вдачу, розчулюється завжди, не сміє наполягати, не сміє вимагати від вас.

Голос у неї був лагідний, тихий, він жебонів, кволо народжуючись в грудях, і тим голосом можна було заслухатись. І Килина, холонучи, мерзнуучи всередині, заворожено слухала той голос.

— Бачте, Кирино, все тут набагато складніше, ніж вам здається... Мати дітей від Арсена Гнатовича могу тільки я, його дружина.

— Ви чого... прийшли? — майже пошепки запитала Килина, бо голос їй відібрало.

— І він, як чесна людина,— вела далі вчителька, ніби слухала тільки саму себе,— має право мати дітей лише від мене, більше ні від кого.

Антоніна Петрівна насторожено дивилась на Килину, бо щось у її виразі обличчя налякало вчительку.

— Значить,— сказала Килина,— не піду я до лікаря, і він буде для вас нечесною людиною, а піду — і він уже чесний для вас і для всіх, так?

— Я не схильна все спрощувати так, як ви мені підказуєте,— тихенько відказала вчителька.— Але... ви ж самі до-

бре розумієте... не можете не розуміти... що ми живемо в суспільстві... ми не самі... є норми... І якщо ви хочете, якщо вам буде приємно, то я на коліна стану перед вами, проситиму, щоб ви таки пішли до лікаря... Ви ще молода, ви ще знайдете своє щастя. Що вас тримає в Гомін-Цибулі? Можна й виїхати.

Зір Килині наче туманом заслало.

— Якщо мені приємно?...— прошепотіла.— То ви станете на коліна? Ви будете просити?..

— Й попрошу,— твердо сказала вчителька.

— І це ви мені говорите? — вона стояла перед нею — висока, пряма, гнівна, з побілілим обличчям.

Антоніна Петрівна аж надто хуленько звелася зі стільця, відступила вбік.

— Так,— мовила, й голос її зостався спокійний.

— Та ви ж... ви ж...— і не знайшла слів.

Учителька насупила високе чоло.

— Так чинять усі,— сказала,— й не роблять із цього драми.

— Ви... ви!..

Вчителька вибачливо всміхнулась.

— Ну, добре,— сказала Килина, сповнюючись холодною й твердою рішучістю.— Хай так... хай...

Вчителька хотіла по її обличчю прочитати, що ж саме вирішила Килина.

— Йдіть уже, не можу дивитись на вас,— похмуро мовила Килина.

— Іду вже, йду... Ви маєте мене зрозуміти... Та й ви б на моєму місці... Що вдієте, таке життя.

— Та йдіть уже, не тріпайте мою душу,— скрикнула Килина.

Вчителька б могла з хати ступити просто надвір, через повалену стіну, по якій вже проклали дорогу. Та ні, не зважилась. Одчинила двері до сіней, проворно пройшла мимо Вовка, що ледь-ледь загарчав на неї. Ввібравши голову в плечі, йшла по обійстю. Хотіла стати невидимою, щоб ніхто й не запримітив її тут.

Наступного дня Марійка Повниця таки вмовила Килину піти на танці. Спершу Килина довго відмовлялась: і танцювати, мовляв, не вміє, і нема їй до кого йти, й одягу пунтового нема. То Марійка Повниця гайнула додому, принесла їй кілька своїх кофтин і блузочок на вибір. Килина приміряла одну кофтину, другу, а третя, здалось, і справді їй до лица,

то навіть довше постояла перед дзеркалом, приглядаючись до себе трохи здивовано й наче аж недовіжливо.

— Ну, Кирино, йдемо,— сказала наврипишта Марійка Повниця.— Щоб у такій кофті й не піти!

— Та й туфлі в мене не до танців!

— Зайдемо до мене — які хочеш вибереш!

Ну, туфлі вона свої взула, бо такі і в самої знайшлися гарненькі вихідні.

Танці на цементованому майданчику коло заводського клубу. Майданчик той навісочь обгороджений залізними трубами, хоч вхід тут завжди вільний.

Вже споночіло. Кілька ліхтарів слабкеньким світлом прорізали темряву. Радіола грала в клубі, а тут, на майданчику, гримів динамік. То була не музика, а гуркіт і рев. Під той гуркіт молоді, тісно збившись до гурту, понахиливши зосереджено голови одне до одного, похитувались туди-сюди.

Як опинилась Кирина коло клубу, то миттю стало їй тоскно й сумовито, і вона вже каялась, що піддалась на Марійчині вмовляння. Бо якби хоч вчашала сюди, бо якби хтось чекав її тут, то ще зрозуміло, чого навідалась, а так, кому вона потрібна? Ну, танцюють молоденькі дівчата зі своїми хлопцями, ну, тирлюються приїжджі студенти, вони знають, чого сюди поприходили. А вона, Кирина?

— Ти як хочеш,— сказала,— а мені тут нема роботи.

Проте Марійка міцно вчепилася за її лікоть.

— А мені, думаєш, є робота? А я, думаєш, часто ходжу сюди? Й зовсім не ходжу. Але так можна весь вік просидіти дома.

— Ну, чия б нявчала, а твоя б мовчала,— заперечила Кирина.

— Не віриш? — дивилась на неї щиро й правдиво.— Ті, хто в мене був, то знайомилися зі мною в магазині. Знаєш як? Ну, щось кому потрібне, а на полицях не видно, то питають, може, поступить найближчим часом, та щоб якось... От воно й починає точити яси, та піддобрюватись, та підхвалювати тебе. Я знаю, нащо все те говорить, добре ж знаю, а все-таки приємно, все-таки мед для душі. Я теж дівчина.

— І чого ти, Марійко, прибідниєшся? — здивувалась Кирина. Стояли вони під осокором коло ставу, віддалік позирали на танцмайданчик.— Ще ж ти не стара, щоб сказати, що в дівках засиділась. І зодягаєшся так, що й багатьом міським не снілося!

— А я хіба знаю, чого так? — і сама здивувалась Марійка Повниця.— Бо хіба є справедливість на світі? — Її жваве личко пожурнішало на якусь мить. Запитала: — А в тебе ключ од буфету з собою?

— Навіщо тобі?

— Ходімо щось вип'ємо, то, може, веселіше стане...

Чому б не піти, коли буфет поблизу... В темряві, не засвічуючи світла, випили портвейну — й тепло розіллялось по тілу, й стало обом легше, простіше. І та музика, що долинала в буфет од клубу, стала їм ближча, бо тепер звучала не тільки для тих, що танцювали, а наче й для них тут, у темному буфеті.

— У магазині все-таки непогано, — щасливим голосом розказувала Марійка Повниця. — Когось побачиш, із кимось познайомишся. Це не те, що на фермі, коло корів. І як то там наші дівчата справляються?..

— А чого ж, — сказала Килина. — Доярки тепер добре заробляють, не те що раніше. Я в своєму буфеті стільки не вистояю.

— Звісно, не вистойш. Це ж якби ти недоливала чи недоважувала, то кращого місця годі й шукати. Але ж ти, Кирино, не така, я добре знаю.

— Чи воно мені більше треба, ніж треба?

— Ну, в буфеті тобі не з медом, — самі тільки мужики. Що, мабуть, чіпляються? — поцікавилась Марійка.

— Де ж ти бачила п'яного, щоб не чіплявся?

— Й доводиться часто відбиватись?

— А в мене з ними розмова коротка: чіпляється, то я його в спину й за поріг.

— І все? — розчаровано запитала Марійка.

— А що ж іще?

— Та й то правда, — охоче згодилась Марійка. — Мені в магазині легше, в мене публіка завжди твереза... Та й що тобі з буфету?.. Нічого. Вино скрізь є, горілка є... А я зі свого магазину завжди щось можу взяти. Якщо не собі, то родичам. От вони і вдячні... Звісно, не задурно все, за гроші. Так що я хоч і не краду, але й чесна не буваю.

— Це ж як? — не втямила Килина.

— А так!

Вони знову випили, стало їм тепліше, ще краще, — й тут, у темному буфеті, відчували одне до одного не тільки дружню, а й наче родинну близькість.

— От, — розказувала Марійка Повниця, — живу я в Гомін-Цибулі, щодня стою за прилавком. А іноді здається, наче в мене це якесь несправжнє життя, якась копія, чи що, а справжнє життя те, якого я хочу, якого я варта, наче воно ще десь попереду, наче я ще колись маю прожити його. І хочеш вір, Кирино, хочеш не вір, а бувають дні — так би й

кинулася світ за очі, щоб шукати його, те своє інше життя, бо здається, що коли житиму тут, коли щодня стоятиму за прилавком — нічого не вистою, нічого не знайду собі, і все отак минеться, як сон... Я тоді ладна одяг на собі шматувати, отак би заплющила очі — й бігла!

— Несамовита,— недовіжливо сказала Килина.

— Буваю несамовита,— згодилась Марійка Повниця. Обняла Килину, пригорнулась до неї. Й запитала: — А про Зінку знаєш?

— Про Зінку? Про Дейнегу?

— Авжеж... Скоро, либонь, на родини підемо до неї.

— Так швидко? Недавно ж весілля було!

— Тепер як? Тепер спочатку народжують дітей, а потім уже розписуються.

— Ну й ну! — не могла побороти здивування.

Знадвору постукали у вікно, й чиясь голова прилипла до шибки. Вони позавмирили за стойкою.

— Не обзивайся,— прошепотіла Килина.— Бач, коли припленталось!

— Та одчиніть же! — голосно обізвалося за вікном.— Я ж бо вас бачу, не сховається.

Але вони так і не обізвались. Чоловіча постать, ще раз стукнувши в шибку та ще раз щось сердито пробубонівши, пішла геть.

Вони теж не засиділись більше в буфеті, перегода повиходили. Надворі стало Марійці весело, вона сміялась, говорила голосно.

— Ну, тепер можна й на танці!

— Ні, я не піду,— твердо сказала Килина.

— А мені зараз оце так, наче я вволю нагулялась. Тільки ти сумна чогось, Килино. Що з тобою?

— Та нічого, здалось.

Коло клубу Марійка спробувала затягнути її на танці, але Килина вперлась і не пішла.

— Спасибі за кофту,— зняла з себе Марійчину кофту й віддала.

Уже далеченько відійшла Килина по гатці через став, коли чує, хтось іззаду доганяє. Приглянулась — Марійка!

— Ти ж чого це женешся за мною?

— Не пішла на танці,— сердито сказала Повниця.— Ну чого я туди піду з оцією кофтою, що ти зняла?

— Та й то правда,— згодилась Килина.

Учитель Ткалич жив на квартирі коло школи, а до Пистини Майорчик ходив по молоко. Навідувався ввечері, коли корова була подоєна, та й уроки в нього позакінчувались. Бачила Килина його на своєму кутку рідко, бо щодня пропадала в буфеті й додому поверталась пізно. Ото хіба що в понеділок, коли залишалась дома на цілий день.

Цього разу Ткалич з'явився на дорозі від поля раніше, ніж завжди. Килина, кинувши зір через ворота, запримітила його, високого, стрункого, з білим металевим бідончиком у руці, й подумала, що, либонь, корова в сусідки ще не доєна, що завчасно йде вчитель. Був він у світлому літньому костюмі, при галстуці, ясне його волосся світилося в промінні сонця, мов дитяче. Він уважно подивився на Килиніне обійстя і, побачивши її з якимось шиттям на колінах, привітався повільним кивком голови і пройшов далі, зникнувши за кущами бузини.

Килина як побачила вчителя, то зразу ж її думки навернулись до нього. Подумала, що він аж надто лагідний, м'який, чулий: вона не звикла бачити таких чоловіків, і Ткалич чомусь викликав у неї здивування, схоже на зачудування. Але й осуд чомусь пробуджував учитель у її душі саме свою делікатність, обережність.

Вчитель був вродливий, але його врода не хвилювала Килину, може, тому, що був далекий від неї своїми думками, й життя його було далеке, невідоме, наче аж несправжнє.

Звела від шиття погляд і очам своїм не повірила: на її подвір'я заходив учитель. Знову дивився на неї пильно, серйозно і, видно, хвилювався, бо ніжні його щокі потемніли й рум'яні соковиті губи здригнулися раз, удруге...

Килина мовчки дивилась на нього й чекала, що скаже.

Ткалич зупинився поблизу. Поставив коло ніг бляшаний бідончик, і по тому, як бамкнув, Килина зрозуміла, що посуд пустий.

— Корову ще не видоїли, — вгадав її думку, — то доведеться трохи почекати.

— Ще ж рано, корова й од череди не прийшла. Чи ви не знали? — обізвалась Килина, з байдужою цікавістю оглядаючи вчителя.

— Та я... та... — не знаходив Ткалич потрібних слів. — Та нічого, я не спішу, почекаю.

— Звісно, доведеться почекати, — згодилась Килина.

Але чого це він до неї завітав? Міг би почекати і в Пистини Майорчик.

Учитель коротеньким позирком глянув у хату і опустил

погляд, наче злякався чогось, ніби наполохала його повалена стіна й той розгاردіш, що був у хаті.

— А чого ж це ви молоко п'єте? — спитала Килина, щоб виручити неспіливого вчителя.

— А що? — з охотою попався на її запитання.

— Ну, інші п'ють вино, горілку...

— А хіба вам ті, інші, більше подобаються? Чим більше п'ють, тим більше подобаються? — здивовано спитав.

— Зовсім не подобаються,— голка хутко блискала в її руці, біла нитка білою цівочкою метлялася в повітрі.— Та тільки так заведено в Гомін-Цибулі. Чи ви тутешніх порядків не знаєте?

— Порядки знаю,— відказав учитель.— П'ють у вас і справді багато.

— Бо легко дістається... У нас такі є, що без випивки — як без рук.

— Я звик до молока, не можу без нього. В нашій сім'ї, Кирино... Олексіївно,— назвав її по батькові, й вона здивовано звела на нього брови, мовляв, чого це так величають її,— в самій сім'ї завжди був культ молока. В нас було три корови — спершу Лисиця, потім Кассандра, Мазоха, і ми їх любили, ніби вони були повноправними членами нашої родини. Ви вірите?..

— А чого ж, вірю. Приліпились ви своєю душею до Мазохи чи Лисиці... Живе до живого й горнеться, як же інакше.

Вчитель якийсь час розповідав про Мазоху, була це велика тілиста корова, що давала в день по два відра молока. Коли вона приводила теля, то, либонь, не було жодної людини в їхньому селі на Хмельниччині, яка б не попросила те теля продати їй... Сонце вже прилягло над самою землею, й від того наче поближало — то світило високо в небі, а це вже наче на обрії, до якого можна дійти... Чим довше був учитель на Килининому обійсті, тим більше, видно, починав непокоїтись. Гляне на Килину — й одразу відведе погляд, мов боїться, що вона прочитає в тому погляді щось потайне.

Зрештою, Килина вмовкла, не підтримуючи балачки, й він теж умовк, розгублений і знічений.

На подвір'я до Пистини Майорчик, видно, прийшла корова від череди, бо почулось її голосне мукання, а згодом і сусідчин голос різко протнув повітря.

— Я хотів сказати вам, Кирино Олексіївно,— зрештою, зважився учитель, і знову забракло йому відваги й слів. Уззяв

до рук порожній бідончик, зняв кришечку, зазирнув усередину, наче там шукав і відвагу свою, й слова.

Її поїняла цікавість — чого це він мучиться? Бо ж неспроста прийшов.

— Мені ваша сусідка, Пистина Макарівна, говорила... Та й од інших людей доводилось чути... Ні, ні, я не прислухаюсь до балачок, то вже якось вийшло само...— Він покусував нижню губу, наче надприродним зусиллям примушував себе говорити.— Одним словом, мені відомо про ваше становище... Ми з Тугаєм більше не друзі, мене до глибини душі образила його поведінка...

Килина звелася зі стільчика, на якому сиділа, в одній руці тримала шитво, в другій — голку, оторопіло дивилась на вчителя.

А той, зауваживши її насторожений погляд, і зовсім знітився:

— Ви мені вибачайте, я не збираюсь образити вас, але хотів поговорити з вами, порозумітись... Мені Пистина Макарівна казала...

— Що ж вона казала? — зрештою, видихнула Килина.

— Ну... що ви... Про ваші добрі почуття, про вашу душевну чистоту, благородство... Ні, ви не турбуйтеся, вона поганого про вас не казала, а тільки добре.

— Хто ж її просив говорити добре?

— Ну, так вийшло... Ви не сердьтесь на неї й на мене не гнівайтесь.

— О Господи! — тільки й зітхнула Килина, і все тіло її наче затерпло й задерев'яніло.

Вчителеві, мабуть, було важче, ніж їй. Говорив неслухняним язиком, бо мусив говорити, вже не повинен був мовчати:

— Ви, Килино Олексіївно, справжня людина, ви, звичайно, маєте повне право на особисте щастя, ніхто не сміє неволити вас, вимагати того, що проти вашої волі... Я цілком поділяю ваші погляди, і я прийшов сказати, що... Що якби ви захотіли... Тільки прошу вас зрозуміти мої наміри правильно... Якби ви не заперечували... Щоб ваша дитина мала батька, то я...

— Батька?... Ви?... — перепитала Килина, й очі її округлились.

— Щоб дитина мала батька, то я міг би... розписатися з вами...— таки вимовив найважчі, найнеслухняніші слова, й тепер йому наче відлягло.— Все було б так, як у людей... Ні, ні! — замахав руками, прочитавши в її очах гнів і страждання.— Я не хочу вас образити, я вам щиро кажу... Це для

мене не жертва, не примусове рішення, це відповідає моїм переконанням, моїм моральним принципам... Ви, Кирино Олексіївно, благородна жінка, ви маєте благородне серце, і я хочу вам добра, я хочу вам допомогти як людина людині... Тільки ви поставтесь до моєї пропозиції спокійно, обдумайте, з відповіддю не поспішайте, ви, Кирино Олексіївно, прислухайтеся до свого розуму. Може, я вам і не подобаюсь, то даруйте, я... ну... якось воно буде... Тільки я до вас по-дружньому...

Вона слухала його плутану мову, й поволі оторопіння минало, і вже не гнівалась, не сердилась. Повернулись до неї спокій і самовладання. Зрештою, навіть усміхнулась.

Вчитель, виговорившись, умовк.

— Йдіть уже, — обізвалась Кирина.

Ткалич непорозуміло звів догори брови.

— Та йдіть, кажу, бо Пистина досі й корову подоїла.

— То ви... — мовив учитель і затнувся.

— Спасибі, — вклонившись, відказала Кирина. — Спасибі, що прийшли й сказали добре слово.

— Яке ж слово?.. Не слово...

— А тільки не треба... жаліти мене. Я здорова, при силі. Це головне. А щастя своє знайду...

— Даруйте, коли образив...

— Ні, не образили. Спасибі, що прийшли, тільки... Ну, та ви ж повинні розуміти чи й справді не розумієте?

— Розумію, авжеж, — поспішно закивав головою, і в надвечір'ї його біле волосся спалахнуло неправдоподібною білістю.

— То й добре... Йдіть, Валентине Дмитровичу... І не переживайте: я нікому не скажу, що ви приходили до мене.

Він знову покивав головою, наче згоджувався, щоб вона не казала.

— Ще раз даруйте, — й рушив до воріт. Якось боком рушив, бо погляду не спускав із Килини.

— Не беріть близько до серця, — мовила йому навздогін, бо все-таки наче відчувала якусь провину за собою.

Таки вся ця веремія, видно, без Пистини Майорчик обійтись не могла — невдовзі з'явилась.

«Ну, знову зі своїми порадами», — подумалось Килині, й одразу наче каменем придавило їй душу.

Сусідка дивилась на Килину так, наче та їй заборгувала й не хоче повертати борг.

— Вчитель у мене молоко бере, — обізвалась Пистина Майорчик. — Зайшла мова про тебе, я візьми й виклади йому

все, що знаю, й крихти не приховала. Бачила б ти, як він переживав! Та він... Та він, мов за мамою рідною, так за тобою!.. Е-е, Килино, такого чоловіка прогнала! Та в нього не душа, а золото.

— Не треба мені... чужого золота, — якомога м'якше, примирливо сказала Килина.

— А якої ж хвороби тобі треба?.. Не хочеш про себе подумати, то хоч би про дитину подумала, — й пальцем тицьнула Килині в живіт.

— Ви про яку дитину?.. — похмуро запитала Килина. — Хто вам сказав, що буде дитина...

В сусідки округлились і застигли очі.

— Ну, дівонько, ти й дожилася, — докірливо похитала головою Пистина Майорчик. — Та якби ти знала, як я хотіла мати хоч одну дитинку! Хоч однееньку!.. Та не судилось, не милостивився Господь. Так весь вік і звікувала без роду та плоду. Чоловік навіть бити почав, а потім і кинув, завівся десь... А ти... Та я б на твоєму місці... Не розумієш ти свого щастя!.. Покаєшся, та пізно буде.

— Поживу з ваше, то й розум ваш матиму.

— Ой чи матимеш... — засумнівалася Пистина Майорчик. — Де ж ти візьмеш його, як зараз нема!.. Не дівчата тепер пішли, а душогуби, й ти така сама.

— Тітко! — аж скрикнула Килина, бо щось чіпке здавило їй горло. — А чи ви знаєте щось до пуття? Про мене? Чи про кого іншого? Бачили, що в моєму серці? Що насправді думаю? А судите!..

— А що ж ти насправді думаєш, дочко?.. — прихилилась близько круглим своїм чорним обличчям. — Не так, як хочеш робити?.. То навіщо ж ти силуєш себе, лукавиш зі світом? Зламаєш собі душу — так і ходитимеш усеньке життя з горбом.

— А як життя зіпсуєш комусь, душу зламаєш комусь?.. То що? Хай так, еге?

— Зоставайся здорова, Килино, — буркнула Пистина та й почургала геть.

В теплому лагідному полі гуркотів комбайн, — уже почали збирати врожай... Килина провела долонею по щоці, торкнулася пучкою холодної, тремтячої сльози...

Степан Пасюга з'їхав на узбіччя дороги, заглушив мотор... Блакитний день різав очі. Пшеницю в полі вже зібрали, й висока стерня свіжо біліла. Перед ним у потоках рясного проміння мліла літня, зелена Гомін-Цибуля. Примру-

жив очі й розглядався довкола. Й досі продовжував дивуватись, що село має таку чудернацьку назву.

Степан зачинив дверцята кабіни й звернув ліворуч, пішов сільською околицею. Чомусь ішов не по бакаюватій дорозі, а по сивому, злинялому полину, який, б'ючись об штани, залишав на них суху куряву... Був Степан Пасюга рішучий, відважний, міцно зціпив зуби й гострувато так позиркував по боках, сподіваючись зустріти кого-небудь, але ніхто не траплявся назустріч.

Ось і дорога закручує, ось і горбочок, а на горбочку — бузина рясна опустила зів'яле листя... Тут і вискочив йому отоді собака перед колеса машини, ось тут він, Степан, напівсонний, здоровенний, і вивернув праворуч, увігнався в бузину, а потім...

Дійшов до воріт і спинився... Хата низенька, стріхата, постаречому похилена, — замість того, щоб глянути темним поглядом вікон, виставила йому свої нутрощі... Стіна валялась перед хатою, вже походжена, засліджена курми; двоє маленьких віконець теж лежали на землі, й шибки в них були вибиті. Серце Степана Пасюги раптом занило й він, мабуть, уперше гостро відчув свою вину й подумав, що йому давно вже треба було з'явитися сюди...

Відхилив ворота й пройшов на обійстя.

Де б могла бути господиня?... Дивився в хату — нема, біле пір'ячко прилипло до долівки й ледь-ледь здригається. На городі мак цвіте блідо-рожевим цвітом, на стеблах світлі маківки дитинно зеленіють. Коло хліва два тоненькі молоді соняшники притулились один до одного квітучими головками, сміються тихо.

Постояв, подивився... Нема... Тоді він узявся за клямку сінешніх дверей. Не встигли вони ще відхилитись, як у щілину просунулась велика голова собаки, він кинувся вперед, продираючись здоровим тілом через ту щілину, й Степанові вже пізно було зачиняти двері, щоб не випустити пса.

Степан лише відступив на крок-другий від хати. Відступив і підніс догори руки, наче хотів захиститись. Вовк став перед ним, готовий скочити вперед і вчепитися за живе тіло. Степан ледь-ледь підніс ногу, щоб ступити крок, але Вовк ошкірив зуби й так загарчав, що той і захолов на місці.

Поволеньки, щоб не настрахати собаку, Степан Пасюга почав опускати руки. Одразу в цьому собаці впізнав того, що колись гнався за ним по дорозі. Отого, на якого мало був не наїхав.

Вовк стояв, широко розставивши лапи, сіра шерсть на спині ледь-ледь здригалась. Не гарчав, не ворухився, і його некліпкові опуклі очі наливались кров'ю.

Степан Пасюга спробував переставити ногу і вже навіть підніс її, та в собаки погрозово ворухнулось нашорошене вухо, й Степан знову завмер не порушно.

Бджола пролетіла над Вовком, потім закружляла навколо Степанової голови, й він стежив за нею, стежив — і раптом нижня губа в нього здригнулась від гніву, від образи, від болю.

Бджола ще трохи погула над ним і полетіла геть.

«Хоч би хто підійшов,— тоскно подумалося Степанові.— Хоч би хто підійшов, може б, зарадив чимось, бо ж не стояти мені так цілісіньку вічність».

Проте перед очима було лиш порожнє подвір'я, на якому лежала повалена стіна, та віддалік походжало кількоро курей, походжало байдужісінько, наче тут нічого й не відбувалось. Та ще виднівся за ворітьми шмат білого поля, чистого, викошеного. Зрідка долинав шум машин — в'їжджали в Гомін-Цибулю, в'їжджали з неї.

— Ой матінко моя!

За ворітьми стояла Пистина Майорчик. Обличчя її перекривилось од здивування й страху. Пасюга почав подавати їй якісь знаки руками. Тітка зайшла на подвір'я, зупинилась оддалік і сказала:

— Це ж він тебе не пускає, еге?

Пасюга хотів вилятись, та стримався: боявся собаки, котрий хтозна-як поведеться, почувши голос. Він знову почав робити якісь несміливі рухи руками. Ті рухи мали б означати, що він просить допомоги.

— Та це ж Вовк, він скажений! — знову обізвалась Пистина Майорчик. — Його ж недавно покусали, покусаний він.

— Що? — мимоволі злетіло зі Степанового язика.

Злетіло — й тільки тоді він злякався, вп'явшись поглядом у собачі очі. Але їхній вираз не змінився. Пасюзі трохи відлягло, й він, ворущачи язиком так, наче мав замість нього обварене м'ясо, проказав:

— Робіть щось!

Сказав — і завмер...

— Що? — не втімила Пистина Майорчик.

Степан знову осмілився заворушити опшареними губами:

— Менше говоріть, не злякайте його! — Помовчав, сподіваючись на гірше, а потім: — Шукайте хазяйку, бо пропаду.

— Авжеж,— згодилась Пистина Майорчик.— Простоїш отак усеньке життя, то й пропадеш. А Вовк же розумний собака, його солдати подарували, бо в них мало не здох, а тут одужав. Еге ж, він не випустить, поки хазяйка не прийде... А чого ж ти поліз до хати, коли нікого не було? Може, ти хотів щось украсти?

Що міг відповісти Степан Пасюга? Він подумки прокликав балакучу, забарну бабу.

— Йдіть! — благально видихнув Пасюга.— Знайдіть хазяйку.

— Де ж її знайдеш?.. Ну, либонь, у буфеті... Але ж не близько, поки я дійду...

— Хай... хтось... гайне...

Пистина Майорчик повернулася і проворно почимчикувала з подвір'я. За ворітьми обернулася, співчутливо покрутила головою й зникла за бузиною.

Степан і Вовк залишилися стояти один навпроти одного. Степан бубнявів гнівом і злістю, йому в голові паморочилось од страху.

Пистина зникла, й за якийсь час до воріт почали підходити різні люди. Видно, всім, кого Пистина здибала по дорозі, казала про те, що тут сталося.

Спершу підбігла зграйка хлопців. Зосереджені й насуплені, з потемнілими від цікавості й остраху обличчями, вони спинилися за ворітьми, остерігаючись підходити ближче. Кожної миті ладні були чкурнути світ за очі.

Невдовзі з'явилася Зінка Дейнега. Вже була повна: великий живіт піддирав їй спереду квітчасте плаття. На обличчі проступили плями, воно попоганішало. Зінка спинилася серед дітлахів і, дивлячись на подвір'я, мала на лиці той самий вираз, що і в них,— глибокої зосередженості, уваги, болісного співчуття.

Либонь, Пистина вже дійшла й поминула промтоварний магазин, бо прибігла Марійка Повниця, а за нею — кілька чоловіків, мабуть, покупці.

Спочатку стояли похмурі й цікаві, а згодом почулись і жарти. Серед чималого гурту, що вже встиг зібратись, був і гомін-цибульський горбань, зле і ехидне створіння, котре, здається, ладне було глузувати з усього білого світу. Він дивився, дивився спідлоба, а далі ж його довгі тонкі губи почали кривитися в усмішці:

— Так буде з кожним, хто ходить до Килини, а женитись не хоче!

Людський гурт не засміявся, проте повеселішав.

Горбань навіть порадив Степанові Пасюзі:

— Ти ж стій смирно, бо й зовсім можеш перелякати бідолашного собаку!

Тут під'їхала вантажна машина. З кабіни хутенько вилізла Килина, а з кузова — посипалися чоловіки, що трапились у буфеті на той мент, коли туди з'явилася Пистина Майорчик. Серед них був і Тадей Батюта, котрому, як і всім, цікаво було подивитися, що ж там сталося.

Килина метнулася на подвір'я, налякана, мабуть, ще більше за самого Степана Пасюгу. Глянула на чоловіка, якого не пускав її Вовк, — ні, бачила його вперше, але від того не стало їй легше.

— О Господи! — проказала зі сльозами в голосі.

Пасюга втямив, що це хазяйка. Й попросив:

— Тільки не налякайте його. Ласкою з ним, ласкою...

— Ану геть! — сказала Килина собаці.

Вовк і вухом не повів, наче то було не до нього мовлено.

— Я тобі що кажу! — хотілось їй заплакати.

— А ти, Килино, дрючком його! — порадив горбань. — А то вмовляєш, наче дитину.

— Дрючком не треба! — попросив Пасюга.

— Лишенько ж моє! — бідкалась Килина.

Пішла в сіни й повернулася з мотузком. Обв'язала собаці шию, спробувала потягнути — й лише тоді він зрушив. І видно було, що не хоче йти...

Килина завела собаку в сіни, замкнула двері, потім прямо з хати вийшла надвір і відразу ж накинулася на приголомшеного Пасюгу:

— Чого ж ви тут ходили, га? — запитала Килина, відчувачи, зрештою, й свою вину за те, що сталося.

Пасюга опустив голову і, широко ставлячи ноги, пішов до воріт. На воротах він зіткнувся з Пистиною Майорчик — саме й вона вже повернулася.

— То що, — спитала Пистина, — порятувався?

Пасюга пройшов мимо, наче й не упізнав жінки, яка кинулась першою кликати на поміч людей. Він почовгав з двору, не оглядаючись.

— Тю-ю! — здивовано протягла Пистина.

Якийсь час ніхто не розходився. Горбань сказав:

— Ну, Килино, якщо тут кожного парубка так зустрічають, то хто ж до тебе й ходитиме!

Килина хотіла відповісти, що нікого їй не треба, а насамперед його не треба, горбатого. Але тут усі зайшлися реготом, то їй нічого не залишалось, як і собі сміятись.

— Хто ж це був? — пересміявшись і витерши сльози, поспитала Зінка Дейнега.

— Та чи я знаю? — звела бровами Килина. — Перший раз бачу.

— Еге, так ми тобі й повірили, — ввернув горбатий.

Знов посміялись, але вже менше, бо потюмались від реготу.

— Ви б краще, — обізвалась Пистина Майорчик, — замість зуби скалити, хату дівчині довели до пуття, — й кивнула на повалену стіну. — Бач, скільки вас позбиралось, а чого? Ну, вскочила людина в халепу, то вже й сміятися з неї? По-прибігали, дивляться! Дивляться, щоб вам повилазило... Хата валиться — теж дивляться, теж весело, смішно!..

Й зовсім попригасали обличчя.

— Як же тут допомогти? — спохмурнівши, спитав горбатий.

— А руками! — порадила Пистина Майорчик. — Узяли б та й поставили стіну на місце. Нема глини — привезіть ху-тенько, ось і машина стоїть, — і тицьнула пальцем на машину, якою вони всі поприїжджали на цікаву okazію.

— Може, завтра зійдемося, га? — невпевнено мовив горбатий.

— Та хто з вас прийде завтра? — і собі обізвалась Зінка Дейнега. — Завтра ж неділя...

— Та й то правда, — згодився горбатий. І вже звернувся до чоловіків: — Треба допомогти. До вечора — й по всьому!

— Та не треба, якось і так проживу, — відмовлялась Килина.

Але, здається, її не почули. Горбань хазяйновито, наче в себе дома, подався до хлівця, щось там рунтав, гуркотів чимось, а невдовзі з'явився, перегнувшись під вагою стовпця.

— Згодиться! — підморгнув, та обличчя на цей раз уже не всміхнулось.

Шофер грузовика, на якому ото приїхали чоловіки, підійшов до Килини:

— Слухай, глини ж нема в тебе, га?.. Зараз привеземо! — І вже до хлопчаків: — Ану, хто хоче прокататись? Гайда по заступи, а тоді вже на машину!

Скоро грузовик поволеньки від'їхав од подвір'я...

Тадей Батюта спершу стояв ні в сих ні в тих. Він би й пішов звідси з великою охотою, та як же підеш, коли, здається, кожне так і дивиться на тебе, не спускає очей, а найперше — Пистина Майорчик пасе поглядом. То він заходився розбирати повалену стіну. Йому взялись помагати, і Тадей невдоволено мурмотів:

— Ну, хіба ж так водиться в хазяїв? У справжніх хазяїв так не водиться. Давно вже годилося б усьому дати лад... Пригодяться дилючки ці, пригодяться... А де вона візьме кращу шабатурку на вікно, ніж ця?..

Зінка Дейнега десь никала-никала по дорозі польовій, згиналась над чимось, а потім приходить і витрушує перед Килинюю кінських кізяків купу.

— Розуму в тебе нема! — дорікнула їй Килина. — Ти он, — кивнула на Зінчин повний живіт, — за ним дивися, а не тупцюй тут.

— Та що з ним станеться? А без кізяків глини не змісиш, — відповіла Зінка Дейнега та й знову подалась на польову дорогу.

А що втнула Пистина Майорчик? Принесла від себе віконну раму, нову, навіть із вставленими шибками.

— Оце тобі, Килино, замість старих, замість вибитих.

— Але ж у мене були менші за цю.

— То й що? Були менші — тепер більші. А в більші й світу бачитимеш ого скільки!

— Спасибі вам!

— Підожди дякувати, ще ж вона в моїх руках, а не в твоїй хаті.

Килина, дивлячись, як то люди заходились коло її хати, й зовсім розгубилась, не знаючи, що ж їй робити.

— Може щось їсти зготувати для них — спитала в сусідки. — Бо як же це так — без вгощення?

— А чого ж, давай... От до вечора все й закінчать тобі. Чогось не буде — з дому принесуть, із-під землі дістануть.

— А в мене ж і нема нічого...

— В тебе нема — в мене є, обійдеться якимось.

Чоловіки вже ставили стовпи, припасовували їх. Горбань питав у Килини:

— То на весілля покличеш чи ні?

— Гріх було б не покликати, — підсміювався Тадей Батюта, що помагав горбаневі.

...За всіма тими балачками та клопотами й забули про Вовка, що спершу смирно сидів у сінях, а коли люди ступили в сіни, то він тихенько сховався за бочкою й припинив за нею.

У районній лікарні бувати раніше не доводилось, і Килина спершу навіть не знала, в який коридор прямувати та коло яких дверей займати чергу... Постояла коло реєстратури, послухала, хто та з чим добивається до лікарів. Потім подума-

ла, що найкраще, мабуть, звернутись до нянечки, що ходила коло реєстратури туди-сюди з мокрою ганчіркою в руках та щось бурчала собі під ніс. Хоча вона й бурчала, та обличчя в неї було добродушне, лагідне — обличчя сільської жінки, на якому списано всі її радощі, клопоти, турботи.

— Чого тобі? — спитала нянечка чи, може, прибиральниця, — хіба ж Килина знала до пуття, що вона тут робить, коли оце вперше прийшла в лікарню.

— Та, бачте, я б хотіла...

Літня жінка дивилась на неї підозріло, недовіжливо.

— Може, тобі щось по жіночій лінії? — спитала похмуро.

— Ага, — зраділа Килина й закивала головою.

— Отуди, — показала рукою по коридору. — В двадцятому кабінеті приймає.

— Чоловік чи жінка? — вихопилось у Килини.

— Чи тобі не однаково? — буркнула нянечка. — Однаково дивляться, одне й те саме говорять.

Килина пішла шукати двадцятий кабінет. Ага, ось він, а коло дверей — купка жінок сидить. А ота молоденька дівчинка, років, мабуть, сімнадцяти, — сюди чи не сюди? Либонь, сюди, бо чого б ото огинаялась тут.

— Хто останній? — спитала Килина.

Спитала і вмить прикусила язика, бо всі дружно повернули до неї голови, втупилися з цікавістю. Навіть молоденька дівчинка, здалось Килині, дивилась на неї з перебільшеною увагою.

Йй нічого не відповіли, й Килина сіла на стілець. Скоро на неї вже не дивилися: знову спалахнула балачка, яку, видно, обірвала Килина своєю появою.

Говорила худенька, як жовтувата ялинова тріска, жінка з сучечком кирпатого носа:

— Та й хіба ж ти сховаєшся від мене, коли ми живемо двір до двору, коли її діти бігають до моїх гратись?.. Всякі тепер є, але щоб такі вушлі, щоб такі брехливі — не бачила досі. А ще ж молода. Йй чого воно тепер молоді такі — без серця, без совісті? Йй би нагулялись, йй би урвати від життя найбільше, а як вона рве, то й не думає, не зважає ні на що.

Ті слова били Килину, наче то говорилося йй, про неї...

— З неї хіба мати? — не вгавала «ялинова тріска». — Ото в неї дві дівчинки, то хіба вони іншими виростуть? Еге, виростуть, якщо в них мати отака, якщо вони в своєму житті нічого доброго не бачили й не побачать.

— А чоловік прийде — що він йй скаже? — докинули з черги.

— Чоловік? Та чоловік там такий самий, не кращий. Він теж тільки й дивиться, як би в гречку вскочити. Обоє іднакі, то який із них може бути спрос... Ох-хо-хо, горе, та й годі.

Ну, тут настала черга заходити «ялиновій трісці», то вона миттю зникла за дверима. Миттю ж і вилетіла, обсварюючись назад, у кабінет, звідки її, либонь, проганяли.

— Я ще доб'юся правди! — крикнула й хутенько побігла десь по коридору.

Багато наслухалась та набачилась Килина, поки надійшла її черга...

В кабінеті сиділа висока плечиста лікарка в білому халаті. Пишне руде волосся високо здіймалось на голові, а тверді великі груди лежали на столі. Ворухнулась лікарка — й вони ворухнулися, посунулись від товстого журналу для записів до чорнильниці.

Запитала в Килини ім'я та по батькові, рік народження. Поцікавилася байдужим голосом, звідки вона. Довідавшись, що з Гомін-Цибулі, запитала:

— Що там у тебе?

І весь час дивилась мимо Килини — в журнал, у вікно, просто на підлогу. А що лікарка поводитись байдуже, стомлено, то й Килині наче передалось її холодне ставлення, й вона заспокоїлась, не забивало вже їй дихання, не так мліло.

Хоч і заспокоїлась Килина, та на лікарчине запитання відповісти не спромоглась.

— То що в тебе? — вже уважніше поглянула лікарка. — Знайшла при кому соромитись — при мені.

— Та я не соромлюся, — заперчила Килина.

— А що ж?.. Прийшла просити дозволу на аборт?..

Килина ствердно похитала головою.

— Чоловік у тебе є?

— Нема...

— Який аборт?

— Що? — не зрозуміла.

— Питаю — який аборт?.. Перший, другий чи, може, третій?..

— Перший, — сказала Килина й тоскно подивилась у вікно, — там у сонячному світлі мліли на подвір'ї лікарні низькі клени. Й на кожному жовтіло обпечене спекою листя.

— Ну й ну, — начебто здивувалась руда лікарка. — Перший, кажеш? Ти навіщо хочеш збавити плід? Ти подумала?..

— Подумала, — відказала Килина.

— А все зважила? По-дорослому, га, а не по-дівочому, просто під гарячу руку?

— Та зважила,— видихнула Килина.— Так треба... Й просять мене...

— Хто просить?

— Та-а...— Й замовкла.

Лікарка взялась їй розказувати про шкоду першого аборту. Килина, опустивши голову, слухала. Важко було слухати, а куди дінешся? Зрештою, лікарка спитала:

— Тільки ти мені чесно признайся: хотіла б народити дитину? Кажі правду.

— Хотіла б,— мовила Килина.

— Ага,— сказала лікарка. Й замовкла. Й знову дивилась хтосьна-куди, тільки не на Килину. Її великі, пухкі груди важко лежали на столі і, здається, дихали самі, окремо від усього лікарчиного тіла.

Килина переминалася з ноги на ногу. Хтось іззаду відчинив двері, нетерпляче заглянув до кабінету.

— Так ось,— зрештою обізвалась лікарка.— Зараз я тебе оглядати не буду... Потім огляну... Прийди наступної п'ятниці, я тут із дванадцятої до третьої прийматиму. Тільки подумай добре.

— Я вже думала,— нагадала Килина.

— Ще подумай! — сердито сказала руда лікарка.— Куди поспішаєш? Нема куди!.. Чи, може, в шию тебе гонять?

— Не гонять, але... Може, важко буде...

— А ти хоч знаєш, що таке важко? Надісь, не знаєш, а говориш... У мене їх п'ятеро, а я хіба кажу, що мені важко?

— Що ж ви порівнюєте? — мовила Килина, в якої й не було охоти сперечатись, яка навіть рада була, що лікарка ото відраджує їй.

— А чому б не порівнювати?...— важким і недобрим поглядом подивилась руда лікарка.— Ну, йди... Іншим разом побалакаємо...

Килина обережно повернулась і обережно пішла до виходу. Йшла — й наче якийсь тягар звалювався їй із плечей, наче вона в цій дражливо білій та чистій кімнаті залишала якусь свою біду, принизливу й жалюгідну...

Хоч із собою мала кілька карбованців, та подалась по магазинах. У двоповерховому універмазі спершу стояла коло зимових пальт, навіть приміряла одне — голубе, з білим штучним хутром. А як глянула в дзеркало, то здалася собі в тому одязі й кращою, й молодшою.

Чимало зібралось покупців у дитячому відділі, то вона теж стала, дивилась на пластмасові та гумові цяцьки, на ляльок із обличчям назавжди веселими чи поважними. Якась сільська молодиця пильно приглядалась до двомісної дитячої коляски, то й вона теж обдивилась її з усіх боків, навіть спробувала покотити: легко й безшумно котилася коляска, наче її підганяло вітром...

В садку коло дороги діти рвали вишні. Хлопчик сидів на гілляці, кидав ягоди у відро, яке знизу наставляла дівчинка, його сестра. Одна вишня падала у відро, друга — летіла мимо. Й коли вишня летіла на землю, дівчинка сміялася. Сміялась вона й тоді, коли її братик, скорчивши хитру гримасу, кидав ягоду собі до рота.

Килина подивилась на них, теж посміялась і пішла далі.

Сонце ляло на притихле, зморене від спеки містечко потоки білого, гарячого світла. Роздягнуті до пояса, пробігли хлопчачи — мабуть, до ставу купатися. З дивною цікавістю Килина оглянулась на них раз і вдруге...

Висока крита машина з причепом загальмувала в неї перед носом. Із кабіни висунулось чорне обличчя й запитало:

— Ти куди? В Гомін-Цибулю? Сідай, підкину!

Слухняно підійшла до кабіни, навіть на шофера не глянувши, — багато різного народу заходило до неї в буфет, то, може, хтось із знайомих. А як уже вмостилась поруч, як глянула, то й відсахнулася: за рулем сидів отой чоловік, який недавно на її ж власному подвір'ї попався був Вовкові.

— Що, не чекала? — зареготав шофер.

І від того, що зареготав, їй трохи відлягло. Вона всміхнулась несміливо:

— А й справді, не чекала...

— Чого не трапляється! — мовив Степан Пасюга. Вони рушили. Мовчав, щось обдумуючи, а потім: — Чому не питаєш, як я тоді опинився в тебе на подвір'ї?

Килина лиш плечима стенула...

— От скажу — ніколи не повіриш... А може, й повіриш, бо чого ж не повірити... То я до тебе прийшов, не до когось... Не міг більше в собі носити, то прийшов правду розказати, зізнатись у всьому.

— Яку правду? — спитала, нічого не розуміючи.

— Отож-бо й воно! — пильно дивився на дорогу. Й раптом, уже не вагаючись: — То я вскочив на твоє подвір'я і... своєю машиною відірвав тобі стіну.

Думав, що вона закричить, що накаже зупинити машину, щоб не їхати з ним поруч. Але Килина тільки всміхнулась:

— Ти?

— Авжеж... Не віриш?... Потім це мені муляло, думав я весь час, думав.

— А як же? — спитала Килина. І, на диво, почувалась ні зажуреною, ні враженою.

— А так, в об'їзд подався. Ну, коло твоєї хати мало на собаку не наїхав, то вивернув руля праворуч. Руля вивернув, а тут і хата... Я зразу й навіткіача, бо страшно стало. Потім спинився за селом, оглянувся... А тут і собака той надбіг, ледь утік од нього.

— Вовк,— сказала Килина.

— Авжеж, справжнісінький вовк. Де ти його дістала?

— Солдати подарували...

— Ну й страшний він у тебе! Вік пам'ятатиму!.. Отак їду в машині, їду, забуду за все на світі, й раптом здається, що він мене вхопить за живе.

— Обійшлося? — спитала Килина, дивлячись убік, у вікно.

— Обійшлось... Хоч і досі страшно, правду кажу... Не доводилось в такій халепі бути. А що, думаю, коли за горлянку вчепиться... Ну й діла!.. Ти тоді дуже налякалась?

— Та було,— сказала Килина, яка зараз не почувала до цього шофера ні гніву, ні злості, а тільки цікавість.

— Не хотів, сама ж розумієш,— виправдувався він, бо йому таки важко було, йому таки й зараз муляло на душі.

— А я так і думала, так і сподівалась... Що прийде хтось та признається. Бо ж не могла людина навмисне...

— Я ж тоді приходив... коли собака мене зловив... Ну, стою тоді ні живий ні мертвий і думаю: так мені й треба, це мене покарано... да-а, страшний собака!

— Він добрий.

— Звісно, до тебе добрий, а до мене... А, видно, розумний! — захоплено сказав Степан Пасюга.

Якийсь час їхали мовчки. Потім шофер обізвався:

— Я тобі ту стіну поставлю, так що відшкодується.

— Вже поставили,— сказала Килина.— В той же день, коли ти приходив. Тоді повно наїхало, як узялись — до вчора все було готове.

— То й добре. А може, від мене якась допомога потрібна?

— За те спасибі, що признався.

— Ти мені ще й дякуєш?

— А що? То ж не від злого умислу... А через Вовка.

— Да-а-а,— здивовано протяг Степан Пасюга.— Собака в тебе страшний. Ох і розумний! Справжній вовк?

— Зву його так.

Під'їжджали до Гомін-Цибулі згори, з горбів, відкривалось перед ними велике подільське село в важкій, пишній зелені садків.

— Зійдеш? — спитав Степан Пасюга, коли в'їхали в село.

— Підкинь до заводської їдальні, я в буфет загляну, бо ж робота в мене.

Коли вона зійшла, Степан Пасюга сказав:

— Ну, бувай щаслива!

— Спасибі! — весело подякувала Килина. — Ти б у гості заглянув! Дорогу тепер знаєш.

Він засміявся нестримно:

— Та й з Вовком твоїм знайомий близько!

— Ага, знайомий, — усміхнулася й вона.

— То прийду! — пообіцяв, подумавши, що гріх було б не навідатись до неї, коли запрошує.

Дивився, як вона йде поміж високих старих осокорів. Щось було в її поставі таке, що подобалось, що приваблювало, що приковувало його зір... І, вже їдучи, він подумав: а таки навідається, чому б не навідатись, коли запрошено його, та й не часто такі зустрічі та знайомства трапляються.

Знайомство... А хіба ж ні? Могли б розійтись ворогами, а розійшлись друзями. Значить, душа таки й справді гарна в цієї дівчини, душа не сліпа. Бо то не ворог, що випадково, не бажаючи... То, може, найкращий товариш, але ж слід зрозуміти, обмислити.

Й Пасюга почувався людиною мудрою, великодушною, тямковитою. І все дякуючи їй, Килині.

Десь після полудня буфет став хутко заповнюватись. Набилось чималенько робітників із заводу, з другої зміни... Зайшов Тадей Батюта, притискаючи до грудей молоденьке галчення, що сяяло й блищало чорним блиском. В галченяті було перебите крило.

— Два кухлі пива, — сказав Тадей Батюта. — Мені й галченяті.

Ще було вільне місце на підвіконні, то він там і примостився. Випив один кухоль, а з другого хотів напоїти галчення — тицяв його дзьоб у пиво. Скоро пташина голова була вся в піні.

— Іроде! — крикнула йому Килина. — Що ти робиш?

— А ми сьогодні гуляємо, — промимрив підпилий Батюта.

Килина, розсердившись, підійшла до нього, забрала галчення, ще й ліктем замахнулася на Батюту.

— Ну-ну,— застережливо мовив той.

Пустила галченя під прилавок, воно там забилося між ящиками, притихло. Нехай посидить, а потім вона віднесе його в заводський парк і випустить. Не інакше, як із гнізда випало: там повнісінько воронячих гнізд. Але ж чому в нього крило звисає, хто підбив?

Глянула Килина на поріг і побачила: зайшла Настя Ушета зі своїм студентом. Настя в легенькому платтячку, з великим вирізом на грудях. Студент у світлому костюмі, при галстуку, наче й не було сьогодні гомін-цибульської спеки та куряви.

Підійшли до прилавка,— Настя всміхнулась м'яко, а студент був чемний і строгий.

— Прийшли до тебе випити шампанського,— сказала Настя.— Вгостиш?

— Та нема в мене шампанського,— зніяковіла Килина.— Якщо у вас okazія... то я навіть не знаю... Може б, випили горілки? Чи коньяку?

Настя запитливо подивилась на студента.

— Ні,— сказав той чемно,— ми ж хотіли шампанського.

— А ви зайдіть у продтовари,— порадила Килина, рада, що вони оце завітали до неї.

— Вже були,— сказала Настя й безпорадно розвела руками. Ї подивилась на студента, що той скаже.

— Доведеться їхати в райцентр,— холодно мовив студент.

— О-о, в райцентрі знайдете! — всміхнулась Килина.

Студент ледь-ледь кивнув головою і повернувся, щоб іти. Настя подалася слідом,— спина в неї була спечена на сонці, шкіра злазила біленькими смужками... Килина провела їх поглядом до дверей і подумала: «От і закохалась Настя, ходить за ним слідочком... А хотіла його мені віддати, ну й смішна!.. Бач, таки немарно він прибився зі світу в нашу Гомін-Цибулю, таки домігся свого... А вона смішна, ну й смішна!»

Батькута, наговорившись з дядьками про футбол, знову захотів промочити горлянку. Взяв у Килини пляшку портвейну, щоб випити за колишні успіхи київського «Динамо» та за Василя Турнчика, якого дуже шанував за «стопроцентний підкат». Узав пляшку, то йди розпивай, але ж ні — причепився:

— Віддай галченя, воно моє!

— Он твоє в руках! — відповіла Килина.— В пляшці!

— Де ти поділа його, признавайся! Чи ти хочеш, щоб мене ворони заклували за нього?

— Ну й причепився! — засміялась Килина.— Тобі б не чоловіком, а бабою бути.

— І буду, як захочу,— мимрив Батюта.

Килина знайшла під стойкою галчєня, сховала за полою білого халата, притиснула ліктем до тіла і гайнула через підсобку надвір... Ось піде в парк і випустить його на волю, там, де воронячі гнізда... Золоте надвечір'я, лагідне, наче йшло разом із нею. За штахетами горіли різнокольоровим полум'ям високі ружі. Небо синіло тихо, мило, свіжо, по-дитячому ласкаве. Хоч би тобі вітерцем повіяло, хоч би тобі листочок здригнувся на дереві!

Йшла в погідному настрої, примирена сама з собою, притискала ліктем до тіла галчєня, щоб не впало воно, як раптом лице в лице зіткнулася з Арсеном — вигулькнув із бічної вулички. Тугай теж не сподівався на зустріч, але залишався зовні спокійним, а в його чорних очах навіть замерехтіли іскри радості.

— Ось іду,— сказала Килина,— щоб випустити його,— й витягла з-під халата галчєня з підбитим крилом.

Він сторопіло глянув на птаха, нічого не зрозумів. Поквапливим рухом поліз до кишені по цигарки, але не знайшлося сірників, то він лиш розгублено перекладав цигарки з долоні в долоню.

Дивлячись у землю, сказав:

— Ти вибач... Так сталося... Я зовсім не думав, що вона піде, але вона пішла до тебе...

— Ти про кого? — спитала Килина.

— Про дружину свою, Антоніну Петрівну... Вона без мого дозволу, без мого відома... Я не хотів...

— Чого не буває,— мовила Килина, почуваячися спокійною, впевненою. Аж сама здивувалася своєму спокоеві — звідки він у неї?

— Так, так,— згодився Тугай.— Мені було прикро... Я перед тобою завинив, кругом винуватий. Але... не все залежить від мене, я не сам, — говорив він тихим голосом, і власні слова видавалися йому порожніми, беззмистовними, а вагомих слів не було, десь пропали.

Вона зараз почувала до нього жалість і співчуття.

— Не треба, Арсене,— мовила.

— Ні, ні, я мушу все тобі сказати. Я багато передумав і дійшов висновку, що, мабуть... мабуть, ти маєш право... вволюти свою волю... Я був жорстокий, і дружина моя... Антоніна Петрівна... ну, ти розумієш... Тепер хочу сказати, щоб чинила, як хочеш... Чи ти вже послухалась її?

Кирина притулила галчєня до щокї, воно дзьобнуло її в чоло, й Кирина раптом засміялась.

— Ти чого? — сторопів Тугай.

— Та так,— відказала Кирина.— Ось галчєня дзьобнуло, то мені й смішно стало.

Він мовчав, ніби важко обдумував почуте. Потім сказав:

— Мене останнім часом викликали часто в трєст, доводилось їздити... Раніше не хотілось тобі казати, то тепер скажу... Мене сватали директором радгоспу в Київську область, а я відмовлявся, бо звик у Гомін-Цибулі... А це вчора знову був... то вже згодився, бо й Антоніна Петрівна не хоче залишатись тут... Доведеться їхати.

— Щасливо тобі, Арсєне,— побажала щиро.

— Не хотів і зараз не хочу,— мучився він словами — але що поробиш, так усе склалось.

— Щасливо тобі,— повторила.

Підозріло дивився на неї, не міг повірити в її щирість.

— Ну, піду,— й, опустивши голову, подався геть.

В старому парку трава в затінках стояла висока й молода. Кирина пройшла поміж дубами та липами, опинилась коло осокорів, із яких линуло вороняче каркання, сипалось старе всохле галуззя. Де б примостити галчєня, думалось Кирині. Де б його примостити, щоб було в безпеці. Класти на видноті не хотілось, то вона віднесла його в кущі вільшинові й поклала під похиленим віттям...

КНЯЖА ГОРА

Зоддаєки гора Княжа — як бурий ведмідь превеликий, що розлігся на березі ріки. Пливучи в човні по ріці, поволеньки наближаєшся до цього сонного горбатого ведмеда, котрий передні волохаті лапи витягнув низькими кручами ген-ген уперед, поклавши на них довгу морду. І коли придивитись із човна пильніше, можна вгледіти опукле нашо-рошене вухо, яке і вві сні не опускається, прислухається до безмежжя простору, можна розрізнити й приплющене ведмеже око, над яким куці вії здригаються так, як на вітрі здригаються дерева. Цей ведмідь спить на березі ріки не тільки взимку, а й улітку, коли, здається, гріх не проснутись і не поласувати доспілими ягодами та медом диких бджіл, вгамувавши спрагу блакитною річковою водою, в якій хлюпочеться довга шерсть на передніх лапах. Величний і грізний, він втрачає свої ведмежі обриси, коли наближаєшся в човні до берега, й ти вже не бачиш ні простягнених уперед лап, на яких у сонному супокі лежить ведмежа гостра морда, не бачиш і могутнього горбатого хребта, а тільки — гористий берег, що круча за кручею спинається до гори, а на кручах живими зморшками брижиться ліс, який тут, унизу, з первозданною ніжністю зеленіє шелюгою по білих піщаних обмілинах, де в святкових веселошах грає риба й де чайки літають і плачуть, мов не-прикаяні душі померлих. Тепер пливеш повз Княжу гору — й не видно ведмеда, й не страшно його заснулої звіриної сили, вже твою душу опанував одухотворений, легкий і чистий простір величної ріки, що в якомусь пісенно-музичному екстазі струмить і стелить то зелені, то сині хвилі

води, й ця серпанком повита ріка — попереду нескінченна, обрієм не обмежена, бо отам он на млистому овиді вона видимо переливається за поріг обрію, й ти пливеш по її пісенно-музичній течії, що взяла тебе під свою незбориму владу, не можеш вивільнитись від неї — та й не маєш такої душевної потреби, вже не відчуваєш часу й простору, бо вони не те що зникли, а розчинились у тобі, й ти розчинився в них, ставши їхньою невід'ємною часткою, творячи з ними єди́ну сутність, ставши матерією цієї незнищеної вічної ріки, яка несе тебе, й гори Княжої, що не зникає, а тільки постає все в нових і нових своїх відмінах...

У давніші часи чи й не такі давні роки дід Гордій зодягав свою голову в білу хмару, що кільчилась розвіяними баранячими кільцями. Щоправда, хмару йому на голову нагнав не вітер, а бурі життя, так що хмара не з синього неба, а з чорної землі, бо на землі відцвіло його чорне волосся, на землі...

У той пам'ятний для всього села весняний день дід Гордій, у розкуйовдженій хмарі посивілого волосся, світячи лискучою шкірою дубленого обличчя, не так прийшов до сільської крамниці під яворами, як статечно приплив на довгих вусах, схожих на сомові. Під кушистими бровами очі в старого сиділи так тихо, як до пори й до часу сидять чорти в болоті, лиш лукаві іскорки-бульбашки спливали з їхньої карої глибини. В руці піднісши для показу надутий шкіряний капшук із грішми, дід Гордій голосом співочим, як калинова сурмонька, став замовляти товари, що лежали на полицях, брав їх у зачудованого лавошника й складав до великого лозинового кошеля, з яким уже десяток літ ходив на рибу, а кошелю зносу не було. В розверстій пащі кошеля вмістились крам на хустки для баби, гостинці для невістки та для внуків, биті і шиті валянки для сина, всяка всячина на хазяйство, а ще й усякі несподіванки для родичів, бо в старого душа була щедра, як сонце в небесах.

Рахівниця в руках лавошника на прилавку клацала, як голодний пес, що марно ловить мух, аж поки в пащі лозинового кошеля вже не вміщалось нічого. Лавошник, заїкаючись, немов нечисту силу вгледів, спантелічено назвав суму, яку виклав кісточками на рахівниці, й незворушний — наче Княжа гора в гошу днину! — дід Гордій заходився розв'язувати пузатого шкіряного капшука. З капшука на зжолблений прилавок тугим потоком проллялись металеві гроші, брязнули сріблом та золотом, замерехтіли таким бар-

вистим світлом, якого стіни цієї старої крамниці не бачили ой як давно!

Кілька покупців, що трапились у крамниці на таку пригоду, геть збараніли на лицах, і лавошник також збаранів, а що баранкуватість на роботі йому була не до лица, то мав озватись не блянням, а людським голосом. А як ти озвешся, коли язик із рота начебто відбіг аж за надцять верст, за Дніпро, й звідти не повертається? Лавошник перебирав монети, й пальці в чоловіка тремтіли, немов корчилились на золотих жаринах, на срібних жаринах, на мідних жаринах, на бронзових, на алюмінієвих, на залізних та ще на якогось металу жаринах, із яких і палахкотіло вогнище на прилавку.

— Відлічуй, Семене, скільки назвав,— калиною сурмонькою просурмив дід Гордій.

— Так ви, діду, не тими грошима платите,— зрештою спромігся на слово лавошник.

— А з яких це пір золоті й срібні гроші перестали бути грішми?

— Діду, ви... не викидайте коників?

— Та хіба я кониками плачу за товари?

— Платіть нашими грошима, а не такими!.. І без коників!

— Людоньки, які ж це коники? — Дід Гордій із сивою кучмою хмари лукаво поглядав на решту спантеличених покупців.— Та в оцій крамниці вже ого-го з яких пір не розплачувалися золотом і сріблом.

— І не будуть розплачуватися! — зверескнув лавошник, чуючись зовсім дурнуватим, наче й розум од нього забіг ще далі за Дніпро, ніж бігав недавно язик.

— Ну, гаразд, золото й срібло в тебе не в ціні,— сурмив у калинову сурмоньку дід Гордій. Видлубав із свого скарбу іржаву монету з малюнком якогось бородатого царя в короні.— А за ці гроші що в тебе можна купити? Солі? Гасу?

— Такими грошима, діду, розплачувались півтисячі років тому! Отоді б ви купили за них і корів, і волів!.. Старий та древній ви, діду Гордію! Сіільки живете — тисячу років? Чого ж забулись потратити свої гроші тоді, коли були молодшим?

— То, може, вернутись мені в молодість? Бо ж не пропадати добру!

— А вертайтесь! Ви такі, що вернетесь. Сьогодні тут, а завтра там, якщо тільки не перепинять по дорозі хвацькі хлопці...

Поки лавошник хапливо, наче ось-ось мали наскочити злодії, спорожняв лозиновий кошіль від товарів сільської

крамниці, які за срібло й золото не купиш, дід Гордій священнодіяв над скарбом, ховаючи монету за монетою до шкіряного капшука, від чого капшук надимав і надимав боки. Взявши в руку порожній кошіль, старий сказав на прощання:

— По-всякому випадало базарювати і ярмаркувати, а отак — іще ніколи й ніде!.. Пішов, увірвавши підшов!

Та й подався з крамниці дід Гордій у хмарі кучматого волосся, що порськими хвилями заливало чоло, й очі його карі, вже не лукаві, двома хижими кібчиками линули з дубленого обличчя — й не могли зірватися з-під кущистого надбрів'я.

Лавошник став на порозі крамниці — як із хреста знятий і не відривав погляду від жовтого капшука в дідовій руці, аж поки дід із капшуком пропав за деревами. Тоді лавошник ізнадвору замкнув крамницю на дві куті залізні штаби, зайшов до крамниці через підсобку, випив одним духом пляшку пива й, заїдаючи пряним іржавим оселедцем, заплакав їдучими, як руда сіль на іржавому оселедці, сльозами.

То не грім гримів у захмарених високостях, то гриміла баба Килина; губи її в'юнились блискавками, що корчилились на худому щелепастому лиці; плескاته підборіддя злітало й опускалось, як злітає й опускається дерев'яний праник, яким при пранні вибивають шмаття на воді; поміж в'юнистих губів-блискавок язик скидався на дурне щеня, що сікається й сікається, а вилізти з буди боїться. На диво, очі в баби Килини зоставались лагідними й чистими, хоч би краплина гніву склюпнулась у їхніх озерах зеленого, наче зягнутих ряскою, мудрого спокою... То ти, урвителью, зламав соняшник, щоб їздити, мов на коні? Ось я тим соняшником поїжджу по крижах твоїх, урвителью! Де це бачено — красу губити? А якби з твоїх в'язів твій соняшник зірвати, голову, — чим би ти думав? А може, земля думає тим соняшником, га! Добре, що на городі ще соняшники позоставались, по людських городах ростуть, по всіх селах. То їхніми головами земля думає, урвителью! Думає картоплею й гарбузами, цибулею й часником, кропом і огірками. А ще як же вона славно думає півоніями й красолею, ружами й чорнобривцями, любистком і матіркою. То в неї думки такі, пісні такі — і ластівка, й зозуля, й соловейко. Та в неї пісня — мурашина кожна, а що вже тоді про звірину в лісі казати, про очерет у лузі чи про калину в байраці! Та земля думає навіть твоєю дурною головою, чекає, поки вона порозумнішає, і всіма

людськими головами думає, а ще дощами й туманами, градом і снігом, пшеницею і кукілем у пшениці, зірками й місяцем, хлібом і яблуками. Навіть твоєю многогрішною бабою Килиною думає земля, о, і твоїм дідом Гордієм, о, бо земля жива-живісінька. На Княжу гору поглянь — яка думка висока стоїть, а Дніпро якою думкою стелиться, от би тобі ці думки в голову вкласти, щоб розумів землю, щоб шанував землю. Де ще таку живу книжку надруковану знайдеш? А ти соняшник ламаєш, урвителью! Гай-гай, сам себе зламав, тепер збіднів на сонях, на думку золоту соняшникову збіднів... Баба Килина громом гримить, ув очах — літепло ласки, й здається, що то вся видима земля озвалась бабиним голосом, озвалось їхнє яблунево-яворове дворище, город квітучий, село їхнє придніпровське, при Княжій горі схоже на велетенську вошину диких бджіл, озвалася й сама Княжа гора джерельним бабиним голосом, а ще ж і Дніпро, що в'ється за Княжою горою, небеса й сонце в небесах озвались бабиним голосом, і нікуди не сховаєшся від нього, й вух не затулиш, бо, либонь, то вже й ти говориш бабиним голосом, то вже й ти став його джерелом... Зламана золота корона соняха гірко осміхається гаряче-вогнистими пелюстками, начебто плаче в сльозах, — ага, то ти плачеш соняхом, то твої сльози в'януть на його молодому обличчі, то твої печаль і жалоба мертвіють на його сонячному виду, бо ти сам себе зірвав, каже баба Килина, сам понівечив свою золоту думку.

— Напилося старе одоробло, аж із вух йому капає, — гнівається баба Килина, — а в ногах чорти сидять, колотять старістю дідовою, мабуть, і чорти разом із дідом напились, бо хіба не почаствує, не напоїть нечисту силу?

Дід Гордій стоїть у дворі на зеленій ряднині споришу й співає:

Мати синопька в дорогу виправляла,
Мати синопька зрання научала:
«Не пий, синопьку, першої повнонької,
Бо перша повнонька — велика зрадонька.
Вилий, синопьку, коневі на гривоньку».

— Правду казала ота мати, — бубонить баба Килина, — щоб вилив на гривоньку, аж ти такий ірод, що не послухаєшся.

Вона хоче завести діда в хату, аби відіспався, аби, стидомирник, людей не смішив серед білого дня; баба тручає діда в плечі, за сорочку смикає, та хіба зрушиш із місця дубового окоренка?

— Де ж ти, бузувіре, пропив свій розум?

— А в добрих людей на весіллі,— кричить дід голосом, у якому немов чавун кришиться.

— Які ж це добрі люди посеред білого дня п'ють і дідів споюють?

— Згинь, бабо, згинь,— каже дід своїй бабі Килині, що схожа на язичок вогню, який метушиться біля соломи, та не вгризе ту солому золотими зубами.— Я, може, до дзвіниці спершу ходив, а тоді вже здивався з добрими людьми.

— До якої дзвіниці?.. Таж нема давно тієї дзвіниці!

— Для кого нема, а для кого й досі дзвонить. Гей, внучку, чого сидиш на дереві, як вивірка, ходи сюди, поплачемо разом!

— Ти з п'яного розуму плачеш, а дитині чого плакати?

Дід Гордій уже веде тебе до криниці на лавку, над якою в'ється гілля — коси молодих вишень, обіймає хмільними руками, пісня його чудна й п'яна: «Товстая в піч саджала, зубатая зазирала, а чорнявая, сердечная, із печі виймала», очі його димні схожі на двох сизих турманів, що ніяк не зірвуться в політ піднебесний, дідова річ скидається на дніпровську повінь, коли буйна вода несе шмаття криги, корчі, вирвані купці, зайців на стовбурах дерев, уламки човнів, усяку всячину, й з цієї мови-повені до твого слуху раптом долинає голос сича, що важко ухкає вночі на церковній дзвіниці,

серпокрилий місяць висить над самісінькою Княжою горою, наче гора й сьогодні, як завжди, приміряє собі золоту корону, й корона ця ой як личить Княжій горі, але й сьогодні вона, розбиваючись на скалки в дніпровській течії, спливає до обрію, вже скоро потоне в імлі, що страдницьки блідне,

й у цій страдницькій імлі проступає гранітний хрест біля дзвіниці, під тим хрестом у старовину поховано першого сільського батюшку, малий Гордій із матір'ю спинаються до того хреста крутою стежкою, а стежка вислизіає з-під їхніх босих ніг, вони хапаються руками за траву, а росяна трава порскає між пальців, наче шовк-дим, а в їхніх вухах дзвенить дзвін у причілкову шибку, і крик у їхніх вухах ширіє шулікою, церковний сторож б'ється в хату: «а йдіть-но хутчій до дзвіниці, годувальник ваш забарився біля дзвіниці, ото й до хати нема»,

вже видерлися стежкою вгору, здолали церковну огорожу, вже біля дзвіниці, вже хрест сіріє на батюшчиній могилі, наче гранітна й острашлива квітка розпачу людського, гранітна

квітка скорботної єдності людини зі світом посейбічним та світом потойбічним,

а на цьому хресті розіп'ято їхнього батька-годувальника, який ще вчора зранку з такими самими бідаками подався ділити реманент на панській економії, і ось куди пролягла його дорога з економії, хто ж це з панських посіпак розіп'яв його на хресті, шию пов'язавши батькові заморським шовком, що сизими струменями хлюпоче на вітерці, й руки йому так само шовком прив'язавши, й ніженьки шовком до купи спутавши, це ж ніколи батько їхній не ходив у заморських шовках, а тепер ось як високо пішов у шовках панських,

як вони вдвох з матір'ю той хрест важкий вергали, з могили батющиної виринаючи, а хрест не піддавався, наче батюшка з могили не віддавав хреста, обома руками тримаючи, а таки вирвали хрест із чіпких батюшчиних рук, таки виважили з землі, припали грудьми до грудей батька-годувальника, а серце не б'ється, припали вустами до вуст батькових, а уста не дихають, заглянули очима своїми в очі батька-годувальника, а очі батькові не бачать, уже сизою росою покрилось батькове лице, й роса сиза на батьковому лиці наче барвінковою синню береться, наче батькове лице світає стиха, бо вже й у селі світає, з-за Княжої гори прибуває цілющого світла, та не може досвітнє цілюще світло воскресити батька,

і, розіп'ятого на хресті, понесли його від дзвіниці, бо й люди наспіли на поміч, спустились від церкви на шлях, тут і сонечко проснулось, а лежить батько на хресті, наче живий, здається, зведеться ось-ось, щоб покарати губителів своїх, а село вже прокинулось — і йдуть та йдуть за батьком до самої хати, ціле море людське зібралось біля хати, поклали хрест під яблуні, саме яблуні відцвітали, й цвіт яблуневий капає на батькове лице, наче яблуні плачуть, ох, дитино моя, а матір від батька відірвати не можуть, вона сама пнеться на хрест, і мене відірвати від батька не можуть, і я з матір'ю пнуся на батьків хрест, ох, внуку,

суботонька — то збірний день,
неділонька — то весільний день,

скільки там часу минуло по батьковій гибелі, я на острові посеред Дніпра пасу з хлопцями череду, аж дивимось із острова на берег — і очам не віримо, бо й як ти очам повіриш, коли попід кручами там верхи на коні хтось їде, ми скочили на ноги, дивимось на коня й на верхівця дивимось, бо достеменно мій батько покійний на коні їде, позаціплювало нам,

бо як же це він із могили підвівся, як же це він воскрес, коли на хресті розіп'ято, коли всім селом поховано, коли вже його губителям наша рідня віддячила, а він їде верхи на коні під яворами, ох, внучку мій,

у вівторок пиймо горілку,
у середу покотимо бочку,
а в четвер додомочку,

невже мана привиділась, але ж не мана, бо й хлопці бачать, тоді я з острова шубовсь у Дніпро, пливу, а течія назад зносить, пливу, а течія збиває, до батька не хоче пустити, ну, то я таки пливу, річку руками рву на шмаття, наче ворога шматую, бо ж батько геть від'їжджає на коні, ось-ось за кручами пропаде, а, мабуть, неспроста навідувався на цей світ, хотів здибатися з нами, тільки не бачить мене зараз, пропаде за кручами — й не зобачимось більше ніколи на віку,

таки доплив, біжу берегом, хочу кричати, а голосу нема, тільки зіпаю, ген-ген видніє батько на коні, спинився на піщаній косі, кінь воду п'є, грива в Дніпрі купається, я передихнути не годе, серце в горлі стало, я б ноги поклав на плечі, аби так швидше, а кінь, либонь, притомився, п'є воду, вже добігаю, голосу нема, та я таки крикнув, батько обернувся, всміхається так, що душі живої нема, я теж сміюся, руки простягаю, в річку падаю, стаю на коліна, тільки ось батько наче не своїм обличчям усміхається, якесь не батькове обличчя в батька, ну, думаю, це після страшної розлуки, це в нього на тому світі лице одмінилося, струпішало й почорніло, губи запали, волосся під картузом вигоріло, на тому світі хіба таке ще трапляється,

й озвався батько голосом до мене якимсь не батьковим, плюсклим, але ж і голоси, мабуть, плюскнуть на тому світі, зводься, каже, з колін, чого став на коліна, мовби молишся на мене,

каже, викапаний ти батько, і батько твій змалечку такий самий на виду був,

і тоді вдарило мене щось у душу, сльози снопами з очей бризнули, бо хоч і в батьковому одязі, бо хоч і в батьковому картузі, та на коні зовсім не батько, а його дядько Шаргало, що й цигана одурить, так любив коней, так пісні та молодичь любив, його потім за конокрадство й порішили, що і сліду не знайшли,

вставай з колін, каже, я не батько твій, лиш у святковому батьковому одязі, твоя мати віддала мені святковий батьків одяг, то я й зодягнувся, оце від удовиці їду з сусіднього села,

та вставай із колін, каже, чого такий страшний, лиця на тобі нема, боронь Мати Божа, щоб я ще тобі трапився в батьковому одязі,

і давай із себе здирати все батькове,

а я на колінах стою в Дніпрі,

ох, внучку, радість моя, та хіба дурна баба Килина втямить, нащо я ту чарку випив, ну, випив у людей на весіллі, та я не п'яний і розумом не дурний, та здалось ниньки, що знов удосвіта несемо батька на хресті від дзвіниці, що знов пливу до батька через Дніпро — й виплисти не годе, а батько берегом на коні їде, ох, внучку,

тобі, мати, не журитися,
тобі, мати, веселитися,
йде донька за чорнявого,
за молодчика та за бравого,
вже старе назад та не вернеться...

На лиці в білої хати — двоє вікон, мов очі, згори сіріє витьопана негодою солом'яна стріха, наче хата сірою хустиною перев'язалась по самі брови. Мальви цвітуть поміж хатою й грушею, а під грушею — збитий із дощок стіл, за яким обідали чи вечеряли погідними днями літа.

А коли це літо густо пахло городиною й садовою, аж дзвеніло нерозбавленою синькою далини, тужило горлицею в липах?

— Діду та бабо, хто мій батько?

Дід Гордій начебто й не почув над глиняною розмальованою мискою, в якій парували молочні галушки, а баба Килина зронила слова — як павутинки:

— Питай у матері.

— Хто твій батько? — аж перегода перепитала мати голо-сом солодким, як гречаний мед. Полилась поглядом за похилені ворота, наче очікувала, що хтось появиться ось зараз із зеленого виру горбатої вулиці.— Вітер...

— Хто? — не йнялось віри.

— Авжеж, синку, не буває без батька, ото ж батька маєш, вітер — батько у тебе.

— Вітер? — тужили очі.— Який вітер?

— А вітер із Княжої гори.

Висока Княжа гора чорніла лісами скраю села, зі збрижів-хачів де-не-де прозирали самотні хати, наче хтось розгубив перламутрові мушлі, що бережуть таємниці.

— А чом у метриці записано, що батько — Данило?

— У метриці записано Данилом, а так — вітер... Вітер із Княжої гори...

Дивно спухають щоки, очі бубнявлюють, губи вихоряться — й сміх вихлюпує з душі, бурунить із горла, як весняний бурчак.

— Мати! Неси хутчій миску!

— Навіщо тобі миска?

— Мати, неси хутчій ложку та ще вкрай хліба!

— Ложку маєш, і хліба накраяно.

— Ось дід Гордій!.. Ось я!.. Мамо, я відсунуь від діда, а ти отут поміж нами на столі постав миску, а в миску насип галушок! — Крізь іскристі бризки сміху слова прориваються, мов срібні краснопери проти річкової течії. — Хай поміж нами сяде вітер із Княжої гори, хай пообідає, бо хіба ж не виголодався там, у пушак!.. Гей, вітре Даниле, ходи-но з нами обідати!

— Вітер не голодний, — каже баба Килина. — Йому в лісі є що з'їсти й випити, в лісі багато всякого добра.

Дід Гордій наче й не чує балачки, бо йому вуха завішано сивою хмарою.

— Дитино, вгамуйся, — каже мати, — вітер сам себе в обиду не дасть.

Біжить до хати, приносить із хати полумисок і розмальований у червоні вишні великий ополоник, наливає із засмаленого горняти молочних галушок до полумиска.

— О! — й сльози на віях мерехтять, як мокрий сніг. — Сідай, батьку-вітре Даниле! Бо вієш скрізь, а дома найкраще!.. Їж, мати ще підсипле, їж, у погрібнику є ще кисляк у гладущику, і хліб іще є на миснику, й старе сало в мішку у коморі висить на гаку, й іще сушеницю торішню не поїли, є пшоно, ти їж, вітре-батьку, їж, батьку-вітре...

Сльози бризкають з очей, наче опиняється в мерехтливому кущі з бризок-сліз, і дід та баба сяють і ламаються в цьому кущі, й мати, й стіл під грушею, й груша, й геть-чисто все, що потрапляє на очі. Біжить від груші в цьому болісно-ссяйливому кущі, сам — наче колючий кущ сліз, то він — сльози, то сльози — він, то село — плаче, й Княжа гора — плаче.

Вибалок затоплено різнотрав'ям, що хлюпає в груди, по хвилях різнотрав'я вигойдуються білі, рожеві, червоні та жовті квітки, мовби спалахують відблиски на поверхні теплого моря, над морем цим зеленим літають лелеки, а ген віддалік і походжають гуртом, лиш спини лелечі видніють і голови їхні стримлять, схожі на небувалі квітки, які також вигойдуються на вітерці,

дід Гордій у морі трав — зодягнений у полотняну сорочку,

з хмарою сивого волосся на голові — скидається на лелеку, тільки більшого від справжніх,

ви обоє обвішані торбинками, в які сьогодні з досвітку збирали трави і цвіт у вибалку, де худоба не толочить зела, бо такий цей вибалок неприступний для худоби, де зело вільно п'є уночі гостре світло далеких зірок і густе місячне молоко, де зело вдосвіта викупується в цілющий росах і вдень ніжить в сонячному літеплі,

цей вибалок схожий на відкриту жилу в грудях землі, над вибалком-жилою по краях ростуть дикі груші, терен та шипшина, а сам вибалок-жила, ген дотикаючись до Княжої гори, ховається в її могутніх надрах, мабуть, саме з її надр і виливаються щовесни оці живі буйнощі різнотрав'я,

ви здираєтеся схилом вибалка, що густо поснований деревиєм, де грають бджоли на невидних пахучо-медових струнах, уже й поміж тернів нагорі, а за тернами стеляться весняні поля, від яких очей не відірвати, ген і ваше село видніє хатами й садами,

а дід і каже, що отут, над вибалком, колись до революції та й після революції стояв хутірець, уже нема хутірця, й тобі не віриться в дідову річ, що стояв хутірець — і не стало, бо от, скажімо, Княжа гора стояла — й стоїть, село було — і є, дід Гордій жив — і живе, так само як Дніпро тік — і тече, так само, як над Княжою горою, над Дніпром і над дідом Гордієм напиналось і напинається небо, все це не зникло — й не зникне, отож і хутірець має бути, ось тільки слід уміти побачити,

а дід Гордій, обвішаний торбинками з травою та цвітом, і каже, що колись його були ховали-хоронили з цього хутірця, якого вже нема,

а ти, обвішаний торбинками з травою та цвітом, і питаєш, як це діда Гордія колись могли ховати-хоронити з цього хутірця, коли ось дід поряд із тобою ступає, живий — непохований, і ти, сміючись, лапаєш діда за полотняну сорочку, за штани й за торбину на грудях його смикаєш,

а дід Гордій, ледь розкривши равлики-стулки очей, і каже, що таки хоронили його давно, ще підпарубком, вуса ледь засіялись, ну, зодягли його в дубову сорочку, застелену зсердини білим крамом, руки на грудях склали та й понесли його з хутірця, ранньої весни понесли,

а ви, діду, пам'ятаєте, як вас несли, як же ви пам'ятаєте, коли на вас дубову сорочку зодягли, дивно зодягли, значить, бо тепер от коби на кого зодягнуть, то він уже нічогісінько не годен побачити з тієї сорочки, як же ви побачили, ну й очі у вас,

еге ж, очі в мене, каже дід Гордій, усе бачили тоді в небесах синіх, саме жайворонки повернулись із вирію, тріпочуть грудочками вгорі й так виспівують, що страх славно, здається, ніколи б не вмирав, дивлюсь я в небеса, а мене несуть дядьки на плечах, і дубова сорочка пахне свіжими стружками, дикі гуси тягнуться наді мною до Дніпра, один за другим качині табуни пролетіли, й так легко дихається на дядьківських плечах, і такого вітру в грудях, що, здається, легкий та звітрений, полинув би разом із дикими гусьми до Дніпра, полинув би в качиному гурті,

а як до села нашого стала доходити процесія, то жалібно заголосило жіноцтво, мати з батьком заплакали-заридали, й навіть заплакали дядьки, а дядьків багато набралось на мій похорон з сусідніх сіл, плачуть, що такого молодого несуть на кладовище, помер, життя не звідавши, й мені самому в дубовій сорочці закортіло плакати, вже й лелеки в небесах не радують, уже й летіти до Дніпра в качиному гурті не хочеться,

оцією дорогою тоді йшли, що зараз із тобою йдемо, ось тут вітряк стояв, уже нема вітряка, згорів минулої війни, а тоді, ще позаминулої війни, тут усе й сталось, а сталось таке, що тобі важко втямити нині, то завтра втямиш, коли розумом виростеш,

а сталось, що поклали мене в дубовій сорочці отак під тополею старою, давно вже нема тієї тополі, плакати не плачуть, а лиш бурею — крик, і гвалт, і стрілянина, такий рей-вах кругом, коні іржуть, худоба реве, хтось біжить, хтось тікає, а я лежку, бо сказали мені, покійному, лежати, лиш небо над головою бачу, а в небі що, а в небі гайвороння під смушевою хмарею в'ється, вихорами злетіло у височінь, ну, думаю, скільки гайвороння багачько,

а потім сила якась підхопила мене, зірвав із себе дубову сорочку, бо чого ж це вилежуватись під гайворонням, коли бій кругом, коли процесія — вже й не процесія ніяка, та й не покійник я, а живий-здоровий і навіть шаблю стару козацьку тримаю в руках, та шабля муляла бік від самого хутірця,

Господи, що діялось тут, біля вітряка, тих реквізиторів німецьких, що від Центральної Ради, побили-посікли на капусту, бо хто ж із їхньої банди боявся похоронної процесії, ніхто не боявся, вони тут безпечно отаборились та полуднали, з горілкою, книшками й шинкою, що по людях награвували, значить, полуднали, а процесія по них і вдарила, хто з чого мав, хто що поховав під полою, там карабін чи обріз, постріляли й пошаткували їх на капусту,

вже та процесія не плаче й ридає, як ото за мною, живим, ридала, хоча, здається, чом не ридати, коли стільки покійників під вітряком, уже процесія кинулась поміж худоби, що реквізиторі в людях реквізували для німців, уже хто свою корівчину вилучає, хто телицю, хто овечок визбирує своїх, а те гнуздає коня, бо й коней позабирано, а хто прямо сідає на воза, де печеного хліба накладено, чи на грабарку, де пшениця на посів, насіннева, бо все брали в людей, сідають на вози — й гаття, чалі, і вйо, карі, а коні іржуть, а худоба мукає, а вівці блеють, таке ревисько реве, наче судний день настав,

і дядько якийсь у свитці наопашки, хрестик на шовковій шворці теліпається, бігає від воза до воза та все допитується, зерно в тих мішках чи, може, гроші, бо в нього не реквізували ні волів, ні коней, а лиш гроші реквізували, то він тепер бідний як церковна миша, чи немає в яких мішках грошей, а йому кажуть, що нема, що саме лиш зерно, що лиш печений хліб у мішках, авжеж, бо хто б це на такому страшному ярмарку та пустив би його руку до мішків, аби перевірів, тут тікати треба, поки гайдамаки з німцями не наспіли, поки без суду та слідства не постріляли всіх,

а в нас коня забрали з хазяйства, нам без коня — як без рук, а я в ту веремію кинувся, під сідлом стояв прив'язаний до конов'язі, де завжди коней в'язали біля вітряка, коли з помолом приїжджали, ну я — за свого коня, вже тікаю з того побоїська, а батько-мати ще лишились, бо в них овечі кожухи забрано, вони ще за овечими кожухами нипають, як отой у свитці за своїми грішми,

скочив я в сідло, вдарив босими п'ятами по кінських здухвинах — і на Княжу гору, бо хто куди від вітряка тікав, а наші сільські, що з худобою чи кіньми, все більше на Княжу, боялись і німців, і гайдамаків отих, уже я в лісі, в нетрях, аж тут сам себе лясь по лобі, ну, думаю, дурень який молодий, хутчій назад, поки не пізно, назад на той кривавий ярмарок, бо як запізнишся, то добрі люди віддячать — голову тобі знесуть,

лечу я з Княжої, вже й вітряк, таке тирловисько на околиці, забиті лежать урозкидь, і ніде ні душі живої, лиш гайворонням вихором і досі в'ється під хмарами, і засміявся я з радості, що під тополею стоїть домовина, ніхто не взяв мою дубову сорочку, хоч усе тут гребли, от висадив я той скарб на коня, бо ж знадобиться на хазяйстві людям, що споряджали мене на тому похороні, бо хіба в бурю настарчиш домовин, негоже розкидатись,

і знову гайда на Княжу гору, в ліс, де ховались наші від напасти лихої, я в тій домовині й спати вкладався під зорями, сухо й затишно, звірів ніяких уночі не боявся, бо який звір чи нечистий дух відважиться підступити, а мати з батьком їсти носили, поки я стеріг коня, слава Богу, переховався, а в селі коїлось тоді таке, що не розказати, бо карателі прийшли карати, а кого покараєш, коли порозбігався народ після такого ярмарку, та однаково без біди не обійшлось,

отак мене колись несли цією дорогою в дубовій сорочці, отак хоронили, ха, в нас народ із хвороби розумний, ще не таку процесію втне, аби ворога обдурити й покарати, а я ось тепер пішки скільки ходжу там, де мене колись на руках несли, трави збираю та сушу, як мій батько збирав, як батька мого батько збирав, а наш прадід теж збирав у давнину, він козаків лікував на Запорозькій Січі, це в мене, сказати б, іще запорозьке вміння,

дід Гордій розказує, і гудуть над дідом бджоли, бо такі в нього пахучі цвіт і трави назбирано в торбинки, йде в їхній музиці, неподалік із відчиненого вікна якась весела жінка сміється по радіо, сміється чи не на всьєке село, бо що їй до дідової розповіді, проїжджає мимо автобус зі снопом пасажирів, чужих до дідової думи,

а тобі здається, немов криче те гайвороння, яке колись над вітряком та над кривавим ярмарком вихорилось, і ти покрадьки торкаєшся незаправленої в штани дідової полотняної сорочки, — чи то шукаєш у нього захисту, чи самого діда Гордія хочеш захистити від чорного гайвороння,

й так ви йдете нерозривною вервечкою, дід Гордій у пахошах трав та бджолах попереду, а ти позаду, теж у паморочливих пахошах та в густій музиці...

Власне, хоча Княжа гора й вигинає ведмежу спину окрай села, починається вона в них одразу за садибою, за городом. Город немов розганявся під гору, й забракло духу, захляв, перечепився об найближчі стрімчаки, розпластався рябою рядниною, де латками воронового крила лисніє чорнозем, де жовтіє суглинок, де вирваними з лисячої спини рудими жужмами світиться глина, де слизько зблискує глевкий глей, де застиглими струменями врізнобіч порскнуло мілким попелястим піском. А на межі, яка швидше скидається на городьбу, в долині й лободі навалено всякого штурпаччя й каміняччя, що за багато років викопано на городі, а ще всіяке костомаччя — спробуй утям, чиє то костомаччя, з яких бачених чи небачених звірів, коли тим костомаччям так і пре з землі,

хоч копай ти її весною, хоч копай ти її восени, а костомаччя не щезає, наче земля родить не тільки картоплею та соняшниками, а й жовтим та білим костомаччям, еге ж, наче десь там у темному її глибу народжуються звірі, там живуть, там помирають, а вже на білий світ приходять ось таким костомаччям, що городьбою вляглося на городній межі. А ще в тій городьбі й кутасте каміння, яке чи в землі саме натесалось, бо ж земля таки вміє й тесати, чи в якихось древніх печерах його колись натесано й розгублено повсюдно, — ось дід Гордій, баба Килина й ти з матір'ю знаходили й знаходите повсякчас, скидаєте на межу, бо ж куди його поскидаєш. А ще поміж каменів і кісток якого залізяччя тільки немає, й не зовсім спите іржею: уламки всякої потрощеної зброї, рваний метал осколків, якісь снаряди, якісь патрони, якісь міні-тарелі, якісь бойові замки із зотлілими пружинами, якісь стволи, якісь ободи залізні — земля не переставала й не перестає плодоносити цим бруктом, вивергаючи його зі свого лона, й хто відає, скільки його ще залилось у темному глибу, де минулі віки не сплять, а зібрались у гурт і посилають у білий світ свої дарунки... В якому своєму дитячому віці ти станеш на городній межі, на цій городьбі, пориваючись поглядом і душею на Княжу гору, що затуляє крайнебо так, як мати затуляє від сонця долонею чоло, а городьба не пускає, вчепилась нездоланною силою. Княжа гора перед очима — немов картина, яку хочеш побачити зблизька, — й остерігаєшся, бо не тільки загадковістю віє від неї, а страхом, що шпильками протикає груди, й хоч стоїть лагідний день, та з Княжої гори немов обвалюються кам'яні громи, й кам'яними громами обвалюються на твою пам'ять легенди й перекази, які доводилось чути про Княжу гору, а з тих билиць та небилиць перед зір твій виходять вовки та ведмеді, хиже та мирне птаство, грабіжники та розбійники, половці й татари, виходять духи нечисті, всяка лісова потороча, що боїться денного світла й чаїться в глухих проваллях, а ще дивовижні лісові луни, які є чімісь таємничими голосами, але нікому не дано побачити, яким химерним дивовижам належать оті довгі та прозорі, кришталевого дзвону лісові луни. Ти прагнеш опинитись поміж таємниць Княжої гори, там, де твій батько блукає вітром, де живе твій батько-вітер, хочеш зустрітись з ним, відчувти вітер на дотик обличчям і руками, почути його прохолодний батьківський шепіт, бо має ж батько сказати своїй дитині якісь добрі й такі потрібні слова шелесткою мовою вітру, в тобі від очікування зустрічі з батьком-вітром аж бринить і мало не порветься якась струна в

єстві,— й ти чомусь не можеш полинути на Княжу гору, не можеш відірватись від городьби, ноги твої в землю повроста-ли, як повростали картопля й соняхи, вишні та яблуні. О батьку-вітре з Княжої гори, чи бачиш ти свого сина отут, під горою?!

У подолі Княжої гори стоїть шатристий ясен, мов богатир у літах, а під шатристим ясенем хатка стара в іржаво-рудій черепиці, наче в картатій хустині, світяться вікна блакитни-ми барвінками, сінешні двері навстіж розчинено — вільно пташці влетіти, вільно хлюпнути леготу, вільно подорож-ньому вступити...

Заграно, забубнено, бояри побуджено —
Встаньте, бояри, встаньте,
Коники посідлайте, самі убирайтесь,
Бо приїдемо ранком попід високим замком,
Будемо замки ламати, Марусину діставати...

Ото бабі Килині завше співається цієї пісні, коли веде тебе за руку повз оту барвінкововіконну хатку під шатристим ясенем. Вітається зі старенькою, як сама, зігнутою колесом Онисею Гайдаржею, що виходить із хатини до воріт, і снують вони, давні товаришки, тиху розмову, та, здається, перебли-сують у їхній мові нитки срібні та золоті, нитки білі та чорні, а також зелені й червоні. Двоє сірих оченят сидять у підбрів'ї в сивой Гайдаржі, колесом зігнутої, і тремтить в очах по росі-сльозині. Завжди в очах дзеркальна роса — хай вес-на, хай осінь, хай зима.

Хай весна, хай осінь, хай зима, а баба Килина з товариш-кою Онисею Гайдаржею снують і снують барвисті нитки ба-лачок, а з тих балачок проростає зелен-рута їхнього відле-тілого колись життя, в яке тобі, здається, не прозирнути, але все ж прозираєш, бо такі в їхніх бесідах нитки чародійні, що тчуть і тчуть живе минуле...

У садочку дві квіточки
На світанні були
Та горілочку пили,
За малую та часиночку
Найшли собі родиночку...

А того вишневого осіннього вечора, далекого-предалекого, кінь вороний ступав через заграви, якими палахкотів ліс на Княжій горі, ступав кінь вороний через застигли жовто-баг-ряні вихори дерев і кущів, по розіллятому полум'ї прижухлої трави та зів'ялого листя, ступав кінь вороний через шерехи та жаскі скрики падолисту. Скільки разів кінь вороний ходив

цією дорогою — хай то ніч тупоока, мов сова, хай то досвіток похлихий, мов політ крижня над Дніпром! — отож знав цю дорогу кожним своїм підкованим копитом, кожною чутливою жилкою, але харапудився й похоркував. Чи не тих боявся людських тіней, то в шестеро корчуватих рук вели його за вузди? Вивели вороного з лісу на поділ Княжої гори вже смерком, коли темрява виросла густими коноплями, вивели якраз до обнесеного воронням обійстя, прив'язали коня до воріт, розтанули в мороці ночі, а вороний вузди зубами гризе, а вороний важко присідає, наче з ляку, що дорога під ним розсядеться ось-ось.

І поверталась поночі Онися додому, навідувалась до родичів у сусіднє село, вже й свою хату видно, а біля воріт угледіла коня вороного, й серцю так терпко стало від радісного болю. Вирвала з грудей голос, наче любистку духмяного вирвала й аж до воріт докинула:

— Семене коханий, чекаєш на мене!..

Бо як було не впізнати коня, бо як було не впізнати на коні її судженого Семена-кавалериста, який отак щовечора навідувався, якого й сьогодні чекала.

— А я забарилася, Семене! — любисток голосу свого дівочого знову кинула в ніч.

Кінь переступав ногами, вухами пряв, а її судженому Семенові-будьонівцю відняло мову.

— Ти гніваєшся? Чи заснув, Семене?

Мабуть, заснув із утоми — це ж стільки клопотів йому в сільраді та поза сільрадою! — бо погойдувався, як очеретина погойдується у воді, і плечі його опали.

— Ось я тебе розбуджу, Семене... Сходь із коня, Семене, підемо до хати, вмиєшся криничною водою, повечеряєш, білу постіль тобі постелю... Чом же ти з коня не сходиш, Семене?... Хто твого коня, Семене, припнув до воріт?... Хто тебе до коня гудзами прив'язав, Семене?... Горенько, та що ж це таке, біда яка, горенько... А-а-а!.. Де ж твоя голова, Семене, де ж ти голову загубив?..

І дерев'яніючи тілом, і чуючи, як волосся заворушилось на потилиці, як очі гострим боєм рвуться з очниць, зойкнула в ніч — спершу тоненьким лементом, а далі не людським, а вовчим протяжним скриком, і той звірячий скрик Ониси впав у хащі лісові на Княжій горі, ліс відповів луною, вороний кінь гойднув гривастою шиєю, наче вершника свого намагаючись скинути, чи силкувався з розпачу дістати загнужданою мордою до серпа молодого місяця в небі...

Крикнули лебеді на воді —
Заржали кониченьки на стані,
Били чолом за двором,
Придавили рученьки за столом...

Відв'язала неживими руками вороного від воріт, вела до-рогою поміж осінніх смутних верб, а зуби видзвонювали зер-нами слів, наче на морозі.

— Семене рідний, чи думала я, чи гадала, що отак нині вертатимешся від мене?.. Це ж тії воріженьки-дуки, що ти в них землю відняв... А воріженькам-дукам теж голів не зно-сити, теж не набутись на світі білому.

Шаруділо опале листя, а лісова гущавінь Княжої гори мовчала грізно, мовби до пори до часу тамувала невимовний біль у грудях.

— Де ж твоя кохана голівонька, Семене?.. А ми ж побра-тись мали за тиждень цієї осені, таке в нас весілля, такі в нас пісні...

Ой на горі полуцвітки процвітають,
Усю гору кам'яницю устилають...

— Таки знайду твою голівоньку, з голівонькою весілля справлю...

Ой, той журливий похід через Княжу гору судився, ма-буть, тільки Онисі Гайдаржі з твого села, більше нікому не судився.

І як тільки вона здолала тоді морок ночі на Княжій горі?..

З тих пір де тільки не шукала, де тільки не видивляла голівоньку свого судженого — в полях і байраках, у шелюгах коло Дніпра, в лугах весняних, у зимових заметах, у лісових хашах на Княжій горі! Отак все життя шукала й ще зби-рається сто літ прожити, аби знайти, аби весілля справити із коханою голівонькою, а коли Онися весілля справить із ко-ханою голівонькою свого судженого, тоді й переставляться можна.

Ось тільки очі плачуть, сльозяться весь час, а якби очі не плакали, якби не сльозилися, то вже б і знайшла, деь та голівонька чекає не дочекається на стару дівчину Онисю...

Ось твій Іде,
Розмай-коса,
Потерай-краса,
Горіховий цвіт,
Що зав'язав світ...

Якогось літнього дня вітрець із Княжої гори долинає до хати, пестить твої щоки, куйовдить ласкавою долонею й так розкостриченого чуба на голові, бере тебе за руку — й веде.

Долаєш городьбу, вже ти на кам'янистій стежці, яку рушником простелено між бузини, гаптованої гронами недоспілих ягід, уже за бузиною — горішина й терен кущаться, уже глід і калина тут хороводять, уже дикі черешні і дикі яблуні, й чим тут тільки не пахне! Пахоші густішають, дурманять, забивають памороки, й душа від них завмирає, п'яніє, хмеліє, і хочеться затиснути пальцями носа, щоб не запаморочило. Поміж розлогого гілля перелітають пташки, і в хащах птахи наче інакші, ніж у селі, а барвисті пера на крилах і на грудях такі, що більш ніде й не побачиш, і музика їхнього щебету така, що ніде й не почуєш. Обертаєшся з петлястої стежки назад — ген видніє в долині і в яру біле село, хати пливуть вітрильниками поміж тополь і верб, ген школа блискає вікнами, а біля школи вервечаться діти у якійсь грі. Але вітрець підганяє тебе, й тут, вище, він уже не вітрець, а вітер, він подужав, та, либонь, іще дужчий там, ген угорі, куди веде стежка, куди кортить дістатись, щоб нарешті таки здибатися з вітром із Княжої гори, з тим вітром, про який казала мати. Стежка в'ється попід крутим схилом, у дубах та грабах, в'ється понад урвищем, яке дедалі глибшає, западає в півморок, який густішає на дні урвища, й коли на схилі лунає передзвін птахів, то з глухомані урвища лиш чуються шерехи-зітхання, наче там зітхають чиїсь заблукані душі. Й далі більше денне світло обертається на якусь зелену плямисту терм'яву, що затоплює урвище й ліс на схилі гори, небо за верхами дерев озивається громом, що гуде далеким басовитим джмелем, перші краплі розбиваються об густе листя, потім більші краплі твердими горішками провалюються крізь листя, — й раптом рясна злива рушиться на землю. Ген тисячолітній дуб над стежкою сіріє в стовбурі дуплавиною завбільшки в людський зріст, і ти притьмом ховаєшся від грози в затишній дуплавіні, виглядаючи меткоокою білкою в світ бурі, яка ще не осатаніла, та скоро осатаніє, бо вже не лле, а періщить, бо вже грім навіть не ірже в небесах, а реве табуном схарапуджених коней, бо блискавки пропалюють у небесах страшні розверсті яри, і з тих розверстих небесних ярів падає додолу хвилями мертве світло, яке щойно було буйним, ревучим, несамовитим. Бризки залітають у дуплавину, яка прихистила в бурю, й тобі здається, що зрісся з дубом, і, чуючи шелест і сплески його гілля, бачиш самого себе дубом, що росте з землі в небо, що ось зараз стоїть грудьми проти бурі, змагаючи блискавки й грім! Твоє коріння дужими потоками проллялось у земну твердь, ти чуєш Княжу гору через крону, кореневища, через цю чутливу

крону-кореневище ти заглядаєш у морок гори, який тобі близький і не страшний, як не страшна й та мокра пташка, котра з виру грози вже мало не влетіла в дуплавину, та в останню хвилину своїми порськими очима наче аж ударилась об пахкий жар твоїх очей,— й знову ринула у вир грози; як не страшний тобі й той слизький вуж, який ген-ген поміж кушів малини переповз по стежці, наче то грубий сирицевий батіг позвивався, як не страшний тобі отой шелест-виляск у заростях, наче там із чотирьох ратиць раптом зірвалася-скочила якась звірина та й гайнула в гущавинь лісу і в гущавинь грози. Бо й справді, чого боятись, коли ти обернувся на дуба, що росте з землі у небо, еднаючи землю та небо корінням та гіллям, стовбуром, руками й ногами, передзвоном серця і шелестом листя, зеленою піснею зодягнених у капелюшки жолудів і краплистою піснею, що проросла з уст, що невідомо де й закінчилась — чи в твоїй душі, чи в душі дуба, які немов стали однією душею, а вона ж бо ще й є душею Княжої гори!.. Зрештою, полум'я грози пригасає, блискавки вимеркли, й тільки лиш грім озивається звідти, з вершини, до якої ти не дістався, грім наче посварюється за твою втечу з хати, що ти намислив зустрітись з вітром, грім наче застерігає на майбутнє від таких походів на Княжу гору. Вилазиш із дуплавини — й наче роздвоюєшся, переставши відчувати на собі і в собі могутнього дуба, і, либонь, так само дуб жаліє за тобою, ген як сумно перебалакується листям, що ти віддаляєшся спускаючись мокрою стежкою назад у село, й дуб услід за тобою простягає гілля, наче хоче затримати й вернути в родинні обійми, у шелест їхній.

А після ураганної вітряної бурі натрощило гілля не тільки на горі, а й у селі, з сільради сказали, аби трошене гілля з обійсть повиносили на дорогу, покладали під загорожами. А ще — поспилювати чи позрубувати дерева, коли близько біля електромережі, бо цією бурею накоєно лиха, то нащо чекати її в гості вдруге, рубайте чи ясен, чи клен, чи акацію, коли можуть завадити електромережі.

Так цікаво бігалось по селу — там солом'яну стріху здерло з хліва, і хлів блимає кроквами-латами, наче велика рибина світить білими кістками, з яких обсмоктано м'ясо; там грозою повидушувало скло у вікнах, і жива хата дивиться темними більмами, в яких ні летюча ластівка не відображається, ні груша з двору, ні хмара з неба; там город витолочено так, наче на городі телесувалась череда; там із ями витягують мотузками перісту корівчину, бо вітер загнав у яму, добре, ніг не поламала, але ж спробуй і витягни з ями!

Хоч буря вщухла, а хлоп'ячу ватагу вашу наче вітром ганяло.

Зелений автомобіль, завбільшки з сірникову коробку, спинився перед вашою хлоп'ячою ватагою, немовби у хвилию вдарився. З автомобіля — сірникової коробочки не так висів, як вилущився з острішкуватими бровами дядько на протезі й на милицях і, обважнівши крутими плечима, очікував на вас.

Якийсь такий був цей дядько, немов його покалічила недавня ураганна буря, що плондрувала сади, городи й ліс. Зачудовані й насторожені, ви поспинялись віддалік. Тоді незнайомий дядько заклав до рота пальці й свиснув грізно, мовби ляснув гарапником по мокрій траві.

— А ходіть-но сюди! — ревнув басюрою. Й коли наблизились, уже зовсім лагідно поспитав: — Тутешні чи зальотні горобці? З Княжої гори?

— Ми не зальотні, ми з Княжої...

— Та видно, що з Княжої, — засміявся дядько, здаючись уже зовсім не страшним, хоч порубаний та посічений. — Ви мене знаєте?

— Ні...

— Та мене весь білий світ знає!

Ви мовчали, набравши води в роти, а дядько у вашому гурті стояв на милицях, наче обламана брила.

— А ви суніці збираєте в лісі? Чи опеньки?

— Збираємо...

— Хлопці, що я вас попрошу... Я сам із Києва, я до вас по суніці приїжджав на Княжу гору. Ну, й годинника свого загубив, буває таке. За той годинник і мовчав би, але ж — трофейний. Я той годинник із Берліна привіз, а ось у вас — загубив. Якось так мультко на душі, наче от — був якийсь час у мене вчорашній, і сьогоднішній, і завтрашній, а без годинника — щось не те, й край... Вам ясно?

Ви мовчали, вам було не ясно.

— А годинник такий круглий, мов цибулина, й справно іде. — Чоловік чудно смикнув плечима, наче підстрибнув на протезі й на милицях. — Я загубив, а він собі йде в лісі отам...

І показав милицею на Княжу гору, що лежала ведмедем.

— Але ж зупиниться, от, бо хто йому там накрутить пружину? Сорока накрутить? Чи ворона? Й коза не накрутить, правда?

Ви хлопнули на дядька хвилями усмішок.

— Зупиниться годинник, не йтиме. А як же це не йтиме,

коли весь час ішов, коли аж із Берліна йшов... Чудно так, не віриться, що загубив. То ви пошукайте, ви знайдете, чуєте, хлопці? А я навідаюсь, чи по гриби приїду, чи по горіхи... Таких ліщинових горіхів, либонь, нема ніде, тільки у вас.

Скрипнув протез, тужливими голубами загули милиці. І як тільки він суніці збирає? А гриби? А горіхи? Вже сидючи в автомобілі завбільшки з сірникову коробку, дядько дивувався:

— І як він загубився?.. Трофейний! Кому він у лісі показуватиме час? Їжакам, га? Чи вужам? Так їжакам ані час не потрібен, ані годинник німецький... Так само й вужам... То ви пошукайте, хлопці, а я навідаюсь.

Наче його ураганна буря нагнала до вас.

Княжа гора обіймала село високими, грізними обіймами. Де ж там у лісових нетрях шукати загублений трофейний годинник? Десь міряє час поміж папороті, а на його циферблат заглядається мале цікаве лисеня. Або ж сорока-білобока знайшла й занесла в гніздо, бо сорока — знана злодійка, сороці захотілось жити за годинником! Жаль дядька, жаль. Ви ще спитаєте в Княжої гори за той годинник, гора відповість, вона все знає...

— Мамо, а чому в мене сестри нема?

— Від кого ж сестра в тебе знайдеться?

— А ти казала — від вітру!

— Від вітру, дитино?.. Від вітру в тебе є сестри, й не одна.

— Правда, мамо?!

— Авжеж, правда. Ген сорока сидить на груші, бачиш? То сестра твоя від вітру, а ти й не знав, дуренький. Ну, чого супишся? Сорока в гості до тебе навідалась, хоче надивитись на свого брата. І в лісі на Княжій горі маєш сестер, чому ж ти їх у гості не запрошуєш?

— Кого запрошувати?

— Хоч би руду лисичку, вона також твоя сестра. Або козу дику, вона сестрою теж доводиться. Чи ти з такими родичами знатись не хочеш?

Сорока заскрекотала — й понесла свій сорочий скрекіт із груші, низько над вулицею полетіла, всівшись на березі білоріччя. А тобі чудно, що так мало погостювала, куди ж ти летиш, сестро, й не поговорили навіть, і ти біжиш слідом за сорокою, й скрекочеш по-сорочому, й руки розставляєш по-пташиному, бо раз у тебе сорока за сестру, то ти їй за брата, схожі ви між собою обоє, ото й розмовляєш, і летиш по-сорочому. Стоїш під березою, поки в її косах примостилася со-

рока, а потім знову летиш услід за нею поміж садків. Сорока летить через садки, через городи, а ти ще не навчився по-сорочому, отож — де вулицею, де — межею, де — задвірками, а тільки не відстаєш від птахи-сестри, бо ти ж їй доводишся братом-птахом, аж поки в лозах під Княжою горою до твоєї сороки прилучається кількоро сорок, і вони зі скрекотом летять до лісу, скрекотом кличучи й тебе за собою, в гості до своїх гнізд, і тобі кортить летіти до них на гостину, але вже вечір западає, поміж деревами табуняться кошлаті сутінки, й самі дерева ген у хащах — наче позастигали сутінки, прощайте, сороки, мої сестри від вітру та рідної матері, це ж ви до вітру й полетіли, десь він там на Княжій горі володарює, прилітайте завтра гуртом, прилітайте!

Липа на хатньому причілку — як парашут із зеленого шовку; що повиснув над обійстям і ніяк не спуститься на траву, й добре тобі сидиться в цьому парашуті, в якому гудуть бджоли та мурашва, й залітає пташка прощобетати тобі на самісіньке вухо якусь найчудеснішу звістку, яка довго потім бринить у свідомості, тривожачи таємничою загадковістю. І звідси, з завислого над обійстям пахучого й свіжого липового парашута, видно село в зморшках збриженої землі, видно Княжу гору, над якою сяйливою короною палахкотить сонце, видно кучеряві чуби молодих дубків на схилі за городом, поміж них долі то ворущаться, то бігають сонячні зайчики, й тіні ворущаться поміж сонячних зайчиків, і раптом із метушні-біганини сонячних зайчиків і тіней вичаровується щось несподіване, вичаровуються гострі вушка, що зазмерли двома настовбурченими листочками, поміж листочками-вушками гостренька мордочка аж пронизливо подзвонює двома вічками-дзвониками, й ніжки такі тугі й чутливі, наче ляклива музика, стримлять із лопушиння, й ось ці лункі ніжки здригаються й ступають по зелених водах лопушиння, й ти вже добре бачиш молоду кізку, вичарувану лісом на Княжій горі. Завмираєш у липовому парашуті, не дай Боже тепер тобі опуститись на діл, і поглядом чатуєш сіру лісову кізку, і боїшся, щоб вона не відчула твого погляду, бо такий він у тебе дзвінкий та гарячий! Кізка подеколи стриже вухами-листочками, вона ще в миготливих сонячних зайчиках і тінях, та вже вийшла з дубняка — й наче роздягнулась із тієї мерехтливої одежі, й залисніла шерсть, й ще веселіше зазвонила очима-дзвониками. Грають стрункі ніжки, грають здухвини, і все в молодій кізки грає, начебто вона не просто дика кізка, а дух Княжої гори, й ось цей дух уже в вишняка

за городьбою, вже легко й городьбу переступлено, йде поміж розквітлого маку, що червоніє кривавими згустками, й не боїться, мовби телятко вертається з луку. Мабуть, такі справді сестра, правду казала мати, сестра від вітру, інакше б чого їй із лісу вибиратись, а так прийшла в гості, бо мають же вони зустрітись колись, сестра з братом, гай-гай, яка ж вона гарненька! Авжеж, полохлива, але... хіба така вже полохлива, коли не злякалась прийти на подвір'я, це ти сам полохливий, сидиш ось у цьому зеленому липовому парашуті, боїшся дихнути й гілку порушити. Ну, хіба ж так зустрічають сестру, спускайся донизу та пригости якщо не травою, то цілушкою хліба, гайда, сміливіше! А кізка, либонь, почула твою думку, самої думки твоєї злякалась — і наче вогонь вибухнув там, де щойно ступала кізка поміж кривавих згустків червоного маку, й той лискучий рудий вогонь перебіг через картоплю, скочив через городьбу, яка щирилась кутастим камінням, залізом та кістками, й ще спалахнув у вишняку, долинувши шелестом потривоженого гілля,— і вже не стало того вогню, кізки не стало, духу Княжої гори не стало, наче й не спускався сюди, не дивився й не дзвонив очима-дзвониками. Отямившись, падаєш із зеленого липового парашута на діл, поміж маків летиш полум'ям, уже вишняк, уже ліс, пташки перекочують у горлечках срібні намитинки, ворущаться сонячні зайчики й тіні, а рудої кізки нема, наче й не було, а тільки привиділось, еге? Ось баба Килина йде поміж кущів, несе сніпок трави на оберемку, вжала для кролів, і тобі кортить запитати в баби Килини про дику кізку, чи не здибалася з нею в лісі, та мовчиш: а раптом кізка почує, що про неї говорять, і вже ніколи не навідається в гості з Княжої гори? Баба Килина дивується, що гасаєш у хашах, і лице в тебе чудне, мовби з якимсь дивом пострічався, додому гайда, ось я тобі суниць нарвала, поласуєш, ходімо ж, дитино! Буркочучи, бере за руку й веде, а ти оглядаєшся назад, мовби хочеш пересвідчитись, що кізка не визирає з лісової гущавини й не дивиться тобі вслід очима-дзвониками.

Мати розкажує, слова її — малинові дзвоники, що видзвонюють журливу мелодію, ця мелодія починає боліти в твоїй душі, і цього погідного дня, після недавнього дощу, який блищить тремкими краплями на листі дерев, на траві та на картоплинці, світ одмінюється перед твоїми очима, Княжа гора постає такою, як у материній розповіді,—

зима притрусила землю пухнастим снігом, дуби-нелині

позодягались у сиво-золоті кожухи, берези стоять непогасними свічками, стовбури грабів чорні, мовби вугіллям їх намальовано, грона калини мерехтять рубіновою кров'ю, снігурі жаристо квітнуть на кущах, сяє соснова глиця, вітер дихає шпарким морозцем,

а дітлахи, розлетівшись зграєю по Княжій горі, спускаються схилом донизу, перегукуючись поміж собою, і голоси їхні гостро спалахують у студеному повітрі, аж осипаються жолуді з дубів од голосів, аж глиця сіється на сніжок, що біліє збіглим із горняти киплячим молоком, і шишкарі спурхують із ялин, бо такі дитячі голоси тривожно яскраві, такі дзвінко ламкі,

повкутувані в зимову одіж, дітлахи йдуть забродом, і тобі починає здаватися, що ти йдеш разом із усіма, йдеш зі своєю маленькою матір'ю, яка зовсім не така, як тепер, а наче сільська дівчинка, й ти також кричиш гострим голосом, що аж кришиться від тривоги на іскристі уламки, й морозець щипає за щоки, й зашпори голками всмоктались у пучки пальців,

і, налякані вашою ватагою-зграєю, налякані вашими батогами-голосами, то з-під одного, то з-під другого куща скоплюються зайці, прудко біжать униз по схилу Княжої гори, вони підстрибують клубками сірого вогню, вони петляють поміж дерев, зникають поміж кущів, ген і дикі кози майнули, з-під їхніх ратичок сніжок пурхав легкими хмарками, кози скочили в яр, де там і пропали в хащах,

і сороки стрекотіли, то летючи поперед зграєю дитячою, то летючи позаду зграї дитячої,

і тут ударив постріл, шаркнуло раптовим звуком, наче то зовсім і не постріл пролунав, потім кілька пострілів злилось до купи, наче хтось із виляском ударив молотком по залізній рейці, і діти, широко розтягнувшись по схилу Княжої гори, закричали ще голосніше й розпачливіше, лиця їхні горіли рум'янцями, крізь які пробивались білі, сипкі плями холоду, й очі їхні цвіли колючими квітками, діти йшли поміж дерев і кричали, полохаючи дичину й женучи її попереду, на постріли, в поле, яке вже просвічувалось поміж деревами,

— й ти почув, як куля просвистіла поміж тобою й твоєю маленькою матір'ю-дівчинкою, куля навіть не просвистіла, а проспівала невидимою пташкою, й ти зовсім не злякався, а проспівала невидимою пташкою, й ти зовсім не злякався, й твоя мати-дівчинка також не злякалась, ви вдарили ще дзвінкшими голосами, бо якийсь заєць біг не поперед вас, а на вас, і від вашого крику заєць сахнувся вбік, щезнув поміж кущів, і знову неподалік проспівала куля тонким пташиним

звук, і ви не злякались, ніхто не злякався, діти широким забродом посувались по киплячому молоку снігів, лиш один хлопчик, що йшов ізбоку й трохи попереду, ген через глибокий яр, чорнявий хлопчик, закутаний у вовняну хустку й озутий у биті валянки, що сягали до пояса, раптом цей хлопчик спіткнувся й став осідати, хапаючись руками за яворину, пальці його повзли по корі, й ти побачив його скривлене від болю обличчя, на якому корчилились губи, й очі його так само корчилились, і жебонів у нього з грудей чи то стогін, чи то хрип,

і ви з матір'ю-дівчинкою поспинялись, дивлячись на осілого хлопчика під явориною, а решта дітей, нічого не помітивши, й далі йшли та кричали, полохаючи дичину, вже наближались до узлісся, за яким проглядалось поле, що було пострілами, від тих пострілів там і сям позлягали зайці, й дикі кози позлягали,

а одна кізка бігла назад, кізка бігла поміж тобою й матір'ю-дівчинкою, й ви повмовкали, не лякаючи її скриками, кізка залишала слід, вона торочила сніг краплями крові, вишивала сніг червоним узором, збігала схилом Княжої гори все вище, тікаючи від пострілів і від смерті, а дитяча ватага-зграя все йшла на ті постріли,

й вам би йти на пальбу, та ви з матір'ю-дівчинкою відстали від гурту, намагаючись через яр перебратись до хлопця, що осів під явориною, сяючи сльозами на зсудомленому від болю обличчі і тримаючись обома руками за ноги, ви таки перебрались до нього, пораненого, намагались звести з землі, беручи попід пахви, а він клигав на одній нозі, й там, де шойно сидів, ятрилась червоно пляма на снігу, від цієї плями ви не могли відірвати очей, наче заворожені,

і хлопець той чорнявий обізався раптом, сказав, аби ви хутчій ішли по шоколад, бо німці вже перестали стріляти, отже, німці віддячують шоколадом усіх дітей, які полохали й гнали дичину з Княжої гори на узлісся, отже, біжіть хутчій, бо німці позбирають здобич, сядуть у машину й поїдуть собі, а ви зостанетесь без шоколаду, й попросіть для мене шоколаду, казав той чорнявий хлопець, бо я ж кричав найголосніше, хіба я винен, що от тепер ногою не годен ступити, ну біжіть, біжіть, бо німці поїдуть зі здобиччю, шоколад пропаде ваш і мій, а вони ж обіцяли вам дати по плитці шоколаду,

сорока стрекотала над вашими головами, підбитою птахою чорнявий хлопчина у вовняній хустині висів на ваших плечах, з поля вже не стріляли, зима на Княжій горі сміялась

безмежною срібною усмішкою, скоро долинуло гарчання мотора, й машина з німцями рушила, залишивши зграйку дятлахів на узбіччі дороги,

й чорнявий хлопець у вовняній хустці плакав, що йому не дістався шоколад, і ми з матір'ю-дівчинкою вели його з лісу, вже в полі побачили кров на снігу від забитої дичини, й так само торочка кривава слалася за вами, наче калиновий сік...

Знову на хатньому причілку сидиш у зеленому липовому парашуті, що шелестить листям, і кличеш до себе Княжу гору так, начеб кликав рідну матір, аби не барилася у колгоспному полі, а верталася б хутчій до домашнього вогнища. Кличеш довгохвостих сорок і диких кізок, а ще ж і зайців, бо зайці також водяться, а ще їжаків, гадюк, куниць, золотаво-пухнастих білок. Дід Гордій сидить під хатою в білій полотняній сорочці, струже ложку з деревини, й кучеряві стружки обліпили діда, як бджоли вошину. А що ти кличеш Княжу гору вголос, то дід підказує:

— Не забудь позвати борсука...

Виспівуючи в липі, слухняно кличеш борсука, хай навідається в гості.

— Не забудь лисицю...

Чом би й не покликати лисицю, і ти з липи співаєш до невидної звідси лисиці, щоб не барилася, а спускалась у село.

— І вухату сову поклич, і горличок поклич...

За розумною дідовою порадою кличеш і вухату сову, й горличок, кличеш те, що літає, бігає та лазить, що гарчить і щечече, бо твоя душа готова вмістити в собі все, що вміщає в собі душа Княжої гори, у вас-бо споріднені душі.

— Ти, хлопче, такий, що й вовка покличеш. Кажуть, ціла тічка вовча на горі об'явилась. Ну, тічка чи не тічка, а таки недавно колгоспну ягничку зарізали, що лиш кісточки й познаходили. Вовка кликати не треба — він сам прийде.

Ось на твій клич із Княжої гори, мінячись у сонячному промінні, переблискуючи барвистим оперенням, летять птахи.

— Діду, горлиці летять!

Дід Гордій сидить під хатою в сивій хмарі розмаяного волосся.

— Діду, вже й лелека летить!

Лице в діда Гордія начебто багатшає ще на одну борозну, а стільки ж їх у нього, що не лице, а рілля.

— Діду, а качки дикі!

Очі в діда Гордія завішано мережаними повіками, за яки-

ми він сховався разом із усім своїм великим і загадковим життям.

Горлиці перелетіли в попелястому шумовинні повітря, ле- леки відпливли на крилах-веслах, качки прохурчали, сойка майнула рябими крильми, зозуля пронеслась. А ластівок скільки! Ось тільки звірів ніяких із лісу не видно, але ж звірі — не птахи, що сп'ялись на крила й пурхнули на клич. А борсукові збиратися забарно. Лисиця хутчій прибігла б, але ж дорога неблизька, та й собак у селі страшно.

— Діду, візьміть мене з собою на Княжу гору, я ще ніколи там не був!

— Отуди? — дід Гордій показує рукою.— До неба?

— Еге, візьміть мене аж до неба.

— Е-е, синашу, до Княжої гори треба дорости. Дорости отут, на землі. Ти спершу дорости, а я потім візьму.

— Коли ж я доросту, коли? — кричиш у розпачі до всього світу.

— Скоро доростеш,— каже дід Гордій так, наче то білий світ озивається його вустами.— Поглянь на мене: ось я не встиг оглянутись, як уже виріс. Так і ти не зоглядишся.

Лишенько, невже знову навідалась дика кізка, почувши його клич, ген майнули ноги в дубняку, гілля від бігу її схлюпнулось хвилику?

Привиділося, сонячні зайчики пустують...

Позбирались жінки до безумної Дарки Сторони, мастять їй хату зсередини і з вулиці, пахне кінськими кізяками, з якими розмішано глину для мастіння, пахне розмішаною глиною, пахне просяними щітками, які безкрилими птахами пурхають у жіночих руках, зоставляючи на стінах мокрі сліди, що хутко протряхають цього сонячного дня, сама хазяйка безумна Дарка Сторона готує для мастильниць обід, готує надворі, тут у неї літня кухня, вогонь через відчинені дверцята плити щось розкажує аж десятком золотих язиків, а ти не відходиш від жінок, бо дуже боїшся чорних гиндиків, що ватагою поставали неподалік і знай чатують, побулькиючи булькітливими голосами, знай стережуть, аби напасти на полум'я твоєї червоної сорочки, бо, звісно, завжди кидаються на червоне, а жінки-мастильниці гомонять, перекидаються крем'ячими слів, і крем'ячи-слова їхні аж наче порськими іскрами іскряться,

жінки-мастильниці, поміж яких і баба Килина, без якої не обходиться ні весілля, ні родини, ні хрестини, гомонять про дуплавого дуба, що росте на подвір'ї, дуплавий дуб зодягне-

ний у зелену сорочку, з якої стримить костомаччям засохле гілля, сорочка тріпоче на вітрі, голуби співають-стогнуть у листі,

жінки-мастильніці говорять про Дарку, тільки в їхній бачці Дарка зовсім не стара, як оце нині коло плити на кухні літній своїй, а молода, й коси в неї висять до пояса, гадюками звиваються, й очі в неї такі сині й густі, що синіших і густіших не буває,

а староста Засядьвовк походжає перед нею в нових чоботях хромових, які грають на його ногах, наче то дві гармошки грають, староста Засядьвовк похльостує нагайкою по чоботях, по гармошках своїх, по музиці хромовій, смальцем намазаній, в одній руці тримає нагайку, а другою хоче обійняти Дарку,

тільки Дарка йому не дається, випорскує, й коси гадюками випорскують, а староста Засядьвовк говорить, як то любив і любить Дарку й сина Грицька їхнього любить, ніколи так жінку й дітей від своєї жінки не любив, мабуть, наслано, мабуть, наворожено, бо як споконвіків водились відьми на Княжій горі, то й не переводяться,

бачиш, Дарко, поліцаї з німцями вже зняли з коловорота ланцюг, прив'язують Грицька ланцюгом до дуба, хай хоч як смикається, а не вирве дуба з землі, вже руками-ногами не ворухне, а затятий такий, затятишого світ не бачив, його другий день мордують, а він не признається, таки геройська дитина в тебе від мене,

але хоч би й як мовчав, а мусить признатись, де ховаються партизани в лісі, бо сам партизанить, бо знає, було б не попадатись у наші руки, а попався, то кажи, хлопче, а коли ти впертий такий, змусимо матір заговорити, мати знає, з ким ти водишся і куди бігаєш до лісу,

комендант Хорст додумався сина мордувати перед матір'ю, з біса мудра голова в коменданта Хорста, українська голова на такі мудрощі нездатна, авжеж, куди українській голові супроти німецької,

то признавайся, Дарко, бо вже твоєму Грицькові одне вухо для постраху відрізано, бритва гостра, з німецької сталі, від одного вуха не затупиться і від другого вуха не затупиться, чуєш, Дарко, можеш врятувати сина, а не хочеш, каміна в тебе душа й камінне в тебе серце, тобі дорожчі партизани, чужі люди, а не кров рідна,

таж Грицько вже ніколи не почує дівчат, їхній дівоцький клич не западе йому в об'яті вуха, а все ти винувата, Дарко, перед сином своїм винувата

й переді мною винувата, бо я ж батько Грицьків, а мушу чинити таке бузувірство й чиню не зі своєї волі, вони й без мене наругу над ним вчинять, як чинять над усім білим світом,

еге ж, мовчиш, ось Грицько вже без ока, німецька сталь скільки очей скосила, не побачать життя, що для німецької сталі двоє Грицькових очей, уже не бачить на обоє, вже матері своєї не бачить, уже світу не бачить, ніч настала чорна для нього,

це ти його осліпила, бо тобі партизани в лісі дорожчі від рідного сина, та невже серце твоє не здригнеться, га, та не рвись ти до нього, однаково не підступишся, то не я тебе по ногах б'ю нагайкою, то нагайка сама собою сіпається, сама січе,

ще говорити годен Грицько, але мовчить, наче заціпило, то зараз йому по-справжньому заціпить, уже не обізветься, вже тебе матір'ю не назве, бо чи ти варта називатись матір'ю, коли звірі до свого плоду сердечніші, та стій, не рвися, так його від катів не порятуєш, а можеш порятувати, ще можеш,

поки нашому синові не дістали серце з грудей, щоб показати, щоб мати побачила серце свого сина, ще жоднісінька мати не бачила серце свого сина, а ти побачиш, а ти натішишся кривавим серцем свого сина, бо тобі, либонь, не терпиться побачити його в руках катів,

бо тобі любіше глянути на серце свого сина, аніж сказати за ту банду, яка не дає дихнути німцям, від якої життя немає комендантові Хорсту, яка й на мене чигає за кожним кущем на Княжій горі,

тож, лютий звіре, дивися на серце свого сина,
ще воно живе в кривавих руках,
іще воно здригається,
й чому ти не осліпла від серця свого сина,
еге ж, бийся головою об землю, їж сиру землю, сховайся в землі, щоб не бачити такого,

староста Засядьвовк із поліцейськими та німцями поїхали машиною, залишивши криваве серце її сина в траві, й коли Дарка підвела знетямлену голову, то побачила прибудного рябого пса біля воріт, хотіла скрикнути, а голос у неї сів, лиш сапко так сапнула, й пес загарчав, вишкіривши зуби,

тоді й мова віднялась у Дарки, тоді обзуміла вона, з тих пір і не чує, до світу не говорить, і світ не говорить до неї,

жінки-мастильніці, балакаючи, вже хату змастили зсере-

дини та з вулиці, посідали за столом під яблунею, полуднають отим, що їм безумна Дарка зготувала, чорні гиндики вже з подвір'я за ворота, від воріт через дорогу до озера, пахнуть біля озера, а ти не йдеш полуднати з жінками-мастильницями, бо не набовився,

ти надибав черепок, нагортаєш у черепок жару з плити й покрадьки несеш до старого напівусохлого дуба, обертаєшся до мастильниць, чи не стежать за тобою, чи баба Килина за тобою не дивиться, і висипаєш жаристі вуглики в дупло, потім іще набираєш у черепок жару в плиті, знову в дупло висипаєш, із дупла сотається димок, синьою хмаркою куриться, надibuєш віхоть клоччя, запихаєш і клоччя в дупло, ще запихаєш всохлий бур'ян, тріски, дим пасмами в'ється з дупла, а жінки-мастильниці обідають під яблунею, мовчазна Дарка Сторона полуднає з ними, якась там бесіда точиться,

пропав той Засядьвовк із села, десь ковтнула його війна, а може, й не ковтнула, знайшов собі лігво за океаном,

а жар у дуплі вже не тліє, жар уже розгоряється, поймаючи нутро дерева, косичиться дим, а потім із дупла вискочив язичок вогню, мовби то білочка вискочила, вискочила — й сховалась, потім уже дві білочки вискочили, танцюють у дуплі, вже не ховаються,

і коли дуб спалахнув, то жінки-мастильниці скочили за столом, баба Килина скочила, безумна Дарка Сторона скочила, в усіх дикі-предики очі, бо чого ж це дуб зайнявся і горить, і начебто блискавка не вдарила в дуб, ясний день, гроза позавчора пройшла,

добре, що посеред обійстя стоїть дуб, вогонь не перекинеться на хату й на хлів не перекинеться, й до сусідів далеко, якась лиха година запалила дерево, саме хіба зайнялося б, жінки-мастильниці товчуться довкола дуба, наче сороки, а він усе дужче поймається полум'ям, полум'я рветься з грудей дуба вгору, дуб аж починає стогнати, ледь-ледь гуде, біль і гнів у стогоні,

й ти лякаєшся його живого болю та стогону,

біжиш геть, аж макітриться в голові, пролітаєш мимо обійсть, уже й школу поминув, уже далеко від хати Дарки Сторони, а чомусь в очах горить охоплений полум'ям напівусохлий дуб, стогне у вогні живим криком, аж душа твоя крається, і здається, нікуди не втекти й не забігти від того вогненного страждання...

Два чорні дядьки (обидва наче з комина вилізли, де обі-
брались у сажу, з якої лиш очі поблискують голубими
яєчками) йдуть стежкою з Княжої гори, ступають один за од-
ним, і тримають дядьки на плечах свіжозрубану грабову тич-
ку, з неї навіть не все листате віттячко стесано. Дядьки йдуть
статечно, й жердина поміж ними прогинається, бо таку важку
ношу до неї підв'язано. Підв'язано мотузками за лапи, а до-
вгий хвіст по землі метляється, як мітла, мете куряву на
стежці, а гостра морда звисає вбік, і язика червоного видно в
паші, й ікла стримлять гострі, аж морозом по шкірі дере. Та
це ж вовк дивиться на тебе витріщеними мертвими очима, хоч
і мертвими очима — а як люто дивиться, ось зараз, здається,
і рикне скаженим риком, ось зараз вивернеться з жердини, бо
хоч і здорові дядьки, але чи втримають отакого велетенського
вовка, хай навіть мертвого! Страх б'є в голову, й ти шодуху
тікаєш від їхньої впольованої страшною здобичі, яка лякає не
менше за живу, а може, ще й більше, бо де ж це бачено —
вбитий вовк! А коли страх поступово тане, вискакуєш зі схо-
ванки в бузині та й біжиш вуличкою вслід за впольованим
вовком, і скоро знову стає страшно, бо на кутку загавкав один
та другий собака, їм відповіли інші собаки, й тепер кругом
гримить такий собачий лемент, що й застрелений вовк зля-
кається, не тільки жива людська душа, й від того собачого ва-
лування мовби день потемнів, і сонце пригасло, й оті дядьки
з рушницями за спинами ще дужче почорніли, — й раптом очі
твої бризнули такими сльозами, як горох. Очі бризнули горо-
хом сліз, і вже за їхньою пеленою ясний день і зовсім спо-
ночів, а дядьки з вовком стали розмитими, наче розтанули й
зникли. Невідь-звідки надійшов дід Гордій, каже тобі не пла-
кати, а як ти не плакатимеш, коли сльози самі котяться. А ще
ніхто в нас за вовком не плакав, каже дід Гордій, краще б за
ягницею поплакав, що вовк зарізав, а він хіба тільки одну яг-
ницю зарізав! А ти й сам не знаєш, чому за вовком плачеш,
чому сльози котяться за тим здоровенним сіроманцем, а не
знаючи — ще дужче ридаш, затуляючи долонями лице, щоб
на світ не дивитись і щоб світ на тебе не дивився. Дід Гордій
веде тебе за руку додому — й знай усім по дорозі розкаже,
що ти вбитим вовком так побиваєшся. Всі дивуються, що така
чудна дитина, чудніших і не буває, бо ще ніхто в їхньому селі,
ні в сусідніх сслах за вовком не плакав, ну, вродиться ж таке,
правду сказано, від вітру... Може, про того впольованого вов-
ка мало б хто в селі довідався, якби ти не плакав за ним, а то
ж усім запам'ятались твої сльози пекучі — ну, мовби дощ із
хмари падав, дощ твого великого жалю дитячого.

Ранок — це рожева птаха, що прилітає із-за Княжої гори, за рожевою птахою прилітає білою птахою день, на зміну білій птасі прилітає сірою птахою вечір, а вже ніч прилітає з Кряжої гори птицею чорною.

Ось іще скрізь сіріє птахою вечір, ще птаха-вечір дзьобає зорі в небі, п'є росу по левадах, кутаючись і гріючись у мли-стому туманці, але вже має тікати з села, бо ви тільки по-гляньте на Княжу гору! З-за неї виростають і виростають темні крила, затуляючи небесні прозорі високості, вони все помітніше клубочаться, насовуючись на село, барви на перах рухомих хмар міняться, мішаються, вони ще не витворили якогось остаточного кольору цієї птиці, яка летить, її оста-точний колір має витворитись аж тоді, коли вона прилетить із-за гори, затуливши небо і полонивши землю. Княжа гора вітриться тьмавими сплесками під грізними крильми могут-ньої й невідворотної птиці, село западає в усе глибший та глибший морок, що подекуди жевріє освітленими вікнами хатів, і вже скоро хижа птиця ночі всідається між небом і землею, погасивши зорі та місяця, щоб здаватись іще страшнішою і всевладнішою. Від неї треба заховатись до ха-ти, але й із хати чутно, що чорна птиця на гадці не має спа-ти, як то сплять птахи вночі, вона шумить листям у саду, гілкою груші стукає в шибку, шарудить якоюсь галузиною на стрісі, глухо дихає в комин. Їй би вгамуватись, а вона, либонь, уже б'є могутніми крильми, а вона починає гототіти громом, а їй із очей уже прискають довгі й раптові приски блискавок, і хата сповнюється тривогою. Бо прилетіла гнівна чорна птиця з Княжої гори її посланцем, отже, то Княжа гора послала свій гнів сюди в долину до людей, і ти, шуля-чись, краєчком свідомості здогадуєшся, за віщо такий гнів наслано, його наслано, мабуть, за отого вбитого вовка. Ав-жеж, бо Княжа гора з вовком заодно, для Княжої гори всі рідні діти — хай лисиця, хай борсук, хай кізка, отож і вовк для Княжої гори є своїм сіромашним духом, і вона оплакує його смерть так, наче рідна мати. Чорна птиця ночі все куб-литься й кублиться на землі, говорить громом, дивиться вог-нем блискавок, аж хата злякано здригається, й ти непомітно засинаєш, бодай уві сні рятуючись від гніву чорної птиці, хай би вона швидше відлетіла, хай би замість неї прилетіла ро-жева птиця ранку, пахнучи м'ятою і свіжою росою. Проси-наючись уві сні, чуєш гуркітливий голос птиці, що гнівається й гнівається, вогнями блискавок блимаючи у вікна, й жаль за сіроманцем просинається разом із тобою, наче він також твій зведений родич від вітру. Так само, як стрекітлива со-

рока чи дика кізка, названі матір'ю твоїми сестрами, а вовк — уже начебто брат, тільки якийсь недобрий брат, але ж коли розкинути розумом, то хіба в людей не водиться братів недобрих, кровожерних, але ж і їх так само шкода, серце й за ними побивається. Вкотре просипаєшся, а чорна птиця все кублиться, все гнівається, аж хата від її гніву труситься, мабуть, ніколи й не відлетить.

А потім не віриш своїм очам: вийшовши на подвір'я, бачиш рожеву птицю ранку, що вже летить із Княжої гори! Від чорної птиці де-не-де лиш по темній пір'їні видніє, розгубила то в затінку дерев, то в яру, то під стіною лісу, а рожева птиця ранку летить хвиля за сонячною хвилею, і в її світлі село сміється теплою материнською усмішкою, й сам ти усміхаєшся — до нестримної рожевої птиці, яка таки прилетіла, прогнавши птицю чорну, всміхаєшся до Княжої гори, яка від усієї своєї щедрої душі подарувала цю веселу птицю всьому білому світу!

А до тієї печери-чернери щоб ти й не заглядав, бо голову тобі відірву так, як ти був скрутив голову тому соняшнику, хоч, може, тобі однаковісінько — що без голови, що з головою! Ту печеру-чернеру попід усією Княжою горою поточено, й хто відає, чи людьми поточено, чи водою поточено, бо, трапляється, люди точать, як води, й води точать, як люди. Княжа гора сидить на підземних печерах-чернерах, мов степова орлиця на гнізді, гай-гай, уже скільки століть відшуміло, як вона оберігає своє гніздо, а що в тому гнізді — сама вона лиш і знає, мабуть, таємниці. Мабуть, багато таємниць назбиралось, та таких, що шкода Княжій горі у свої підземні таємниці та ще й когось утаємничувати, отож і сидить на них орлицею. Бачив, звідти вилітають сови, що денного світла бояться, кажани там водяться, всяка нечиста сила, що проти ночі й згадувати страшно, а людям дорогу в печеру-чернеру заказано, може, тільки нашому діду Гордію й не заказано, от. Хіба дід живе? Дід вештається поміж днем учорашнім і завтрашнім, наче йому пристановиська нема в дні сьогоднішньому, то йому не страшно і в печеру-чернеру заглянути, як у своє вчорашнє життя, а потім назад повернутися до нас. Оті старі гроші, з якими ходив у крамницю торгуватись, де дістав? А в печері-чернері дістав та й подумався, ірод, із ними на білий світ поткнутись! Та з такими грошима лиш у печері-чернері й торгуватись, там теж крамниця має бути, а в тій крамниці й товари такі, що за старі гроші відпускають їх, а за нові гроші нічогоісінько не купиш. Бач, дитино, який наш дід Гордій багач, але не спромігся з

печери-чернери гостинці принести ні для баби своєї, ні для внука, немов у нього ще є деь баба чи внук або має гроші берегти для якогось іншого життя. А може, дід Гордій і береже знайдений скарб для якогось іншого життя, хіба вгадаєш, коли він вічний: либонь, ні початку йому немає, ні кінця. Отож, лиш дідові й можна в оту печеру-чернеру й назад, а тобі зась, бо чого тобі в те минуле життя заглядати, коли його в тебе не було? А раз у діда Гордія було те минуле життя — хай заглядає, хай собі вештається з порожніми руками туди-сюди, аби здавалося старому бовдуру, що й він до якогось путнього діла приставлений. Та не подумай, що він справді по ті гроші внадився в печеру-чернеру, що йому справді закортіло в своє минуле життя позаглядати. Спершу він подався туди по свого коня Гнідка, був колись такий жеребець у діда. Й чи цигани вкрали, чи якась холера, а тільки пропав Гнідко. Скільки по ярмарках обходив дід Гордій, думав зловити циганів, а все марно. Ось і сказали дідові, щоб у печері-чернері шукав, начебто лиш там Гнідко міг пропасти, ну, дід внадився під Княжу гору, бо, кажуть, у горі всякої всячини багато пропало. Дід не знайшов коня, бо печери ж ті — без кінця та краю, деь там Гнідко бігає й досі, а дід і досі шукає, в минуле своє життя ходячи й ходячи, отож і гроші трапились, і ще всяке добро трапляється, тільки ж не бере додому, бач, перетрудити рук не хоче.

Чудний, ти не відав, що хата — це і є вхід у печеру-чернеру, ти ступаєш у її роздзяплене війстя, з колючих чагарів назустріч летять сови золотаво-круглоокі, з гостряків на стелі звисають кажани, летючі миші шугають над головою з моторошним шелестом-хлюпанням, стіни мокрі від патьоків води, іскристо зблискує вогке каміння. В печері-чернері ледь світиться, наче її осяють нічні світлячки. З шерехом осовується глина, дзяпотять краплі, й пронизлива сирість діймає до кісток. Здається, твоє дихання відлунює так погрозово луною, що тамуєш подих. У попелясто-сірому тумані видніється рукавець, у якому начебто світліше, ти зі сторожким ляком звертаєш сюди, ступаючи по глейкому й слизькому, наче остерігаєшся спіткнутись на гадюччі, далі в стіні — ще світліший відгалужується рукав — і вже тут стеля повишчала, під ногами зелена трава, цяткована квітами, попереду в досвітньому тумані за осокою блищить озерце, на березі озерця пасеться кінь гнідий, наче жолудь, якась сила виносить тебе на коня і, вчепившись за гриву, ти вже їдеш верхи, чуючи в грудях холодок тривоги. Зовсім низько над

головою висять імлісті зірки, наче кетяги калинових ягід, та дедалі грона зірок вищають, бо стеля в печері-чернері дальшає, і це вже навіть не стеля, а небо у скуйовджених хмарах. Дивно, що дід Гордій так часто ходить шукати свого коня, який таки справді забіг під Княжу гору, й досі не знайшов, хоч що тут шукати Гнідка, ось він, заблуканий кінь, ситий, доглянутий, і так славно скаче риссю — вперед, і вже далеч кругом неокрая, луг обертається на ковильний степ, ген дрохви й стрепети, ген скіфська могила й кам'яні баби, ген табун сайгаків, а над ними ширяють шуліки у високості. Гнідко ірже — гримить сурмою, й наче у відповідь на кінське іржання на шовкових хвилях степової тирси зринають хижо зіщулені постаті кінних вершників у гостроверхих хутряних шапках, і занесені вгору шаблі у їхніх руках цвітуть дзеркальним сяйвом, вершники скачуть навздогін, ну ж бо, Гнідко, виручай, бо зброї для захисту нема, бо лиш на тебе надія! Гнідко розпластується над землею, грива кипить окропом, ніздрі наче аж полум'ям дихають, буйний степ летить назустріч, а в буйному степу летять назустріч кам'яні баби, сизі чайки, бабаки, дикі груші, полинні пахощі б'ють у груди, а обрій відступає й відступає, наче смуга морського прибою, повита танцівливим маревом. Кінних вершників у гостроверхих шапках уже й не видно за тобою, пропало дзеркальне сяйво шабел у їхніх руках, серце у грудях сміється й плаче від гострої радості, а кінь уже біжить не в степу, а продирається крізь пушу, мох зеленіє на стовбурах дерев, перегукуються пугачі, якась звірина з хашів блимає жаским плавленням золотом червоних очей, якась хижка птаха стулила дзьоба так, наче клацнули дві сухі мертві кістки. Ген мочарі, багно зітхає безоднею в грудях землі, примарні вогники тремтять над багном, румовисько напівзів'ялих і напівзогнилих очеретів, і така безнадія кругом, що краще б ведмідь у пралісі заревів одчайоно, порушивши це запустіння, гайда, Гнідко, гайда, бо лиш на тебе й надія. Чвакає під копитами, рветься баговиння, кінь у милі, кривава піна пухириться на губах, і зрештою стелиться піщана стежка, ліс рідшає та відступає, світлішаючи, он уже знову степ вигойдується тирсою, як ізнагла за спиною, з-над лісу виринає зграя птахів, і попереду летить неправдоподібний шуліка, такий він великий, тікаймо ж, Гнідко, це за нами погона, щоб кістки наші оббілювати, щоб наші очі видзьобати. Й коли хижі птахи вже мало на плечі твої не сідали, високе небо наче впало на голову, й посвист пташиних крил зостався ззаду, й тепер Гнідко знову опинився в печері-чернері, вузькій та по-

хмурій, з глеюватими слизькими стінами, кінь ступав засапано, чвакаючи копитами в дзюркітливій воді, дедалі темнішало, наче тут лише вгадувалося світло деревних світляків, і ти боявся, що в цій темряві Гнідко зникне так само зненацька, як і появився, знову пропаде в моторошних нетриськах під Княжою горою, й знову дід Гордій ходитиме на пошуки, як усеньке своє життя ходив, усе марно й марно. Скочивши з коня, пестив і пестив густу гриву, вдячний Гнідку, що порятував із таких страшних пригод, що тепер ось виводить із печери-чернери на світло, ну, конику, гайда-гайда, вже зовсім близько зосталось до виходу, ото дід Гордій зрадіє пропажі, яка знайшлась нарешті, ось уже й білий світ видніє попереду, тому-то ти так і хоркаєш, ніздрі роздуваєш та вухами стрижеш!

— Діду Гордію! Бабо Килино! Мати!

Голос твій дзвенить на вустах, як дзвенить веселка в омиту після дощу небі. Після сну голова крутиться, а тому й ранкове повітря крутиться, наче його вітром гойдає, наче й тебе разом із подвір'ям гойдає. В тій хитавиці добігаєш до діда Гордія, що лагодить саджалку на рибу, береш за суху корчувату руку.

— Діду, ходімо! — чомусь кричиш ти, начебто дід у якійсь далечині, а ти намагаєшся докричатись до нього.

Дід зводиться з колоди на причілку хати і, в одній руці тримаючи недолатану саджалку, другу кладе на твою теплу голову, гладить шкарубкою долонею, що дере так, наче дубова кора.

— Куди йти? — питає дід. — Чи ти не приболів уві сні?

— Діду! — кричиш ти — й не можеш викричати своєї радості, яка аж зір сліпить. — Діду! Ходімо! Я вам таке покажу!.. Таке покажу!..

— Що ж ти покажеш, дитино?

Відчиняєш двері хліва — й показуєш пальцем у півморок, що пахне сіном:

— Дивіться, діду!

Дід Гордій вносить до хліва сиву голову спокійно, мовби остерігається розхлюпати туман сивої хмари, що увінчує його. Розглядається по хліву, підбирає біля жолоба кинуті вила-згрілі й ставить до стіни.

— Нічого не бачу, — бубонить.

— А кінь! — кричиш із-за порога та й ступаєш у хлів. — А кінь Гнідко?

— Який кінь Гнідко?

— А-а... ген... кінь Гнідко...

Й замовкаєш, наче тобі вмить замок накинута на рота. Бо в темному кутку, в який цієї ночі ти з печери-чернери привів гнідого коня, лиш гребенясту білу курку видно, курка моститься на гнізді, щоб ізвестись, та, потривожена, з сердитим кудкудаканням вибігає за поріг.

— Та який кінь? — бубонить дід Гордій.— Корова вже на паші, баба Килина пасе, ось курка ніяк не вкублиться...

Де кінь, де кінь, де кінь? Куток у хліві, зтягнутий павутинням, повипинав дерев'яні дилюки-ребра. Ось тут стояв цієї ночі, доторк гриви досі чується на пальцях, вогке дихання кінських ніздрів досі лоскоче щоки. Дід Гордій крутнувся сюди-туди по хліві та й подався латати свою саджалку, бо ж на Дніпро готується по рибу, а ти як приріс ногами до підстилки та мерви в хліві, не зрушиш і тремтиш, наче оті степовики ось-ось наздоженуть, а Гнідка нема, щоб порятуватись, наче й зграя хижих птахів налетить, а як порятуватись від них без Гнідка?..

Княжа гора, увінчана короною сонця, простирається вдалечинь незбагненною загадкою, від якої не можеш відірвати очей. Наче зором прагнеш проникнути в глиб тієї загадки, знову побачити все те, що привиділося цієї ночі, в печері-чернері вгледіти Гнідка, що він таки повернувся туди.

А баба Килина, прочитавши твої думки, жебонить голосом-струмком:

— Лиш у печеру не заглядай, бо там ніч стоїть, а дня в печері не буває ніколи...

Вечір, жовтий місяць схиляється над тобою, але чому ж він так низенько схиляється, що можна простягнути руку й помацати? Це зовсім не місяць, а баба Килина схиляється, але ж чому вона замість обличчя світить місяцем і цей місяць дивиться бабиними очима й озивається бабиними губами... Хвороби, чого ви напосіли дитину, гайда з його серця — услід за сонцем ідіть, де б це мазі руді бичачої взяти на вас! Де б це трави чорної взяти, щоб і думка не думалась про жовч орлину! Дитино, хвороби твої виймаю з вічок і вушок, із носа і рота, з мізжечків та язика, з маківки і шиї, з плечей і передпліч, із спини і хрящиків... і з серця й легень твоїх, із грудей і боків твоїх, із печінки, селезінки і нирок... із черева і кишок твоїх виймаю хворобу, з міхура та з пупа... зі стегон і колін, із п'ят і стіп твоїх, із гузенця, чересел і ягодиць... із усіх кісточок твоїх, із жил та сухожил, із пальців, п'ястуків і нігтів твоїх виймаю хворобу словом своїм... Кланяючись не-

бу високому над Княжою горою! Небо високе, пришли дятла білоспинного і шпака, курку сутанську і горлицю кільчасту, гуску малу білолобу і чаплю єгипетську, сову яструбину і зозулю чубату, хай заберуть у дитини прокляття мороку і морок свідомості. Кланяюсь водам на Княжій горі! Сині води, пришліть дерихвоста лучного і сивку золотисну, кречітку і крем'яшника, червонозобика і травника, крячка світлокрилого і крячка білощого, хай у дитини заберуть болі болящі. Кланяюсь вершинам підхмарним на Княжій горі! Вершини підхмарні, прийдіть зеленою рутою і болотяним виноградом, барвінком хрещатим і материнкою-душинкою, іванковим зіллям і купиною, бук-травою і калганом, заберіть у дитини безмов'я й поверніть мову, хай мовою знову стане дужа й весела! Прийдіть, звірі і звірята, мурахи і мурашата, прийдіть оті, що по землі повзають і землю риють, заберіть у дитини страх і неміч, а поверніть відвагу і силу... Небесам слава за ласку, землі слава за міць, повітрю слава за добро, бо дивимосся на світ очима сонця, бо дихаємо вітром, бо дух наш є повітря, бо тіло наше — земля... Баба Килина з обличчям жовтого місяця схиляється низько, закликає та молиться, просить та благає, кланяється уклінно, й хвороба легшає, тепер хвороба така — як павутинка, й тепер ти — як павутинка, й тепер твоя свідомість — як павутинка, що силою і владою Княжої гори пливе й снується в цьому світі, і здається, що то Княжа гора озивається голосом баби Килини, повертаючи здоров'я, сточене якоюсь ідучою тужбою, непомірною для твого серця.

Жовтий місяць бабиного обличчя немов за хмару заходить, мова затихає так, як затихає весняна злива, що хлющить у смарагді молодого листа. Гнідий кінь стоїть на річковій обмілині, довкола його ніг сріблом грає дрібна риба, а чайки з хвилястими крильми літають так низько, що ось-ось самі заплетуться в розплавлену мідь пухнастої гриви, щоб маяти в ній живими квітами. Сніп сонячного проміння — немов довга прозора щітка, яка розчісує шерсть на гнідому коні, бери ту сонячну щітку до рук — і мий кінські здухвини та груди, мий мідну гриву та ноги точені! Кінь ірже, сміється сурмистими очима, б'є копитом по воді так, що срібна риба з бризками-жуками віялом спалахує над річкою, й ось ти вже знову сидиш верхи, пальці повлипали в мідь гриви, й Дніпро приймає вас у м'які обійми, хвилі обтікають гостру кінську морду, плешуться на твоїх колінах. Від берега течія слабкіша, та далі дужчає, чайки вже прагнуть заплестись у

вихори твого чуба, риба б'є Гнідку в груди, третєся коло твоїх босих ніг. Дикі качки спершу сполохано кидаються врозтіч, та скоро вже не бояться, зовсім близько погойдуються на хвилях, наче танцюють, наче творять свій качиний хоровод. Кінь долає течію тугу, як напнуте полотно, й тут, на попутному полотні течії, грають білі лебеді, схожі на розквітлі на воді лілеї, і тепер ви пливете поміж цих лебединих лілей, скоро запливаєте в протоку, затягнуту панциром куширу, тут немов кладовище напівзатонулих корчів і стовбурів, дух їдучий, мов од вапна, б'є в очі, квачем затикає горло, тут нема ні качок, ні лебедів, ні риба не грає, ні рак не чіпляється за босу ногу, а тільки мертвотний сморід мертвої пустелі. Велика ропухата жаба сидить на слизькій колоді, очі в жаби виричені, неживі, й раптом жаба не стрибає, а звалюється з колоди у в'язке баговиння, булькає каменем. Чапля, що сконала зовсім недавно, сидить між чорного гілля всохлого куща верболозу, а з дзьоба її стримить заснула рибина. Раз по раз на поверхні скипають пухирі повітря, наче миттєві ступи, глухо лопаються, стріляючи ядушливим чадом. Очі самі склеплюються, наче повіки важніють від залізних замків, голову стиснуто обручем безнадії, на грудях лежить тягота, мовби ніколи вже не вибратися з цієї мертвої водної пустелі, та Гнідко розбиває грудьми перепони, його могутня спина вигойдується під тобою, мов дубовий човендовбанка, тільки ось цей човен живий, і вже наче меншає кругом баговиння, корчів, коріняччя, повітря посвіжішало, на поверхні течії зблиснули чисті струмені. Очі твої розплющуються, цупкий обруч уже не стискає голову, з грудей спадає вагота, бо й мла довкола розсмоктується, крізь неї просівається проміння, і вже ось перша чайка зродилась із того сонячного проміння — й щезла, та скоро вигулькнула друга, третя! Скоро Гнідко вже лисніє від сонячного молока, вже його грива пливе в чистій блакитній воді, зграйка дрібних рибок спурхує попереду над водою, ген похитуються на хвилях гордовиті чаші білих лілей, а трохи далі за ними цвіте на воді лебідь, наче велика жива лілея. Повітря пахтить квітами, якими міниться близький берег, і ти вбираєш у себе принесені вітерцем пахоші луку, які зціляють і лікують серце. Вийшовши з річки на берег, Гнідко аж дзвенить саяливою мокрою шерстю, і краплі води скочуються з нього живою ртуттю, щоб померхнути в піску, й ти гладíš коня тремтячою рукою, намагаєшся припасти губами до його великих губів, і смієшся з хворобливим склипуванням. Тягнеш і тягнеш в обіймах руки до кінської шиї, але чомусь уже

не знаходиш Гнідка, а руки торкаються жовтого місяця, на якому несподівано проступають очі баби Килини, і летється голос-струмок баби Килини, і в його жебонінні віддзеркалюється Княжа гора, авжеж, Княжа гора, якій баба Килина дякує й кланяється, дякує й кланяється, що не погордувала, що змилостивилась, що прийшла травами, птицями й звірами своїми, порятувала дитину від недуги, спасибі ж тобі, Княжа горо, доземне.

Голову в дядька мовби мідним казаном накрито, цей казан мерехтить на сонці, пускаючи навсібіч гострі блищинки, спробуй лише вдар по казану — ото дзвонитиме!.. А під мідним казаном геть чорна голова, сажею наквацьовано брови, сажею саджено очі, рум'янці — й ті чорні, биті багровими жилками.

— І не дивіться так на мене, дідуню,— сміється,— бо не впізнаєте. Я нетутешній.

— Та бачу, що нетутешній.— Дід Гордій уже почистив наловлену в Дніпрі рибу, тепер попід жабра насилує на шворку.— Нетутешній, так само як я нетамтешній.

— Як ви сказали, дідуню? — Тамтешній гість дістає з кишені блокнот і авторучку, щось записує, причім усмішка, як місячна доріжка з води, не зникає з його лица, лиш мерехтить.— Скільки вам років, га?

Дід Гордій мовчки насилує рибу за рибою на шовкову шворку.

— А вашій бабі? — Веселий гість показує на бабу Килину, що між соняхів пореється на городі з сапою.— Скільки років вашій молодиці?

— Молодиці? — й не осміхнеться старий.— Молодиця завжди молода, вона без віку.

— А внукові?

— А який у внука може бути вік? Ніякого.

— То у вас хтось має вік чи без віку? — Чорний дядько, блимаючи казаном-лисиною, показує обіч: — Може, Княжа гора має вік?

— Княжа гора? — перепитує дід Гордій і зводиться з ослона з низкою риби в руках. Чіпляє шнурок до жердки, яка висить під стріхою, і лиш перегода озивається: — Княжа гора без віку.

— Ви знаєте, я з археологічної експедиції,— каже гість.— Копаємо тут і на горі, й під горою... Е-е, дідуню, все має вік — і ви з бабою, і внук ваш, і Княжа гора.

Дід Гордій із величним спокоєм дивиться на внука, що прислухається до розмови, далі переводить очі на Княжу гору, що горбиться, затуляючи крайнебо сьогодні так, як затуляла його і сто, й тисячу, й десять тисяч років тому, як затулятиме крайнебо завтра — й допоки світу. Його чоло зостається холодне, як лід, і в словах чується лід.

— А вік мого внука не загадаєш так само, як і вік Княжої гори. Нащо марно міряти? Не виміряєш.

Потім дід Гордій показує нетутешньому чоловіку все, що зібрала їхня хата за довгі роки, й показує комору, й горище, й сіни, а ще погрібник і погріб, а ще стодолу, а ще столярну майстерню, всілякі інструменти, яких ого скільки назбиралось,— і гість на все дивиться з тією мінливою усмішкою, що так схожа на місячну доріжку на воді. Перепитує, щось записує до блокнота, і, либонь, із-поміж усього побаченого тут найдужче його уяву вражає саме дід Гордій, як найдивовижніша старожитність, що вціліла від минулих віків, одломившись од них так, мов осколок од великої брили граніту.

А потім чорного дядька як прив'язало до тієї городьби, що оперізувала садибу. Він то колінкував коло неї в кущах смородини, то зводився на картоплиську, то знову падав на коліна, мало очима не просіюючись у землю.

— Який безпечний народ наш! — наче аж сатаніли губи його від шпарких вигуків.— Яка свідомість у народу — як у безсмертної дитини, що ніколи не подорослішає, не постарішає, не обтяжіє розумом від досвіду!

Щось знаходив на межі, складав до латаної шкіряної торби, яку носив через плече, а коли гай-гай підступив до діда Гордія, то дивився на старого з якимсь таким оторопінням, наче вже ніколи й не порятується від сторопіння. Обережно з торби на спориш витрусив поназбирувані знахідки.

— Дідуню, серце ви моє, лиш подивіться, що у вас на межі валяється!

— Ось камінь клином — це сокира! Ось ріг — це все, що зосталось від бойового молота... Ось що зосталось від мотиги кістяної... Ось гостра стріла... Ось від списа...

Чорний чоловік аж бухтів од захвату, аж трусився міцним діжкуватим тілом, брови танцювали над витрішкуватими очима. А поряд із ним дід Гордій стояв так само спокійно, як стояла Княжа гора в діда за плечима.

— Дідуню, це ваш спадок — од прашурів гай-гай із яких століть... Ось тут, на цій садибі, корінь вашого роду, еге?..

Тут дідизна вашого діда, еге?... І дідизна ще старішого діда, еге?

— Атож, споконвічна дідизна,— згодився дід Гордій.— Тут і народжувались, тут і на той світ переставлялись. Корінь нашого роду з Княжої гори, правда... І я тут знайшовся, ось тільки не в цій хаті, бо хату переставили, як люди стали йти в колгосп... А ось онук уже в новій хаті знайшовся.

Чорний мідноголовий чоловік дав тобі якусь загнуту кісточку і сказав:

— Це рибальський гачок. На цей гачок твої старовинні предки колись ловили рибу в Дніпрі. Спробуй і ти зловити судака чи в'язя.

— Предки ловили, авжеж,— мовив дід.— Бо риба водилась...

Ішла з городу баба Килина з сапою в руці, то гість до неї:

— Бабуню, ось бусинка-пронизка з міді, колись давно-предавно якась ваша родичка загубила, а ви й досі не підібрали. Знайдете решту, бо десь воно ж на цій землі погублено, та й матимете намисто.

— А й справді намисто,— пильно роздивлялась баба Килина ту знахідку.— Тільки де вже мені їх визбирати? Не до намиста мені. Ось онук виросте й парубкуватиме, нехай для невістки позбирає. Не пропаде в землі, свого долежитьься.

Дід Гордій подався до хати й скоро повернувся з пузатим шкіряним капшуком.

— Бери, чоловіче добрий!

— Таке багатство! — скрикнув той, вийнявши з капшука цілу пригріщ старовинних монет.— За віщо ж мені такий скарб?

— Може, щось купиш за ці гроші, бо мені не продають. А ти, видать, грамотний і знаєш, де цим грошам дають хід. Бери, нам не шкода. Тут земля така родюча, що вродить і грошей, і всякої всячини.

— Ой родить, ой родить,— проспівала баба Килина, йдучи до хати.— І петрушку з кропом, і гарбузи, і гроші, й череп'я.

Гість, сяючи місячною доріжкою усміху на круглому виду, дивився собі під ноги, наче крізь товщу землі бачив усе те, що таїли її надра. Може, там, у мороці землі, він і Гнідка зараз бачив, бо ж такий у нього погляд гострий, як ніж! І чомусь тобі захотілось, щоб гість не побачив у печері-чернері гнідого коня, еге ж, хай не бачить, там є де заховатись. Бач, усе збирає, все забирає, то він і на Гнідка посягне...

— Яка земля! — прошепотів чорний чоловік. — Ми її всю прочитаємо.

— Читай, ти грамотний, — мовив дід Гордій. — Цієї книжки вистачить не тільки на твій вік, читай, чоловіче добрий. Тільки от нашу Княжу гору читати — й не перечитати, читай, читай...

О, вже й засапався, вже й води просиш, а ще ж і ніг не бив, ото якби побив ноги з бабине, тоді справді захляв би! Ще малий, навчився колись підкріплятись у всього, що лиш забачиш оком — хай то бузина, вовче лико чи буяхи, бо все живе має силу й ладне своєю силою поділитися з людиною. А мені все за товариша й помічника — хай перстач і звіробій, хай живокіст і собача кропива. Еге ж, бо й кропиви не треба боятись, бо й перед оцим лопухом я кланяюсь, дитино, й ти не погордуй — поклонись. У мене всякого цвіту й коріння, ягід і листя, стебел і кори є на всяку пору року й на всяку хворобу. Ген за отим любистком біліє камінь, пролуштився й мохом поріс, а там і другий камінь біліє, бачиш? Ого, скільки тут поміж трави лобатого каміння розсипано, світиться потрощеними черепами, й так вони споконвіків тут світяться, вражі голови, так, вражі голови. Це ж тут колись у старовину чуже військо впень побито, голови стято, а земля наша не прийняла в своє лоно костомаччя отих зайд, ось воно й скам'яніло, ось дощі білять-вибілюють їхні мертві голови, а сніги січуть по їхніх лобах, а вітри шмагають, а ворони хтозна-коли й повидзьобували очі, нема очей. Не бійся, дитино, ці голови не страшні, це така пам'ять Княжої гори. А ось тут також пам'ять, де стіна кам'яна, бачиш? А це наші воїни полягли, тільки, бачиш, земля їх прийняла, вони оцією кам'яною стіною стали, стіна глибоко в гору вросла й високо в небо виросла, там угорі на ній теж квітки цвітуть і дерева зеленіють. Приглянься до цієї стіни, дитино, ось тут приглянься й тут приглянься, бачиш, джерела б'ють? Живі джерела, це душі їхні джерелами ллються, водою запашною й цілющою. Наморився, кажеш, захляв, кажеш, то не полілуйся схилитись і напийся, як рукою зніме твою втому і спрагу. Пий, дитино, пий, сто років житимеш, бо напився з грудей землі на Княжій горі, це тебе Княжа гора наче молоком напоїла з грудей, тепер тобі ніщо не страшно, ніхто не подужає. Запам'ятай цю кам'яну стіну й дорогу запам'ятай, без баби Килини колись навідаєшся до джерел, що білоу кров'ю стікають, вони і взимку б'ють, не замерзають, бо душі цих джерел і в морози не крижаніють. Яка пташка

нап'ється тут, яка звірина причаститься — і вже не позичати їм сили, та, либонь, нема тут й найдрібнішого створіння, яке б не пораювало біля джерел.

Чорна птиця ночі вже відлетіла, де-не-де ще видніє розгублене з її крил темне пір'я — чи то тіні в ровах, чи то затінки поза хатами й хлівами; рожева птиця ранку вже простерла крила під небесами, й малинові відблиски від її швидких крил проливаються на село, над яким іще далекими краплями радісних сліз догорає кілька останніх зірок. Поміж садками і в левадах тануть, розсіюються пасма туману, й півні перегукуються клекітливо-огнистими скриками, що не прочахають у їхніх горлянках, і все відчутнішою дзвінкою прозорістю сповнюється повітря.

В рожевому сяйві іще невидного сонця Княжа гора чорніє погордо, те рожеве сяйво все потужніше виростає з-за її верхів, падаючи відсвітами на пелюстки білих хмар, що, забарвлені, мовби обертаються на обірвані пелюстки небачених квіток. Навіть летючим птахам передається чар отого рожевого сяйва, зарожевлені птахи видаються легшими, святковішими, несправжнішими.

Мати з бабою Килиною йдуть стежкою попереду, несуть на плечах граблі, а в руках вузлики з підобідком, обідом та підвечірком. Ви з дідом Гордієм ступаєте вслід за ними, дід несе косу на плечі, а в торбині через плече — всякий свій косарський надібок. Загорнутий в бабину хустку, ти несеш глечик молока, а тому-то гостро боїшся оступитись чи ненароком ударити глечиком об дерево.

Літнього досвітку ви йдете на Княжу гору.

Йдете на Княжу гору в цю ранню годину не самі, бо зрідка долинають веселі скрики з лісу перед вами, значить, там також сходять на гору, а коли на схилі обернутись і подивитись на село, що розбігається вниз, — теж видніються людські постаті, що поволі простують, наче течуть, із села сюди, на Княжу гору, все вище й вище.

Ось і шатристий дуб із дуплом заввишки з людський зріст, де зовсім недавно довелось перечікувати грозу, коли обвалювались блискавки й громи, а ти сам собі увижався дубом, що закоренився в земну твердь, що піднісся до небесного безмежжя. Обережно заглянув до дупла — й раптом в обличчя вдарило шумом, плюскотом крил, і якась налякана птаха вирвалася звідти на волю, війнувши в очі порохном.

А ось і галява на схилі, всяяна лобатим каміняччям мертвих чужинецьких голів, вони похмурою ватагою сіріють у траві, насиченій духом материнки.

— Ось тут закропимось,— каже баба Килина біля камінної стіни, з якої там і сям дзюркочуть джерела.

Дід Гордій припадає до цівки, баба Килина п'є, ти з матір'ю п'єш, свіжішаючи й дужчаючи душею, а біла кров із каменя летиться, не має впину, бо невичерпна й невмируща в живих грудях землі.

Від кам'янистої стіни ступили в море молоді горішини, й раптом поміж листя заворушилось грубе гілляччя, саме собою заворушилось, і страх уступив тобі в п'яти, бо таке диво з див побачив, а коли гілляччя ще й посунуло через кущі, шарудячи й шелешаючи, то душа й зовсім обмерла.

— Бач, лось який! — стиха мовив дід Гордій.

І лиш по дідовій мові ти застеріг, що це й справді лось подерся через кущі, понісши на голові важкі гіллясті роги, схожі на грубе гілляччя.

— Діду, а це що таке чубате?

Смугаста птаха, вся з жовтих та чорних пер, сяяла рудим чубом, сидючи на сучку осики, а дзьоба мала довгого й тонкого. Ну, не птаха, а цілісіньке тобі свято, що літає, гніздо в'є, пташенят годує.

— Одуд,— сказав дід.— Присів коло свого гнізда.

Трохи далі в дубняку лунав сухий і чіткий перестук: поціплявшись пазурами за стовбури дерев, строкаті дятли знай довбали дзьобами кору, дістаючи з-під неї поживу. Хазяйновито, з дивною розсудливістю вони трудилися, нагадуючи і діда Гордія, і бабу Килину, і матір, які вже коли заходжувалися коло якогось діла, то так пильно, мовби оці строкаті дятли.

І ти всміхнувся своїй думці. А ще всміхнувся від утіхи: мабуть, доріс... мабуть, хоч трохи доріс до Княжої, що тебе ось сьогодні взяли з собою на гору!

Йдучи попереду, мати співала, а баба Килина підспівувала сухим голосом-комишиною:

Чорні птиці, білі птиці,
наче світлі й темні лица...

Здавалось, що пісня не просто народжується з їхніх грудей, а йде разом із матір'ю та бабою Килиною в одному гурті, й пісня схожа на веселу дівчину, чия голова завітчана польовим вінком, ось тільки не видно цієї дівчини і її вінка, а тільки немов голос її чується, переплітаючись із голосом матері та баби Килини.

То полинуть на чужину,
то повернуть на Україну...

А довкола в хащах лісової зелені їм підспівували птиці,
які таки повернулися навесні з чужини й поки що не збира-
лись у далекі краї.

Бо ніде в світах немає
так, як є у ріднім краї...

Тут лісові хащі стали розступатися, ви вступили в море
високої трави, що була високими хвилями, й тобі здалось —
що з головою потонеш ось у зеленому мерехтливому шумо-
винні, коли не триматимешся стежки, й уста твої затріпо-
тіли від усміху, що обпалював холодком тривоги, а тривога
та народжувалась аж у серці, й від неї все тіло звітрувалось,
прагнуло бігу.

Бо лиш тутки і радіти,
поки сонця, поки світу...

Й коли нарешті опиняєшся на Княжій горі, то розумієш,
що тут, піднебесна,— вона ще більший всесвіт, ніж здається
тоді, коли дивишся на неї знизу, від села.

Ген унизу видніє Дніпро, прослав блакитні, повиті то-
неньким маревом полотна блакитної води, яким кінця й
краю не видно. А полотна води стеляться попід шелюгою на
лівому березі, попід очеретами, а за шелюгою й очеретами —
зблискують заводи, мерехтять рукави, що гаснуть у заростях
густої зелені, темніють гайки та ліски, що розляглись ген-ген
по всьому задніпровському безмежжю, повитому де густі-
шими й де рідкішими серпанками. Здається, цей задніпров-
ський простір не обмежений обрієм, бо коли зіркіше вдиви-
тись у далечінь — видимий обрій відступає ще далі, він не-
мов одпливає в ранкову сутемряву, яку творять сірий туман
по низинах, сині серпанки, біласті випари, їхні непевні коль-
ори творять розмити, акварельну картину безбережних
лугов, над якими — сонце.

Воно ще низьке, ще неправдоподібно велике, а тому що
над обрієм — зводиться й летить у височінь швидше, ніж
тоді, коли воно вже зведеться у кілька дубів над землею.
Здається, сонце полощеться, наче вітрило на морі, й це
вітрило напнуто на якомусь невидному кораблі, котрий пли-
ве в небесах десь так далеко, що й не побачиш, ото лиш
вітрило й видніє.

Твого села з Княжої гори не видно, сховалось унизу в

підніжжі, за верхами дерев, а перед зором простираються великі застигли хвилі землі, що здіймаються де крутішими, де пласкішими горбами, а поміж ними — синіють діброви, порозбігались поля барвистими веретами, що мають чи сивошовковий відблиск пшениць, чи золотаво-жовтий відблиск соняшників, чи темно-зелений відблиск бураків, і, звісно, ще різних відтінків розбуялого зела, що ввійшло в ріст і в силу, що зараз відкривається сонцю з радістю та щирістю. І як задніпровську даль не стиснуто обручем обрію, так і горбаті поля стеляться в безмежжя, яке їм подаровано в цей ранок не тільки сонцем, а й — Княжою горою, бо лиш на такому безмежжі вона вповні й може явити перед тобою свою велич.

І весь цей простір землі немов біжить і стелиться до ніг, бо струмить пружний вітрець, горнучи й горнучи хвилі трав, а ці хвилі трав на Княжій горі збираються у важкуваті зграї, схожі на пташині, що летять низько-низько, ось хотіли б зірватись увись — і не можуть, тому-то й тріпочуть крильми не в небесах, не під самотніми пір'їстими хмарками, а тут ось, на веселих і розчублених верхах Княжої гори.

— Ну,— озивається дід Гордій, і в його примружених очах немов іде якась задумлива, млиста мряка, такі його очі далекі й непроникні.— Славно тут?

Хочеш озватись, та язик німий, мов камінь,— і лиш осміхаєшся у відповідь.

Дід Гордій, стоячи поряд, озирає ті самі нескінченні простори, зморшки на його шкарубкому обличчі здригаються, й ти не сумніваєшся, що дід Гордій бачить таке, що тобі не приступне, не відкривається ні для очей, ні для душі.

— Дідуню,— озиваєшся зрештою. І вмовкаєш, бо не годен вкласти своє зачудоване запитання в слова.

— Ну? — старий долонею гладить твою голову, підхоплюючи.

— Дідуню...

Й немає слів, наче пожухли, як весняна розсада в приморозки. Бо якими словами запитаєш про цей світ, скажеш про цей світ, який відкривається наокіл? Жодне слово не вмістить, лиш очі й душа вміщають — і то лиш видимий. А як побачити й відчути світ невидимий, що тоне ген там, за мінливими обріями?

Скільки людей сьогодні зібрали зелені верхи Княжої гори! Над головами перелітають журавлі, і сільський люд із косами та з граблями в руках також схожий на журавлів, і цей люд заходився не коло роботи, а коло якогось веселого й шпаркого танцю тут, де пухкі килими трав, і їхній

людський танок дуже схожий на журавлиний — і дід Гордій із косою в руках зараз у такому танці, і баба Килина з матір'ю, тримаючи в руках граблі, також наче витанцювують по-пташиному, й лиш ти без діла, але тому, що метушишся поміж косарів, також схожий на малого журавлика. На малого журавлика, який уже оперюється, в якого ростуть і дужчають крила, а вміння літати — вже є, від зачаєного бажання літати аж тремтить у грудях, і ноги трусяться, і руки здригаються.

Від косарів, що танцюють журавлиний танок між кущів та між дзеркал озер, налитих весняними дощами, біжиш із вітром, що по-батьківському помагає, віючи в спину; ластівки в'ються кругом, ледь не черкаючи твого чола; квіти з трави сміються червоними, жовтими та білими очима, які трішки мружаться від бджіл. Стежка в'ється сувоєм невибіленого полотна, що зжужмався в травах, і чи то ноги твої прудкішають, чи то стежка хутчіше несе, тільки ти все стрімкіший і стрімкіший, вибігаєш на найвищу маківку, вищої за яку поблизу немає, і всі косарі позоставались ген унизу, в морі трав, — та й тут зринаєш у височінь!

Та й тут, на маківці Княжої гори, зринаєш душею у височінь і летиш над молодого літньою землею, над легким дніпровським безмежжям, летиш у густій синяві повітря, що забиває подих терпким хмелем, і тобі в цю хвилю польоту за рідного брата хіба що сонце, яке летить назустріч.

Хочеш радісно крикнути — до рідних своїх, до землі, до Дніпра, та давкий крик застряє в горлі.

І який прекрасний політ, коли душа знялась у небо й вільно долає безмежжя, а ти стоїш на маківці Княжої гори, що надійно тримає тебе всією могутністю своїх лісів і джерел, птахів і звірів, грибів і ягід, тримає урочищами й легендами, отими нескінченними підземними печерами, де на шовкових лугах пасеться споконвічно статурний і дужий кінь Гнідко.

З піднесеними руками, з відкинутою головою летиш над білим світом,

летиш над мальовничим довкрузжям полів і сіл,
летиш над пісенним безбережжям Дніпра,
летиш поміж птахів, назустріч сонцю,
летиш над косарями, що косять літню квітчасту траву,
летиш над Княжою горою, —

й Княжа гора летить із тобою в небеса, до сонця, в безбережжя часу.

ГОЛОДОМОР

Мене ще й на світі не було тоді, а я навіч бачу дядька Павла Трохимовича Музику. Невисокий, покручений, наче корч, і руки в нього, мов корчі, й голова в нього, мов корч. Запалі, завжди в пелені сльозовиння очі скидаються на двох переляканих павучків, які сновигають і сновигають, ніяк не сховаються в шпарках.

Досвіток, золоті зорі вишиті на сірому полотні неба. Пахне россою з лопухів, бузини та полину, й зрідка озиваються весняні пташки у свої дзвінкі сопілочки. Але в селі не меншає досвітнього смутку від їхньої гри.

Село сонне й тихе, як після маківки.

Дядько Павло Музика йде в церкву.

Церква стоїть на високому горбі коло ставу, що дримає темною голубою водою в густих верболозах.

Цього погідного недільного дня в церкву не йде ніхто, бо там з минулої осені не правиться служба Божа. Не правиться з тих пір, як пропав їхній сільський батюшка. Ось сьогодні був, бачили його сусіди, а на ранок не стало, наче вознісся на небо. І начебто ніяка чорна машина по батюшку не приїжджала, й начебто ніхто нікуди не забирав батюшку. А ще через день опівночі згоріла його хата під гонтом. Згоріла, як свічка. Й начебто ніхто не запаливав, а сама спалахнула. Й ніхто не кинувся на пожежу, не взявся гасити, мовби село не бачило тієї пожежі, мовби всі посліпли й оглухли. А до ранку й жар пручав, і попіл охолов.

Дядько Павло Музика проходить мимо пожарища, на якому стримить чорна піч, і звивистим узвозом простує до церкви. Так, як ходив до церкви завжди, бо незбагненна сила

вабить і вабить. А може, сьогодні таки правитиметься? А може, об'явиться інший батюшка в їхньому селі?..

Мене тоді й на світі не було, та я бачу, як Павло Музика узвозом дістається до церкви — й несподівано торопіє: двері відчинено!

Двері, що всю осінь і всю зиму простояли на замку... Може, справді об'явився батюшка? Перехрестившись трьома пучками, Павло Музика обачно сходить на паперть, через плече оглядається на село — й поволі просуває корчувату голову в церкву.

А потім щось його всмоктує в церкву, й Павло Музика зникає.

Село оповите страхом: Павло Музика ходить від хати до хати, від обійстя до обійстя і всім розказує, що якісь злодії вночі пограбували церкву. Повиносити з церкви геть усе, що можна повиносити.

— Покрали богів!

Але покрали не тільки богів, а й усе церковне начиння. Здавалося б, кому воно все потрібне, а покрали.

— І Господа на небі не побоялися!

А таки не побоялися: крали богів — і кари не ждали на свої голови.

— Чужі чи свої?

Спробуй вгадай. Можна подумати і на чужих, і на своїх, бо скрізь люди пустилися берега.

— Ходімо шукати злодіїв!

Скоро коло нього наче клубок сухого перекотиполя збирається — немічні жінки та старі баби, у яких ще є сила злізти з тапчана чи з печі. Рудий Павло Музика в тому клубку — мов жарина вогню, що бризкає словами-іскрами.

— А чи не Василь Гнойовий заліз у церкву й покрав? До Гнойового гайда! А він не без компанії.

Ген-ген обкрадена церква блакитними стінами сяє над селом: наче голос високого й гнівного неба, що шле їх на помсту й покару. Людське безумне перекотиполе котиться на сільську околицю, де в скособоченій мазанці під очеретом живе Василь Гнойовий — злидар і конокрад, що молився й молитись скляному Богу.

А назустріч — хлопчина в подертій сорочці та в полатаних штанях, босий, з синіми очима-будяками на рябому лиці, схожому на горобине яечко.

— А що то в тебе за пазухою?

Чорними ногами в бородавках приріс до землі, а очі перестрашені, мовби на їхні дикі квіти по сердитому джмелю сіло.

— Ану покажи, що за пазухою!

І вже схопили за куштраті патли, і вже смикнули за комір, і вже руки-круки стягнули за пазуху відстовбурченої сорочки.

— Божа Мати з Божим Сином!

Справді, з полотняної пазухи, від грудей-ребер вознеслася на сонце весняного дня Божа Мати з немовлям на руках. Обое — в неземному палахкотючому сяйві довкола умиротворених святих ликів, обое дивляться глибокими очима добра й милосердя.

А водночас — і лагідного докору.

Мовби не можуть втямити, як опинилися в полотняній пазусі, як вознеслися на світло весняного дня, кого бачать перед собою. Святі праведні очі, які завжди запитують — і водночас відповідають своїм запитанням, які завжди прощають, бо в прощенні — їхня невмирущість.

— Де взяв? Хто ти?

— Марко...

— Злодій! Де взяв ікону?

— Знайшов! — дзигонів хлоп'ячий голос. — Отамо знайшов у бур'яні.

— Брешеш!

— Суша правда.

— Перехрестися!

Й дитяча рука в хресному знаменні злетіла вгору, торкнулася чола.

— Злодій — і хреститься!

Хвиля людського божевілля закипіла, завирувала, руки простяглися — і вп'ялися в дитину. Хлопець шарпнувся, закричав, укусив зубами чийсь руку, ікона з Божою Матір'ю та Божим Сином полетіла в бур'ян під ноги.

— Злодій — зайда!

— Безбожник!

— Хриstopродавець!

Ройлися люті голоси, руки-круки рвали хлопця, що вже звалився під ноги, на нього насипалися гуртом. Наче мали знищити оце зло — й тоді зовсім не стане зла на землі. Наче воно останнє. Наче й насіння-зерна не треба залишати на розплід.

І коли під коліном Павла Музики затріщала ікона — поменшало божевілля, й люди сахнулися одне від одного.

Купую непорушного, жужманого ганчір'я, скоцюрбивши

ноги, заюшений кров'ю, лежав на шляху чужий хлопчина. З вищереними зубами, з висолопленим язиком, з видертим оком, він був страшним. Здавався самою смертю.

І пошнуркувало навсібіч, розкотилося людське перекотиполе, наче й не було.

А Павло Музика якийсь час усе ще стояв на колінах перед забитим хлопцем, наче не вірив. Наче сподівався, що той обманює, що той хитрує, а скоро зведеться з землі — і втече. Злодій. Злодій-зайда.

Але злодій-зайда не ворухився й не дихав.

Дядько Павло Музика поволеньки сп'явся на ноги, тремтливими пальцями зібрав розтовчену іконку, розсовуючи уламки по кишенях та за пазуху. Й позадкував від забитої дитини. Позадкував, острашливо дивлячись: чи не зведеться?

Хлопець припав до землі-рятівниці, й земля не відпускала, рятуючи.

Зарослий покільченою щетиною Гаркуша переступає поріг і стає на порозі поміж одвірків, як у рамі. За столом сидить хазяїн Павло Музика, по ліву руку від нього — хазяйка Марія, по праву руку — дочка Галя. Вони в шестеро некліпливих очей дивляться на гостя, що похитується, ось-ось упаде.

Гість мовчить, і вони похмуро мовчать.

Зрештою, Гаркуша плямкає губами, ковтає суху слину й озивається:

— Їсте...

— Їмо, — бурчить хазяйка.

— М'ясо пахне, — принохується Гаркуша.

— Еге, свиню закололи, то ласуємо свіжиною, — наче не каже, а гаркає Павло Музика.

— Свиню? — не вірить Гаркуша. — Яку свиню?

— А ту, яку ти в нас не забрав!

Гаркуша морщить лоба, згадує:

— Свиню забрали.

Хазяйка злякано дивиться то на сусіда, то на чоловіка:

— Павле, Павле, хіба ми свиню їмо? Побійся Господа таке говорити, бо ще повірять. Бо прийдуть віднімати свиню, а де вона в нас?

— Кажи, що свиню! — сердиться хазяїн.

— Таж не свиню, а їжак! їмо з молодого кропивою! Галя зловила їжак в горішині, а я нарвала кропиви.

— Кажи, що свиню! Хай слухає — й мучиться.

— Їжак, їжак...

Гаркуша плямкає пісними губами, наче заповзявся зжувати їх.

— Я чув, уночі жорна гуркотили у вашій клуні.

— Коли це вночі? — блідне Марія.

— У вухах у тебе гуркотіло! — зводиться з-за столу Павло Музика. — Чого б це жорнам гуркотіти? Хіба не ти разом з Василем Гнойовим та з Миколою Хашчуватим витрусив у нас весь хліб?

Тримаючись однією рукою за одвірок, Гаркуша поволі опускається на коліна, благально складає долоні:

— Простіть мене!

— Нема тобі прощення.

— Простіть! — По глиняній долівці Гаркуша колінкує від порога на середину хати й тут завмирає під сволоком. — Трусили, але ж не все витрусили, бо не знайшли. Якби знайшли, то все витрусили б, а не вдалося. То по ночах мелеш на жорнах, щоб ніхто не чув. А я чую, бо не сплю вночі. Не спиться мені вночі від голоду, здається, що вмираю, ніяк не дочекаюся смерті.

— Умирай. Такі, як ти, давно повинні лежати в землі.

— Я б і помер, але дітей жалко, попухли з голоду. Скільки їх ще в мене лишилося? Троє, а було п'ятеро. Нема вже Катерини й Михайла нема. А ті ще гибіють — і Грицько, і Петро, і Юхимко. Хоч би рісочку їм покласти до рота.

— Нема!

— Знаю, що є. І на тому тижні гуркотили жорна в твоїй клуні.

— Павле... — благально сказала Марія, торкнувши чоловіка за лікоть.

Музика смикнувся, наче опечений:

— Що — Павле? Нема й зернини, чи не знаєш? Сам, ірод, вигріб хліб із ями, а тепер прийшов жебрати? Хай сконає.

— Але ж діти... — осмілилася подати голос дочка Галя.

— Хай і діти виздыхають, щоб насіння на землі не лишилося.

— Ти ж у Господа віриш, — не зводився Гаркуша з колін. — Змилуйся над моїми дітьми, коли маєш Бога в серці.

— І не згадуй за Господа, бо для таких нема його ні на небі, ні на землі!

— Винен я, винен перед тобою і перед людьми, але ж діти мої не винуваті.

— Йди, чоловіче, з хати, не доводь до гніву.

Зводячись із колін, заплакав Гаркуша.

— Йди, нелюд! — закричав Павло Музика й ногою пригупнув.

Заточуючись, подався Гаркуша з хати. Галя відверталася до вікна, рукавом витираючи очі, а мати дрібненько цокотіла зубами.

— Дітей своїх пожалів, схаменувся. А чужих дітей він пожалів? Значить, чужі діти хай пухнуть і здихають, а для своїх просить милостині? А не буде милостині ні тобі, ні твоїм дітям, бо не треба вашого насіння на землі. Ниньки горе землі від таких звірів скажених, а завтра ще більше буде... Хіба ви не знали, що цей вовкулака не спить ночами? Захотілося вам борошенця. Сховайте жорна, а то він і про жорна скаже. Чого понасуплювалися сичами? Їжака їжте. Походиш, Галю, що там у чагарях, подивившись за їжаками, годяться в харч. Я вчора в лісі бачив гадюку, то треба податися в ліс, наловлю гадюк, вони теж годяться в харч.

Марію занудило, потім стала гикати.

— Не гикай! Вчора дві ластівки залетіло в сіни, як ти випустила?

— Самі вилетіли...

— Самі вилетіли,— перекривив.— Дивися, щоб більше не вилітали... Чи там горобці залетіли в клуню. Руками чи спідницею лови, а злови. За вчителя Пилипа знаєш? Живе в школі, то свій пайок як доточує? Порозчиняє в школі вікна-двері, горобці поналітають, він чи дрючком б'є, чи сіткою ловить. Ї має печеню з горобців.

Павло Музика позачиняв на клямки сінешні та хатні двері, вернувся в хату.

— Діставай, Галю,— сказав, острашливо поглядаючи через вікна надвір.

Галя стала на ослін і дістала з-за зчорнілої полушеної ікони сіру перепічку. Батько взяв ножа, відкраяв три скибочки, поклав на столі, а надкраяну перепічку подав дочці.

— Сховай за ікону, хай береже.

Взяли ложки й заходилися їсти юшку з вареного їжака та молодії кропиви.

Вечір блимає зеленими зірками з далеких високостей, а туман понад землею стелиться такий білий та шумкий, наче то піниться тепле й пахуче свіжоздоєне молоко.

Павло Музика пальцями знадвору стукає в шибку, й скло брязкає, наче кришиться лункий лід на ставу. Хата мовчить.

— Чи попухли, чи задубіли.

Й знову кришиться лункий лід.

Перегода по-старечому зітхають хатні двері, сінешні двері скриплять рипучими грудьми сухотника — й нарешті Гаркуша висуває надвір погасле обличчя, засноване павутинням зморшок. У зморшках — темрява. То темрява його душі, в якій не світиться хоч би й один промінчик. Упізнає — і ніяк не впізнає. Опускає погляд на руки, може, руки тримають щось, але руки порожні.

«Йому вже залишилося три чисниці до смерті», — снується думка.

— Змилуйся, Павле...

— Я оце йшов через левади, — й киває головою в надвечірній туман.

— А що там у левадах?

— Ну, й заглянув під верболози... Ходімо, заведу, бо сам не знайдеш. Чи ти вже не годеи переставляти ноги?

— Чого йти, чого йти? — січється голос.

— Ходімо, бо ніхто не заведе, я сам бачив... Змилююся над тобою, раз просиш милості, ходімо.

По межі через город ідуть у зеленоткані левади, а тут верболози в тумані стоять змореним козацьким військом, тільки хоч би один кінь заіржав, тихо-тихо. Над голубою криничкою, в якій ледь жебонить вода, Павло Музика зупиняється й показує під кущ неподалік.

— Ген твоя дитина сидить. Чи не Юхимко?

Гаркуша приглядається: справді, сидить його семирічний син Юхимко на землі, спиною притулився до гілля. Круглу голівку з білим чубчиком похилив на ліве плече. Спить. А руки на колінах склав.

— Юхимку, — покликав батько.

Хоч би ворухнувся хлопець, ото вже міцно заснув, що голос батька не здатен розбудити.

— Юхимку! — знову покликав Гаркуша.

— Та не чує...

— Чом ти не чуєш мене?

— І не почує. Назавжди заснув. Запізнився ти. Я ще йшов, то він руками перебирав щось на грудях. І хоче щось сказати, а не може, тільки губи ворухатся. Авжеж, щось казав, казав, тільки ж тихесенько. То я до тебе подався, щоб ти забрав свою дитину в хату, бо ж проти ночі. А воно, бач — запізнилося з тобою.

Батько хилиться перед Юхимком на коліна, бере на руки, а хлоп'яче тіло в його руках ламається, й голівка з білим чубчиком западає на спину.

— Юхимку, — стогне Гаркуша.

— Не чує, неси в хату до матері. За гріхи наші, за гріхи. За гріхи наші не милують ні Бог, ні люди. Сповна воздається за гріхи. Чи винуватий у чомусь твій Юхимко? Не винуватий, а кара його спостигла, невинного.

— Ти винен, ти винен, — синіють губи в Гаркуші.

— Я винен?

— Я в тебе хліба просив. Не для себе, а для дітей.

— Де ж я візьму хліба для твоїх дітей, коли ти мій хліб у мене забрав? Нема й для себе. Неси його до хати, не треба вже йому хліба. Він уже відмучився, а тобі ще мучитися. Славний такий хлопчик! Як живий. І на тебе схожий.

Павло Музика щиро жаліє, хреститься, а потім поволеньки йде з левад. Обертається — стоїть на колінах Гаркуша, не в змозі звестися з дитиною, й виє по-вовчому...

Галя відчиняє віко скрині — й заглядає всередину. Їй чого тільки нині цілий день скриня так вабить до себе, що тільки про скриню думається?

Дивиться в скриню — й душа її полум'яніє, вуста самі зацвітають усміхом, щось шепочуть: соловейко на калині.

Рука сама тягнеться в прискринок, дістає намисто коралове, сліпучий разок, що звивається, переливається, в'ється живим барвистим променем. І цей промінь наче в душу її переливається, вже в душі мерехтить-ряхтить мінливими жаринками. Галя приміряє разок намиста коралового до грудей, далі чіпляє на шию. І заглядає в дзеркало, що висить у простінку між вікнами.

З дзеркала на Галю дивляться тужливі карі очі, але що їй очі! Що їй запалі щоки з нездоровими рум'янцями! Їй хочеться побачити на собі коралове намисто, а для цього треба відступити трохи вбік і сп'ястися навшпиньки.

Відступає вбік, спинається навшпиньки — і нарешті бачить на своїх грудях намисто.

Намисто — як веселка в небі.

А в тому намисті вже начебто й не Галя дивиться з дзеркала, а якась невідома вродлива дівчина — знайома й незнайома. Хто та дівчина? Може, таки вона, Галя? Хоч і не віриться, а вона ж бо, Галя.

Хапливо дістає зі скрині материну вишиту блузку, знаходить насподі материну зелену керсетку і, скинувши з себе старе лахміття, перевдягається в святковий одяг. Знає, що ні черевиків, ні туфлів на вихід у них нема, а все ж таки пор-

пається в скрині, сподіваючись знайти. Але нема. Що ж, треба добре помити ноги.

Відро стоїть на ослоні, але відро без води, лише смужка на дні. Що ж, Галя принесе від криниці, у них своя криниця під вербою за ворітьми.

Взявши відро, кидається в сніи й на порозі ніс у ніс сти-кається з матір'ю Марією. Мати йде з городу, однією рукою несучи заступ, яким копала землю, а другою рукою трима-ючись за поперек і стогнучи. Від несподіванки мати са-хається — й шепче:

— О, злодій!

Галя щечече:

— Та не злодій, мамо, а я!

— О, справді! — пильніше придивляється мати до дочки й нарешті впізнаючи.— Куди це ти так вбралася?

— По воду йду. Води від криниці принесу.

— Вбралася! — не може повірити мати.— До криниці вбралася...

— На вулицю хочу!

— На вулицю?

— Погуляти хочу, до дівчат хочу! Ой, співати хочеться.

— Яка вулиця, які співи? Що з тобою, дитино?

— Причулося, наче дівчата співають. Хіба не свято сьо-годні?

— Свят, свят, свят, що з тобою... Ходімо до хати. Не мож-на вбраною надвір, бо свята нема, що люди подумують...

— А хлопці... Хіба хлопці не співають?

— Не співають, де ж посеред білого дня співати, хлопці в нашому селі не співають.

І мати зачиняє сінешні двері, і віднімає в дочки відро, й веде її до хати, зітхаючи та мало не плачучи. Бо так на її серці тоскно, так журливо. Що з її Галею сталося? Чи не повередилася часом головою? Бо тепер багато отаких, що ту-маніють думками. Господи, зглянься та змилуйся, не карай так тяжко, бо в чому ж винувата дівчина-дитина, яка й на світі ще не жила?

— Співають, кажеш, хлопці та дівчата? Ой, не співають у нашому селі давно. Отак давай сядемо з тобою отут на ліжку — й заспіваємо. Вдвох заспіваємо, бо з ким ти в селі заспіваєш? Славно ти вбралася — як до вінця. Ось тільки якби ще стрічки голубі та червоні в твої коси. Та ще якби на твої ноги чобітки на підківках. Та якби ще скупатися тобі в зіллі-цвіту.

— Я ж хотіла води принести...

— Надвір не можа, в хаті поспіваймо. Якої б це? Геть у голові темно, хоч би зірочка блиснула.

— «Не щебечи, соловейку...»

— А вони й не щебечуть. Уже мали б прилетіти, а баряться... Який у тебе лоб гарячий, уся трусишся, наче з переляку.

І затужила мати Марія жалібним голосом:

Ой у вишневому садочку

Там соловейко щебетав...

Галя підхоплює, тулячись на материне плече:

Тьох, тьох, тьох, тьох, тьох, тьох,

Там соловейко щебетав...

Мати й дочка співають так, наче журяться за покійником, бо ніякої радості в їхніх голосах не чується. Співаючи, тулячись одне до одного, заплющують очі, а коли розплющують — Павло Музика в хаті, зайшов нечутно. Стоїть коло печі, слухає, а з лиця чи то переляканий, чи то зачудований. Зрештою, вмовкли мати з дочкою, а хазяїн їхній:

— Я мало не здурів, як пісню почув у хаті... Що сталося? Галю, ти чого вирядилася? На вечорниці? Так до вечора ще далеко, день надворі.

— Дівує Галя.

— Дівує раз дівка,— роздумливо сказав.— А куди вбралася?

— Хай хоч у хаті походить вбрана. Хай хоч у хаті поспіває. Бо де ті вечорниці ввечері? А чи оденки?

— Та воно так...

І дивився переляканими очима на жінку та дочку, що попригорталися одна до одної.

Сутеніє, місяць-молодик у небі світиться сивим козацьким оселедцем.

Павло Музика опускає у криницю відро на мотузку, спускає поволеньки, а сам приглядається та прислухається... Сусідка тітка Юстина сидить на лавці, вкопаній у землю за воринами. Отак вона щовечора сідає — і сидить, дивлячись на село, й лице її вечоріє, аж поки й смеркне, як ніч, і стане чорніше за темряву.

Аж іде по дорозі якась жінка, не з їхнього села, а чужа, й в одній руці несе вузол, а за другу тримається дівчинка років семи, на голівці біліє хустка, схожа на велику пелюстку.

Йдуть — і бояться йти в чужому селі.

— Добрий вечір, — вітається подорожня з Юстиною і зупиняється.

— Дай Боже здоров'я, — відказує сусідка.

— З залізниці ми, з поїзда, — каже подорожня. — Йдемо у Петрівку. А чи ще далеко до Петрівки?.. Йдемо з Кубані до своїх.

— Отак через поле, — рукою веде Юстина, — і вже Петрівка.

— А чого це у селі так тихо? Ні людей не чути, ні собак.

— Бо тихо, дочко, ой тихо... А ти не знаєш, чом тихо?.. Що в наших краях?

— Не знаю, бо з поїзда.

— Й проти ночі — на Петрівку? Та ще з малою дитиною? Страшно тепер у полі та в лісі що вдень, що вночі. Не ходи, побійся.

— І справді, страшно, як подивлюся кругом.

— Ото що я скажу? Ось моя хата, живу я сама. Не йди з дитиною проти ночі у Петрівку, а переночуйте в мене, підете завтра зранку... Світ не без добрих людей, а лихих тепер більше.

І пізня подорожня звертає до Юстини.

Павло Музика витягує воду з криниці, поволеньки несе відро — і в хаті розказує все те, що бачив. Як зі станції, з поїзда йшла жінка з дитиною, з вузлом, а той же вузол не порожній, якісь харчі та якесь добро в ньому. Аж із Кубані добивається до своїх у Петрівку. Либонь, не відає, що тут у них коїться, інакше не добивалася б. Може, там у них на Кубані такого нема?

— Довірилася Юстині...

— Бо чужа, того й довірилася.

— Треба ждати лиха.

Й тепер як не одне, то друге, то третє з Музик вискакує надвір та прислухається до темряви, та через вишневий садок приглядається до вогника в сусідчиному вікні. Жевріє вогник-бликунець на кзинчику печі, немов крапля крові. Й так тихо, що, здається, якби хтось озвався за полями в далекій Петрівці, то тут би почули — й злякалися.

Місяць — козацький оселедець — уже височенько підбився вгорі, коли Павло Музика, стоячи у вишневому садку, таки дочекався несподівано: вийшла та петровецька жінка з сіней надвір, помий хлопнула з дерев'яних ночов, либонь, дитину купала з дороги.

— Молодице! — кличе Павло Музика.

Вона й завмирає з ночвами в руках.

— Підійдіть-но сюди, не бійтеся,— з садка голос, а чоловіка не видно.

Вона ж ані руш, закапцаніла.

— Добра вам хочу, підійдіть-но сюди, скажу вам за Юстину, в якій ви ото стали на нічліг.

А що жінка як остовпіла, то Павло Музика сам ступив поміж вишень.

— Бійтесь Юстини, тікайте від неї, бо то страшна!

Петровецька жінка сахнулася до сіней — і не стало, тільки брязнула клямка. Павло Музика жде, що вона зараз вискочить надвір з дитиною та з вузлом, і він забере їх до себе, дасть притулок.

Кліпа каганець-бликун у вікні, мерехтять зірки над селом розсипаною чумацькою сіллю, та нікого нема.

— Либонь, вона перелякалася мене,— здогадується.

І в хаті каже до жінки та дочки:

— Я до неї забалакав, а вона злякалася... Наче я для неї ще страшніший за Юстину... То як невинних порятувати?

Марія хреститься, дочка хреститься, і тіні від їхніх рук скачуть по стінах горбатими страховиськами.

— Ти добре зачинив двері? — питає жінка.

— Та зачинив.

Павло Музика бере в сінях сокиру, кладе під подушку на тапчані. Він тепер весь час спить з сокирою під подушкою. І вила в нього напихваті — чи в клуні, чи в сінях. Навіть залізний рак, яким витягує відро, коли втопиться в криниці,— йому весь час у пам'яті: рак висить в коморі на гаку за дверима.

Марія дмухає на гасничок — і комишевий гнотик іще якийсь час жевріє цятою, що меншає та меншає, аж поки стухає.

— Маріє! Ти не спиш?

— Ой, не спиться.

— Може, ти зараз підеш до Юстини — і втратиєш ту жінку з дитиною? Скажеш їй усю правду, бо я не сказав.

— Боюся... Може, й пізно вже йти.

— Що Юстина — людойдка. Всі знають, а ця петровецька не знає.

— Хто мене в хату пустить.

Марія стає навколішки на долівку, складає руки на грудях — і молиться на ікону Божої Матері. Самої Божої Матері не видно, бо в хаті глухий морок. Галя спить чи й не спить, тільки не чути її дихання. Павло Музика засовує руку під подушку, намагає лезо сокири. Хоч і під подушкою, а со-

кира холодна — й він тулить її до розпашілого лоба, щоб остудити.

— Ой! — скрикує Марія, перестаючи молитися. — Поклади... Поклади сокиру. Нащо ти взяв сокиру?

Павло Музика засовує сокиру під подушку, лежить горілиць, а вона знову шепоче молитву, бажаючи в Бога милосердя. Аж поки стихає. Стихнувши, вона стоїть на колінах, долоні благально складено біля грудей. І дивиться й дивиться на Матір Божу, яка ледь-ледь угадується на іконі.

Чоловік уже забувся вві сні на сокирі, а Марія ніяк не зведеться з колін, наче вона в німій молитві спить навколішки.

А як удосвіта розплющив очі Павло Музика — стоїть жінка на колінах, як і вчора.

— Ти всю ніч простояла?

— Ой, що я бачила! — обертається до нього радісним обличчям.

— Де бачила? — питає Павло Музика. Йї дивиться на ікону Божої Матері, з якої, либонь, Марія всю ніч не зводила погляду.

— Вийшла надвір по росі, глянула на хату Юстини...

— Кажи, кажи...

— А Юстина оту петровецьку жінку з дитиною проводить до воріт.

— Жінку з дитиною? — схопився на тапчані Павло Музика. — А вузол?

— Який вузол?

— Таж вузол був у тієї жінки!

— І вузол несла з собою.

— Ну, слава Богу! — сапко видихнув. — І вузол, значить... Може, злякалася Юстина — тому й пожаліла своїх гостей? І на вузол не посягнула? Або сита, га?

Марія зводиться з долівки.

— А може, набалакали марно всякої всячини на Юстину? Йї ми слідом повторюємо пусте.

— Е-е, марно хто б плескав.

— Гілсуть... А ми бачили, що кажемо? Не бачили... Ти хоч не показуйся надвір, щоб не здибатися з тією, з петровецькою. Бо ти ж її добре налякав учора в садку. Бо що, як упізнає?... Всі ми страшні, як подумати.

Мати посилає Галю до хрещеної.

— І яка ж ти, доню, похресниця в своєї хрещеної, коли в її хату давно й ногою не ступала? А хрещена в тебе

славна, такої більше нема в селі. Може, занедужала, може, захляла, то провідай. Бо сама самотою капаріє. Ось я гостинець зготувала для неї, то гостинець сховай за пазуху, так не носи. Дивися мені, через цвинтар не йди, бо через цвинтар страшно.

Галя загорнутий у білу пілку для хрещеної маленький гостинець за пазуху — гайда надвір.

Весна. Розцвіли черешні та вишні — мовби дівчата позбиралися в шлюбних уборах під вінець. Груші порозцвітали — наче білі пахучі хмари попускалися з небес на землю. Яблуні вже ось-ось зацвітуть, набубнявіли бруньки на гіллі.

Серце саме співає:

Ой, зелений барвіночку,
стелися низенько,
а ти, милий, чорнобривий,
присунься близенько.

Барвінки сині теж цвітуть у садках, по обійстях, здається, ніколи ще так не палахкотіли пелюстками. Ось тільки хлопців ніде не видно. От би хтось зустрівся, от би побалачати. Нікогісінько ніде.

Через цвинтар Галя справді не піде, бо їй сама думка про цвинтар страшна. Хоч так до хрещеної ближче, а не піде. Краще вже вуличкою-узвозом, що снується в глиняниках, і так ця вуличка-узвіз глибоко запала в землю, що, здається, скоро провалиться в провалля.

Йдеш тут — і лише небо над головою синіє, як льон, тече далекою річкою.

А тільки вибралася з вулички-узвозу на околицю, в поле, як зразу ж ця річка синього розквітлого льону обертається на море, що залило високості, й опадає на доли ген-ген, аж на млистих обріях.

Ой, зелений барвіночку,
стелися ще нижче,
а ти, милий, чорнобривий,
присунься ще ближче...

Ген і солом'яна хата хрещеної видніє в хмарі цвіту, й така ж хмара вишнево-сливового цвіту піняво-легенька, що якби подув зараз вітерець, то підхопив би хмару, поніс на сине море небесне й там залишив, щоб пливла за далекі обрії. І в Галі груди чомусь роздимаються від радості. Може, тому, що таке видиво спадає на думку? Їй вона йде прудкіш, щоб хутчій вспіти на обійстя.

А поле кругом — де падалицею зеленіє, де бур'яном, а де чорніє незораною і незасіяною чорною землею, й хоч би одненька людська душечка в полі, то не видно. Мабуть, деінде орють і сіють.

Галя стає біля воріт, усміхається на вікна й жде: може, хрещена побачить її в шибку — й вийде. Двері відчинено, ось-ось ступить через поріг.

— Хрещена! — кличе.

Нема нікого з хати — й усміх гасне.

— Хрещена!..

Галя поволі ступає по зеленому споришу, заглядає в сіни. Діжку в кутку перевернуто, врозкидь на долівці лежать граблі, вила, сапа, сокира. Хто ж це поваляв-поперевертав?

— Хрещена,— стиха озивається, наче кличе на поміч.

А в хаті — рейвах, не доведи Господь... З печі попід вигорнуто на припік, біля печі побиті на череп'я горщик і макітра. Віко скрині відчинено, а скриня порожнісінька. Потрошено-скособочено ткацький верстат, на якому хрещена вже й не тче, це — спадок від її батька-матері. І — стіни чимось поколупано чи сокирою порубано. Хто ж це стіни порубав?

А ще — сволок порушено: видно, теж рубали сокирою.

Що тут скоїлося, де хрещена?

Хотіла Галя покликати — й голос віднявся, сів у грудях. Хотіла ноги відірвати від долівки, а ноги як повростали в долівку... Не інакше, як злодії вдерлися в хату, що відбігла в поле від села. Оце злодії так пограбували хрещену. А де ж вона сама, де, чому ніде не видно, чому не озивається?

Й невідома сила виносить Галю з поруйнованої німої хати. Здається, що зараз хтось гнатиметься. Що причаївся хтось поміж розквітлого вишневого саду, поміж сливок. Що прямо з неба кинеться.

Німує поле — страшно так німує.

Біжить не вуличкою-узвозом, а околицею — й скоро опиняється на цвинтарі, забувши про материну засторогу. Могилки й хрести — в цвіту, гудуть бджоли, шебечуть пташки. Мир поміж покійників, благодать. Оглядається назад, чи ніхто не женеться, й так якийсь час іде стежкою, йде задки — й голова через плече.

Наче нікого.

Й раптом душа її замерзає — і поволі опускається в п'яти від несподіваного переляку.

Щось гарчить люто, погрозово. Де гарчить, де? Звідки небезпека — й куди тікати? Галя веде очима довкола по

цвинтарю — й зовсім неподалік, поміж могил, бачить собак. Чорний кудлатий собака, рудий собака, рябий собака. Вищирені пащі, гострі ікла, висолоплені язики. Якись чужі собаки, звідкись набігли в їхнє село, ось зараз кинуться на неї.

Але собаки не кидаються на Галю, наче не бачать. Може, зчепилися між собою і гризуть одне одного? Та ні, щось валяють поміж могил, щось шматують — і не можуть поділити. Якись онучі — не онучі, дрантя — не дрантя, вчепилися, рвуть, несамовитіють.

Бож-ж-женьку ж мій, та це голова людська!

Та це ж прибудні собаки деруть на цвинтарі людську голову...

Чи не хрещена?

Галя як прикипає божевільним поглядом до пошматованої людської голови, яку з гарчанням гризуть собаки. Посмугований лоб, кривавий, з обдертою шкірою. Об'їдені щоки, без носа, без губів, а замість очей — якесь страхтливе клоччя.

Галя задкує навшпиньки, не відриваючи стуманілого зору від собак, які, здається, ось-ось уже кинуться на неї. І на решті зривається на біг. Біжить поміж могил, поміж хрестів, поміж гранітних плит, наражаючись на кущі, на бузину, якою поріс цвинтар, і її губи дзигонять риданням:

— Хрещена...

Прибігла на обійстя своє, кидається в клуню, забивається в куток, поміж сніпків перепрілих, і нажаханими очима дивиться на двері, чи не вдеруться собаки, чи не вбіжать злодії, і її лихоманить, і в зорі її тьмяніє, аж поки тьма розливається в свідомості чорним сном.

За вікнами тихо шумить нічний дощ. Дощ без вітру, без стогону дерев та без того завивання, коли в єдиному пориві все гуде — і на землі, й на небі. Зрідка спалахне блискавка, освітивши хату, а з хати видно тоді омитий водою садок. І ще зрідка озветься грім — чи над селом, чи за селом, а буває, що над самою хатою, задзвенівши шибкою в рамі, чи полумисок здригнеться на миснику.

Марія не спить, лежить з розплющеними очима. Сон відлетів далеко, не склеплює повік, і Марія чується на душі так, наче спокійна нічна гроза погримує та поблимує у її думках, у її серці.

— Ти чуєш?

Може, це дощ так шепоче по стрісі...

— Маріє, ти спиш?

Таки не дощ, а Павло з лежанки шепоче.

— Чую... Спи, гроза надворі... Грім гримить,— позіхає жінка.

— Та яка гроза, який грім,— сичить чоловік.— Ти прислухайся. Хіба то грім? О...

Справді, і не дощ, і не грім, а на хатньому причілку біля комори щось гупає. Так глухо, що ледве чути.

— Що це? — спросоння озивається Галя — й зразу ж засипає під неспинний шелест дощових крапель.

Гупне — й стихне, гупне — й стихне.

— Боже, як страшно. Хто це? — Марія зводиться в ліжку, закутується рядном, наче в рядні прагне сховатися.— О, знову...

— Добирається хтось.

— До нас? А як же ми...

— У комору. А може, по наші душі.— Павло Музика встає з лежанки, дістає з-під подушки сокиру.— Ось я піду...

— Не смій! — скоплюється в білій сорочці Марія і кидается до чоловіка, оббиває руками шию.— Не ходи.

— Як то не ходи? — сахається від жінки.

— Бо ти не знаєш, скільки їх. Не ходи. Вони теж не голіруч.

— Отак і чекати на смерть?

— Може, пронесе... Вони в комору добираються.

— Ось я й почекаю на них у коморі.

— Порожня ж комора, що там візьмуть? Не ходи з сокирою в комору, не йди.

Спалахує блискавка, б'є грім — і обоє Музик мало не присідають, наче їм на голови стеля обвалюється з тріском. Далі грім починає гуркотіти й гуркотіти, за його вилясками й шуму дощу не чути... Чи то небо обвалюється на землю, чи то село западає в пекло. Здається, що злодії не тільки підкопалися під комору, а й у сіни добралися, ось-ось відчиняться двері...

Вже перед досвітком стихає гроза, настає запаморочлива тиша, а страху не меншає.

— Ти щось чуєш?

— Не чути.

— І я не чую.

Сонце, встаючи над селом, наче колесом розпеченим вкочується в їхню хату. Павло Музика з жінкою ходять від вікна до вікна, виглядають надвір, на садок, на дорогу. Блищить прибита дощем земля, опалий цвіт сніговою піною біліє на зеленій траві, з гілля скрапують краплі. Ніде нікогісінько.

Чоловік дивиться на жінку, жінка дивиться на чоловіка, далі він бере сокиру обіруч — і до сіней. Втягуючи голову в плечі, Марія ступає слідом: коли порішать — нехай удвох.

Не встигли відчинити двері, а тут — Юстина перед порогом, де тільки й взялася, наче всю ніч простояла. Від несподіванки Павло Музика замахується сокирою, а сусідка як закричить:

— Не вбивай!

Блідий, весь у дрижаках, господар опускає сокиру.

— Ти що тут забула?

— Прийшла подивитися, чи ви живі, — бубонить Юстина.

— Живі, то хочеш нас поїсти?

— Хай Господь сохраниць... Питаю, бо до вас уночі хтось підкопувався. Я з двору оце побачила — яму вирито під комору.

І рукою показує на причілок хати, а там, як поглянули, то й не одну яму вибуртовано.

— Може, ти й копала? — визвірився Павло Музика.

— Не плещи казна-що, бо де я силу візьму для такого... То влізли злодії в комору чи не влізли?

Острашливо подалися в комору, тримаючи сокиру напоготові. Поглядалися по голих кутках. У коморі навіть мишами не пахло.

— Дурні злодії, — мовить Павло Музика. — Не знали, що тут підлога з дощок, от і не влізли. Якби хтось з близьких сусідів, то знав би, авжеж. А так, либонь, не з нашого кутка.

— Ти там знаєш, з якого кутка. Давай позасипаємо ями, поки Галя ще спить, а то дитина й так перелякана до смерті. Хай не бачить, хай не знає, що нас чекало цієї ночі.

Галя бачить, як по узбіччю дороги, по зеленому споришу котиться людська голова.

У цієї людської голови є — й немає губів, повибивано зуби, замість носа зяє провалля, очі видавлено, щоки обгризено, вуха обкусано, лоб у басаманах і рубцях, а волосся позлипалося в мички. Дорогою йдуть люди, але хоч би хто-небудь подивився на відірвану голову, ніхто не дивиться, бо, либонь, не бачить. А голова то навпроти одного дворища спиниться, то навпроти другого, наче хоче звернути, але не звертає, котиться далі, залишаючи на спориші кривавий слід.

Чия ж це голова, чия?

Зрештою, людська голова спиняється навпроти їхнього обійстя. Покотиться далі чи не покотиться? Ні, звертає до

них і вже по траві сунеться, приминаючи й залишаючи вогнисті цятки.

Та це ж хрещена, здогадується Галя.

Ото хрещена чекала-чекала на свою хрещеницю, не дочекалася — та й сама подалася провідати. Як же вона вкотиться сюди, бідкається Галя, це ж треба хутчій звестися й двері повідчиняти. Встигає чи й не встигає Галя так подумати, як людська голова вже вкочується до хати просто через зачинені двері. Галя не годна повірити, що людська голова вкотилася через зачинені двері, але двері ж і не рипнули, а голова вже в хаті!

Галі страшно й хочеться тікати, але як тікатимеш, коли це хрещена мати навідалася в гості! Славна ж вона буде похресниця у своїй хрещеної матері, коли зараз утече від неї.

— Здрастуйте, мамо,— вітається Галя. Й сама не чує свого голосу. Є в неї голос чи нема? — Як добре, що ви прийшли.

Рвані губи в людської голови ледь ворухаються, поміж вибитих зубів сіпається клапоть язика, а метка Галя здогадується, що каже хрещена. Авжеж, хрещена каже:

— Здрастуй, дочко... А чого ж ти не приходиш до мене?

— Я приходила до вас.

— А де ж я була? Чом тебе не бачила?

— Не застала вас у хаті.

— Я ж із хати ні ногою... Де ж я була?

Галі бачаться собаки на цвинтарі, клубок розлючених собак...

— Не знаю,— шепоче.

— То хоч поцілуй свою хрещену. Чи я вже така страшна стала, що гидуєш?

— Та ви славні,— шепоче.

— Славна? То поцілуй.

— Нездужається мені,— марудиться Галя в ліжку.— Ніяк не зведуся.

— А чи не брешеш, дочко?

— Не брешу,— бреше Галя.

— То я сама поцілую тебе.

— Ой, нема часу в мене... Часу нема, бо мені ще на небо треба вспіти... Вогню нема в хаті, щоб у печі розпалити... Я з неба дістану.

Галя зводитьсь в ліжку, мацає пальцями стіну, дістає до стелі. До стелі, яка здається їй небом, а де ж тут вогонь-зірки? Пучками водить, хоче намацати, а нема, аж ген-ген трохи далі. Тягнеться — й дістає зірку з неба, й зовсім та зірка не пекуча, а холодна.

— Дивіться, хрещена! — радіє з-під неба.

Обертається, а хрещеної нема.

Нема відрізаної людської голови в хаті.

А стоїть мати Марія, прийшла з надвору, дивиться на дочку з темним жахом у зболених очах.

— Де хрещена? Була хрещена.

— Та нема хрещеної.

— Ось зірка з неба, маємо чим розпалювати вогонь у печі.

— Авжеж, зірка... Сядь, Галю, сядь, не спинайся по стіні, заспокойся. Господи, за що так тяжко покарав нас усіх і Галю нашу безталанну, чим дитина завинила перед тобою.

Галя спускається з неба, з руки в руку матері передає зірку — й відчуває на чолі доторк материнської долоні, схожої на листя подорожника. І від цілющого того подорожника заспокійливі сутінки сповивають голову, очі гаснуть — і гасне зірвана зірка в очах, і наче сама вилітає з хати.

— За чий гріхи кара така...

«Скільки ж це в Гаркуші ще дітей залишилося? Хоч і снують по обійсті, а не тримає пам'ять... Ото Юхимка знайшли в левадах, третє переставилося. Значить, залишилося двоє, бо ж було п'ятеро. А оцей лобуряка, що сидить у бузині й думає, що сховався від білого світу. Ховайся, ховайся, тільки не сховаєшся від мене. Хто це? Грицько чи Петро? Грицько — старший, а Петро — молодший, вісім років. Еге, таки Петро, бо схожий на батька, а Грицько схожий на матір... Чого ж це він заховався в бузині? О, за пазуху лізе, а з-за пазухи вузлик дістає. Де це він той вузлик дістав, що ж у тому вузлику? Либонь, вкрав. Якби не вкрав, то не ховався б. О, лупає злодійськими очима, оглядається. Пооглядалося, а тепер вузлик розв'язує, заглядає, принохується, а тепер от шусть рукою всередину, взяв щось і до рота, жує. Що ж він украв, що він жує? І кривиться. А недобрий який хлопець! Чи ти не знаєш, що в твоїй хаті й крихти немає, щоб з'їсти, що твої батько-мати, що твій брат Грицько попухли з голоду? Е-е, нема того, щоб поділитися, хай краще твої рідні виздыхають, ніж ти відірвеш від своєї голодної пельки... Хто може, той краде, аби тільки було що красти. А щоб красти, треба мати здоров'я, де вже те здоров'я?.. О, горне й горне жменю з вузлика, наминає та наминає. І кривиться. І чого ти кривишся з краденого?.. От пущьвірінок, у батька вдався. Той забрав у людей, що можна забрати, а цей уже після батька подався підмітати. Якщо крастиме — виживе. Якщо крастиме й сам їстиме — виживе, а коли поділиться зі своїми — може

й здохнути. Е-е, ні, цей не поділиться. Цей виживе. А не хочеться, щоб вижив, щоб насіння Гаркушине залишилося, хай би й сліду не зосталося... Бач, найлося — й сопе, й кліпає очима сонними, тепер поспить, звісно, щоб ти заснуло вічним сном... Але ж не засинає, а руками за живіт хапається, а корчиться! Що, об'ївся, не туди пішло? Ну, покорчесь трохи, будеш знати, як красти, Господь Бог усе бачить. А може, й Господь Бог на небі так зголоднів та знемігся, що не годен покарати за несправедливість?.. Помучся, помучся».

Павло Музика сидить під грушею на горбочку — й чадить торішнім листям. Ой як закортіло тютюну, а де візьмеш? Ось і додумався скрутити цигарку з листя, давиться їдучим димом.

А Гаркушин малий вилупок уже не корчиться, а впав у бузині долілиць — і лежить. Заснув таки, найвишсь... Та не заснув, бо знову смикнувся... І вже не ворухиться, горбиться купою лахміття.

Скручене дудочкою листя дотліває в пучках пальців — і Павло Музика викидає недопалок. Так нахапався диму, що в голові стоїть чад, макітриться, паморочиться. Отак би сидів під грушею — хай макітриться, хай паморочиться, наче ти є — й нема тебе, наче світ є — й нема світу.

А що отам, у бузині, з малим злодійчуком?

Павло Музика важко зводиться — й межею, по щітці трави, чвалає до бузини.

Малий злодійчук, обхопивши живіт руками, лежить на боці, а з вищиреного рота щось летиться по щоці та по підборіддю на землю. Ллється не кров, а якась жовто-біла рідота. Павло Музика навіть навпочіпки присідає: що ж це таке цебенить поміж зубів? Хтозна. Повіки стулилися, з-під них виглядає по голубій смужці, ще живій, не перешерхлій... Дихає чи не дихає? Либонь, дихає.

Що ж це з хлопцем сталося, чого наївся? Обіч, біля зігнутого ліктя, лежить заяложена торбинка, що ж у торбинці?

— Про-о-осо-о...

Золоте зерно сіється поміж пазюристих, коріньюватих пальців.

— У кого ж це він просо вкрав? — міркує вголос. А потім торкає малого за плече: — Агов, просनिया! В кого ти вкрав просо?

З ошкіреного рота цідиться біло-жовта рідота. Хлопець навіть не стогне.

— Та в якоїсь баби, в кого ж іще. Приберегла якась баба

на посів, та не посіяла, віддала Богові душу, а тут і злодійчук навідався в хату. Ну, баба спить на лежанці чи на лавці, а злодійчук давай нишпорити. І знайшов бабине насіння... собі на погибель. Чи ти ще не вмер, хлопче?

Павло Музика жде на відповідь. Повіка на правому оці розтягується — й голубе ясне око витріщається на дядька.

— Дивиться.

Так само сповзає вгору повіка на лівому оці — й тепер сусідський хлопчик дивиться на нього двома очима.

— Конає...

Чвиркає чадною слиною, від якої гірко в роті, й бере той вузлик з просом. Зав'язує — і ховає за пазуху. Далі зводиться й поволеньки чапає на сусідове подвір'я. Заглядає через шибку, чи є там хто в хаті, але знадвору не видно. Тоді Павло Музика стукає в раму й жде.

Нема нікого. Може, вони вже там усі повмирили? Або на роботу подалися в колгосп? І знову стукає в раму.

Гаркуша, тримаючись рукою за одвірок, висувається з сіней надвір. Підсліпувато мружиться проти сонця так, наче нічого не бачить.

— Хто тут? — озивається посеред білого дня.

— Та я тут.

Нарешті Гаркуша втуплюється в Павла Музику, впізнавши сусіда з голосу. Хочеться спалахнути люттю, але на ненависть немає сили, тільки щелепи відвисають, тільки переривчасте дихання виривається з грудей:

— Отам, у бузині,— Павло Музика показує на кущі бузини на краю обійстя,— твій хлопець. Сконав, либонь, піди заברי.

І вісник смерті Павло Музика важко й спокійно йде геть...

— Спи, доню, спи...

— Місяць світить у вікні, хай батько погасить, бо не дає спати.

— Погасить батько, тільки ти засни. Ось як тільки ти заснеш, тільки засни.

— Ти погасиш, батьку?

— Погашу,— скрипить батько зубами в нічній темряві на лежанці.

Мати Марія, сидючи біля дочки, чує, як у Галі пашать щоки, горить лоб, як усю її поймає жар, так і факає від неї живим полум'ям.

— Місяць так світить, що я бачу далеко-далеко,— жебо-

нить струмком доччин переривчастий голос.— Поля за селом... жовта стерня в павутинні бабиного літа, а по шляхах — вози та вози!.. На возах — снопи пшениці та жита... Ось і батько мій їде на возі, поганяє коней... Батьку, ви бачите себе на возі?

— А чом не бачу,— скрипить зубами Павло Музика.

— Снопи везете в село. Жито в снопах.

— Жито везу в снопах.

— Так славно, так славно!

Галя затихає, поринаючи в забуття, й мати хрестить дочку: хай спить, благословенна Господом Богом. Але наче від чарів того хресного знамення Галя вмить виринає з хвиль забуття.

— А як славно в нашому селі на Червоному току! Скільки хліба понавозили з колгоспного поля! Я ще ніколи не бачила такого току, стільки хліба на току, стільки людей. Геть-чисто всеньке село зібралося, молотить і віє, молотить і віє. А червоні знамена горять, а транспаранти палають, і все так гарно понаписувано на транспарантах... Ось і мати стоїть біля віялки, пшеницю віє. Батьку, ви бачите її біля віялки?

— Бачу... Я снопи на возі привіз, мати пшеницю віє.

— Славно як!

Галя знову поринає в забуття, мати хилиться тужливо над дочкою, вглядаючись у риси рідного обличчя — такого дорогого й такого стражденного, подумки моляться над нею,— і наче від тієї німої молитви дочка отямлюється.

— А яка славна червона валка! Коні в червоних стрічках та в квітках, червоний кумач над валкою, мішки на возах, я ще ніколи не бачила такої червоної валки, стільки хліба... Мамо!

Стільки щирої давньої радості в доччиному голосі, що Марія здригається.

— Чую, чую...

— Подивися, а хто то на третьому возі з кінця? Бачиш?

— Бачу... А хто?

— Наш батько на возі!

— Справді, наш батько в червоній валці.

— У вишитій сорочці!

— Ми з тобою вдвох вишивали йому сорочку.

— Червона валка — яке свято... ще ніколи не було такого свята в нашому селі... І діти співають пісні, і я співаю. Ой, якої ж це я співаю... Це ж ми стільки хліба здали державі, здали весь хліб...

Із-за гір та з-за високих
сизокрил орел летить...

І вже дрімає Галя, а руки її на грудях здригаються, наче то сизокрил орел крильми ворушить — летить із-за гір та з-за високих... Стихає, і руки стихають... І раптом чітко, вимогливым голосом, а в голосі — причаєний страх:

— Батьку! Ви спите?

— Не сплю.

— Не спить, батьку... Ви знаєте, що завтра нас чекає?

— А що нас чекає завтра? — питаються батько й мати.

— Ви клумачок зерна в погрібнику сховали?

— Та сховав.

— То переховайте. Переховайте, бо завтра прийде отой Василь Гнойовий — і знайде отой клумачок у погрібнику. Ще не пізно перенести в потайніше місце. Бо що ми їстимемо, як заберуть?

— Уже ж забрали, Галю, — тужить мати над дочкою.

— Забрали? Коли забрали? — сахається в ліжку.

— Вже приходили й забрали... Отой Василь Гнойовий.

— Коли ж вони вспіли?

— Та ще торік... після червоної валки. Усе в людей вигрібали — і в нас знайшли клумачок... Це ж ти згадуєш за торік. Торік усе було.

— Ой-й-й! — шелестить розпач.

«Господи єдиний і всемилостивий! Хіба ти так далеко на небі, що не можеш змилостивитися над нашою дочкою? Зглянься й помилуй, верни їй тям, верни їй здоров'я, вона ж така молоденька, а покарай винних. Може, й ти винних не бачиш, бо так високо сидиш на небі?»

З могильних сутінків глухої хати — знову живий голос:

— Батьку, ви спите?

— У сирій землі висплюся...

— Батьку й мамо, либонь, я провидиця і пророчиця, бо таке мені все наперед відкривається, що говорити боюся...

— Що ж тобі відкривається?

— Отам на лавці коло вікна лежить наш дідуньо, кожухом накрився. Бачите чи не бачите, як скульчився від холоду? То хутенько зніміть з нього кожух і сховайте, бо пропаде.

— Кожух пропаде?

— Завтра прийде Василь Гнойовий, здере з дідуна кожух — і віддасть Гаркуші. Аби Гаркуша в дідуньовому кожусі возив буряки з поля на цукроварню. А наш дідуньо загине без кожуха на морозі.

— Ой, доню!.. Вже приходив до нас Василь Гнойовий. І

кожуха зняв з дідуня, і Гаркуші віддав. Немає вже нашого дідуня, задубів на морозі, царство йому небесне. Ще торік переставився.

— Дз-з-з! — тіпає Галею сліпий розпач.

А Павло Музика сповзає з подушки на сокиру, торкається губами леза — й припадає губами, наче цілує — і націлуватися не може...

Мене тоді ще на світі не було, та бачу, бачу Василя Гнойового.

Ходить, присідаючи, підламуючись у колінах, раз у раз наче провалюється вниз. Провалюється живіт, провалюється голова в плечі. Очі провалюються на кінському його лиці. І — з завжди розтуленого рота, з-за нерівного частоколу зубів язик вискакує. Кінчик язика вискакує — й ховається, вискакує — й ховається. Тоненький кінчик язика, схожий на жало змії.

Скаче й скаче жало змії, наче прагне вкусити, прагне поживи.

На нього й собаки не гавкають. І раніше не гавкали, хоч водилося багато, й тепер не гавкають, хоч перевелися... та не перевелися, а вивели їх.

Ось він ходить від хати до хати, загадує в колгосп на роботу. Загадує тим, хто вже колодою лежить на тапчані чи на печі. Хто опух, що й ворухнутись не годен. Хто ще дихає. Хто ще має силу чути й дивитися зболеними очима.

— На посівну! — загадує Василь Гнойовий. — І ложку-миску з собою в поле! Ось чого ти голодний, ось чого у тебе нема їсти? Бо не робиш, бо не заробив. Хто не робить — той не їсть! Чи ти хочеш їсти — й не робити? Е-е, ні, так у нас не заведено. То капіталісти й поміщики їли — і не робили, бо на них робили пролетарі. А наша країна — це країна трудящих. У нашій країні все належить трудящим. У нас тільки трудящі їдять, а всяким нетрудовим елементам — зась. Хто як дбає, так і має: від кожного за здібностями, кожному за працею. Де це бачено, щоб ми годували класових ворогів? Усіх панів до д'ної ями! Чули? Збір — коло сільради. Сьогодні свято ударної праці. Хто ударно попрацює, той і поїсть з колгоспного казана.

Не лише Василь Гнойовий загадує на роботу, а й Микола Хашуватий.

Микола Хашуватий росту дрібного, як то кажуть, наче собака навприсядки. Але лютішого за нього ніде не знайдеш. Якась на ньому рвана, в рубцях і струпаках шкіра, та ще всі

ці струпаки й рубці чорні, мовби чоловіка в кузні пекли на розпеченому вугіллі, він повинен був спектися, але чомусь не спікся.

— Як поживаєте, саботажники? — заходячи в хату, питає Микола Хашуватий. — Саботуєте? Лежите на печі — й саботуєте колгосп?

— Нема сили звестися, — відповідь.

— Саботаж!

— Ріски в роті не було...

— Чую голос саботажника!

— Миколо, дитино, поопухали руки-ноги...

— Авжеж, поопухають від безділля та ледарства. Думаєте, колгоспи вмируть? Думаєте, закопаєте колгоспи в могили? Не вдасться ні куркулям, ні куркульським підголоскам, ні саботажникам.

— Миколо, та ми злидарі...

— Підголоски!.. Слухайте, підголоски. Якщо хочете їсти — гайда на свято ударної праці. А за працю — харч у полі, отож беріть ложки та миски...

Не вдосвіта і не вранці, а вже перед полуднем кого приганяють, хто приповзає до сільради, а перед сільрадою, на двох закопаних у землю стовпах, червоний транспарант: «Хто не працює, той не їсть». На підвіконні відчиненого вікна, стоячи в кабінеті, голова сільради Яремний Кіндрат грає у шахи з головою колгоспу Матвієм Шпитальником. Вони вже грають не першу партію, а сьому чи восьму, причім голова сільради ніяк не може виграти у голови колгоспу, хоч Матвій Шпитальник весь час дає Кіндрату Яремному туру форі. Інакше б той і не взявся грати в шахи. Ця гра — давня слабкість голови колгоспу. Хоч би й де був, а завжди прокручує в голові всякі комбінації, жертви фігур. Ось і зараз він з насолодою міркує над тим, якою фігурою йому походити, щоб через хід виграти слона в свого суперника. Зрештою, не втримується і починає втішатися вголос:

— Ти хоч бачиш, як я можу виграти твого слона?

— Ти можеш виграти мого слона? — дивується Яремний.

— Ось ходжу осюди пішаком, — і показує, як походить пішаком.

Яремний важко думає, сопє — й раптом його голос засвічується радістю:

— Що правда то правда, таки можеш!

— Але ж можу через хід виграти отак, походивши осюди турою, — і Шпитальник з благодушним виразом показує, як він може походити турою.

— Та ти що? — щиро дивується Яремний і сопе, міркуючи й над таким варіантом. — Що правда то правда, можеш!

— Але це ще також не все, — ще благодужніше каже Шпитальник і піднімає над шахівницею свого коня. — Можу й конем отак походити!

— Не може бути! — щиро вражений Яремний. Кущить брови, брижить зморшки на лобі. Думає трудно, сопе зосереджено. Й вигукує захоплено: — Твоя правда, Матвію, і я вже бачу, що можеш і конем.

— Усе в наших руках, — поблажливо каже Шпитальник.

— От признайся, — замріяно мружиться Яремний. — Чи я зможу колись так, як ти?

— Ніколи!

— Ніколи? — вражено розмружується Яремний. — Чому?

— Хоч я тобі й поясню — чому, та ти не зрозумієш.

Яремний насуплюється, як сльота, мовчить, а потім бубонить:

— Правда твоя.

Голова колгоспу Шпитальник дивиться на годинник, морщить носа, питає:

— Хочеш дам дві тури фори?

— Дві тури фори? — від усмішки в Яремного кирпате обличчя ще більше стає кирпатим. — І виграєш?

— У тебе — виграю.

— Якщо виграєш, то не хочу, — скисає на виду голова сільради. Й нарешті відриває очі від шахівниці, дивиться у вікно. — Пора на сівбу, вже зібралися.

— Пора на свято праці, — згоджується Шпитальник Матвій. — Хоч і не всіх саботажників зібрали, та більше вже не зберемо.

Вони виходять на ганок сільради, стають плече в плече, дивляться на зелений моріг, на якому з'юрмився народ з мисками та з ложками в руках. Матвій Шпитальник лівою в рудих веснянках рукою пощипує кучеряву борідку клинцем, завченим рухом поправляє окуляри на перенісці, а тоді закладає за борт зеленого френча. Завченим рухом викидає праву руку вперед.

— На свято праці! Ми створили умови, коли талант душі кожної особистості розкривається в праці не на себе, не на визискувачів, а на колектив, на державу робітників і селян. Ми створили умови, коли масштаби нової особистості нового суспільства вимірюються безкорисливістю і самопожертвою в ім'я всенародних ідеалів і в ім'я ідеалів світлого майбутнього. Світова революція — ось чим вимірюється наша нова лю-

дина, ось чим вона живе, ось що складає її мету. Бо ми добиваємося щастя не лише для себе, а й для робітників і селян усього світу. Хто з нас може почуватися спокійно, коли на п'яти континентах стогнуть народи під п'ятою капіталу? Якій нашій матері не стане гірко, коли вона подумає про долю матері де-небудь в Ефіопії чи в Абіссинії? В якій нашої дитини від болю не стиснеться серце, коли вона довідається про злиденне дитинство свого ровесника десь за океаном?.. Слухайте мене! Своєю працею ви наближаєте не тільки соціалістичну індустріалізацію у своїй державі, а й неминучу загибель міжнародного капіталізму в усьому світі. На сівбу!

Говорячи, Матвій Шпитальник раз у раз викидає різко праву руку вперед, особливо ж тоді, коли каже про п'яту капіталу, про міжнародний капіталізм. Наче рухом правиці хоче довести: хоч п'ята капіталу і міжнародний капіталізм далеко, але ми їх дістанемо й звідси, нехай начуваються.

Задоволений собою голова колгоспу Матвій Шпитальник обертається до голови сільради Кіндрата Яремного, вдоволено підморгує:

— Ось так!.. Хід слоном по центральній горизонталі!.. Це не хід пішаком тільки на одну клітинку вперед.

— Еге ж,— зачаровано дивиться на нього Кіндрат Яремний.— Це не хід пішаком...

Чуються голоси Василя Гнойового та Миколи Хашуватого, шваркотять якісь скрики інших активістів, що позбиралися перед сільрадою,— і юрма наче пробуджується, починає ворухитися. Починає ворухитися, мов черва на шматку гнилого м'яса, але завзяті голоси не згасають, і ось уже юрма тече від сільради шляхом.

— Ходімо? — чи то питає, чи то стверджує Матвій Шпитальник.

— Ходімо,— каже Кіндрат Яремний, опускаючи ногу з ганку сільради.

— Куди ти?

— Як то куди?

— Ха-ха,— сміється голова колгоспу.— Та не туди... Зіграємо партію-другу в шахи! І я тобі дам дві тури фори.

— Дві тури фори?! Ходімо!

І вони зникають у сільраді.

Що це гримить, що це грає? Де це? І той гуркіт, і та гра не гаснуть, не дальшають, а ближчають.

Хіба всидиш у хаті? І Галя виходить з хати, стає за ворітьми.

Гуркіт ближче, ближче — і ось з-за повороту з'являються якісь люди. Не так ідуть, як сунуть юрмою, ледь переставляючи ноги. Хто ж то попереду юрми ступає задки, весь час розмахуючи руками? А за помахами його рук і гримить-грає. Гуркіт, дзвін, виляски, бамкання. Що це, що це?

Попереду ступає задки Василь Гнойовий!

Раз у раз підламується в колінах, наче сам провалюється в землю, а голова на його в'язах провалюється в плечі, а груди провалюються в живіт, а живіт провалюється десь нижче пояса. Йде так, наче манить за собою. О, хтось у юрмі впав, його оминають, а коли оминули, — zostався лежати на шляху, дивлячись услід.

Обіч юрми — активісти їхні сільські, Галя нарешті роздивилася їх. То вони гримлять-грають, б'ючи в сковороди, в бляху, в дека, в якісь залізяки. Залізом по залізу, а тим оркестром править Василь Гнойовий. Дехто в юрмі також б'є ложками в миски, але таких мало.

— Саботажники! — хтось кричить.

Ось юрма поволеньки наповзає, наповзає, вже й біля Галі.

— Перекуємо саботажників колгоспного руху! — аж піниться Микола Хашуватий.

А Василь Гнойовий, задкуючи, водить руками — й за його наказом гримить залізо об залізо, аж вуха глухнуть.

— Не дамо саботувати соціалізм на селі!

А Галі саме заспівалося:

По дорозі жук, жук,
по дорозі чорний.
Подивися, дівчинонько,
який я моторний.

Куди всі йдуть, навіщо несуть ложки й миски? Ледве переступають ногами-колодами, та такими товстеними, що водою з них бризкає. І так само понапухали обличчя, а на набряклих обличчях — очі як позамерзали. Очі як позамерзали, ледь-ледь світяться туманом.

— Саботажники!.. Хто не працює — той не їсть!

Галі співаєтся:

Видно шляхи полтавські
Ще й саму Полтаву...

Та Галю ніхто не чує, бо гримить залізо та бляха, бо кричать активісти-незаможники. В юрмі в якоїсь жінки підкошуються ноги, вона хоче вцепитися за чужі плечі та лікті, але її відштовхують, і жінка осідає навколішки в сіру куряву. Її обминають, а вона дивиться вслід і просить:

— Візьміть мене!.. Візьміть мене з собою в поле. Я хочу їсти... їсти хочу...

І простягає перед собою порожню миску, мовби сподівається, що її чи візьмуть-таки з собою, чи щось покладуть у миску.

А Галі співається:

Вставайте, гнані і голодні
Робітники усіх країн...

Жінка на шляху, почувши бадьорий дівочий спів, обертається й дивиться на Галю замерзлими очима, в яких ледь світиться туман.

Раптом Галі стає так смішно, що вона заходиться реготом. Регіт колотить нею, аж поки гасне.

— Ой... ой... ой... — від якогось важкого болю стогне вона.

Жінка підводиться з колін, злякано оглядається на Галю — й поволеньки тюпає по шляху за юрмою, що повзе з села під гракання заліза, крики і свист.

— Голова їде... Обоє... Шпитальник і Яремний...

Ген у полі, у вибалку, біжить гнідий кінь, запряжений у дροжки, а на дροжках попримошувалися голова сільради та голова колгоспу. Обоє у військових картузах, а тому зодда- леки схожі на міліціонерів з району.

— Куди вони їдуть?

— До нас.

Надвечір'я. Тут, на польовому стані, чи то мають обіда- ти, чи то вечеряти. Сівачі зібралися під розквітлимими дики- ми грушами, що облітають зів'ялим цвітом, а довкола цьо- го стану — зорана і вже засіяна земля, що чорніє розлитим дьогтем.

Сівачі дивляться на дрожки, що котяться до їхнього стану, вже й прикотилися. Гнідий кінь спиняється, а двоє голів зіскакують на землю. Кіндрат Яремний командирською хо- дою йде до людей, а Матвій Шпитальник зостається біля дро- жок. Він тримає у руках якийсь ящик яскравого вишневого кольору, і всі дивляться на той ящик.

Голова колгоспу заглядає у великий обсмалений казан, біля якого стоять наготові Василь Гнойовий та Микола Ха- щуватий, а за їхніми спинами — сліпа на ліве око тітка Гич- ка, що раніше готувала в селі на весіллях та на похоронах, а тепер от на весіллях і на похоронах не готує, тільки в полі для тих, хто робить.

— Готово? — бадьорим голосом озивається Яремний.

Тітка Гичка киває головою, а Василь Гнойовий шкірить зуби.

— Покуштуєте?

— Я ситий,— відповідає Кіндрат Яремний. І жартує до тітки Гички: — То готували лівим оком чи правим?

Тітка, насупившись, мовчить, і жодне з людей не усміхається на жарт, лише Микола Хашуватий каже:

— Либонь, на праве, на живе.

Посуворішавши на лиці, голова сільради випростується, випинає груди, викидає руку вперед і вигукує:

— Хто не працює, той не їсть!.. Соціалізм — це облік!.. Смачного вам...

І пружною ногою ступає до дрожок.

Сівачі стовплюються навколо казана, простягають миски, а Василь Гнойовий і Микола Хашуватий орудують двома черпаками, розливаючи кандьор.

— Налий мені!

— Долий, бо не долив!

— Не розхлюпуй!

Обіч від казана, ближче до груш, зібралися ті, хто не орав і не сів, а приволікся з села в надії, що перепаде якась крихта чи крапля. Це діти, старі баби та діди. Поміж них — і тітка Юстина. Всі вони чекають, коли орачі та сівачі одержать свої порції, тоді можна буде підступитися ближче й попросити собі. Раніше не можна, бо в Гнойового та Хашуватого чіпкі очі, хутко заробиш від них черпаком по спині.

Та ще ж і Гаркуша тут. Коли Гнойовий чи Хашуватий не застережуть такого ледаря, що не робив, а хоче поїсти на дурничку, то він помітить:

— Миколо, Василю, а то кому наливаєте кандьору? Хто не працює, той не їсть!

І раптом... застигають простягнуті руки з порожніми мисками, завмирають ложки над кандьором у тих, кому вже налито. Не ворухаться черпаки в Василя Гнойового та Миколи Хашуватого. Тітка Гичка торопіє на виду так, що, либонь, зараз стане видюща й на ліве око. Всі дивляться одне на одного, дивляться наокіл.

Хто це співає?

Яка це жінка співає таким щасливим голосом?

Ніхто з тих, що зібралися до кандьору, не співає, але ж голос лине й лине — чарівний, сонячний.

Расцветали яблони и груши,
поплыли туманы над рекой...
Выходила на берег Катюша,
на высокий берег, на крутой.

— Та це патефон,— похмуро бубонить Гаркуша, показуючи рукою на дροжки.

Хто допався до кандьору і їсть, давлечись, зовсім не чуючи того патефона, а дехто обертається на дροжки. Справді, на дрожах стоїть патефон — отой прямокутний ящик яскравого червоного кольору, який привіз у поле Матвій Шпитальник.

Выходила, песню заводила
про степного сизого орла,
про того, которого любила,
про того, что верность берегла...

Голова сільради Матвій Шпитальник та голова колгоспу Кіндрат Яремний захоплено поглядають на платівку, що крутиться, і сяють від задоволення. Не зізнаються один одному, та мимоволі думають: чи колгоспники здатні оцінити все те, що їм подаровано отут, просто в полі, після їхньої праці? Мабуть, таки ні, бо лиш миски перед собою бачать, їм кандьор заступив красу співу, красу мистецтва.

Мы красные кавалеристы,
и про нас
былинники речистые
ведут рассказ...

Тітка Юстина простягає миску — і Микола Хашуватий наливає їй черпаком кандьору з казана. Він не дивиться, кому наливає, бо слухає музику і спів. За тіткою Юстиною й інші від груш сунуть до казана, їм також перепадає бурда.

Наш паровоз, вперед лети,
в коммуне остановка...

Ледь ступивши від казана, тітка Юстина опускається на коліна, сідає на землю і, діставши з-за пазухи ложку, сьорбає кандьор, і сльози течуть по її жовтому обличчю.

На границе тучи ходят хмуры,
край суровый тишиной обьят.
У высоких берегов Амура
часовые Родины стоят...

Накрутивши блискучою ручкою патефон, голова колгоспу Матвій Шпитальник від дрожок іде під розквітлі груші, де вечеряють. Проміння призахідного сонця роїться в його пильних некліпливих очах, наче червоні мурахи. На ногах порипують наваксовані чоботи, що віддзеркалюють срібні зайчики.

Матвій Шпитальник зупиняється перед тіткою Юстиною, а вона й не зауважує, бо втупилася в миску.

— Ти колгоспниця? — питає.

Тримаючи миску обома руками, тітка Юстина злякано й нетямковито дивиться на голову колгоспу: вона не почула запитання.

— Ти колгоспниця? — повторює.

— Ага, колгоспниця, колгоспниця,— спромагається на слово тітка Юстина.

— А ти сьогодні щось робила на сівбі?

— Ні, не робила.

— Таж тут їдять ті, що робили.

— Хрест святий, не робила.

— А чом це ти, колгоспниця, й не робила?

— Сили нема, нездужаю.

— Робити сили нема, а їсти здужаєш?

— Їм, щоб здужати.

— А чом удома не їси?

— Нема що їсти, навіть мишам нема... Навіть мишей нема.

— Навіть мишей нема? — дивується Матвій Шпитальник.— Ух ти, саботажниця!

Ударом чобота голова колгоспу вибиває миску з рук. Миска падає на землю, розливається недоїдений кандьор. Тітка Юстина так і завмирає з роззявленим ротом, а Матвій Шпитальник іде до дрожок.

Якесь дитинча навкарачки підступає до розлитого кандьору, нагинається, починає злизувати з трави.

Чужой землі не надо нам ни пяди,
но и своей врагу не отдадим...

Патефон замовкає, і дрожки з головою сільради та головою колгоспу від'їжджають від польового стану, поскрипуючи колесами.

Сонце сідає в багряну хмару.

— О, подивися, прийшов...

— Хто прийшов?

— А хто прийшов?

— Таж Андрій Синиця. Ото стане під вербою — й дивиться. Походить туди-сюди по шляху, стане — й дивиться на наші вікна. Ти б вийшов та щось йому сказав. А можеш і не казати. Вийди надвір із сокирою — він і злякається, більше не ходитиме. Хай до когось іншого йде — й там видивляється. Бачиш, вишиту сорочку зодягнув, і кашкет із ко-

зирком на голові, а босий. Чого він ходить під наші вікна, отой Андрій Синиця?

— А ти не знаєш, чого він ходить?

— Щось видивляється, хоче потягнути, а що потягне?

— Сьогодні вже не сам... І Грицько Накоренко огинається біля нього.

Марія й собі вшниплюється у шибку, дивиться на шлях. Справді, Андрій Синиця вже не сам, а з Грицьком Накоренком. Обидва хлопці мовби зустрілися знічев'я — та й балакають, але ж так і пасуть очима їхнє обійстя.

— Не знаєш, чого огинаються... До Галі нашої прийшли.

— До Галі? — не вірить мати. — А де ж це Галя?

— О, я повинен знати... В коморі вбирається.

— Куди вбирається?

— А ти вже забула, куди вбираються дівчата? До парубків.

— Мамцю моя! — сплескує руками. — Що ж це коїться?

— А коїться, коїться... О, вже й Галя наша вийшла.

Попід вікнами йде Галя в святковому вбранні, а всміхненими очима — вже там, на шляху, де хлопці під вербою.

— Побіжу, побіжу за нею, не пущу. Куди вона?

І Марія не так біжить, як тюпає надвір, наздоганяє Галю на шляху.

— Галю, ти куди з хлопцями?

— А в Кожанку.

— Чого в Кожанку? — дивується. — Хлопці, чого це ви надумали з Галею в Кожанку?

— Та на завод, — це Андрій Синиця.

— На завод? Чого на завод?

— Там поїсти можна, — це Грицько Накоренко.

— Що можна поїсти на заводі?

Хлопці мовчать, то Галя каже:

— Браги можна поїсти на заводі.

— І ти, Галю, слухаєш хлопців? І ти оце повієшся в Кожанку? Хто вам там дасть браги? Не дадуть вам браги. Чуєш, Галю? Хай собі хлопці ідуть, раз їм заманулося, а ти не йди, ти — дівчина, як це ти підеш у чуже село?

— З нами хай не боїться, — це Андрій Синиця.

— Мамо, таж білий день надворі... Через поле — й Кожанка.

— А як білий день, то що?.. Сторожують брагу, хіба ви не знаєте? Хто вас пустить до ями? Чим ви ту брагу дістанете?

— Та ми знаємо! — це Грицько Накоренко.

— Хлопці, дивіться, я не пускаю Галю, та хто тепер слухає матір? Ні сльози, ні молитви не помагають.

Обертаються — і йдуть, а Марія дивиться вслід, аж поки шезають за тополями на околиці. Вже їх не видно, а вона чомусь бачить — не так очима, як материнською душею своєю, — їх трьох у полі по дорозі на Кожанку.

А потім цілий день жде — й мучиться: навіщо пустила? Було не пускати. Й де вона бариться, чому досі нема додому? Пора дівочтва, хіба всидиш у хаті, хіба не захочеш полинати в світ. Ось так і полинула... Там, у Кожанці на цукровому заводі, справді є брага, але хто ж вас пустить до неї. Якби всіх пускали, то й браги не стало б, і завод рознесли б. А то стережуть, що не підступишся.

І вже ввечері — Галя у двір.

Мати хреститься з радості, питає:

— Була в Кожанці?

— Була.

— Наїлася браги?

— Наїлася.

— То чого ж така смутна?

— Ой, мамо, не питайте.

І — в сльози. Такі рясні сльози, що в матері серце крається від болю. Може, хтось її дочку скривдив, але добре, що додому вернулася жива.

— Розкажуй, як же ти наїлася.

— Ой, краще не розказувати.

— А де хлопці?

— Андрій Синиця пішов додому, а Грицько Накоренок... утопився.

— Де втопився?

— У ямі з брагою... Ой, мамо, якби ти бачила! Якби ти бачила, що там коїться! Біля заводу всякий народ вештається, і скрізь — варта, ніде не пройдеш. І там, де ями з брагою, повно людей. Уже такі, що й ходити не годні, а поприходили. Хто стоїть, хто сидить. І ми посідали під кущами, бо до браги не підступитися, бо там біля браги теж варта. А потім хтось не витримав — і підсунувся ближче до ями, а потім — ще, сторожі кричать, але ніхто вже їх не слухав. І хлопці кинулись до ями, Андрій і Грицько. А я злякалася, як прикипіла до землі, бо тут усі вже побігли, де ті сторожі й ділися, підім'яли їх. Там хто сам у яму звалювався, а кого спихали, щоб підступитися ближче до браги. Такий крик, такий гвалт! А тут і Андрій Синиця назад біжить, браги набрав у відро, він придумав таке собі відро полотняне й провощене. Ми тут удвох допалися до браги, їмо — й наїстися не можемо. А як доїли брагу, то за Грицька згадали, тут хтось і ска-

зав, що він утопився в ямі, й ще хтось утопився. Ми злякалися — й побігли, бо там уже якісь люди бігли від заводу, всі стали розповзатися від ями. А за селом посідали — й ждемо: а може, не втопився Грицько у бразі, а може, він зараз бігтиме за нами. Ждали, ждали, а його нема, то вже тоді ми подалися додому... Ой, мамо, як жалко Грицька! Може, він не втопився?

— Ти в мене питаєш, дитино...

Стоять обоє, дивляться на шлях, дивляться на околицю: чи не з'явиться Грицько? А коли справді не втопився? Не видно.

— Піду Грицьковій матері скажу за таке горе.

— Не ходіть, мамо!

— Як то не йти?

— Бо, може, він таки не втопився.

— То й скажу, що, може, не втопився в бразі, а живий. Хай мати знає, бо ж однаково побиватиметься.

Туманіючи, йде Марія шляхом, а дочка видивляється й видивляється на околицю, за високі тополі, на яких напнуто синє небо.

Дід Гнилоквас, може, й не старий дід, а виглядає на старого, замшілого діда.

А виглядає на діда, бо згорблений у три погібелі, бо клешнюваті руки волочаться при самій землі, а страпате волосся на голові — мов купа дірявого березневого снігу, присипаного рудим гноєм. З-під куштратих страпаків, що спадають на лоба, не видно очей, а тому здається, що Гнилоквас і не дивиться обіч, а все під ноги.

Щось шукає й шукає, шукає й шукає. Отак і ходить по селу, тримаючись за віжки, а поряд із ним тюпає мишастий коник, світячи випнутими ребрами, а за коником повискує немащеними колесами грабарка. Гнилоквас міг би їхати на грабарці, але не хоче тільки те й робити, що злазити й залазити, бо доводиться часто зупинятися.

Зупиняє грабарку перед чийось обійстям, ступає за ворота, стукає в шибку:

— Живі є?

Висунеться з хати баба:

— Уже по мою душу?

— Ще вспію по твою душу... Що тут на цьому кутку, хто помер?

— Чи я знаю? В хаті сиджу, ніхто не навідується до ме-

не,— шамкає стара.— Тут і сама не знаєш: на цьому ще світі, чи вже на тому.

— На цьому...

— А чого ж на цьому світі так, як на тому?

— В сільради питай, а не в мене... То коли до тебе навідатися, бабо, в гості?

— Навідатися в гості? А чого в гості?

— Щоб на цвинтар завезти... Я по-доброму.

— Чи я знаю?

— А хто ж знає за тебе? Така в мене робота. Думаєш, робив би задурно? Відвіз до ями кого — маю півфунта хліба.

— Скільки? — не вірить стара.

— Півфунта хліба. І за тебе стільки дадуть.

— Отак багато? Краще б мені дали, а то хлібця давно не жувала, ще б трохи пожила.

— За те, що живуть, хліба не дають.

Погомонівши зі старою, якій ще хліба кортить, а вмирати не хочеться (навіть не загадує про смерть), дід Гнилоквас поволеньки суне далі, й немащені колеса грабарки повискують сухим голодним вищанням.

— Забув,— сам до себе озивається дід Гнилоквас і навіть ляскає себе долонею по лобі.— Та це ж садиба Марка Груші. Давно ж не бачилися, й зараз нікого не видно на дворішці. Зайти чи не зайти? Зайду.

Гнилоквас заходить у хату, бачить бабу Явдоху на лежанці — й вітається глухо:

— Доброго дня, Явдоху.

Баба Явдоху лежить на подушці — й не зворухнеться.

— А де ж Марко? — питає в неї Гнилоквас.

Баба Явдоху не озивається. Так, наче спить, і тоді Гнилоквас бачить босі ноги, що стирчать з печі.

— Марку, ти чуєш? — кличе.

Марко Груша мовчить на печі.

— Обоє,— бубонить дід Гнилоквас,— упокоїлися обоє... За Явдоху півфунта, за Марка півфунта — вже фунт... Хоч і важко самому, а ні з ким не поділюся роботою. Хоч і набивались помічники, а не хочу. Бо що? Віддати свого півфунта? А мені хто дасть півфунта? Дуже хтось накидається?

Торкається бабиного лоба — холодний.

— Відтоптала свій ряст. А чого? Бо дурна. Бо не захотіла колись віддатися за мене, а віддалася за Марка. Він прогодував тебе? Ні тебе не прогодував, ні себе. А за мною жила б. А так матиму на тобі півфунта.

Бере на тапчані ряденце, стелить на глиняній долівці, а тоді вже зсаджує бабу Явдоху з лежанки.

— Яка ж ти легенька... Ніколи не обіймав, а тепер ось обняв.

Бабині п'яти гупають об долівку, далі тіло її гупає глухо. Дід Гнилоквас хапається чіпко обома руками за ріжки рядна й тягне по хаті, далі в сіни, далі з сіней надвір, до грабарки. Бабина голова метляється, очі витріщені.

— Завезу тебе до ями, не залишу в хаті... Бо дурна...

Біля грабарки знову доводиться обіймати покійницю, щоб якось підняти з землі, та дід Гнилоквас ще й важчих здужав, а баба — як пір'їна.

— А тепер піду за покійником, щоб у парі, значить... Повезу в парі, повинчається з сирою землею. А яке було весілля — в церкві, з батюшкою. Я не ходив на ваше весілля, то люди розказували...

Зайшовши в хату, дід Гнилоквас розглядає голі стіни.

— Життя прожили — й добра не нажили. Навіть дітей Господь не дав.

Крекчучи, спинається на лежанку, бубонить до непорушних Маркових п'ят:

— Бач, не міг на лавці переставитися, то заліз на піч, аби мені мороки завдати.

Й тільки обома руками взявся за ноги, смикнув, як забринів кволий голос:

— Це ти, Карпо? Чого смикаєш за ноги?

Гнилоквас до всякої всячини звук, то й тут не дивувався:

— То ти ще живий, не вмер? Смикаю тебе з печі, то сам іди... Що тобі тут на печі робити?

— Що робити? Вмерти хочу, ніяк не помру... Явдоха переставилася зранку, а я ніяк не можу, — витягував з грудей немічний голос. — А ми ж учора з нею говорили... Говорили, що разом помremo. Вона вже там, а я ще тут. Сказала — й зробила, а я обманув її. Де вона?

— Та вже на грабарку відніс.

Марко Груша заплющується — й мовчить. Зрештою, розплющується — й каже:

— Ніяк не можу. От хочу — й не можу.

— Погано хочеш.

— Дуже хочу... слідом за Явдохою, щоб разом... А я не думав, що ти такий славний чоловік. Помагаєш нам. Помагаєш, щоб разом... Відтарабанив Явдоху на грабарку, то й мене відтарабань. На цвинтар.

— Та в яму, а не на цвинтар.

— Хай ї в яму, аби разом... Я по дорозі помру. Чує моя душа, що по дорозі помру.

— А як не помреш по дорозі?

— То в ямі помру.

— Аби тільки з Явдохою?

— Аби тільки з нею.

Гнилоквас Карпо стоїть на лежанці, заглядає на піч. При здоровому глузді Марко Груша, при тямі? Таке городить. Може, при тямі, але не при здоровому глузді.

— Ех, шкода півфунта хліба,— зітхає.

— Га? — розклеплює водянисті повіки на опухлому лиці Марко Груша.

— Та кажу, що півфунта хліба шкода.

— Загубив хліб?

— Загублю от... Не повезу я тебе до ями, і не проси.

— То поможи звестися, та зсади з печі, я порачкую сам до ями.

— Не поможу.

— Змилуйся...

— Не змиляюсь. Не хочу, аби ти здох біля Явдохи. Годі, що ти з нею нажився на цьому світі. Ще й на тому світі хочеш бути разом. І просиш моєї помочі? Не буде тобі моєї помочі.

Сопучи, крекчучи, Гнилоквас животом сповзає з лежанки. Марко Груша стогне й вовтузиться на печі, смикаючи п'ятами, але звестись не годе.

— Ти спершу здохни... Але й тоді не повезу.

Тримаючи в руках віжки, йдучи біля грабарки, він бубонить сердито, й слова гудуть, як джмелі.

— Чуєш, Явдохо? Ото я тепер забрав тебе від Марка... Я без тебе скільки мучився? Всеньке життя. Нехай він тепер без тебе помучиться... О, хто там сидить під яблунею?

Справді, на горбку під яблунею, похиливши голову на плече, видніє якась дівчина.

— Спить на сонці чи вже Богові душу віддала?

Зоставивши на шляху грабарку, Гнилоквас човпе на горбок під яблуню.

— Ти жива чи вже мертва? — питає в дівчини, що прихилилася спиною до стовбура.

Дівчина хоч би ворухнулася.

— Слухай, ти чия? — приглядається.— А, та це ж Павла Музики дитина. Рука ще тепла, ще не задубіла. Чекати отут, поки задубіє? А чи в мене є час роз'їжджати сюди-туди. Ну, дівко, зараз тебе понесу.

Потупцявши, Карпо Гнилоквас нагинається, підхоплює непритомну Галю попід пахви і, задкуючи, тягне з горбка.

— Ще й не нажилася, ще й заможем не була, а вже переставилася... Либонь, сонце... Що ти кажеш, га?

Знову стогін виринається з дівочих грудей.

— Не хочеш, щоб старий дід тебе обіймав? А де взяти молодших, щоб обняли? Немає молодших, так що потерпи.

Дотягує непритомну дівчину до шляху, виважує на руках, щоб висадити на грабарку, а тут де не візьмись — учитель Пилип навинувся. Голова з коміра вишитої розхристаної сорочки — наче золотий соняшник з-за плоту.

— Діду! — кричить.

І руки виставляє перед собою, наче від нечистої сили борониться.

— Поможі, хлопче, — хрипить Гнилоквас.

— Куди ви її несете?

— А на грабарку — та й відвезу до ями.

— Таж вона ще жива! — кричить учитель Пилип. — Хіба не чуєте — стогне? Куди ж ви живу?

— Однаково скоро помре... Ну, допоможі.

— Ану відпустіть, віддайте.

— Хлопче, нащо тобі живий труп здався?.. Скільки вже їй зосталося? А мені потім знову по неї приїжджати? Коняка ледь ноги переставляє. Та вже коли так уподобав неживу дівку, то бери, хай ти скажишся. А ніхто не хоче знати, що в мене така робота.

Карпо Гнилоквас залишає непритомну Галю біля осатанілого, з божевільними очима вчителя, смикає віжки.

— Вйю! Поїхали... Спробуй догоди такому народові. Бачиш, заступник знайшовся. Самого без вітру хитає, а ще... Півфунта хліба пропало! Та я тебе скоро відвезу до ями, то відшкодую. Вйю! День довгий, село велике, а роботу тільки встигай робити. Несвідомий народ, ох і несвідомий наш народ!

Тітка Юстина сидить за ворітьми, дивиться на шлях, на село.

Шлях попід вербами та тополями сіріє пухкою курявою, в якій і горобці не купаються. Село спить посеред білого дня, наче все вимерло до ноги. Сонце смажить так, що не тільки зелень в'яне, а й небо спопеліло, й таке пустельне, що страшніше за землю.

Тітка Юстина так завжди сидить за ворітьми. Когось побачить, щось почує, щось їй приверзеться — ось і погомоніла з білим світом.

Хлоп'як ще голомозий, з штанців подерта сорочка висмикалася, очі — як реп'яхи. Навіть крізь подерту сорочку видно синю шкіру та випнуті ребра.

— Дитино...

Заскочений зненацька тітчиним голосом, хлоп'як завмирає злякано. Й повз тітку йти страшно, й тікати страшно. Бо ж це ота Юстина, що про неї розказують.

— Як тебе звуть, дитино?

Голос ласкавий — і ще страшніше від тієї ласки в голосі.

— Юрко,— шепочуть затерплі вуста.

— А чий же ти будеш?

— Горпинин... Горпини Хрущихи.

— Це тієї Горпини, що біля церкви сидить над яром?

— Над яром...

— Славний ти хлопчик у своєї матері,— тішиться тітка Юстина, рада-радісінька погомоніти з дитиною.— А чого ж ти в хаті не сидиш?

— До діда Їлька йду. Провідати хочу, бо дід старий дуже,— розв'язується язик у хлопця.— Може, гостинця дасть.

— Ти ж мій славненький,— срібло немічної усмішки спалахує на тітчиному чорному лиці.— Наготував дід гостинців для онука?

— Не знаю.

Тітка Юстина хмарніє на виду.

— Кажеш, мати твоя Горпина Хрущиха?.. Кажеш, дід Їлько? — Й зітхає тітка.— Так нема вже твого діда Їлька, помер, вчора Гнилоквас відвіз його до ями... Нема гостинців...

Малий Юрко так і щипеніє від почутого.

— Нема гостинців? — перегодя питає жалібно.

— Де ж він тепер тобі візьме?

— А ми з матір'ю не чули про діда...

— А підійди-но ближче до мене,— просить тітка Юстина.

Забувшись, похнюплений Юрко ступає вперед, але зразу ж зупиняється: хоч і добрий голос у тітки, а лячно.

— Та не бійся, я тобі щось дам.

Юрко ступає ще ближче — й знову завмирає. Бо що тітка дасть, що? Сині руки лежать на колінах, а в руках — нічого. Може, заманює-приманює, ген як хитро мружиться. І він уже ладен чкурнути геть, але цієї миті страшна тітка Юстина поволеньки засуває руку за пазуху.

Він зачаровано стежить за рукою, зразу ж забувши, що зібрався тікати.

Що рука шукає за пазухою, чому бариться?

— Не матимеш гостинця від діда, то хоч від тітки...

Виймає руку з-за пазухи, неквапно розмикає пальці — на сухій зморщеній долоні лежить біле куряче яєчко. Воно мовби вродилося там, за пазухою, щойно вродилося — й тітка Юстина зразу ж явила його на світ Божий.

— Бери, дитино.

Й простягає перед собою руку з курячим яєчком.

Юрко дивиться на куряче яєчко, як на чудо. Як на чудо, котре може так само розтанути, як і з'явилося. А може, тільки він зважиться взяти яєчко, як тітка Юстина вхопить його за руку? Й тоді...

В розпачі, повними сліз очима він дивиться на тітку Юстину, просячи її змилостивитися, просячи не ошукувати.

— Бери, дитино, бери, — знову лагідно тітка.

Й тоді Юрко, стуманівши головою, ступає вперед, простягає руку — й тепле куряче яєчко опиняється в долоні.

— Тітко... — хоче щось сказати — й не відає, що саме.

— Їж на здоров'я... Рости здоровий...

— Тітко... — бринить голос і заплітається язик.

— А то шкура та кості... Бери, бери... Дід Їлько вже не подарує гостинця.

І тітка Юстина, хапаючись за попереk, зводиться з лавки.

Мабуть, їй заболіло, в неї кривиться лице — і малий Юрко лякається: чи не вхопить його зараз, чи не потягне в хату, ген і сніи відчинено навстіж. Хоче відірвати ноги від землі — й не годен.

— Тіт-т-тонько-о-о. — дзигонить зубами.

— Що, дитино, що?

— Ой, тіт-т-тонько-о-о...

Зрештою, ноги якось відриваються від землі — й хлоп'як зривається з місця. Стиснувши в руці яйце, боячись зачепитися і впасти, біжить від страшної тітки Юстини. А самому здається, що тітка біжить слідом, що ось-ось наздожене, бо наче лопотять за спиною тітчині ноги-костомахи.

— Ой, ой, ой!

Таки перечіплюється за вербове коріння — й падає на землю, злякано тулиться до закуреного, терпкого романцю. Й настає тиша. Ніхто не лопотить ногами-костомахами за спиною, лише неподалік цінькає горобець.

І тоді помічає, що яйце в долоні розбилося, білок та жовток стікає поміж пальців. Холонучи душею, він облизує пальці, облизує полушену шкаралупу, далі язиком облизує романець, на який накапало яйце, облизує спориш. Облизавши долоню й траву, малий Юрко пильно приглядається, до

чого можна було б ще торкнутися кінчиком язика, але так і не знаходить.

Зводиться на ноги, оглядається, чи не видно тітки Юстини.

Пустельний шлях, смажить сонце, спека.

А може, вернутися — й тітка Юстина дасть ще одне куряче яєчко? Може, за пазухою в тітки є ще друге?

Ой, страшно... Малий Юрко сідає в затінку під вербою, жде, може, тітка Юстина сама вийде на шлях, отоді він знову підступить до неї, але тітки вже нема й нема,— і Юрко непомітно засинає.

Текля Куйбіда лежить на печі й слухає солов'їв.

А може, то й не солов'ї співають у садку, а дзвенить-гуде в голові? Хвилює налинає дзвін — і гасне, лункою хвилює накочується — й гасне. Попелом ранкових сутінків потрушено в хаті.

— Мамо! — кличе Текля.

Тихо, ніхто не озивається. Де ж це мати, чого мовчить? Текля думає, згадує — і сама до себе шепче:

— Кого ж я кличу... Немає матінки, переставилась на Покрову, царство їй небесне.

В голові туманіє, хоч би одненька думка зблиснула — так ні, й раптом навіч бачить батька. Пробуджується, радіючи: — Батьку!

Розплющується — й немає батька біля неї на печі. Лиш солов'їна пісня дохлюпує знадвору, плеще в хаті.

— Кого ж я кличу, Господи... А за матінкою переставився батько, покликala до себе, не зажився без неї на землі... Це ж могилки їхні треба опорядити, барвінком і півниками завітчати...

З мороку забуття впливає усміхнене лице, наче то місяць зійшов.

— Тимко!

Тимко слухає — і всміхається, мовчить.

— Де ж ти ходив так довго?... Ой, таки прибився до хати.

Розплющується, простягає руку до чоловіка — й зникає чоловік, наче не було його.

— Забрали ж тебе, забрали... Куди тебе завезли? Ще живий чи вже й кісточки твої зітліли?

Солов'ї співають у садку під хатою, меншає сутінків у хаті, вже скоро шибки у вікнах захищать від золотого сонця. Текля хоче звестися, спирається на лікоть, але лікоть підламується, й вона знову лежить горілиць, збирається з силою.

Перепочивши, ще спирається на лікоть — і ще раз лікоть підламується.

— Степанку! — озивається.

Слухає — не чути дитини.

— Степанку, де ти, поможи матері звестися та злізти з печі. Ти спиш чи вже проснувся?

Либонь, спить дитина, хоч уже пора вставати. Хай би пішов Степанко до річки та яку рибу зловив. Не всю ж вловили, має щось водитися у воді. Чи хай би натрапив на гніздо дикої качки в очеретах.

— Степанку, дитино...

Й раптом опікає страшний здогад: а може, Степанко так заснув, що вже й не проснеться ніколи?

Опечена страхом, таки зводиться, таки випростується на черені, а далі сповзає на долівку. Глиняна долівка студенить босі ноги. Текля дивиться на піл — нема дитини на полу, нема й на лавці, нема й на скрині.

— Де ж це Степанко, га?

Туманіє розумом, нидіє душею. Тупцяє надвір — немає ніде надворі, заглядає в комору — немає і в коморі.

— Ото поки я вилежувалась на печі, дитина сама вже подалася до ставу. Або в ліс гайнула... О, Степанко в мене такий, що не всидить, а все гасає, а все старається щось для матері чи для себе... Вдався у батька свого, у Тимка. Той теж, бувало, не заспить і не залежить.

Текля Куйбіда спиняється коло печі:

— Палити чи не палити?... А чим я палитиму, а що я варитиму... Нема в хаті борошенця й пилинки... Треба йти в колгосп на роботу, може, якоїсь шліхти дадуть, учора ж давали шліхту на буряках.

Від спогаду про вчорашню шліхту на буряках Текля оживає, розвиднюються думки. Вчора давали — й ниньки дадуть. Ото треба хутчій збиратися і йти в поле, бо ще ж дійти в поле, а дорога не близька, поки дошкандибає.

А де ложка, а де миска?

Бере ложку, бере миску — й ховає за пазуху, так надійніше.

Двері хати залишає відчиненими, бо нема що з хати потягнути злодіям, та й десь же той Степанко вештається, повинен додому привіятися. Солов'ї співають, пахне яблуневим цвітом, весна. Й сонце встає полум'яне та веселе. В голіві паморочиться, не милі їй ні солов'ї, ні цвіт яблуневий, ні весняне веселе сонце, та як дійде в поле, та як підкріпиться тепленькою шліхтою — ось і полегшає.

— Текле!

Хтось кличе, а хто кличе — впізнати не годна: бо як глянула на сонце, то засліпило їй очі, тепер темні мурахи рояться в зорі, затуляють усе.

— Текле, спинись...

Якийсь дід перед нею, роз'ідений отими воружками мурахами.

— Там твоя дитина в лузі...

Текля спинилася й слухає діда.

— Степанко?

— Либонь, Степанко.

— То й що?

— Піди забори...

Текля мовчки стоїть і слухає.

— Воно мертво лежить.

Дід мовчить, і Текля мовчить, а потім вона повертається — й іде шляхом, заточуючись. Дід підтюпцем наздоганяє очманілу жінку, хапає за лікоть.

— Текле, ти куди? — Й показує рукою: — Отамо в лузі...

— В колгосп іду, на буряки, — бубонить.

— У колгосп? Чого в колгосп?

— На роботу... Шліхти поїм...

— Дитину мертво забори в лузі.

Текля Куйбіда висмикує лікоть, налякано дивиться на діда.

— Потім заберу. Прийду з колгоспу й заберу. На буряки йду.

Та й іде шляхом посеред весняного розквітлого села в поле на буряки, а руку тримає на мисці, схованій за пазуху. Йде, а в очах рояться темні мурахи, за якими не видно білого світу. Де вже те поле, де? Тільки б дійти, тільки б дійти.

Дід падає на коліна, хреститься — і б'є низький поклін до сирої землі, хреститься — і б'є поклін.

Малі діти, старшенькі діти, старші діти зранку нипають по селу. Вони схожі на птахів, які літали в вільних небесах, захмелілі від прозорої блакиті, але обтяжи їм крила — й тепер, безкрилі, вони тюпають по землі. На безкровних обличчях очі позападали, попровальювалися, й такі далекі та глибокі, що, здається, важким олив'яним боєм своїм попропікають голови — й загубляться десь у порохняві чи в бур'янах, а порожні криваві очниці блиматимуть сліпим смертельним жахом, полохаючи не тільки живе, а й мертво.

То збираються табун-ватагою, що бредє вулицями невідомо звідки й невідомо куди, а то вже табун-ватага розпадається, бо сумні й безкрилі, байдужі та зморені відстають від гурту, не відаючи, чого позбиралися разом і що шукають.

Спинаються неподалік від хати голови сільради Кіндрата Ярменого.

Хата сміється голубими вікнами, а над хатою шатристом гіллям погойдуються три високі ясени, просіваючи крізь різьблене зелене листя потоки сонячного проміння, а тому-то воно срібними хвилями-жмурами перекочується по червоній черепиці. Дітлахи розсідаються неподалік від хати на спориші під вишнями й тоскними очима поглядають на дим, що снується з комина.

Сірі коси диму в'ються над комином, то стелячись над черепицею, то звійуючись убік, то зринаючи вгору, а діти дивляться й дивляться на той дим, наче нічого цікавішого не бачили, та ще поглядають на зачинені двері дерев'яного ганку.

Ждуть, що двері ось-ось відчиняться.

Та хоч і скільки сидять на спориші, а двері не відчиняються.

Хтось не витримує, схоплюється з землі, підходить до воріт і зазирає поміж дощок на обійстя, нишпорячи поглядом скрізь, сподіваючись, ждучи: може, з хати хтось вийде, а він уже перший стоїть — біля воріт.

Діти дивляться на хату, на дим над хатою, втягують носами повітря, принюхуються, і в їхніх головах снуються марення-здогади:

«Либонь, голова пече хліб».

«Варениками пахне з сиром».

«Коржики з медом і маком».

«Пампушки».

«Пироги з квасолею».

Чому ж не відчиняються двері, чому? Чому головиха не вийде й не винесе гостинців? Може, вона їх не бачить у вікно?

І дехто з дітей зводиться, ходить туди-сюди, розмахує руками, а очей із хати не зводить: бо що коли зараз відчиняться двері, бо що коли головиха винесе чи по скибці хліба, чи по варенику, чи по коржику? О, тоді треба не спізнитися.

Та ніхто не виходить, ніхто не виносить.

Уже й дим над комином не в'ється.

Може, тепер?

Нема й нема. Діти починають розходитися, лише малий

Юрко зостається. Бо він терплячий і хитрий. Бо він знає, чому головоха не вийшла з хати й не почастувала хлібом. Бо їх так багато зібралося на шляху, ціла ватага, хіба на всіх настарчиш? А тепер усі порозходилися, залишився лише він один, а хіба йому одному багато треба? Йому лише кусничок, лише пучечку, лише дрібку, щоб покласти в рот, щоб відчутти і запах, і смак хліба.

Нарешті відчиняються двері — й від несподіванки йому подих перехоплює, і він аж навшпиньки зводиться, й рот йому розтуляється.

Головиха!

Головиха у білому веселому платті (квіточки блакитні в зеленому листячку), світле волосся розкуйовдилось над розпашілим чолом, рум'яніці палахкотять на щоках, а червоні губи так і сміються, показуючи іскристі зуби!.. Це вона йому відчинила двері, це вона йому усміхається! І Юрко йде назустріч, до воріт, і теж усміхається радісно.

Головиха стає на ганку, з залізної балії, яку тримає в руках поперед себе, вихлюпує помий під куц бузку, аж мильна біла піна пухириться на гіллі, і, долонею поправивши розма-яне над чолом волосся, зникає на ганку.

Й двері зачиняються.

Оторопівши, малий Юрко понад силу ковтає давкий клубок у сухому горлі та й, стискаючи кулачки й ледь не плачучи, йде геть, слідом за дитячою ватагою-табуном, що десь неподалік чується.

О, співає хтось, щебече дівочий голос:

Ой горе тій чайці,
чаєчці-небозі,
Що вивела малих діток
при битій дорозі...

Хто ж це співає зовсім близько, за вишнями в бічній вулиці? Бинди майнули голубі, червоні та зелені у волоссі, вишита блузка цвіте узорами. Та це ж Галя Музика.

— Ходи-но сюди, — манить пальцем.

— Чого? — супиться Юрко.

— Ти ж мій синок, де ти загубився... Дитино моя!

І Юрко — навітікача від цієї чи то блаженної, чи то божевільної, що ходить по селу та всіх лякає коли не піснями своїми, то балачками.

Дитячий табун-ватага сіріє біля обійстя баби Химки. Чи не кожне сюди заходило якщо не тиждень тому, то два, три тижні тому: добрішої і ласкавішої баби в їхньому селі нема.

Щось та знайде, щось та вділить. Хай то варена картоплина, хай то сушена торішня грушка, що десь у коморі загубилася,— й знайшлася.

Тепер вони всі йдуть у гості до баби Химки.

Баба Химка лежить на тапчані з заплученими очима, руки склала на грудях.

— Здрастуйте...

Баба Химка спить — і не чує.

— Бабо, добрий день...

Не розплющується, ото вже заснула посеред білого дня.

— Цс-с, хай спить.

І кожне з них жадібними очима нишпорить по кутках і закутках. Далі хтось не витримує — й заглядає в піч, але в печі порожньо, купка розворушканого попелу на черені. Заглядають у ковбашку — і в ковбашці тільки сміття, заглядають у штандари — в штандарах лише хмиз і мишачим послідом тхне. Може, в запічку щось є? Ключчя в запічку. А на печі? На печі лише сажею смердить.

Але ж мають бути якісь гостинці в баби Химки, раз для дітей завжди знаходить якусь дещицю. Якби не спала, то сказала б, а так як скаже, коли спить.

Шукають у сінях — і не знаходять.

У коморі — лише павутиння на стінах.

У хліві — лише дилуки випирають ребрами.

— Бабо Химко, просніться,— просить Юрко.

Баба Химка лежить із заплученими очима, руки склала на грудях.

— Цс-с, хай спить.

Спить баба Химка вічним сном, і голодні дітлахи поволеньки розповзаються з голого подвір'я, як руді миші.

А Юрко знадвору ще оглядається: може, баба Химка встане, вийде слідом за ними й покличе, жаліючи?

Пасічник Мина мимоволі втягує голову в плечі: у вікно хтось стукає. А може, причулося? Година пізня, всяка всячина верзеться проти сну.

Голова його, покрита колючим шпакуватим волоссям, сидить на вузьких плечах, як їжак на опалому листі в садку.

Й зненацька ще глибше западає в плечі: знову хтось стукає в шибку.

— Чуєш, чуєш,— озивається з печі Меланка глухим зляканим голосом.— Хтось у вікно стукає.

— Та чи я не чую,— шепоче Мина.

— Постукає — і піде, не відчиняй.

— Еге, еге, так тебе й послухає.

Й раптом рама двигнеть від удару й скло деренчить. Мина тулиться до стіни, мовби його шуплу постать тим ударом розмазали по стіні.

— Казала тобі погасити світло, не сидіти при світлі.

— Еге, казала, щоб тобі вже заціпило.

Мина встає з тапчана й приречено йде в сіни. Ставши біля дверей, питає:

— Хто там?

— Свої,— чується незнайомий чоловічий голос.

— Хто свої? — все ще допитується Мина, сподіваючись невідомо чого.

— З сільради,— чується ще один незнайомий голос.

— Приходьте завтра, як розвидниться.

— То ти вказуватимеш сільраді, коли їй приходити? А то в сільради нема свого розуму? Ану відчиняй!

І ще не встиг Мина відчинити, як уже двоє чи троє пізніх гостей вдерлося в сіни, як скрутили йому руки, зв'язали за спиною й так турнули сухоребре тіло в хату, що перечебився за поріг — і впав на долівку.

— Отак і лежи! Хто в хаті?

— А де ж сільрада? — приглядається Мина до гостей.

— Ми тобі і влада і сільрада!

Двоє мовчать, а третій кричить, видно, так домовилися між собою. Цей третій високого росту й закутаний у хустку низенько, понад самими бровами, що справді трохи скидається на жінку. Ото хіба що вусики біліють над пухкою губою.

Господи, й ті двоє позакутувалися хустками!.. То які ж це влада і сільрада? Й Міні зовсім похололо всередині, бо вже багато наслухався про таких, що ночами ходять по чужих коморах і хатах, тепер і до них наскочили. Господи, помилуй і пронеси, помилуй і пронеси.

— О, жінка на печі! Злазь, жінко, з печі. Ото візьми рядно і в те рядно поскладай усе, що в скрині... І кожух, і чоботи... Проворніше, а то повертаєшся, як ведмідь за горобцями.

Меланка лантухом сповзає з печі — і вже в її руках рядно, і вже вона коло скрині, віко відчиняє.

— Самі злидні тут,— бубонить.

— Не розсуждати! — І до Мيني: — Горілка є?

— Нема горілки, з чого її виженеш.

— Не бреш.

— Та знаю, де є горілка. Може, піти?

Непрошені пізні гості переглядаються між собою і, либонь, зараз скажуть, щоб ішов, щоб приніс горілки.

— Бачили ми таких хитрих,— сердито сопе високий, зозла смикаючи свої білі вусики.— Втечеш... Признавайся, де золото заховав? Хлопці, ану підніміть його з землі!

Хлопці кидаються до Мيني, хапають за зв'язані руки — й починають вивертати вгору та вгору, аж того скручує в три погибелі, аж від болю в голові паморочиться. Меланка дивиться й хреститься.

— Ой, ой, ой,— зойкає вона.

— Пустіть його, хлопці, хай відсапається. Либонь, згадав.

Мина стогне:

— Де ж те золото? В мого батька трохи було червінців, так у громадянську забрали злодії, хіба ви не чули? А тепер знов по золоту?

— Ми з Петрівки, то не чули,— озивається один із тих двох, що досі мовчали.— До нас не доходило.

— Може, свої забрали, може, петровецькі... А за нової влади хіба можна було золота настаратися.

— Пасічник! Скільки вуликів!

— Хіба бджоли носять золото? А потім бджіл не стало, як усіх позганяли до колгоспу. І бджіл позганяли до колгоспу, там і поздыхали.

— А таки поздыхали,— згоджується той, що з Петрівки, що досі мовчав.

— Чи ми б пожаліли золота, якби золото було?

— А не пожаліли б? — глузує той, що з білими вусиками.

— Та нема що жаліти,— викручується Мина.

— Слухайте, а ви нас ніде не бачили, не знаєте? — запитує високий, підморгуючи до того, що з Петрівки.

— Де ж вас ми бачили...

— За нас — нікому й слова. Тільки писнете — спалимо хату. Чули? Бабо, зготувала вузол? Давай... О, сама готувала, сама даєш, а ми беремо, раз ви даєте, бо хто ж відмовиться від добра... Все втямили?

— Втямили.

— І до ранку з хати ані ногою... Нас не було — і ми вас не бачили.

— Бабо, гаси бликавку, хай не світить.

Терпнучи від страху, Меланка дмухає на каганець — і світло гасне. Поскульчавшись, обоє тремтять у темряві, прислухаючись до шамкотні, аж поки злодійські тіні вислизають з хати надвір, у ніч. Шарудять під вікнами й подаються не на шлях, а на город, щоб, видать, городами, городами.

— Розв'яжи мені руки, Меланко... Ножем розріж.

Меланка знаходить ножа, розрізає мотузок, яким зв'язали руки, й Мина мало не плаче від болю та наруги. Меланка зачиняє скриню — й віко гупає глухим голодним звуком.

— Ти впізнав, Мино? — шепоче.

Мина зціплює зуби, тамуючи біль. Меланка босоніж човгає до нього й ледь чутно туркоче щось на вухо.

— Га? — перепитує чоловік, бо недочуває.

— Отой, що з Петрівки... То ж зовсім не з Петрівки. Я впізнала його, то наш...

Крекчучи, Мина ступає від дверей до лежанки — й замирає, так йому важко йти.

— Чуєш, то наш... Як обізвався, то я впізнала. Василь Гнойовий!

— Що ти сказала?

— Василь Гнойовий, а не петровецький. Треба заявити в сільраду.

І знагла пасічник Мина несамовитіє, підскакує до жінки — й гамселить її кулаками, б'є коліньми:

— Знай, дурна бабо... знай, дурна бабо!

Меланка зойкає, затуляється ліктями, а він як сказився, а йому наче розум відняло:

— Ти бачила Гнойового? Бачила Гнойового! Кажі!

Меланка лише крекче і зойкає.

— А не бачила ти ніякого Гнойового! А не приходив до нас ніякий Гнойовий! А приходив до нас петровецький. Усі петровецькі! Ото битиму, поки з твоєї голови виб'ю Гнойового. Поки в твою голову вб'ю, що приходили всі петровецькі. Га, скажи, хто приходив?

— Петровецькі...

— Затямила?

— Затямила...

— Ото сиди мишею й не пискни! Ти не знаєш теперішніх людей? Ти забула, забула? Хату сплять — і нас порішать... Ото як дійде до Василя Гнойового. Та нема більше такого зарізяки, як Василь Гнойовий!

Впавши на лежанку, цокочучи зубами, пасічник Мина шепоче сам собі:

— Краще б він не озивався. Озався — то й упізнала дурна баба собі та мені на лиху погибель.

Про цю бричку, запряжену двома чалими кіньми, згодом пам'ятатимуть і розказуватимуть, з плином часу розказуватимуть усе більше ті, що виживуть, розказуватимуть, по-

дорослішавши, своїм дітям, згодом онукам, усяким знайомим і незнайомим людям, що траплятимуться на життєвому шляху, розповідь про бричку обростатиме подробицями, яких насправді, може, й не було, а зараз от ця бричка саме в'їжджає в село.

Ця бричка на пружинистих і легких колесах в'їжджає в село, коні сповільнюють біг, бо вже притомилися. Кіньми править чоловік у світлому костюмі і в світлих парусинових туфлях, вітерець колошкає його пшеничний чуб, сірі очі на кругловидому обличчі — як два ситі спокійні перепели. А поряд із цим чоловіком сидить молода жінка в кремовому шовковому платті, яке на вітерці струмує і летиться на її вродливому тілі, наче кремова шовкова вода. Голова її світиться таким самим пшеничним волоссям, як і в чоловіка, тонкі чорні брови тремтять напнутими струнами, а під тими струнами — карі великі очі, в яких застигла німа туга, й від тієї застиглої туги очі здаються ще більшими, ще глибшими, ще виразнішими. Жінка дивиться на сонне припущке село — і боїться дивитися, наче остерігається побачити те, що поки ховається від її зору, але скоро неминуче постане, вразивши її ество смертельним жахом.

Якесь дитинча, побачивши бричку та двоє незнайомих проїжджих людей у бричці, ув'язується слідом і йде назирці, збиваючи куряву босими ногами.

— Дмитре Дмитровичу...

— Що, моя люба?

— Мені страшно дивитися на цю дитину. Поглянь...

Чоловік через плече оглядається на дитинча, що ступає за бричкою.

— Мале як мале, що ти побачила дивного в ньому...

— Чого воно йде за нами?

— Бо йде, — всміхається Дмитро Дмитрович, зігріваючи жінку закоханим поглядом. — Щоб помилуватись такою красунею, як ти.

— Ой, таке скажеш.

— Таке скажу! Хіба ж воно бачило таких, як ти? Я сам на тебе ніяк не надивлюсь, а що вже про них казати. Поглянь, іще одне...

Справді, ще одна дитина йде слідом за бричкою, не спускає замислених печальних очей.

— О, ще одне...

Бричка поволеньки посувається посеред села, а дедалі за нею більше ув'язується дітей, ідуть черідкою, збивають хмару куряви.

— Страшно, Дмитре Дмитровичу... Обдерті, нещасні.

— Всіх не пожалієш...

Як заворожені, діти дивляться на коней, на бричку, на святково вбраних чоловіка й жінку, що їдуть невідомо звідки й невідомо куди. Так, наче з району. Так, наче на залізничну станцію.

І раптом чоловік смикає віжками — й бричка зупиняється. Відтак зупиняється на відстані дитяча черідка. А гарна жінка в шовковому платті сходить з брички і йде прямо до них.

Їде — й плаче.

І чого вона плаче?

А в руках... Щось біліє в руках, світиться, проміниться, наче полум'яну грудку самісінького сонця несе в руках. Діти дивляться на жінку й на те сонце, яке вона тулить до грудей, сама обертаючись на сонце. Ось тільки чого вона плаче?

Хліб?

Жінка несе в руках білий пшеничний хліб.

Жінка — хліб.

— Діти,— крізь сльози озивається жінка.— Діти... Ось хліб...

І ножем починає краяти буханець білого хліба. А діти не вірять. А діти не вірять, що жінка зійшла з брички, що крає хліб, що вже тримає в руках білу скибку, й ця скибка пахне на ціле село, на цілий світ. Невже зараз віддасть цю скибку хліба? Кому віддасть?

— Бери, дитино.

Й скибка пшеничного хліба лягає на чорну порепану долоню.

— Бери, дитино.

Й друга скибка лягає на дитячу долоню.

А вони стоять, як заціпеніли. Тільки вдихають запах. Невже ця жінка не пошкодує порізати всю буханку? А вона вкраяла ще одну скибку.

— Це тобі, дитино.

Всім вділила, крім веснянкуватої дівчинки, що чекає не дочекається.

— Як тебе звати, доню?

— Катя,— ледь озивається.

— Бери, Катю...

Катя боязко бере скибку, а в жінки ще зостається ясна пахуча цілушка.

— У тебе є братик? — питає в неї жінка.

— Є братик... Миколка.

— Візьми й для Миколки.

Ї віддає їй цілушку, ласкаво гладить долонею по голові, обертається — і йде в сльозах, що хлинули рясно.

Діти проводжають довгими поглядами бричку, а Катя тим часом задки-задки відступає з гурту. Вона також проводжає очима бричку й жінку, яка вже сіла в бричку, але задкує, задкує, аж поки опиняється в кущах.

У кущах знаходить найглухіше місце, куди й промінь не пробивається, й цілушку хліба ховає за пазуху, а скибку підносить до уст. Зуби самі хочуть вкусити хліб, але вуста цілують. Цілують першим довгим поцілунком, і такий цей поцілунок солодкий, запаморочливий! Цілують другим довгим поцілунком — і цей поцілунок ще запаморочливіший, ще солодший! Відривається від скибки, дивиться на неї так, наче скибка золотою птахою прилетіла в її долоні невідомо звідки — й зараз ось так само випурхне, полетить, зникне. Стискує скибку міцніше, далі знову підносить до вуст — і третій поцілунок ще солодший, ще запаморочливіший.

— Це — від Матері Божої, — шепоче Катя. — Це Божя Мати зійшла з неба на землю й принесла хліб.

Обережно, з самісінького краєчка надкушує скибку хліба — й завмирає з заплученими очима. Дивна цілюща сила хліба п'янить її дитячу голівку. Катя боїться жувати, лише язиком ледь трішки торкається хліба. Торкне язиком — і замре, торкне — і зомліє від утіхи.

Невже це справді хліб?

Як добре, що вона сховалася отут у хащах, і ніхто не бачить її, не відніме й кришки!

Та хоч би яка була скибка, хоч би як повільно жувала, та в якимсь часі її має не стати, і Катя особливо повільно дожовує, боячись ковтнути, бо ковтне — й зовсім не стане. Дожувавши, ковтнувши слину, мацає за пазухою цілушку, випрошену для Миколки, й навкарачки вилазить з кущів, обдивляється, чи ніде нікого не видно.

Ніде нікого не видно, й тепер вона йде додому.

Їй здається, що цілушка не тільки пече їй груди, а й просвічується крізь плаття, а тому цілушку може будь-хто побачити й відняти. Отому-то вона боїться зустрічей, а здалеки побачивши людську постать, ховається чи в бугилі, чи за деревами, терпляче перечікуючи.

Ось і хата під грушами дикими, стоїть біля криниці мати з порожнім відром, хоче опустити на мотузку відро в криницю — й чомусь ніяк не опустить. Підходить Катя ближче.

— Мамо! — хоче похвалитися хлібом.

А мати не чує, мовби не до неї мовиться.

— Мамцю! — ще радісніше.

Прокидається мати, дивиться на дочку, а в материних очах — їдкі сльози.

— Мамо, чого ви плачете? Мамо, не плачте...

— Як же мені не плакати, коли горе велике...

— Яке горе, мамо?

— Помер наш Миколка... Зараз ось помер.

— Та не міг Миколка померти, — шепоче Катя.

— Заснув — і не проснувся.

Катя біжить у хату. Брат Миколка лежить на рядні в ліжку, долоню поклав під щоку.

— Чуєш, Миколко! Проснись!

Не чує. Катя підступає ближче, торкає за плече.

— Миколко, проснись, я тобі хліба принесла.

Міцно спить — і не просинається. Катя на самісіньке вухо йому:

— Не вірю, ти прикидаєшся, проснись...

І задкує від нього. Може, справді помер, а не прикидається, що спить? Це вона винувата, бо довго сиділа в кушах і їла скибку пшеничного хліба. А Миколка не дочекався на свою цілушку, вділену отією жінкою. Якби Катя не забарилася й прибігла хутчій додому, то Миколка наївся б хліба — й не помер.

Хоче заплакати, але очі сухі-сухі.

Стає страшно дивитися на мертвого Миколку, й вона виходить у сніи, бачить у сніях під стіною драбину — й по драбині лізе на горище. Тут заріється в соломі, й ніхто не знайде її, тут вона сховається від смерті, що ходить по селу й морить людей, тепер от знайшла й зморила Миколку.

Жалко брата, ой, жалко.

Рука торкається пазухи й намацує цілушку.

Повагавшись, Катя дістає цілушку, розглядає, як чудо, а потім підносить до уст і гріє довгим поцілунком. Здається, хліб пахне ще запаморочливіше, ще звабливіше за той, що з'їла в кушах. Е-е, той справді так не пах, як пахне цей!

Катя, радіючи, що сховалася на горищі від усього світу, що ніхто не бачить її, що ніхто не відніме безцінного скарбу, обережно надкушує хліб і жує, боячись згубити хоч кришку.

І мимоволі думається про те, що цей хліб міг би з'їсти Миколка, а їсть вона, і так їй хочеться цього хліба, так хочеться!

І снується в голові: добре, що Миколка помер.

Добре, що помер Миколка, що хліб дістався не йому, а їй. Тепер вона з'їсть хліб сама. Тепер вона залишилася в матері однінька, тепер їй не доведеться більше ділитися з братом, бо він помер — і йому вже нічого не потрібно. Зовсім нічого! Все діставатиметься тільки їй — і те, що вродить на городі чи в садку, й те, що мати десь дістане, й коли хтось принесе гостинця. Мати більше не думатиме про черевички для Миколки, а тільки для неї, для Катрусі, й хустку, може, їй постарається, й нове платтячко, бо це на ній уже зносилося, обтріпалося.

Добре, що Миколка помер, і вже ніколи не попросить ні їсти, ні взутися, не доведеться ділитися з ним.

І який смачний оцей хліб, який смачний!

Галя Музика по драбині залазить на горище й порпається в розсипаній мерві-потерусі. Длубається та длубається, сама до себе говорячи:

— О, правду мама сказала.

Щось намацує в мерві — й скрикує:

— Ой, розумниця-мама!

По якімсь часі спускається з горища в хату, в її карих очах мерехтять іскри втіхи.

— Назбирала, мамо, — каже дочка. — І як це ви здогадалися розсипати квасолі в смітті і в сіні?

— Мусила здогадатися, — відказує Марія. — Тепер от наваримо квасолі, та з лободою, та з кропивою — ось і страва. А якби не розсипала, то ти не назбирала б. Обдурила їх...

— Кого обдурила?

— А тих, що приходили шукати. Скрізь передивились та перерили, скрізь перекопали та перемацали, а в смітті ніхто не здогадався шукати. Хоч з дідька розумні, та я перехитрувала їх.

Галя мие квасолі в полумиску, а мати йде надвір по лободу. Невдовзі повертається з пучком зеленого бур'яну й каже:

— Там Андрій Синиця питався за тебе.

— Що питався?

— Чи ти в хаті? Я сказала, що в хаті.

— І що ви сказали? — шаріється Галя.

— Сказала так, як є. А він до мене: «Чекайте скоро в гості». Й подався своєю дорогою. Так що чекай гостя в хату. Й чого б то?

— Чи я знаю, — усміхається дочка.

Розпалює вогонь у печі, ставить у горняті варитися квасолу, а сама крадькома чепуриться — і вмивається, і причісується, і вже вишита блузка на ній. І пісня тихенька цвіте на її вустах. Мати поглядає на свою дочку — й невтямки, що коїться з нею.

Аж тут і Синиця Андрій через поріг. У заломленому кашкеті з блискучим козирком, з-під козирка в'ється смоляний чуб, погойдуючись над високим плескатим чолом, губи міцно стиснуті, повиступали жовна. А очі, очі... Якись чудні очі в хлопця, наче їх позатягало чадним димом.

Марія дивиться на нього й думає: чи не сваритися прийшов?

— Добрий день, тітко,— озивається.

— Добрий день. Не стій у порозі. Проходь у хату, гостем будеш.

Андрій Синиця проходить до столу — й сідає на покуті. Сівши, прокашлюється і втуплюється в Галю некліпливим важким поглядом, аж дівчині морозко стає:

— Чого дивишся, Андрію?

А він дивиться й мовчить, тільки стискує й розтискує кулаки.

— Як поживаєш? — встряє до розмови Марія.

Андрій Синиця мовби не чує.

«Господи Боже мій,— боязко думає Марія.— Якийсь він не такий, цей Синиця, як завжди, якийсь він чужий. То ж балакучий, а це мовчить. То ж сміється, а це насупився. Мені страшно, тільки Галя чомусь не боїться. І, як на гріх, нема хазяїна вдома».

— Що чувати в селі, Андрію?

Мовчить.

— Ось пригорща квасолі звариться, то поїси разом з нами, тільки ж хліба нема.

Ні пари з уст.

«Господи Боже мій, та чи хлопець не повередився розумом?»

І раптом озивається Андрій:

— Тітко Маріє, я оце думаю собі.

— Що ж ти думаєш? — радіє його голосу.

— Чи не віддасте ви Галю за мене заміж.

— Ова! — виривається в матері.— А ти в Галі вже питав? Чуєш, Галю, він у тебе вже питав? Молода ж іще Галя зовсім.

— Молода? — перепитав.— А-а, скільки вже їй залишилося жити.

— Що ти сказав? — чудується Марія.— Моїй Галі вже

мало залишилося жити? А ти знаєш, скільки залишилося? Й оце так сватаєшся не по-людськи?

Галя вдає, що клопочеться біля печі та біля страви, а сама пильно прислухається до балачки.

Андрій Синиця замовкає — й мовчить.

— Хто тепер жениться, хто тепер заміж віддається? Хто справляє весілля?

— Справляють, мамо, — Галя стиха.

— Справляє той, хто має чим справляти... Їсти, пити, музика... А танцювати? Натанцювалися... Горе та сльози.

А сама думає: «Таки причмелений хлопець. На Галю, буває, найде — й відпустить, найде — й відпустить. А коли двоє отаких до купи спарувати? Хай Господь Бог сохраниць і помилує. Галю моя, чи я тобі щастя не хочу? Але немає щастя в нашу хату, саме лише горе та біда».

— Нема в тебе, Андрію, чим відбути весілля, і в нас теж нема, — вголос.

— Є, — лупає посоловілими очима спідлоба. — Є м'ясо.

— М'ясо? Яке м'ясо? Що ж ви зарізали чи закололи? Нема чого різати й нема чого колоти. Може, позичили? Та хто ж тепер позичить.

— Своє маємо... Зготував на весілля.

Сидить за столом, стискаючи й розтискаючи кулаки, наче душить щось — і ніяк не задушить.

— Ще про весілля мови нема, а ти вже м'ясо зготував...

«Таки заслаб на голову, таки повередився розумом. Яке весілля, яке м'ясо? Опух, ноги колодками, а надумав женився. І прийшов до такої, як сам, не подався до мудрішої. Ох і світ настав».

А сама так прикро:

— До нас у прийми хочеш чи візьмеш Галю до себе?

— Тепер живу сам, то чого маю приставати в прийми?

— Сам? А твій менший брат Семен, а мати?

— Який брат? — супиться Андрій Синиця. — Немає в мене брата й матері нема.

— Як то нема? — й Галя відривається від печі. — А де ж поділися?

— Господи, ой! — зойкає мати, сподіваючись почути страхітливу вістку.

— Нема. Й не було.

Зводиться з-за столу та й іде собі геть, а голову ввібрав у плечі, немов боїться, що зараз його вдарять іззаду...

Мати з дочкою у важкій скорбній тиші їдять варену квасолю з лободою. Мати сьорбне ложку юшки — дочка сьорбне

ложку, мати сьорбне — дочка сьорбне. Як тут заходить до хати хазяїн, Павло Музика, лихий та недобрий.

— Сідай з нами до столу.

— Синиця був? — не так питає, як сичить Павло Музика.

— Був.

— Чого приходив?

І хреститься на образи.

— Приходив свататися до Галі.

— Свататися до Галі? І більше нічого? А ви ще живі?

Й дивиться злякано на жінку та на дочку — не вірить, що живі.

— Живі...

— Тільки Синиця вийшов із нашої хати, як тут зразу сільрада та міліція його накрили, забрали.

— Сільрада та міліція?

Павло Музика сідає до столу, підпирає голову чорними кулаками. Й так сидить, як туман, і губи йому замуровано.

— Павле, то скажи...

Хазяїн важко дивиться на Марію, наче камені кладе на неї. Галя, посірівши, й не цвірінкне.

— А що сказати? Забрали.

— Що ж він такого зробив? Сватався до Галі...

— Сватався до Галі? Брата свого Семена зарубав сокирою, зварив у печі...

— Боженьку ж мій...

— А матір свою Секлету втопив у криниці.

— В криниці? За що ж він матір свою?.. Бож-женьку ж ти наш...

— Бо здурів... А сусіди бачили.

— Здурів...

І раптом Галя починає сміятися, белькочучи крізь сміх:

— Здурів! Андрій Синиця здурів...

— Доню, доню, — мати до неї.

— Андрій Синиця здурів! — сміється Галя веселим сміхом, і така вона радісна, якою давно свою дитину не бачили батько з матір'ю.

Схоплюється з-за столу, кружляє в танці посеред хати, взявши руки в боки, співає:

— Здурів Андрій Синиця! Здурів Андрій Синиця!

Текля Куйбіда з клумаком за плечима заходить на обійстя — й спинається. Чи то клумак важкий, що ноги підкошуються,

чи то захляля, а тільки хилитається жінка, ось-ось назад поведе її, за ворота.

— Маріє!..— ледь витягує голос із грудей.— Ходи-но сюди... У хлів.

— У хлів? — із сіней Марія.

Чудно їй: прийшла до них Текля на обійстя — й чомусь проситься до хліва, а не до хати. О, й сама вже човпе до хліва. Може, ховається від когось чи злякалася чогось? Дивися, ще слідом за собою біду приведе в двір, наче у них своєї біди мало.

— Що сталося? — питає вже в хліві у Теклі.

А Текля Куйбіда клумак з плечей скинула під ноги, відсапується. Марія острашливо за поріг виглянула, чи нема нікого. Таки нікого.

— Звідки це ти йдеш, що ноги заморила? — питає.

— Ой, не питай... Помираю з голоду, Маріє, а мій Степанко вже помер. Може, чула за нього.

— Чула, царство йому небесне.

— То, може, в тебе щось випрошу їсти?

— Що ж ти випросиш, коли самі пухнемо...

— Люди кажуть, що ви приберегли зерно.

— Люди набалакають.

— Я ж не задурно прошу, Маріє, ось поглянь лишень...

Текля Куйбіда згинається над клумаком, засовує руку, щось дістає.

— Ось...

— Що це?

— Хіба не бачиш? Сорочка полотняна вишита.

Текля Куйбіда стріпує руками — й Марія бачить жмакану-пережмакану жіночу сорочку, що світиться святковими узорами на грудях і на рукавах.

— Справді, сорочка,— дивується Марія.

Розглядає сорочку — й мовчить сторопіло, бо язик у неї віднімається, лежить у роті жорновим каменем.

— Гарна сорочка,— стріпує сорочку Текля Куйбіда.

— Плями руді внизу, на подолі...

— Заперуться — й не стане... То візьмеш?

— Як то взяти? А ти де взяла? Що там у тебе в клумаку? Якась ти чудна, Текле.

— Не хочеш сорочку? То візьми рушника.

І, діставши з клумака, розгорнула полотняний рушник, а на тому рушнику — райські пташки поміж квітів райського саду.

— Ось!

І Текля Куйбіда вихоплює другий рушник, ще яскравіший, ще барвистіший, не вишивання, а свято.

— Ось цей подивися!

Ще один рушник випурхує з клумака, б'ється-тріпоче жар-птицею в опухлих Теклиних руках.

Дивиться вражена Марія — й страшно. Страшно, що від людських очей поховалися отут у хліві, страшно ошалілої, знетямленої Теклі Куйбіди, страшно того вишивання, що полум'ям горить у її руках.

— Чого ж воно ве попідгнивало?

— Попідгнивало? Значить, не хочеш брати? Але це ще не все, подивися, скільки тут. Бери, тільки не поскупися хлібом.

Відчиняються двері — й Павло Музика зловісною тінню стає на порозі. Текля Куйбіда, либонь, мала б злякатися, але не лякається, навіть радіє з несподіваної появи хазяїна.

— Заходь, Павле, дивися, — каже, — тільки зачини двері, щоб лихе око не нагрянуло. Поглянь, що я тут показую твоїй Марії. Не думай, і для тебе знайдеться вишиванка по росту. Ось...

І вже тримає в руці вишиту чоловічу сорочку.

— Беріть, що хочете, не жалко, а мені — хоч на пучку хлібця.

Павло Музика як влип очима у вишиту чоловічу сорочку.

— Маріє, — озивається, — ти бачиш?

— Бачу, Павле.

— Чия це сорочка?

— Твоя, Павле.

— Беріть, беріть, людоньки добрі, — втішається Марія Куйбіда. — Ой спасибі, спасибі, хоч сорочка підійшла. А мені плати багато не треба, лише хлібця.

— Моя, — сіпаються губи в Павла Музики. Він і так розглядає сорочку, й сьак. — Ти вишивала, Маріє, ти...

— Я вишивала для тебе, хрещик до хрещика тулила... — мало не плаче жінка.

Бере вишиту чоловічу сорочку в руки, тулить до шік, цілує, а Павло Музика грізно підступає до Теклі Куйбіди:

— Кажи, псяюхо, де надибала мою сорочку? Цю сорочку Марія мені ще десять год тому як вишила.

— Твоя сорочка, впізнав? — тупцяє довкола клумака Текля Куйбіда, наче схопити хоче — й податися з хліва, але сердитий хазяїн заступає їй дорогу. — А я й не кажу, що не твоя. Раз упізнали з Марією — значить ваша...

— Ану признавайся, поки не порішив тебе тут.

— Нащо тобі гріх на душу брати? Я признаюся,— покірливо каже Текля Куйбіда.— Ви тільки подивіться, подивіться.

Смикає вгору мішок — і з мішка сиплеться всяке добро.

— А які рушники, які рушники... А скатерки!

Вишиті рушники розсипаються під ноги, й скатерки зжужмані сипляться, й жіночі блузки, й чоловічі сорочки, й ще всякі скарби.

— Беріть, усе ваше, нічого не треба мені, тільки дайте хлібця,— знову за своє Текля.

— То ти признаєшся чи не признаєшся, псяюхо?! — сікається Павло Музика.

— Та ж з гамазею забрала, з гамазею... Гамазей стоїть над яром, вода підмивала й підмивала землю, аж поки вимила яму під стіною. А це ж коло мене, то я все бачу.

— Ти в гамазей залазила?

— Де б я залізла в гамазей, коли замок на дверях... Вода від яру підмила, то почало сипатися в глиняники. Я оце подалася в глиняники по глину, а там цього добра валяється в баюрі повнісінько. Гріх, щоб пропадало, то я згорнула — й до вас оце зайшла.

— То ж колгоспний гамазей.

— Хто ж каже, що не колгоспний? Авжеж, колгоспний.

Марія хитає головою:

— Як до колгоспу зганяли людей... Тоді в мене цю сорочку забрали. В кого яку вишивку знаходили — забирали. Щоб усе було колгоспне. І в отой гамазей позаносили. З тих пір більше не бачила, звісно. А тепер побачила — й серце облилося кров'ю. Погляньте на це вишивання — там зогнило, там струхлявіло.

— Усупільнили,— бурчить Павло Музика.

— Га? — наче прокидається Текля Куйбіда.

— Кажу, усупільнили.

— Горенько, та й годі,— тулить Марія сорочку до грудей.— Скільки горя того — не видно кінця й краю.

— Там у гамазеї така діра в стіні — ще випаде, навіть злодіям залазити не треба... А коли сорочка ваша, то беріть. І що хочете беріть.

— Ану позбирай оце все! — гримає Павло Музика.— Все це лахміття!

Текля Куйбіда стає навкарачки, збирає, складає. Хотіла щось би втямити, але не тямить, і голову втягує в плечі, наче боїться удару.

— Збрала? А тепер неси!

— Куди нести?

— Неси туди, звідки принесла... А я не хочу, щоб Шпитальник та Яремний мене посадили. Посадили за тебе. Я не брав, я не крав, то чого маю сидіти за оце... за колгоспівське. Неси.

— Таж зогниє і зотліє там, Павле, — озивається Марія.

— А тобі що до того? Хай гниє і тліє... Колгоспівське!

— Твоя ж сорочка...

— А я кажу, що сорочка теж колгоспівська. Хай зогниє і зотліє. Віддай!

Павло Музика вириває в жінки свою вишиту сорочку — й тицяє Теклі Куйбіді:

— Бери! Йди!

Плаче Марія, плаче й далі за сльозами більше нічого не бачить. А коли розплющується, то нема в хліві ні чоловіка, ні Теклі Куйбіді, з клумаком того гіркого вишивання, мовби все приснилося — й тепер пече голову та сушить думки.

Дід Карпо Гнилоквас вишневим пужалном стукає в хрестовину вікна — й прислухається. Тихо. Заглядає в шибку — морок у хаті, як і надворі. Наче не тільки надворі, а й у хаті накрапає дощ, наче сіру хмару завіяло під стелю.

— Домко! — оглядається на город і на садок. — Домко... Чи спить, чи нема?

Загрібаючи кривими ногами землю, дід Гнилоквас іде в хату, бо діло своє знає.

— Домко! — вже в хаті.

Нікого. Морщачись від нудотного запаху, Гнилоквас ступає до квітчастої завіси, що відгороджує куток, і смикає завісу вбік.

— О господи... Христина...

В кутку на вузькому дерев'яному тапчані, вкрита ряденцем, лежить жінка, стуливши руки поверх того ряденця. Пальці такі сухі й жовті, що застроми поміж них свічку й засвіти, — покійниця покійницею лежить. Підборіддя загострилося, ніс загострився, лоб скидається на дощечку, і все це обтягнуто жовтою шкірою, такою тоненькою, що торкнися пальцем — і проткнеш. Майже прозорі повіки затуляють очі. Мрець мерцем. Хоч би губи ворухнулися, хоч би сіпнулася брова.

— Готова... Христе, чуєш? Признайся, ти готова?

Христина мовчить.

— Так готова, дідько б тебе забрав.

Туманіючи головою, Карпо Гнилоквас лапає долонею по кишені, шукаючи куриво, але згадує, що й кресало, й тютюн забувся взяти, а тому досадливо крекче.

— Аж душа затерпла без тютюну... О, Домка!

Домка появляється в хаті несподівано, як Божий дух.

Її наче вітром заносить — щупленьку та скручену, суху та легку, мовби то й не людина, а сама лише порожня шабатурка від людини.

— Я тебе кликав...

Домка не йде, а мовби в повітрі летить, бо її вгору підносить біла хмаринка, й та хмаринка — розпущена куделька її сивого волоссячка, схожого на пучок бабиного літа, й під тим пучком бабиного літа її очі видаються схожими лише на пару від очей — на блакитну розкосичену пару.

— Чого прийшов? — питає Домка. — Тобі тут нема чим поживитися.

— Та я так заглянув... До тебе.

— Чого до мене?

— Може, чарку поставиш!

І кахикає. Домка ошелешено дивиться на Карпа Гнилокваса, що горбиться перед нею корчем покрученого, вузластого коріняччя.

— Де ж я візьму? Нема.

— Та знаю, що в тебе й ложки розпеченої смоли не випросиш, — стукає пужалном по долівці. — Я от заглянув... чи не пора вже везти Христину до ями? Либонь, пора. Й не дихне, й не ворухнеться. Це вже скільки вона так лежить?

— Жива Христина! — скрикує Домка.

— Жива? Скільки років отак лежить?

— Багацько, що й не злічити, ще з громадянської.

— Ще з громадянської! — Карпо Гнилоквас дротяною п'ятірнею чухмарить потилицю. — Давно вже пора завезти.

— Але ж не померла, а спить — заламлює руки Домка.

— Що ж це за сон? Скільки можна спати, коли проснеться? Та хтось другий уже давно похоронив би, а ти...

— Доглядаю, годую, — схлипує Домка, — а вона спить.

— Спить? І не говорить? Хоч би слівце сказала вві сні.

— Спить — і не озивається. Колись озветься.

— А ти ото віриш? Ех, Домко! Мор страшний кругом, а ти доглядаєш трупа.

— Не трупа... То сестра моя спить! І в неї діти живі.

— Де ж ті діти?

— По родичах, бо як би я доглядала Христину — і її дітей?

— Навіть чоловік Сава од неї збіг, де він?

— Збіг, то й добре... Нема Божого в людях. Перше були душі, а в душах — Боже, тепер ні душ, ні Божого в душах.

— Чим же ти Христину годуєш, коли самій нема чого в рот покласти, коли сама не стоїш на ногах?

— По-всякому... й помагають мені. Коли як.

— Таж однаково помре! — скрикує Карпо Гнилоквас. — Чудні діла твої, Господи...

Роздосадуваний, іде з хати, а Домка тупцяє слідом за ним надвір, бубонить:

— Христина ще жива, бо в неї душа в грудях живе.

— Таж революція ліквідувала і попів, і душу! Дурман... От скільки я вже покійників перевозив, ніхто стільки, либонь, не перевозив, а так душі ні разу не бачив. Ні щоб за грабаркою бігла, ні біля ями, ні на цвинтарі. От коли труп, то його добре видно, бо труп є труп. А душа? Яка вона — з лопуцька? Душу придумали попи, щоб обдурювати народ, щоб жили сотати з народу. А народ наш такий дурний, що радий. Авжеж, душа є, душа житиме на тому світі в царстві небесному. — Він стукає пужалном об землю. — Нема царства небесного — і вже ніколи не буде, ото треба жити на цьому світі.

— Хула на Бога до добра не доведе. Бог помагає віруючим.

— Бог? Де той Бог? Немає Бога так само, як немає душі.

— Покарає Бог за такі слова.

— Покарає?... Ось мор стоїть, земля стогне. То, може, Бог карає? Карає і винуватих, і невинних, і дітей малих? А діти малі перед Богом завинили чим?... А коли не Бог карає, то чом Бог не заступиться за невинних? Христина, може, завинила чимось перед Богом, що Бог її приспав, уже скільки років спить? Ах, Домко, якби той Бог був та бачив!..

— Не оскверняй уста свої богохульством, — гнівається Домка так, наче й не гнівається, бо голос у неї тихий і спокійний. — Бог перед Христиною не винуватий, а Христина перед Богом безгрішна. Заморилася — й заснула. Вона провісниця була. Може, таке побачила попереду, що страх зморив її — і вона спить.

— Перечікує, ха-ха-ха.

— А я доглядала — й доглядаю сестру. Сонна — це не мертва. Сонна проснеться, а мертва ніколи не проснеться. А як проснеться, то ми її послухаємо, що вона там бачила й чула.

— Де? — буркає Карпо Гнилоквас.

— А там, де Христина спить.

— Й чого наш народ такий дурний? — дивується Карпо Гнилоквас.

— Хто дурний? — не тямить Домка.

— Народ наш дурний! — хакає той. — І ти дурна.

Та й іде до грабарки, що стоїть на шляху. Бере віжки, вйокає на коня. Грабарку застелено мішком, з-під мішка стримлять чийсь тичкуваті ноги. Домка дивиться услід покійницькій грабарці, хреститься.

— Сестра спить, а все знає, все бачить. Скрізь бачить. А душа її не спить, душа її мучиться так, як кожна жива душенька, вбирає все, вбирає... Проснеться! А проснеться, то розкаже всім, чого надивилася, ой, розкаже. Набалакав Гнилоквас, нема душі ні в кого. Може, в тебе нема, бо такі не мали душі й не мають, а в Христини є душенька, балакаю з нею, як же мені без її душеньки? А я не душогубка, не душогубка...

Сусідка Юстина дивиться на Галю жалісливо-жалісливо, похитує головою й каже:

— Ми з тобою, Маріє, таки надівувалися колись, гріх казати. Й нажилися трохи. А що вона бачила? Як свічка....

Галя Музика справді худенька й тоненька, як свічка. Вітерець теплий хлюпошить волоссям на її голові, наче то кволе полум'я здригається, і плаття полощеться на грудях, довкола ніг. Дівчина стоїть неподалік на причілку хати під вербою й стиха співає:

Нема мого миленького,
поїхав за Десну,
сказав: «Чекає мене, дівчинонько,
на другу весну»...

— В чому й дух тримається, — зітхає Марія, сидячи під воринами побіля сусідки. — Й за що її так Господь покарав? То споночіє в неї в голові, то розвидниться, то споночіє, то розвидниться.

— А така славна! Дивлюсь на Галю — і її бабу згадую, а твою матір...

— Пішла на той світ, щоб на цьому не мучитись.

— І ще її прабабу згадую, Галя й на неї схожа.

— Своєю смертю померла, одного року до ста не добра-ла.

— Галя і в тебе, Маріє, вдалася, і в бабу свою, і в прабабу... Краплинка води!.. І лицем смаглявим та очима карими, і співом своїм.

Доспівавши тим часом пісню, Галя починає спочатку, бо так її та пісня заворожує:

Нема мого миленького,
поїхав за Десну...

Мати всміхається журливо:

— Співає гарно. Я так не співаю гарно, як Галя. Де яке слово почує — і зразу перехоплює, ото вже вдалася. І так з самісінького малечку. Хоч би яку довгу пісню почула, та коли вже пісня влетіла в її вуха — з пам'яті не вилітає, тримається кріпко. І скільки там пісень у її серці, либонь, сама не відає.

— Як соловейко...

— Де там тому соловейку! — Марія не згоджується з Юстиною. — Соловейко знає одну пісню, співає свою пісню всю ніч. Полетить за море, і з-за моря з тією самою піснею повертається навесні, чогось не вчиться тамтешніх, не переймає. А Галя... Та це навіть не тисяча, а ціла хмара соловейків! А якби Галя полетіла за море, то хіба звідти не повернулася б з новими піснями? Перейняла б там чужих пісень, і чужі пісні стали б для неї за рідні...

Галя співає:

Ждала, ждала дівчинонька
та й на порі стала...

Зелень садків, зелень верб і тополь довкола стоїть густою-прегустою зеленою водою, якою схлюпує вітер, перелопачуючи мерехтливе срібло сонця на тремткому листі. Високо пропливає чорногуз, пропливає повільно й далеко, наче остерігається землі, наче боїться зблизька глянути на вимерле село та на сонних людей. А над їхнім обійстям чи не пісню Галину почув, що затримався у високості, пішов колом, далі другим колом пішов!.. І, зрештою, подався своєю незнаною небесною дорогою.

— Які пісні знала сама, таких і Галю свою навчила, — каже Марія. — Їй тепер вона знає більше за мене, більше за всеньке село. Їй не тільки хочеться поспівати, а й спів свій передати, ось тільки кому передасть?.. Охо-хо-хо! Де таке бачено: ледь ходить, а співає? Нема сили, нема здоров'я, зовсім захляла. Як порятуватися? Сама для себе просиш смерті у Господа Бога, а для дитини своєї гріх просити. Гріх просити, хоч, може, всім було б краще, аби не мучилися.

— Бога й просити не треба, — озивається Юстина. — Тут

життя таке, що, дивися, скоро над усіма змилюється, щоб не страждали... Та Галю ой як жалюко!.. Я таке придумала своєю головою. Пустити завтра Галю зі мною у Петрівку.

— Галю пустити у Петрівку? — дивується Марія, мимоволі згадуючи, яких то страхів у їхньому селі набалакано на тітку Юстину, що вона така й сяка, що вона людюїдка. Але так охляла, що навіть сили нема злякатися від усіх тих згадок.— А чого їй іти у Петрівку? Й ти чого підеш?

— У мене ж там брат Сава робить на тракторі, чи ти забула?

— Не забула.

— То я оце до брата надумала навідатися, то й Галю візьму... Йому дають за трактора, Сава не голодний. Хіба не пригостить Галю? Пригостить.

Сонна пуста в душі така, що нема страху.

Галя співає на хатньому причілку.

На грациному, довгоносому обличчі дядька Сави пухнасті вицвілі вуса схожі на степову ковилу, що міниться сивими полисками на пружному леготі. Сорочка на гандрабатовому тілі — наче на кілках. І сорочка, й штани, й чоботи його просякли мастилом, пальним. Здається, він куриться таким самим чадним димом, як і його трактор.

— Під'їла? — питає дядько Сава.

Лице його потемніло від роботи на тракторі і лиснить, як халява, а зуби світяться білою добірною квасолею.

Галя вдячно всміхається й питає:

— А хочете, я вам заспіваю?

— Заспіваєш? — дивується гандрабатий дядько Сава.— А то ж чого?

— А за лемішку та кисіль!

— Заспівай, дівчино.

Дядько Сава пучками пальців ворушить ковильні свої вуса — й не так статечнішає на виду, як сутеніє. Галя Музика виставляє вперед ліву ногу, кладе руки на лозинистий свій стан.

І вже дзвенить її голос:

Ой на горі огонь горить,
а в долині козак лежить,
посічений, порубаний,
китайкою накриваний.

Дядько Сава слухає, гірким тужливим поглядом голублячи дівчину, а коли вона доспіває пісню, розчулюється:

— Ох і голос, ох і пісня! Як тебе віддякувати? Просто не знаю, як тобі віддякувати.

Й тільки він сказав — віддякувати, як Галя знай тільки й дивиться на його руки, помережані вузластими жилами. Що робитимуть ці роботящі сильні руки? А вони вже залазять у полотняну торбу, накриту латаним-перелатаним мішечком, і дістають звідти цілушку хліба.

— Це тобі, дівчино, бери.

Галя бере — й боїться брати. Невже це їй, невже дядько Сава так розщедрився? Оце тракторист так тракторист, не обманула тітка Юстина, привела її сюди у Петрівку не марно.

— Спасибі,— шепоче Галя, не вірячи в своє щастя, тулячи скибку до грудей.

— Їж на здоров'я.

Набравшись відваги, зухвало оглянувшись на Петрівку, що біліє хатами неподалік по горбках, подивившись на трактор, що чорніє край польового путівця, Галя відставляє вбік босу ліву ногу — і співає:

Ой гук, мамо, гук,
де козакі йдуть,
ще й зелена та доріженька,
де вони йдуть...

Дядько Сава пучками торкає розмаяні ковильні вуса, крадькома торкається очей, наче витираючи черству сльозу, й схиляється над мішком, під яким сховано торбу. Галя гострим поглядом так і пасе його руки. Що дістануть руки з торби?

Біле-біле, чисте-чисте...

В чорних руках — грудочка сяйливого цукру-рафінаду!

А може, ще не рафінад? Ні, рафінад! А може, це не для неї? Ні, дядько Сава простягає їй грудку цукру.

— Спасибі,— шепоче Галя.

— Їж на здоров'я, дівчино.

І скибку хліба, і цукор Галя ховає за пазуху і, мліючи від щастя, задихаючись від такої несподіваної удачі, відставляє ліву ногу вбік, уже її вуста розтуляються, уже вона ось-ось знову заспіває. Та дядько Сава кладе їй долоню на плече й каже:

— Не треба, дочко.

— Не треба? — дивується.

— Бо таки справді не треба,— суворо каже дядько Сава.— Бо в мене вже порожня торба.

— Та я вам так!

— Однаково не треба. Співаєш ти дуже славно. Я вже наслухався.

— Та я ж...

— Коли хочеш,— милостиво каже дядько Сава,— то ще прихось коли-небудь поспівати, сама чи з тіткою Юстиною. А в мене тим часом і торба поповниться, а то схудла... А тепер іди, бо в мене робота. Тітка Юстина переночує ниньки у Петрівці — й завтра подасться. Не боїшся сама йти?

— Не боюся.

— Отам за зеленим житом — і село твоє. Дорогу знаєш, не заблудишся?

Дядько Сава кладе шкарубку долоню їй на голову, й Галі від його доторку стає так добре, так затишно, що нікуди не йшла б, що отак і стояла б під захистком дядькової долоні.

— Ти не бійся, йди.

— А як злякаюсь, то заспіваю, ось ви й почуєте, правда?

— Співай, дитино, співай.

Дядько Сава ступає до трактора, а Галя — в зелене жито, наче в зелену воду.

А що зразу ж стає лячно, то вона й мугикає пісеньку. Стиха мугикає, бо ще не дуже страшно, та й дядька Саву ще видно біля трактора, коли оглянутись назад... Любив козак дівчиноньку, любив та й не взяв, ой, жаль, жаль...

Петрівки вже не видно, й дядька Саву не видно за горбом, а молоде лискуче жито погустішало та поглибшало, світиться синіми волошками. Вутленькі колосочки повибивалися з гострого листячка, вусики такі, мов ковильні вуса в дядька Сави. Й коли дозріє житечко?.. Любив козак дівчиноньку людям — не собі...

І раптом наче невидна пташка гострим крилом у польоті черкає душу — й Галя мало не прикипає до стежки.

Здалося чи не здалося?

Здалося чи не здалося, що ген-ген у хвилях жита майнуло щось? Отамечки збоку? Галя обертається на зір, полохливий і пильний зір, а потім, оглядаючись, починає дрібно перебирати ногами. Заспівати, щоб почув дядько Сава, голосно-голосно заспівати? Та хіба він почує, коли далеко дець за горами... Приїхали до дівчини три козаки в гості...

Оглядається — й завмирає від несподіванки.

Чорнявий парубок виринає ген-ген у молодому житі, на-

че погойдується по пояс у накотистих хвилях. Розхристана вишита сорочка тріпоче на грудях, вугільне волосся над чолом мерехтить іскрами в сонячному промінні. Де він узявся тут, у полі? Хто це такий? Може, якийсь петровецький, а може, й не петровецький, тільки в своєму селі вона таких не знає.

О, руку звів, наче рукою манить до себе.

Може, хтось знайомий, тільки Галя не вгадає? Бо чого б ішов назирці за нею, бо чого б кликав до себе.

І всміхається. Якось так силувано, кривлячи губи, наче йому болить щось. Галя хоче всміхнутись йому у відповідь, бо ж парубок такий славний, але душа її насторожилася й затерпла.

Якось він так чудно йде через жито до неї, мовби долає круту воду, все ближче та ближче, повищавши в рості і геть посутенівши смаглим лицем, наче лице задерев'яніло.

Ні, таки незнайомий парубок. А славний, тільки якийсь чи дивний, чи чудний.

І чого мовчить, чого не озивається? Хіба так парубок підходить до дівчини, що не всміхнеться й не озветься, а тільки дивиться страшно? Чого він так страшно дивиться, коли довкруг — такий чистий польовий простір і такі ясні блакитні бані вгорі небесні?

І що то він тримає в'юнке та блискуче в руках?

Лишенько, та це ж бо залізний ланцюг у його руках порубцьованих та покритих бородавками.

— Віддай хліб!..

І той ланцюг порською гадюкою злітає вгору над Галиною головою, ось-ось обхопить шию смертельним зашморгом. І дівчина з розпачливим зойком кидається вбік, і ось вона вже біжить стежкою, аж серце заходиться в грудях, аж серце їй стає в самісінькому горлі, що продихнути не годна.

— Віддай хліб!.. — чується ззаду.

Той крик-стогін мовби шмагає Галю по спині, ладна бігти ще прудкіше, але молоде жито б'є в груди, але повітря стає стіною, але ноги влипають у землю. Здається, що тупіт ззаду не відстає, а ближчає, що залізний ланцюг скоро зімкнеться на шиї, і їй хочеться лементувати. І їй хочеться лементувати, щоб почули люди, щоб оборонили від напасника, який хоче її задушити — й відняти хліб та цукор, що дістався від дядька Сави.

— О-о-о! — кричить у білий світ.

А білий світ не відгукується на її розпач.

Спіткнувшись, Галя падає в жито — і вже не має сили

звестися. Що буде — те й буде, й вона заплющується, припавши губами до землі, вдихаючи давке порохно.

Співають жайворонки.

Потоки срібного співу дзвенять угорі, й Галя спершу навіть не розуміє, що то жайворонковий спів, бо хіба ж може весь білий світ співати, як жайворонки? Аж не віриться, що почула ту музику тільки тепер, і вона цілющими ліками впливається в душу, змиває сліпий страх.

Помацавши за пазухою хліб та цукор, Галя відриває голову з землі, сідає і, бачачи довкола тільки шелестке жито, слухає жайворонків, які співають начебто ще запопадливіше, ще дзвінкіше.

Галя зводить голову, сторожко дивиться понад житом, що вигойдуються розлогими хвилями. Ніде нікогісінько, тільки пустельне зелене море, тільки святково чиста блакить над зеленим морем.

Чого вона злякалася, чого? Може, той залізний ланцюг їй тільки привидівся, а насправді не було ніякого ланцюга й той парубок не хотів її задушити, аби відняти хліб? Не інакше, як вистежив, що дядько Сава пригостив її хлібом та цукром.

А може, примарився й парубок у вишитій сорочці?

Е-е, ні парубок у вишитій сорочці не примарився. Славний такий, чорнявий, смоляний чуб. Ось тільки лице скривлене й очі страшні... Бо голодний, а тому нездоровий, хворий. Просив хліба, щоб підкріпитися, а вона йому не дала.

Де він?

Галя зводиться в шумкому житі, в співі жайворонків, дивиться наокіл. Може, десь вигляне чубата голова? Не видно. А коли... а коли вмер із голоду?

Повагавшись, Галя засуває руку за пазуху, дістає скибку хліба — й підносить перед собою, тримає так, що видно хліб і жайворонкам, і сонцю, і всьому білому світу. Повинен би побачити й отой парубок, що стежив за нею, що біг назирці.

Лише лискучі зелені хвилі молодого жита.

Галя дістає з-за пазухи грудочку білого рафінаду — й простягає перед собою. Поглянь! Хіба ти не бачиш — ось цукор, ось хліб!.. Ще й співається:

Там Василько косу носить,
тонкий голос переносить...

Не бачить, не чує... Поїхав да Десну...

Руки опускаються, як зів'ялі, й Галя поволеньки плине зеленим морем до села, що вже ген-ген закучерявилося яблуневими та вишневими садками.

Грабарка скрипить немащеними колесами, гнідий кінь покиває головою, що важко обвисає, а він задирає раз по раз її вгору, наче боїться загубити на курному сільському шляху. Карпо Гнилоквас ступає обіч грабарки, і його довгообраза голова також обвисає на груди, то він раз по раз сіпає нею, наче також боїться загубити.

— Карпо, Карпо!..

Гнилоквас не чує. Тоді Юстина, що сидить на лавці під воринням, уже не кличе, а зойкає якнайпронизливіше:

— Ой... Ой!

На той зойк Гнилоквас зупиняється, дивиться на тітку болятюню каламуттю сонних очей.

— Чого стогнеш? — питається. — Ще жива?

— А підійди-но сюди, — просить Юстина.

Карпо Гнилоквас з батоном у руці чалапає до тітки.

— Чого тобі? — каркає.

— Сиджу та жду тебе... Везеш когось?

І киває на грабарку, з якої стримлять угору чиїсь темні закоцюблі пальці.

— Везу... Може, й вас підвезти?

— А куди підвезти? — питає Юстина.

— Та до ями, куди ж.

— Е-е, до ями не хочу, — лагідно відказує тітка Юстина, рада, що Карпо Гнилоквас спинився та балакає з нею людськи. — Хочу на цвинтар, а не до ями.

— Зараз?

— Та ще не зараз, бо годна дух перевести.

— Як годна перести дух, то переводь собі. А нащо кличеш? — без гніву гнівається Карпо Гнилоквас. — Бо в мене робота, село велике. Поки об'їдеш туди-сюди, а тут іще з тобою балакай. Дурна ти, Юстино.

— Бо справді дурна, — лагідно згоджується Юстина. — Візьми ось...

І подає йому якогось вузлика, що сіріє у бур'яні під лавкою.

— Ходила у Петрівку до брата Сави, то він трохи риби дав закропитися. — Візьми, це тобі.

Карпо Гнилоквас бере той вузлик — загорнутий у пілочку полумисок, що справді таки пахне смаженою рибою.

— То завезеш на цвинтар? — питає тітка Юстина.
— Безпремінно! — тулить гостинець до грудей.
— Тільки ж дивися, не до ями, бо святий Бог усе бачить, він не простить.

— Ага, на цвинтар, — обіцяє Карпо Гнилоквас, бо пообіцяти хіба важко — та ще й за печену рибу.

— Я дурна, дурна, але ти не думай ото, що зовсім без олії в голові, — тішиться собою тітка Юстина. — Хочу з тобою наперед умовитися, а з грабарем Никоном я вже потолкувала, він мені обіцяв могилку викопати. Я в нього могилку велику не прошу, бо нащо мені велика? Я сама собі маленька, а ще всохла, то багато місця не залежу, правда?

— Правда... То кажіть, що хочете, бо в мене робота, — нагадує Карпо Гнилоквас, готовий поспішати, бо тітка більше риби не дасть.

— А тільки ж я хочу поміж своїх, о. Коло батька та коло матері, коло діда та коло баби, коло сестри своєї Килини та коло брата Ілька.

— Чи не однаково?

— Бо не однаково! — ласкаво заперечує тітка Юстина. — Я й грабареві сказала, де саме копати... Були разом на світі цьому, то й на світі тому хочеться бути разом, з ріднею, бо з ріднею скрізь легше. Бо в отій ямі — як у колгоспі, а я до колгоспу не хочу. Я ж одноосібниця, знаєш?

— Та знаю, що одноосібниця.

— То чого мені в той кагал? Не хочу.

— Ох і одноосібниця ти, Юстино!

— Авжеж, авжеж, не хочу в яму, хочу до своїх, поміж своїх. Тільки ж ти, Карпо, не обмани мене. Я тобі рибу дала, я з тобою договорилася, бо гріх буде тобі за мене.

— А, де той гріх...

— І суд Божий, — нагадує Юстина. — Нема людського суду, то Божий буде.

— Ждіть, ждіть.

— Ждатиму, — обіцяє тітка Юстина. — Як на цьому світі не дочекаюся, бо вже ледве клигаю, то на тому світі дочекаюся, бо на тому світі що? Лежиш собі і ждеш, ні роботи ніякої, ні колгоспу, що тобі день, що тобі ніч...

— Ну, в мене робота.

Карпо Гнилоквас іде до грабарки, той тітчин вузлик тулить поблизу мертвої руки, що вгору задерлася зі скарлюченими пальцями, смикає за віжки. Гнідий кінь стріпує гривовою і хвостом, відганяючи мух та гедзів, і скриплять немащені колеса.

— А не повинен би обдурити, я йому рибу дала, а кому б ще гостинця дати, коли більше нема кому...

Василь Гнойовий випростується над колодою, на якій рубає дрова, і, тримаючи в руці сокиру, дивиться на жінку, що йде від воріт. Голову в жінки пов'язано білою хусткою, а тому її смагляве лице — як великий чорний вугляк, а на цьому вугляку палахкотять очі гострими присками.

— Добрий вечір,— вітається жінка, дивлячись спідлоба пильно-пильно.

Василь Гнойовий різко відкидає сокиру на траву й зле питає:

— Хто така?

— Вечір добрий,— ще раз вітається жінка.— Не впізнаєш?

— Багато всяких тут ходить через село.

— Та я ж Горпина.

— Яка Горпина?

— Горпину забув? З Забари я, твоєї Ольки рідна сестра.

— Горпина? — роззявляє рота.— Моєї Ольки сестра?

— Так змарніла, що не впізнав?

— Ова!.. То це справді ти, Горпино, чи мара?

— Та це я така, схожа на мару,— каже Горпина й проводить долонею по сухих очах, наче сльози витирає.— А як там Ольга?

— Нездужає... Чого навідалася? — І, не чекаючи відповіді, скрикує зачудовано: — Та ти ж молода, а постаріла так!

— Бо постаріла, правда твоя... В хаті Ольга? То я зайду до неї.

— Та кажу, що нездужає, то в коморі лежить, бо дух важкий від неї...

Горпина йде в комору, в Василь Гнойовий збирає нарубані дрова, бубонить:

— Хтось би другий вже давно перестав годувати таку жінку. Надумала вмирати, то вмирай, а я, дурний, годую. Тут самому нема чого в рот покласти, а я... Мала б за мною глядіти, а я глядю її.

Несучи дрова, спиняється в сінях перед коморою, звідки чуються тихі жіночі голоси.

— І чого вона прийшла з Забари? Та ще проти ночі...

Розпалює в печі, до вогню ставить чавунець. У чавунці, залитому водою, стримить кістка з м'ясом.

— Раз проти ночі, значить ночуватиме. Ха! Це ж там у

Забарі собі думала, що я тут нагодою її! Прийшла об'їдати, бо свого нема. А в мене є? А мені хтось дає чи мушу діставати? Дістаю, поки ребра не пощитали.

І Василь Гнойовий уже гнівається, наче бідолашна Горпина таки об'їдає його, таки з рота видирає.

— А вона ж молода й славна. Якби трохи підгодувати, якби на кісткахросло... А з чого наросте, коли голод, коли від вітру валиться.

У печі горить вогонь, кипить у чавунці м'ясо, дедалі густіше пахнучи на хату, а хазяїн ходить від вікна до вікна (аби хвороба не привела ще якогось гостя) й думає, й думки в голові перевертаються важкі, як брили землі під плугом.

— Коли вони там уже перебалакають? Як сороки.

Досипає в чавунець пригірщ пшона, кидає обчищену цибулину — й ковтає слину.

— Сам собі за господиню, крий його Цариця Небесна... О, заходь, заходь, Горпино, — побачив гостя в порозі, — бо вже й вечеря поспіває. Побалакала з Олькою? Горе їй та мені. А за що мені таке горе? Сідай на лавці, бо в ногах правди нема... Ось підкріпишся з дороги, бо захляла.

— Спасибі ж тобі, Василю — дякує Горпина, — за твоє чуле серце. Вже забула, коли гарячу страву несла до рота. Життя таке, що не знаєш, де знайдеш, де загубиш. Покійна мати наша що казала за тебе? Казала, аби Ольга не виходила за тебе заміж, бо в тебе черства душа. А яка ж у тебе черства душа, коли Ольга впала з ніг і лежить, а ти її глядиш? І мені ось не жалієш.

— О, ваша мати набалакала! — сердиться Василь Гнойовий, беручи чавунець руками з ганчіркою та розливаючи по глиняних мисках. — Набалакала — і в могилу, бо так легше, а я тут мучуся, доглядаю Ольку... Тільки не квапся їсти, бо попечешся. Хай вихолоне, потрошки братимеш, бійся багато, аби здоров'я зовсім не збавити.

Сидять за столом навпроти одне одного, а за вікнами — вечоріє журливо.

— Заміж так і не вийшла?

— Яке тепер заміжжя...

— А мені так не поталанило з твоєю сестрою! Якби інші часи, то якось би лікував, а теперки?.. Ну їж, призволяйся... Дивлюсь на тебе, Горпино, й жаль бере, бо і в тебе щастя нема... Ось і їй занесу поїсти, хай закропиться гаряченьким з моєї руки.

Горпина сидить і чекає, поки повернеться хазяїн, а коли, зрештою, він повертається, то в її очах стоять сльози.

— А таке ж набалакують на тебе!.. А ти ж такий добрий!

— Хто набалакує?

— Всі... Навіть Ольга.

— Всі, навіть Ольга? — зводить настовбурчені брови. — Ти їж, їж. А що Ольга набалакує?

Горпина тре кулаком по обличчю, схлипує — і:

— Каже, що ти розбоєм живеш.

— Оце Ольга так тобі сказала?

Горпина міцно й гірко стискує губи, покиваючи головою.

— Так сказала? — допитується хазяїн. — Говори!

— Сказала... Що розбоєм... Що по селах ходиш... Як не в своєму селі, то по чужих... Разом з такими, як сам.

— А вона бачила?

— Каже, що знає... — І киває на миску зі стравою. — Й за це м'ясо мені сказала. Що корови свої не було, не різали, а м'ясо їсиш.

— А вона не їсть? — скрикує Василь Гнойовий. — Ось я їй заніс — і вона їсть. То чого їсть, коли мене сварить, га? Хай не їсть! А чим би я годував її? В колгоспі не розживешся.

— Що правда, то правда.

Василь Гнойовий кладе на столі два набубнявілі жилами кулаки.

— Каже Ольга, що живу розбоєм? І живу! Бо інакше не проживу. І вона б інакше не прожила, а так скрипить, ще тягне.

— Хіба тобі можна? Ти активіст...

— А хто знає? Ото хіба що жінка знає... Беру в тих, у кого є. А в кого нема — в того не беру. Ти їж, їж.

— Сьорбаю потрошку... Жаль тебе, Василю. Це ж народ тепер такий страшний.

— Народ страшний, а я ще страшніший! — гордо так, гнівно.

— Попадешся в чийсь руки...

— Ще нікому не попався — й не попадуся. А як інакше?.. Ох і Ольга! Вона ж слаба в мене, три чисниці до смерті... Їсть — і сварить мене. А як би вона жила, якби не мій розбій? Отака жінка, отака вдячність. Хоч добре, що від такої жінки Господь Бог дітей не дав.

— Горе дітей не мати.

— Аби вимерли?.. Я ось що надумав, Горпино... Ти їж, підкріплюйся. — Василь Гнойовий зводиться, ходить по хаті, мовби його нечиста сила колотить. Далі спиняється й каже: — Не йди в Забару, зоставайся в мене.

— Переночую — й завтра подамся.

— Е-е! Назавжди залишайся, будь мені за жінку.

— За яку жінку? — не пам'ятає Горпина, забуваючи ложку в мисці. — Таж у тебе є жінка, маєш Ольку, сестру мою.

— Та яка вона мені жінка? Ти ж бачила. Ні встати, ні попорати, ні себе опоштати. Каліка. А я ще при силі, при здоров'ї. Сам себе прогую й тебе прогую. Бо що тобі в Забарі? Пухнутимеш з голоду — ото й усе, поки ноги витягнеш. Дивлюсь на тебе, Горпино, й жаль крає душу... Мене доглянеш, за сестрою дивитимешся, а я тебе не скривджу.

Горпина ледве спмагається на слово:

— Де ж таке чувано.

— Е-е, ще не таке чувано.

— Я б і залилася, але ж Ольга — сестра моя, та й перед людьми сором.

— Сором очей не виїсть. Посоромишся трохи — і звикнеш. Ти не думай! А я тебе і прогую, і зодягну. Бо ще маю оці руки.

Й показує їй свої руки — довгі, мотузовані жилами, з порезаними долонями, з чорною землею під нігтями.

— А як попадешся? — питає Горпина. — Бо ти доскоцький, але й на тебе знайдуться доскоцькі.

— Двом смертям не бувати, а одну не обдуриш. Ось, подивися...

Василь Гнойовий підходить до скрині, відчиняє віко — й жужом дістає звідти всяку всячину, всякий крам та одяг.

— Для кого постарався? Таж для своєї Ольки. Другі жінки ходять у дранті, у лахмітті, а в моєї ген скільки обнов. Але ж їй не до обнов. То дістануться тобі, ти все посходжуєш... Примірай оцю хустку.

Кидає жіночі лахи до скрині, а Горпині простягає квітчасту хустку з торочками. Повагавшись, Горпина боязко бере хустку, гладить пучками пальців.

— Гарна, — шепоче.

— Не бійся, примірай.

Горпина знімає свою марку білу, закутується квітчастою — і запитально дивиться на Василя Гнойового. Мовляв, скажи, чи личить, бо ж нема в хаті дзеркала, щоб подивитися на себе, щоб полюбуватися.

— Як наречена! — хвалить він.

— Ет, — несподівано шаріється Горпина.

З сіней чується якийсь шерех, якесь човгання, якесь крехтання. Бряжчить відро. Потім починають повільно відчинятися двері, вже й відчинилися, та ще нікого нема — і в зне-

можливій тиші з'являється рука на одвірку, далі нога на порозі, потім і немічна постать жіноча згорблена.

— Олько, ти? — виринається в чоловіка. — Встала?

Олька — сама тінь від людини. Сива голова похитується на тонкій шиї. На обличчі тремтить блідий туман болісної усмішки, й випиті вуста тремтять болісно.

— Закортіло до вас.

Хапаючись руками за стіну, ступає до вікна, за яким уже темними густими коноплями стоїть вечір, і знеможено опускається на широку лаву. Відсапується, наче не з комори через сіни перейшла, а здолала далеку дорогу.

— Чуєш, Горпино? — озивається. — Славна ти в хустці.

— Та я зніму зараз, це Василь...

— Не знімай, — каже Ольга. — Ходи в хустці. Хай тобі відстанеться, ніж якійсь другій.

— О, таки правда, — тішиться чоловік.

Олька молитовно складає перед собою висхлі руки — й тихенько, з болісною усмішечкою каже:

— Я оце лежу й таке собі надумала... Скільки вже мені лишилося жити? Один Бог знає, тільки ж небагато. Чує моя душа, що небагато... Вже ти, Василю, намучився зі мною, то більше не мучитимешся.

— Олько, гріх таке говорити! — чоловік до неї.

— А я добра тобі хочу. Ось і надумала: хай Горпина залишається в нашій хаті — і живіть з нею.

— Як жити? — в один голос вигукують сестра й чоловік, подивовані, що вона чи вгадала їхню балачку, чи підслухала.

— Живіть, як чоловік і жінка.

— Ой, Олько, — схлипує сестра. Й береється розв'язувати хустку на голові. — Це твоя хустка...

— Не знімай, не знімай! — Ольга до неї. — В тебе є здоров'я зносити хустку, а в мене його нема. Чуєш, Василю? Залишай Горпину, хай буде тобі за жінку. Чуєш, Горпино? Хай Василь тобі за чоловіка буде. Ви помиритесь. Василь хоч і зарізяка страшний, а з ним жити можна.

Зводиться з лавки, хапається рукою за стіну.

— А ти куди? — чоловік до неї.

— У свою комору, там і вмирати буду. А ви тут залишайтеся, не йдіть за мною. Та побалакайте ладком, та домовіться. Договоріться по-людському...

Човгає через поріг, і двері за нею скриплять, зітхаючи й стогнучи.

- Дядьку, дайте їсточки.
- Де ж я тобі візьму?
- У вас є.
- Хто тобі сказав, що в мене є? — сердиться Павло Музика так, що жили напинаються — скипають на лобі. І вже пильніше приглядається до хлопця, що забрів на обійстя, стоїть у подертій сорочечці та полатаних штанцях, босоногий, а бузинові очі зелені дивляться так жалібно, так благально, що мало гарячими сльозами не бризнуть. — А чий ти будеш?
- Хіба ви не знаєте? Сусіда ваш.
- Грицько?
- Вже ж Грицько.
- То чого в свого батька Гаркуші не просиш їсти? І в своїй матері?
- Нема їсти в нас, а батько зліг, — переминається з ноги на ногу малий Грицько. — Дайте їсточки! Бо й я помру так, як мої брати повмирали. Я не за дурно прошу, я відроблю вам. Чи тепер на городі, чи тоді, коли виросту.
- Еге ж, виростеш, коли не помреш, — бубонить Павло Музика. — А не хочеться вмирати, хочеться пожити, правда?
- Хочеться, дядьку!
- Хе-хе, — вишкірює в усмішці зуби Павло Музика, — дурне, а хитре... Може, тобі дати булку?
- А що таке булка? — питає Грицько.
- Це такий білий-білий хліб, а пухкий, як пух.
- Не обманюйте, дядьку, — темнішаючи на виду й ковтаючи слину, каже Грицько. — Видумуєте за булки, немає булок ніде. Не бачив... Є маторжаники, є коржі, є підпалки, є пампушки, а булок немає, не бачив.
- Та чого ти злякався, що дам булку? Немає в мене булки, не дам, — І сам собі під ніс: — Та якби й була б, то не дав би.
- Павло Музика зникає в хаті, а малий Грицько жде на причілку. Бо хоч і скупий сусід, бо хоч і страшний на виду, що навіть лячно дивитись на нього, та невже пожаліє винести хоч що-небудь?
- Жде, жде, а дядька все нема, нема, і в Грицька підкошуються ноги, й він поволеньки опускається на призьбу, поринаючи в сон.
- Гей, хлопче, проснися! — термосить хтось за плече.
- Грицько розплющується — перед ним стоїть Павло Музика.
- На, — каже й простягає якийсь шкурат.
- Що це? — зводиться Грицько.
- Теляча шкура. З'їси.
- Як з'їсти?

— О, тебе ще треба вчити, — гнівається дядько. — Візьмеш обсмалиш на вогні, а потім у воду — і звареш, і наїсиш. Шкура з молодого теляти, навариста. Валялася на горіщі, я й забув.

Малий Грицько бере шкурат з рудою шерстю, обома руками тулить до грудей.

— Спасибі, дядьку! Обсмалю, зварю — і наїмся. А вам відроблю, віддячу за ваше добро, ви не думайте.

— Хочеться жити?

— Ой, хочеться.

І Грицько, горблячись не по-дитячому, а по-старечому, йде на своє обійстя.

За якийсь час там під акаціями горить вогонь, а в підвішеному на дерев'яних рогачиках казанку вариться теляча шкура. Павлові Музиці нездужається, сидить під вишнею, то на шлях подивляється, то на сусідове обійстя. Гомонить сам із собою:

— Гаркушине поріддя... Він у мене трусив хліб, а тепер я мушу годувати його дитину. Хай би лежала та шкура на горіщі, вона в мене їсти не просила, так ні, віддав. А чи мені хто-небудь щось дасть? А ніхто не дасть, тільки взяти — заберуть... О, як парує з казанка. Це ж воно підкріпиться, набереться сили мені на погибель. Таким добрим, як я, важко в світі жити. Бач, просив у Господа Бога, щоб вивів Гаркушине сім'я до ноги, Бог і послухав мою просьбу, лише оденький Грицько й zostався у мого лютого ворога-сусіда. Так я сам ото рятую. А він мені колись віддячить, як виросте. Еге ж, віддячить, дочекаюся.

Й так Павлові Музиці шкода телячої шкури, що ладен лікті собі гризти з досади, що пішов би на чуже обійстя — й забрав би, з окропу вихопив.

— Либонь, уварилася шкура, тепер воно з'їсть, хай би вдавилось моїм добром.

І так йому важко дивитися, так важко! Аби не бачити, Павло Музика зводиться й понурою тінню суне до хати, ховається.

Та з великої досади і в хаті не всидить, лиха сила колодить ним — і перегода випихає надвір, у лагідне золотаве надвечір'я.

— Господи, що це?

Ввижається чи справді на сусідовому обійсті під акаціями корчиться щось на землі? Нче нечиста сила звивається. Отам, біля вогнища, яке ще курить синім димком.

— Та невже то малий? З якої хвороби?

Павло Музика через садок човгає на сусідове обійстя.

Підходить ближче — таки Грицько на землі корчиться, молотить ногами, а розчепіреними пальцями то за живіт хапається, то рве траву.

— Грицько, чи чого?

Мовчить хлопець, а з рота йому сукровиця-слизота ллється. Павло Музика схиляється й дістає з землі варену телячу шкуру.

— Отак наварив, отак наївся. Хто ж так варить? Казав йому обсмалити, але ж не обсмалив, а так, з шерстю. Ось шерсть і доконала. Бо з дурного розуму. А ще обіцяв віддячити, відробити за шкуру, коли виросте. Де ж ти виростеш, де ж ти віддячиш? Чуєш, Грицько!

Дитина ще здригається на землі, та вже їй ніколи не обізватися, не заговорити. Павло Музика ховає шкурат вареної телячої шкури за пазуху.

— Не годиться, щоб добро пропадало.

Дитина вже й не ворухиться.

— Піду тепер шукати його батька. Про тих бахурів Гаркуша від кого почув? Почув від мене. То про цього хай теж почув від мене, а я подивлюсь на нього, подивлюсь. Не залишилося від нього насіння на землі, і його скоро самого не залишиться. Та не я буду, коли не звезду зі світу. Бо що? Бо надумав людей зводити зі світу? А коли тебе й твоє коріння? Бо гріх таким жити, великий гріх.

Учитель Пилип зупиняється під горіховим кущем і, затамувавши подих, дивиться на стару липу, що самотою стоїть посеред узлісся. Йому не хочеться полохати малу пташку на довгій обламаний гілці, що всохла, настовбурчившись сухими гілками.

— Ага, та це ж бо лісовий щеврик!

Жовтувато-бурий, груди в темному ряботинні, лісовий щеврик біжить-дрібцює по сухій гілці вгору — й завмирає на її гострому краю. Сидить і роззирається, наче приміряється до простору, щоб злетіти й заспівати. Але не злітає, а так само видрібцем біжить по сухій гілці донизу, добігає до стовбура. Міг би перескочити, як перескакують інші птахи, але ж ні! Біля стовбура завмирає — і повертається назад, на край гілки.

З краю гілки раптом пурхає на верх липи, десть там зникає поміж густого зеленого листя, нема його, нема, наче сховався. Та не сховався, бо несподівано випурхує з зеленої крони, летить навскоси і вгору, вгору.

— Тір, тір, тір, тір!

Свистить лісовий щеврик. Не так співає, як тріщить, але така в нього весняна пісня.

— Сіа, сіа, сіа, сіа!

Протяжно свище, захоплено й так натхненно, що, либонь, нікого не чує, тільки сам себе.

— Співай, співай, пташко,— шепоче учитель.

І вже лісовий щеврик летить з височини на ясена, губить-ся поміж воружкого різьбленого листа.

Учитель ступає поміж горішини, а в його душі — отой натхненний спів-свист щасливого лісового щеврика, який славить весну й життя, який співає для своєї подруги, що зховалася в гущавині.

Господи, хто це сидить під дубом?

Від несподіванки вчитель Пилип зупиняється й завмирає. Спершись спиною об стовбур, під дубом сидить якийсь чоловік, голову в шапці звисивши на груди.

— Агов! — осмілюється озватися вчитель.

Чоловік хоч би ворухнувся, не чує. Може, обійти стороною, хай собі сидить, бо мало кого можна зустріти в лісі. Проте учитель перемагає страх і, некліпливо дивлячись на згорблену постать, скрадливо ступає по високій траві до дуба.

Ще на відстані вчитель здогадується, що це мертвий чоловік.

А підійшовши ближче, бачить, що поміж вузластого коріння, яке вибилося з землі, лежить купка білих грибів та опеньків. І в неживій руці — надкушений гриб. А біля ноги лежить рудий папірець, і в тому рудому папірці — дрібка зернистої солі.

Мабуть, цей чоловік прийшов у ліс, щоб наїстися сирих грибів із сіллю. Назбирав грибів, почав їсти — й отруївся.

Хто це такий?

З якого села?

Коли отруївся?

В душі гасне свист-пісня натхненного щеврика. Треба про цього мертвого чоловіка сказати Карпові Гнилоквасу, хай приїде грабаркою до лісу й забере та відвезе до ями. Та чи захоче їхати, чи захоче забирати? Як за півфунта хліба, то таки зможе поїхати, пошкодує втратити.

А чий це голос?

Може, не голос, а причулося? Вчитель насторожується, слухає, бо навіть і не голос почувся, а плач. Може, звірятко ген отам у кущах? О, знову. Таки плач.

Хто ж це плаче в лісі о цій весняній порі?

Обернувшись на зір та на слух, учитель обачно ступає до тих кущів, з яких долинув плач, розгортає руками гілля.

На чорній землі біліє зіжмакана полотняна рядюжка, а на рядюжці — немовля. Немовля лежить на спинці, по грудях і по животику лазять червоні мурахи. Мабуть, досі немовля спало, та мурахи почали кусати — й прокинулося.

Де в лісі взялося немовля, хто залишив?

Учитель озирається обіч, мовби зараз має побачити матір, яка на хвилику залишила дитину, відійшла — й зараз повернеться. Жде, що таки повернеться, що десь поблизу, але нікого нема, тиша, тільки птахи щебечуть. І перегода учитель Пилип осмілюється погукати:

— Агов! Хто в лісі?

Тільки шелестить листя, співають птахи, сонячні зайчики мерехтять на соковитій смарагдовій траві. Ніхто не відгукується. Та не може бути, не може бути, щоб немовля забули в лісі. Що його сюди принесли — й залишили, аби вмирало далі від материнських очей. Учителеві стає страшно, йому хочеться кричати, кликати, але голос застряє в горлі. Він жде й жде, чекає й чекає, а дитина пхитькає й пхитькає, кривлячи губки.

Тоді вчитель зважується й бере дитину на руки.

— Хто тебе залишив, хто?

А що дитина відповість, коли їй якийсь місяць-другий! Кліпає безвіями повіками, морщить безбарвні брови, плямкає губами, шукаючи цицьку, невдоволено суче ніжками.

— Ходімо до села.

Вчитель іде через ліс, тулить немовля до грудей.

На сільській околиці — на белебні хата під стріхою, сіни позападали в землю. Може, тут щось скажуть, може, тут признають немовля?

Двері в сіни відчинено, а в хаті — пустка. Так, наче тут ніхто й ніколи не жив.

Учитель іде поволеньки до сусідньої хати.

— Чи є тут хто живий? Обізвітьсь...

Ніхто не обзивається.

— Не плач, дитино, знайдемо твою матір, десь вона має бути.

Назустріч вулицею тупцяє якась тітка.

— Чи не знаєте, чиє це немовля? — питає вчитель, протягуючи до неї дитину.

Тітка злякано дивиться на нього, похапливо хреститься.

— Не моя дитина,— каже тітка й понуро ступає своєю дорогою.

Скрипить грабарка, повискуючи колесами, погупуючи обіддям коліс.

— Заснуло? — питає Карпо Гнилоквас, киваючи на дитину в учительових руках.— То куди несеш? Клади на грабарку, завезу.

Учитель Пилип чує — й не чує, горнучи дитину до грудей.

— Знайдемо твою матір, знайдемо,— шепоче сухими губами.

Він іде пустельним сільським шляхом, і коли побачить ко-го на обійсті біля хати, показує дитину й питає:

— Не знаєте, чия дитина? Хто його мати? В лісі знайшов.

І ніхто не знає, і всі мовчать.

І тоді вчитель питає в дитини:

— Може, ти скажеш, хто твоя мати?.. Ходімо до мене, ходімо...

Але немовля мовчить. Немовля не знає і не скаже.

У нього ніколи не буде матері.

— Хто ж відцурався від тебе, хто відцурався?..

Мовчить білий світ, не відповідає.

З М І С Т

ПОВІСТІ

Мертва зона	. 6
Родинне вогнище	77
Дівчата на виданні	241
Княжа гора	327
Голодомор	376

Літературно-художнє видання

**ЄВГЕН ПИЛИПОВИЧ
ГУЦАЛО**

Твори в п'яти томах

Т о м   д р у г и й
ПОВІСТІ

Редактор-упорядник *М. Н. Москаленко*

Художнє оформлення *І. М. Гаврилюка*

Художній редактор *О. Д. Назаренко*

Технічні редактори *Л. М. Смолянчук, Л. М. Рубан*

Коректор *Г. П. Карпенко*

Здано до складання 10.11.96. Підписано до друку 10.12.96.
Формат 84×108/32. Папір друкарський № 1.
Гарнітура тип Таймс. Друк високий.
Умовн.-друк. арк. 23,94. Умовн. фарбовідб. 23,94.
Обл.-вид. арк. 27,432. Тираж 3000 пр.
Зам.6—309.

Державне спеціалізоване
видавництво художньої літератури «Дніпро»
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Свідоцтво № 02473116 від 23.11.95

Електронний набір та верстка
виготовлені у видавництві «Дніпро».

АТ «Київська книжкова фабрика».
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Гуцало Є. П.
Г97 Твори в п'яти т. Т. 2. Повісті.— К. Дніпро, 1996.—
461 с.
ISBN 5-308-01668-2

До другого тому творів визначного українського письменника, лауреата Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка, увійшли його найкращі повісті останніх десятиліть.

4702640201-006
Г ————— Без оголош.
205-96

ББК 84Укр6

